

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1920 Թ.**

ՎՐԿԱԾՐԻՆԱԿ ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՒԹՅԱՆ

1180105

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1920 Թ.

Արարտ և լեզվագրության ծաղկաբույսերում
Տեսնորգի աշխատություններ Յու. Առաքելյանի
25.11. 22թ. Կեղ-ից Կ. Մար

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ

ARCH. MESROB ASHJAN

ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

BOOK SERIES

231

Sp. Ashjan

231

ԵՐԵՎԱՆ – 2022

**Մենագրությունը հրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Պատասխանատու խմբագիրներ՝
բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր **Դավիթ Գասպարյան**,
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ **Հովհիկ Գրիգորյան**

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա.,

Հ 177 Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական դրու-
թյունը 1920 թ./ Ա. Հակոբյան: Պատ. խմբ.՝ Դ. Գասպարյան, Հ. Գրի-
գորյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022.- 510 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար
ճակատագրական 1920 թ. պատմությանը, մասնավորապես, ռազմա-
քաղաքական բազմաբարդ դրության հարցերին: Աշխատության մեջ
հատուկ խորությամբ քննության է առնված թուրք-հայկական պատե-
րազմի ընթացքը, Հայաստանի բանակի անհաջողությունների պատ-
ճառները, Կարսի անկման հանգամանքները և այլն, որոնք էլ, ի վերջո,
կանխորոշեցին Հայաստանի Առաջին հանրապետության անկումը:

Գիրքը հասցեագրվում է պատմաբաններին և առհասարակ հայոց
պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակներին:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

*«Չկա՝ ավելի մեծ ծառայություն իր ժողովրդին,
քան պատմագրումը նրա անցյալ կյանքի»¹:*

Գ. Նժդեհ

Հայոց հազարամյակների պատմությունը, հաղթական ու հերոսական պատումների կողքին, ցավոք, հարուստ է նաև դառնաղետ էջերով ու կորուստներով, դրվագներով ու իրողություններով: Դրանցից մեկն էլ ավելի քան մեկ դար առաջ տեղի ունեցած թուրք-հայկական պատերազմն էր, դրա ամենաաղետալի դրսևորումներից մեկը հանդիսացող, հայոց հնամենի քաղաք-ամրոց, մեծ պոետ Ե. Չարենցի ծննդավայր, նրա իսկ բնորոշմամբ «**Երկիր Նայիրին**» խորհրդանշող **Կարսի անկումը**²՝ մինչ օրս իր թողած անդառնալի կորուստներով, անչափելի խոշոր հոգևոր-բարոյական հարվածով, ծխացող ու չմարող համազգային անմոռանալի ցավով ու տխուր հիշողություններով: Նկատի ունենալով որ 2020 թ. լրացավ հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող թուրք-հայկական պատերազմի ու դրա հետևանքով նաև «Հայաստանի բանալի՝ Կարսի բերդ»²-ի կորստի մեկ դարը, ուստի, պատմական հիշողությունը վերականգնելու, այն վերաիմաստավորելու, դրանից փորձ ու դասեր քաղելու, և ներկա ու հետագա սերունդներին փոխանցելու առումով, մեր հոգևոր-բարոյական պարտքն ենք համարում հատուկ անդրադառնալ այդ հիմնահարցին:

Մեր առջև դրված խնդիրը վերհանելու համար այն դիտարկել ենք լայն համայնապատկերով՝ սկսելով 1920 թ. սկզբներից ՀՀ գլխին կախված արտաքին ու ներքին զարգացումներով, որոնք, ի վերջո, հանգեցրին թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի, բնա-

---

¹ **Նժդեհ Գ.**, *Երկեր*, հ. 1, Եր., 2002, էջ 246:

² «Դիրքերում», Կարս, 14 հոկտեմբերի 1920 թ:

կանից վեհաշուք Կարսի անկման և ՀՀ ծանր ու անդառնալի պարտության: Փորձել ենք խնդիրը դիտարկել ավելի լայն հարթության վրա՝ ներառելով ՀՀ 1920 թ. արտաքին ու ներքին քաղաքականության, տարածաշրջանում ծավալվող դեպքերի ու իրադարձությունների ամբողջական պատկերը, Հայաստանի աշխարհաքաղաքական կացությունը, բոլշևիկ-քեմալական մերձեցումը և դաշինքը, Միացյալ և Անկախ Հայաստանը մարմնավորող մեծախոստում Սևրի պայմանագիրը, հունիս ամսվա կեսերից խորացող հայ-թուրքական սահմանային վեճերն ու բախումները և, ի վերջո, իբրև դրան ուղեկից ու շարունակություն հանդիսացող, քեմալականների սանձազերծած թուրք-հայկական պատերազմը, Կարսի, նաև Ալեքսանդրապոլի անկումը, Հայաստանի պարտությունը և դրա թողած ծանր հետևանքները:

Ի սկզբանե արձանագրենք, որ արտաքին ու ներքին գործոններով, հատկապես, քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցմամբ ու դաշինքով պայմանավորված, Հայաստանի կրած ծանր պարտությունը և դրա առանցքային օղակը համարվող Կարսի անկումն այդ պատերազմում ինքնին պայմանավորեցին մեծն Չարենցի բնորոշմամբ՝ «Նախիրապետության»¹ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկումը, հայրենի տարածքների բռնազավթումը, Հայոց անկախ պետականության ժամանակավոր կորուստը, նրա մի հատվածի հարկադրական խորհրդայնացումը, նաև Միացյալ Հայաստանի նվիրական գաղափարի առժամանակ դադարեցումը և այլն:

Հայոց կորուստների այս համատեքստում, իբրև պատմագիտական հենք, քննության գերագույն արժեքային համակարգ ու առաջնային սկզբունք, մենք առաջնորդվել ենք Հայաստանի ու հայ ժողովրդի և, ընդհանրապես, մարդկության ու քաղաքակրթության համար գնահատման, մեր կյանքով, ամենաբարձր ցուցիչ ու գերագույն հոգևոր արժեք համարվող ազատության և անկախության

---

¹ Տե՛ս «Պառնոսաբանասիրական հանդես», Եր., 2017, թիվ 2 (205), էջ 23):

գաղափարներով (տեսլականներով): Այս իմաստով անբեկանելի է ՀՅԴ ճանաչված տեսաբան ու գործիչ Վ. Նավասարդյանի դատողությունն այն մասին, որ «Անկախությունը ազգերի անկապտելի իրավունքն է, նրանց անվերաքննելի ու նուիրական սեփականությունը: Անկախությունն ազգ-սուբեկտի ազատութեան միակ ձևն է, անկաշկանդ ապրելու եւ ստեղծագործելու միակ միջոցը»¹: Հասկանալի է, որ Վ. Նավասարդյանի խոսքն ուղղակի հասցեագրվում էր 1920 թ. անկախությունը նոր կորցրած հայ ժողովրդին, և դրանով նա պատգամում էր, որ, ինչ էլ որ լինի, պետք է պայքարել ազգային նվիրյալան այդ մեծագույն համամարդկային արժեքի վերականգման, պահպանման ու զարգացման համար: Տեղին է հիշել նաև հայ մեծ մտավորական Նիկ. Աղբալյանի (Հանգույցի) դիտարկումն այն մասին, որ «Ամեն ազգ պետք է իր **քաղաքական հայրենիքն** (ընդգծումն մերն է՝ Ա.Հ.) ունենա»²:

Սովորաբար ընդունված է ասել, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ինքն է իր ճակատագրի կերտողը: Սակայն, դրա կողքին վստահ կարելի է արձանագրել, որ, օրինակ, միշտ չէ, որ հայ ժողովուրդն է եղել իր ճակատագրի տերը, դարեր շարունակ նրա պատմական ճակատագրին վերաբերող հարցերը հաճախ «լուծել» են օտարները, անգամ մեր պատմության նորագույն դարաշրջանում: Բայց այն խնդիրը, որի քննությանն ուզում ենք անդրադառնալ, մեծ չափով կախված էր մեզանից, սակայն, ցավոք, չկարողացանք հաղթահարել, անգամ փոքր կորուստներով դուրս գալ դրանից: Իհարկե, մեր ներքին ներուժն ու ռեսուրսները բավարար չէին դիմակայելու հյուսիսից և հարավից Հայաստանի Հանրապետությանը սպառնացող վտանգներին: Ներկայումս էլ ենք կանգնած նման խնդրի առաջ: Ռուսաստանցի ճանաչված պատմաբան Վ. Կյուչևսկին, խոսելով տարրեր, հատկապես փոքր թվաքանակով ազգ-ժողովուրդների

---

¹ Նավասարդյան Վ., *Հայաստանի անկախությունը*, Ժընե, 1924, էջ 44-45:

² Հանգույց Ն. (Նիկոլ Աղբալյան), *Մտածումներ Հ.Յ. Դաշնակցութեան մասին*, Փարիզ, 1930, էջ 89:

պատմական բնականոն զարգացման գործընթացների մասին, ընդգծել է համակեցության երեք գործոնի կարևորությունը, այն է՝ մարդ-անհատի, ժողովուրդ-հասարակության և տվյալ երկրի բնական-աշխարհաքաղաքական պայմանների դերը¹: Եվ պետք է ասել, որ այս երեք գործոնի հարցում մենք խնդիրներ ենք ունեցել և չեմ ուզում ասել, որ ներկայումս էլ ունենք:

Այն ժամանակ, աշխարհաքաղաքական բարդ պայմաններում, բուն դեպքերը զարգացան այնպես, որ 1919 թ. ամռանը հարևան Օսմանյան Թուրքիայում գլուխ բարձրացրած ազգայնական (միլլի) շարժման առաջնորդ, գեներալ Մուստաֆա Բեմալը (քեմալականները), պատերազմ սանձազերծելով Հայաստանի դեմ, խնդիր էր դրել. ա/ գործնականում պատռել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար սպասվող նվիրական Սևրի պայմանագիրը, համենայն դեպս, Հայաստանի մասով, այսինքն՝ բիրտ, ռազմական ուժի գործադրման միջոցով կանխել 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին 88-93-րդ. հոդվածներով պահանջի, և դրա անմիջական իրավական շարունակությունը հանդիսացող ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի հայ-թուրքական սահմանների մասին 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի **Իրավարար (Арбитражное)** վճռով գծված սահմանի կյանքի կոչելը, բ) ջախջախիչ պարտության մատնելով նորաստեղծ և դեռևս անփորձ հայկական բանակը՝ կործանել արդեն միջազգայնորեն ճանաչված հայկական նորանկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, գ) ըստ ամենայնի, ժամանակի ռազմաքաղաքական համընկնող շահերով ու հեռազնա կեղծ կարգախոսներով համաձայնության գալով ու, փաստորեն, դաշն կազմելով բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ՝ բռնազավթել ու իրար միջև են բաժանել ՀՀ տարածքները՝ մի մասը կցելով Թուրքիային, մյուսը՝ Խորհրդային Ռուսաստանին՝ մասհանելով նաև Ադրբեջանին, դ) պատերազմական իրավիճակը պատրվակ

---

¹ Ключевский В.О., *Курс Русской истории*, т. 1, М., 1987, с. 40.

համարելով և շարունակելով երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը, ըստ էության, շարունակել իր նախորդների ջարդարարական քաղաքականությունը՝ այս անգամ արդեն արևելահայության նկատմամբ (հայտնի է ավելի քան 100 հազար մարդու կոտորած) և այլն:

Սույն աշխատության մեջ հայ ժողովրդին պատուհասած պատերազմի և «Հայաստանի պատվար» Կարսի անկման արդյունքներն ամփոփելով՝ լայն կտրվածքով ցույց կտրվի, թե որքանով և հիմնականում ում աջակցությամբ քեմալականներին հաջողվեց իրագործել իրենց առջև դրված խնդիրները: Սրանք պատմական անբեկանելի իրողություններ են, որոնք ունեն նաև արդիական հնչեղություն, պատմական փորձի ու դասերի հաշվառման տեսակետից շատ ուսանելի են և, իբրև վերջնարդյունք, արժանի են փոխանցվելու ներկա ու հաջորդ սերունդներին:

Այդ համապատկերում, արդի իրողությունների լույսի տակ, փորձ կարվի նաև պատմական զուգահեռներ անցկացնել 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին սանձազերծված թուրք-հայկական և դրանից ուղիղ մեկ դար հետո՝ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին, այս անգամ արդեն արցախահայության ու ընդհանրապես Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դեմ նույն կերպ սանձազերծած, ըստ էության, ադրբեջանաթուրքական պատերազմների միջև: Ուշարժան է, որ խոշոր տերությունների, միջազգային կառույցների, մեր անմիջական հարևան երկրների ցուցաբերած դիրքորոշում-արձագանքների առումով կարելի է տեսնել շատ մեծ ընդհանրություններ ու նմանություններ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այս երկու պատերազմների հարցում:

Անցած մեկ դարում պատմագիտական ու հուշագրական գրականության մեջ բազում մտացածին ու կասկածելի դատողությունների ու հարցադրումների կողքին շրջանառվել և ներկայումս էլ տեղտեղ ղանդիպում են «եթե»-ների, ցանկությունը ճշմարտության տեղ հրամցնելու միջոցով կառուցված մի խոսույթ (եզրույթ), թե հնարա-

վո՞ր չէր, արդյոք, 1920 թ. գարնանը (բոլշևիկների մայիսյան ապստամբության ժամանակ) Հայաստանը խորհրդայնանար կամ ամռանը, համաձայնության գալով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հետ, երես դարձնելով Արևմուտքի «դաշնակիցներից»՝ խուսափեր թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմից և չկրեր համակողմանի նման վիթխարի կորուստներ, հավանաբար կամ ենթադրաբար կարծելով, թե առնվազն Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը կմնային Խորհրդային Հայաստանի կազմում և այլն: Այստեղ մենք չենք ակնարկում Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի երկրամասերի մասին, որովհետև դրանք, իբրև Անդրկովկասյան երկրամաս, կարելի է դիտել որպես Խորհրդային Ռուսաստանի ներքին տարածքային-սահմանային լուծելիք խնդիր: Սփյուռքահայ ճանաչված պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանը կարծիք է հայտնում, որ: եթե 1920 թ. մայիսին, բոլշևիկյան ըմբոստության օրերին, Հ.Յ. Դաշնակցությունը իշխանությունից հետ քաշվեր, Հայաստանը խորհրդայնացվեր, ապա առնվազն Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն, իբր, կարող էին փրկվել և այլն¹: Հայկական կորսված հողերի հնարավոր ու ցանկալի լուծման, դրան մոտ տեսակետ են պաշտպանում նախկին՝ խորհրդային ու ժամանակակից այլ պատմաբաններ, գրողներ, գրականագետներ և ուրիշ հեղինակներ²:

1920 թ. մայիս ամսին Հայաստանի խորհրդայնացվելու և հե-

---

¹ Տե՛ս Հովհաննիսեան Ռ., *ՀՅԴ դերը Հայաստանի Հանրապետության մէջ*, «Ասպարէզ» (օրաթերթ), 28/29 մայիսի 1992 թ.:

² Տե՛ս Արզումանյան Մ., *Արհավիրքից վերածնունդ*, Եր., 1973, էջ 355, նույնի՝ *Դարավոր գոյամարտ*, Եր., 1989, էջ 544, Մաթևոսյան Հ., *Տերը*, «Սովետական գրող», Եր., 1983, էջ 436, «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 նոյեմբերի 1993 թ., Հախվերդյան Լ., *Թումանյանը և իր ժամանակը*, Եր., 1995, էջ 84, Գալոյան Գ., *Հայաստանը և Մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.*, Եր., 1999, էջ 153, «Առավոտ», 12 մայիսի 2001 թ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 2011, թիվ 3, էջ 92, Սիմոնյան Ա., Ներսիսյան Ա., *Հայաստանի առաջին հանրապետության պարմագրության գնահատման հայեցակարգային հիմքերը* (տե՛ս «Հայագիտության հարցեր», ԵՊՀ, Եր., 2014, թիվ 3, էջ 16-17) և ուրիշներ:

տագա այլ զարգացումների մասին պետք է նշել հետևյալը: Նախ, մայիսյան ապստամբություն կոչվածը չէր կարող հաղթանակել, որովհետև ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոն և ԿԿ-ի Կովկասյան Բյուրոն, անձամբ Վ. Լենինը, Ի. Ստալինը և մյուսները մայիս ամսին Հայաստանի, նաև Վրաստանի խորհրդայնացման հարց օրակարգում չունեին, իսկ Հայաստանի բոլշևիկներն, իրենց փոքրաթիվ ու անկազմակերպ հնարավորություններով, առանց Կարմիր բանակի, ի վիճակի չէին Հայաստանը խորհրդայնացնելու: Այդ ժամանակ Կարմիր բանակի գլխավոր խնդիրը եղել է լեհական ճակատը, և պատահական չէ, որ անգամ այդ շրջանում Կովկասից Կարմիր բանակի 4 դիվիզիա ուղարկվեց այդ ռազմաճակատ: Հայաստանի խորհրդայնացման մյուս զսպող գործոնը եղել է Բաթումում բրիտանական պահեստազորի առկայությունը, քանզի մտավախություն կար նրա հնարավոր միջամտության համար և այլն:

Այդպիսով, մեր կարծիքով, դժվար է համաձայնվել մաթեմատիկական «եթե»-ների և «ապա»-ների վրա կառուցված նման խախուռ դատողությունների (տեսակետների) հետ: Պատմությունը «եթե»-ներ չի սիրում, «եթե»-ներով պատմություն չեն կառուցում, պատմությունն այն է, ինչ եղել է՝ լավ թե վատ: Պատմությունը եռանկյունաչափական ստանդարտ թեորեմ չէ, զորօրինակ, եթե եռանկյան երեք կողմերը իրար հավասար են, ապա նրա երեք անկյուններն էլ հավասար կլինեն: Պատմությունը, հասարակական-քաղաքական երևույթները նման կանոնների չեն ենթարկվում, որովհետև նրանցում իբրև դերակատարներ գործում են մարդիկ, սուբյեկտներ, հասարակական-քաղաքական այնպիսի բազմազան ու հարափոփոխ տարրեր ու ազդակներ, որոնք, կախված հանգամանքից, իրադրությունից, բազմաբնույթ շահերից և այլնից, շարունակ փոփոխվում են և միշտ չէ, որ կանոնակարգվում են որոշակի օրենք-օրինաչափություններով, տրամաբանական դատողություններով, և հենց դրանով էլ՝ հասարակագիտությունը տարբերվում է բնական գիտություններից, ֆիզիկայից, մաթեմատիկայից: «Քաղա-

քականությունը,- ուսուցանում է քաղաքագետ ու փիլիսոփա Գ. Նժդեհը,- փոփոխական է, ինչպես ինքը՝ կյանքը»¹: Հասարակական-քաղաքական բնույթի երևույթները երբեմն ավարտվում են անտրամաբանական, անկանխատեսելի ու անսպասելի արդյունքներով, ինչպիսին, օրինակ, տեղի ունեցան հենց Հայաստանում վերջին տարիներին:

Պատմական երևույթներն ու գործընթացները մեկնելու համար հետազոտողին մնում է հենվել առկա փաստերի, պատմական արժեք ներկայացնող նյութերի և տեղեկատվական այլ աղբյուրների վրա՝ համադրել, քննել, վերլուծել դրանք և տալ դրանց հնարավորին ճիշտ ախտորոշում, ճշմարիտ պատասխան ու գնահատական: Մենք փորձել ենք առաջնորդվել՝ հաշվի առնելով դարձյալ ռուս մեծ պատմաբան Վ. Կյուչևսկու այն դատողությամբ, որ «Անցյալի մասին կեղծ մեկնաբանությունները բերում են ծախսողումներ ներկայի և նախապատրաստում աղետներ ապագայի համար»²: Գալով մեր առջև դրված խնդրին ճշմարիտ պատասխան տալուն՝ անցած մեկ դարը բավարար է ի մի բերելու կուտակված փաստավավերական նյութը և անցած ժամանակաշրջանի թողած հետևանքները, կարելի է գալ հանրագումարային եզրահանգումների, գնահատականների և, պատմական դասեր առնելու առումով, հետագայի համար հնարավորինս ճշմարիտ ուղի մատնանշել:

Կան փաստավավերագիր տվյալներ, որ արդեն 1920 թ. փետրվարին, բոլշևիկյան Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի շահերի համընկնմամբ, տեղի էր ունենում այդ երկու երկրների մերձեցում, որի զոհերից մեկը պետք է դառնար հենց Հայաստանը: Հայաստանի ավելի վաղ խորհրդայնացման և, դրա արդյունքում, իբրև տարածքային կորուստներ չունենալու հարցի շուրջ մենք համամիտ ենք երիտասարդ պատմաբան Գ. Գաբրիելյանի արտահայտած բա-

---

¹ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 515:

² Орлов А.С., Георгиев В.А. и др., *История России*, М., 2002, с. 3.

ցասական կարծիքին¹:

Սույն աշխատանքում փորձ է արվում հիմնավորել, որ հնարավոր չէր խուսափել պատերազմից, քանզի դա կախված չէր միայն Հայաստանի իշխանությունների կամքից, այլ թելադրվում էր քեմալականների հռչակած «Ազգային ուխտ»-ի զավթողական ծրագրով, որին, իր հեռագնա շահերի թելադրանքով, օգնում և օժանդակում էր Խորհրդային Ռուսաստանը՝ ա) պատրանք ունենալով, իբրև թե քեմալական Թուրքիայի աջակցությամբ, մուսուլմանական Արևելքում համաշխարհային հեղափոխության ու սոցիալիզմի հաղթարշավը տարածելու և բ) Արևմուտքի իմպերիալիզմի (Անտանտի) դեմ միասնաբար պայքարելու և այլ ակնկալիքներով: Ցավոք, կոմունիստական գաղափարախոսության կեղծ կաղապարներով տոգորված խորհրդահայ պատմաբանները առաջադիմականի, ազգային-ազատագրականի պիտակով են ներկայացրել քեմալական Թուրքիան՝ անտեսելով նրա նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ²:

Այս ամենով հանդերձ, ստացվեց այնպես, որ ցարական Ռուսաստանն ու օսմանյան Թուրքիան Առաջին աշխարհամարտ մտան իբրև տարբեր ռազմական խմբավորումների հակամարտ ու թշնամի պետություններ, սակայն աշխարհամարտի ավարտից, նրանց քաղաքական վարչակարգերի փոփոխությունից (Ռուսաստանում 1917 թ. հեղափոխություն-հեղաշրջումներից) հետո, վերջնարդյունքում իշխանության գլուխ անցավ բոլշևիկները՝ կուսակցությունը՝ առաջնորդ Վ. Լենինի գլխավորությամբ, իսկ Թուրքիայի Անատոլիական հատվածում՝ 1919-1920 թթ. թուրք ազգայնականների (միլլիների) շարժման և նրա առաջնորդ Մուստաֆա Բեմալ փաշայի ղեկավարությամբ:

---

¹ Տե՛ս Գաբրիելյան Գ., ՀՀ և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխհարաբերությունները 1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր, (աւտենախոսության սեղմագիր), Եր., 2012, էջ 9-10:

² Տե՛ս Ներսիսյան Մ., Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում, Եր., 1935, էջ 115:

յամբ, որոնց ռազմաքաղաքական համընկնող շահերի արդյունքում նրանք մերձեցան և, փաստորեն, դարձան «դաշնակիցներ»: Այդ երկու քաղաքական ռազմականացած ուժերը ի վերջո հասան այն բանին, որ բոլշևիկներին հաջողվեց հիմնականում վերականգնել նախկին Ռուսական կայսրության սահմանները՝ կազմավորել խորհրդային, կոմունիստական, ամբողջատիրական կայսրություն՝ ԽՍՀՄ անվանումով (1922 թ. դեկտեմբեր), իսկ աշխարհամարտում պարտված սուլթանական կառավարությանը փոխարինած թուրք ազգայնականներին հաջողվեց, համեմատաբար քիչ կորուստներով, հիմնել Թուրքիայի Հանրապետություն (1923 թ. հոկտեմբեր):

Մինչդեռ, մեր պատմագիտական գրականության մեջ, հրապարակում-հարցադրումների տեսքով, արվում են դատողություններ, թե ա/ արդյո՞ք, հնարավոր չէր խուսափել հայ-թուրքական վերջին պատերազմից, եթե, ասենք, 1920 թ. օգոստոսի 24-ին նախաստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագրից առաջ Հայաստանի քաղաքական ղեկավարները փորձեին համաձայնության գալ բոլշևիկների հետ՝ հրաժարվելով Արևմտյան «դաշնակիցներից», այլ խոսքով՝ սպասվելիք Սևրի սլայմանագրից: Այս կապակցությամբ, առաջնորդվելով պատմականության (իստորիզմի) սկզբունքով, կարող է հարց ծագել. իսկ ինչպե՞ս կընկալվեր նման քայլը առաջիկայում Միացյալ և Անկախ Հայաստանի նպատակի իրագործմանը սպասող հայ հանրության մեջ, էլ չենք խոսում, եղեռն տեսած ու ապրած, հայրենիքը կորցրած, աստանդական արևմտահայ գաղթականության կողմից: Կարելի է ասել, առնվազն, այն ժամանակների հանրային մտածելակերպով, համազգային շահերի դավաճանության և այդ խարանով պատժվող թիվ մեկ հասցեատեր կդառնար այն ժամանակվա ՀՀ հիմնական կառավարող ու պատասխանատու ՀՅԴ կուսակցությունը: Բերված մտքերին կարելի է հակադարձել նրանով, որ շատ կասկածելի է, թե խորհրդային կողմը համաձայնության կգար հայկականի հետ՝ հայ-ռուսական հարաբերություններում հնարավոր դրական լուծումներ գտնելու: Եվ դրա փաստական

ապացույցը եղան հենց այդ նպատակով Մոսկվայի 1920 թ. հունիս-հուլիսյան Լ. Շանթ-Գ. Չիչերին գործնականում անպտուղ բանակցությունները:

Մեր պատմագիտության մեջ շրջանառվող այդ նույն հարցադրումը կարելի է անել 1920 թ. ամռանը ընթացող հայ-թուրքական հեռակա բանակցությունների կապակցությամբ, թե արդյո՞ք հնարավոր չէր, որ Հայաստանը համաձայնության գար հենց քեմալականների հետ և այդպիսով կանխեր սպասվելիք թուրք-հայկական պատերազմը: Դրան ի պատասխան՝ հակադարձ հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ էք կարծում՝ մոտեցող Սևրի պայմանագիրը պատռել ծրագրած և Բաթումի պայմանագրի սահմաններով ընդամենը (9-10 հազ. քառ. կմ) տարածք հայերին կամեցող ու արդեն բուլճարիկների հետ ընդհանուր լեզու գտած և ընկերակցած (չասենք, դաշնակցած) քեմալական Թուրքիայի հետ ինչպիսի՞ համաձայնության էր հնարավոր գալ այն դեպքում, երբ Մ. Քեմալն ու Անգորայի նրա անօրինական կառավարությունը, շարունակելով երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը, ըստ էության, խնդիր էին դրել ոչնչացնել Հայաստանի զինված ուժերը, իսկ վերջնական նպատակը, առհասարակ, հայկական պետականությունը վերացնելն էր¹:

Եվ այսպես, նորանոր հարցեր, հարցադրումներ ու պատասխաններ: Անցած մեկ դարում ՀՅԴ և նրա կառավարության դեմ մղված գաղափարական-քաղաքական ու քարոզչական պայքարում օգտագործվել են համանման, մտամարզանք հիշեցնող բազում «խայծեր», իբրև թե հնարավոր էր տարածքների հայանպաստ լուծում, պատերազմի կանխում, հարձանների հետ լավ հարաբերություններ և այլն, սակայն դրա մեղավորը դաշնակցականներն էին, օրինակ, Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը, ՀՅԴ Բյուրո-կառավարությունը և այլն, ովքեր, իշխանատենչությամբ տարված,

---

¹ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., *Մուստաֆա Քեմալ. սլայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.)*, Եր., 2019, էջ 55-56:

1920 թ. մայիսին իշխանությունը չզիջեցին բուլնիկներին կամ էլ ժամանակին համաձայնության չեկան քեմալականների հետ և չկանխեցին հնարավոր պատերազմը: Խորհրդային ու խորհրդահայ պատմագիտությունն իր գոյության 70 տարիներին, ինչպես ասում են, քարը-քարին չի թողել մերկացնելու համար Հայաստանի (դաշնակցական) բանակի խայտառակ պարտությունը, սակայն այդ նույն ժամանակ այդ նույն պատմագրության ներկայացուցիչները իրենց հարց չեն տվել, թե հիմնականում այդ ո՞ւմ ոսկով, զենքով ու զինամթերքով էին թուրքերը հաղթանակներ տանում: Այս հարցում, իհարկե, նրանք լուրմ են: Այդ մասին խոսք կլինի իր տեղում:

Ի հավելումն այս ամենի, խորհրդային ժամանակներից տարածում է գտել ևս մի կեղծ վարկած, որ ավելին, իբրև թե Հայաստանի կառավարությունն է սկսել պատերազմը: Դա դեռ բավական չէ, անգամ մինչ օրս հստակ թվանշում չկա թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելու **ստույգ օրվա** վերաբերյալ: Բնականաբար, այս և մնացած բազում հարցերին արխիվային փաստական ու վավերագիր բազմահարուստ նորահայտ նյութերի հիման վրա, իբրև ամփոփում մեկդարյա անցուդարձի, նաև արդի իրողությունների լույսի տակ, սույն մենագրության մեջ փորձ կարվի տալու փաստարկված, հիմնավոր ու ճշմարիտ պատասխաններ:

Ավելի քան մեկ դար է, ինչ հայ հանրությանը մտատանջում է հատկապես «Կարսի աղետը», թե այդ ինչպե՞ս պատահեց այդ մեծ ողբերգությունը, որի հետևանքով մենք կորցրեցինք մեր անկախությունը (էլ չենք խոսում Սևրի պայմանագրով նախատեսված, Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին), նաև Հայաստանի Հանրապետության մեջ իրավաբանորեն ու փաստացի մտնող տարածքների մի զգալի մասը, իբրև միջազգայնորեն ճանաչված պետություն՝ անկախ ու ազատ ապրելու ու զարգանալու հնարավորությունը և այլն:

Ընթերցողին նախապես կողմնորոշելու նպատակով, նշենք, որ թուրք-հայկական պատերազմը հիմնականում, բացառությամբ

առանձին դրվագների, ընթացել է անհաջողություններով ու ծախսողումներով, որի գագաթնակետը կարելի է համարել հայոց նշանավոր միջնաբերդերից մեկի՝ Կարս քաղաք-ամրոցի առանց լուրջ դիմադրության գրավումը թշնամու կողմից: Փաստավավերագիր նյութերը հուշում են, որ պատերազմի ընթացքում եղել է զանգվածային դասալքություն, զորքի շրջանում մարտական ու հայրենասիրական ոգու պակաս, հայրենի հողը պաշտպանելու անկարողություն, բարձր հրամանատարության և սպայակազմի մի զգալի մասը ցուցաբերել է անգործություն, անտարբերություն, ռազմագիտական առուվով ոչ բավարար արհեստավարժություն, իսկ դրա փոխարեն եղել են ընչաքաղցության, թալանի մարմաջի, դասալքության ու անգամ դավաճանության հասնող դրսևորումներ: Այդ ամենի հետ մեկտեղ՝ անդրադարձ կկատարվի նաև Հայաստանի կառավարության, իշխող կուսակցության և զորական նախարարության թույլ տված սխալներին ու ռազմադիվանագիտական ծախսողումներին, որոնք, անշուշտ, իրենց դերը խաղացին Հայաստանի պարտության գործում:

Մենագրության մեջ փորձ է կատարվում համակողմանի, օբյեկտիվ ու անաչառ (անկողմնակալ) դիրքերից վեր հանել այդ ամենը, գնահատել Հայաստանի ու հայկական բանակի պարտության խորքային պատճառները, որը, ինչպես արդեն ասվեց, պատմական փորձի ու դասերի առումով կարող է ուսանելի լինել մեր նոր սերնդին՝ ներկայիս ՀՀ ու Արցախի անվտանգության, հայկական բանակի այսօրվա ու վաղվա մարտունակության հեռանկարի իմաստով, քանզի պատմության փորձը ցույց է տալիս, որ մարդիկ, բանակները, պատությունները ավելի շատ սովորում են, եթե, իրոք, սովորում են, իրենց իսկ նախկինում թույլ տված սխալներից ու ծախսողումներից, քան՝ ձեռք բերած հաղթանակներից:

Մեր առջև դրված խնդիրներից մեկը այն ժամանակվա հայկական նորակազմ բանակի ներուժն ու հնարավորություններն ի ցույց դնելն է: Մեր գրականության մեջ վարկածներ են պտտվում, որ,

միջև: Ահա, սա է մեկ դար առաջ կատարվածի իրական ու ճշմարիտ պատմությունը: Դարձյալ, պատմական անցյալի փորձն ու դասերը հաշվի առնելով, պետք է միշտ նկատի ունենալ, որ մեր ժամանակներում ևս սպասելի է Հայոց գլխին՝ ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի պատկերավոր խոսքերով ասած, այդ նույն «**բուլնիկյան մուրճի և թուրքական սալի**» բնույթի վտանգը և, անցյալից դառը դասեր առած, պետք է սեփական ու համազգային ուժերով պատրաստ լինել դիմակայելու նման մարտահրավերներին ու վտանգներին:

Արդ, Հայաստանը ծվատված Արցախի հետ միասին կրկին հայտնվել է Ս. Վրացյանի պատկերած «**մուրճի**» և «**սալի**» արանքում: Այս անգամ, ի տարբերություն Առաջին հանրապետության շրջանի, մուրճի դերում հանդես է գալիս Թուրքիան՝ իր հարազատ փոքր եղբոր՝ Ադրբեջանի հետ միասին, իսկ Հայաստանը կրկին հայտնվել է նույն **զոհի** կարգավիճակում: Արդիականացնելով հարցի քննարկումը՝ կարելի է արձանագրել, որ այն ռազմաքաղաքական գործընթացները, որ տեղի ունեցան 1920 թ. աշնանը թուրքական մահաբեր հարձակման պայմաններում, Հայաստանի հարկադրական խաղաղ խորհրդայնացման հրամայականը, ուղիղ մեկ դար անց դարձյալ կախվել են անկախ Հայաստանի գլխին՝ կրկին թուրքադրբեջանական ռազմական սպառնալիքի հրահրման և հայրենի նորանոր տարածքների կորստի սպառնալիքներով կամ պատմությունից մեզ հայտնի թուրքական «**զուլումի**» վտանգով՝ այս անգամ մեր առջև կանգնել է ՌԴ-ի կազմում հայտնվելու ուրվականը, կամ այլ խոսքով՝ հայի ինքնության, նրա ազատության ու անկախության կորստի, որ նույնն է՝ ռուսական «**ծուլումի**» սպառնալիքով: Պետք է գիտակցել ու հասկանալ, որ ռուսական ծուլումը ոչ պակաս վտանգավոր է, քան թուրքական զուլումը, քանզի, եթե վերջինս բացահայտ ու բիրտ է, ապա առաջինը՝ ծուլումը, քողարկված է, կեղծ մարդասիրական, սակայն վերջնարդյունքում երկուսն էլ, ըստ էության, նույնն են:

Կրկին, 100-ամյա հեռվից դիտարկելով, քննելով ու հանրագումարի բելելով թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտության պատճառները, հարց կարող է առաջանալ, թե հայերն ու նորաստեղծ հայկական բանակը կարողացել են արդյոք դիմադրել թուրքական բազմափորձ բանակին: Անցած ժամանակաշրջանում խորհրդային պատմագրության մեջ և ոչ միայն խորհրդային, գաղափարական-քաղաքական նախասիրություններից ու նկատառումներից ելնելով՝ պատմագիր, հուշագիր հեղինակները զարգացրել են այն միտքը, որ ՀՀ դաշնակցական որակված բանակը, ըստ էության, ոչ մի դիմադրություն էլ չի կարողացել ցուցաբերել և, դրա հետևանքով, ծանր պարտություն է կրել ու կապիտուլացվել: Այս կապակցությամբ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը, պատասխանելով նման մտայնությանը, գրում է. «Արտասահմանյան հասարակության մեջ այն կարծիքն է տիրում, որ թուրքերը, առանց որևէ արգելքի հանդիպելու, հաղթեցին հայերին, որ հայկական բանակը ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց: Այս կարծիքը արդյունք է բացարձակ տգիտության: Ընդհակառակը, եթե հայ բանակի մի մասը չգտնվեց իր կոչման բարձրության վրա, մյուս մասը ցույց տվեց անձնագոհության, անվեհերության և հայրենասիրության սքանչելի օրինակներ: Հայ-թուրքական վերջին պատերազմի պատմությունը, որը դեռ իր պատմաբանին է սպասում, կբանա մեր առջև շատ ուսանելի էջեր, որոնք թուլության և անկազմակերպության կողքին ցույց կտան պետական գիտակցության և ռազմական կարողության շքեղ օրինակներ»¹: Այդ նույն առնչությամբ, թշնամուն պատշաճ դիմադրություն չցուցաբերելու հարցում, Առաջին Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը նշում է, որ Հայաստանի կառավարությունը, հայ բանակը, ժողովուրդը հնարավորին ջանքեր թափում էին, բայց ուժերը անբա-

---

¹ Վրացյան Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, Եր., 1993, էջ 506:

վարար էին¹: Հետագա շարադրանքում ցույց կտանք, որ առկա դասալքումների ու ռազմական ծախողումների հետ միասին ճակատային առանձին հատվածներում, իրոք, եղել են նաև ուժեղ կոիվներ ու դրվատանքի արժանի դիմադրություն:

Մենագրության մեջ փորձ կարվի համակարգված կերպով ի հայտ բերել պատերազմում Հայաստանի պարտության ավելի վաղ առաջացած ռազմաքաղաքական նախադրյալներն ու բուն պատճառները: Այդ համատեքստում, կարծում ենք, առաջին անգամ անդրադարձ կլինի նաև բանակի, հրամկազմի, երկրի ղեկավարության, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ ժողովրդի պարտության **սոցիալ-հոգեբանական գործոնին**: Մեծն Գ. Նժդեհը Կարսի անկման կապակցությամբ գրում է. «Կարսի ամրոջ Հ. Հանրապետական կառավարությանը չի միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդին: Չափվում են, բախվում բանակները, բայց հաղթում կամ պարտվում են ազգերը, ցեղերը: Կարսի պատերի տակ պարտվողը հայ զինվորն ու զորավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայությունը, հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջության մեջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին»²:

• Սույն աշխատանքում թուրք-հայկական պատերազմում և նրա ամենաողբերգական էջը համարվող Կարսի աղետին անդրադառնալիս խնդիր ենք դրել առավել ուշադրություն դարձնել, շեշտը դնել Հայոց բանակի ու լայն առումով հայ ժողովրդի պարտության **բարոյա-հոգեբանական** կողմի վրա, նեգատիվ ու քանդիչ մի երևույթ, որ կարող է ի հայտ գալ նաև մեր ժամանակներում: Եվ դրա մի արտահայտություն կարելի է համարել Արցախյան վերջին պատերազմում վերից վար մեր թույլ տված՝ արտաքին, ներքին, մարտական, կազմակերպական, սոցիալ-հոգեբանական բազմաթիվ ծախողումները և պարտության արձանագրումը:

Մեր ռազմագիտական բնույթի գրականությունն ու առհասա-

---

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը*, Պէյրուք, 1968, էջ 265:

² **Նժդեհ Գ.**, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 56:

րակ պատմագիտությունը, հայ փիլիսոփայական միտքն ու հոգեբանները մինչ օրս բավարար ուշադրություն չեն դարձրել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հաջողությունների ու ձախողումների պատմականորեն ձևավորված ազգային սոցիալ-հոգեբանական գործոնների ուսումնասիրությանը, դրանց վերլուծությանը և համապատասխան հայեցակարգի գիտական մշակմանը, եզրակացությունների ու գնահատականների ներկայացմանը: Ի սկզբանե մեզանում մի տեսակ արմատացած է եղել այն պարզամիտ մտայնությունը, որ եթե մենք աշխարհում պետականորեն քրիստոնեություն ընդունած առաջին երկիրն ենք, որ մենք դարերով ենթարկվել ենք հարևան, հեռու ու մոտիկ նվաճողների բարբարոս հարձակումների, ջարդ-կոտորածների ու հարստահարումների, ուստի, քրիստոնյա աշխարհը պարտավոր է օգնության ձեռք մեկնել ու պաշտպանել հայությանը նվաճողներից: Այդ պատճառով են հայ հոգևոր և աշխարհիկ պատվիրակները դարեր շարունակ մեկնել են քրիստոնյա Արևմուտք կամ Ռուսաստան՝ օգնություն ստանալու ակնկալիքով: Կամ, օրինակ, Հայոց պատմությունից հայտնի հաղթանակները երբեմն չափից ավել գովերգվել են, գեղարվեստորեն ծաղկեցվել, իսկ ձախողումներն ու պարտությունները, սկսած Ավարայրի ճակատամարտից, ներկայացվել են, առնվազն, իբրև բարոյական հաղթանակ և այլն:

Պատմական զուգահեռներ անցկացնելու առումով՝ նաև հետաքրքիր է 1920 թ. Կարսի անկման և դրանից ողիղ մեկ դար անց (մեր ժամանակներում) Շուշին թշնամուն հանձնելու ռազմաքաղաքական հանգամանքների նմանությունների և առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը: Փորձը ցույց է տալիս, որ, չնայած պատմական 100-ամյա հեռավորությանը, Կարսի և Շուշիի անկման հանգամանքների միջև զգալի նմանություն ու ընդհանրություն կա: Թուրք-հայկական պատերազմի և Արցախյան վերջին պատերազմների կապակցությամբ հարկ է ուշադրություն հրավիրել մի հանգամանքի: Խոսքը վերաբերում է հայաստանյան պետական-պաշտոնական և անկախ կամ ոչ պաշտոնական լրատվամիջոցների և, առ-

հասարակ, տեղեկատվության վարքագծերին: Հայտնի է, որ պատերազմական կամ արտակարգ իրավիճակում հայտնված երկրի համար շատ են կարևորվում լրատվամիջոցների հավասարակշիռ պահվածքն ու խաղացած դերը: Այս իմաստով, կարծում ենք, այնքան էլ ընդունելի ու արդարացված չէ, երբ լրատվամիջոցները, զուտ քարոզչական նպատակով, միակողմանիորեն գերազնահատում և ոչ այնքան հիմնավորված են ներկայացնում իրենց զինուժի հաջողությունների, բարձր կարգապահության ու մարտունակության, իրաչանում չարձանագրված ռազմական հաղթանակների մասին, իսկ դրան հակառակ, դարձյալ զուտ քարոզչական հնարքով, խիստ թերագնահատում հակառակորդ կողմին, նրա զինուժը, կրած հաջողություններն ու պարտությունները: Եթե ժամանակային առումով շատ հեռու չգնանք, դրա վառ արտահայտությունը կարելի է համարել Արցախյան վերջին պատերազմում հայաստանյան պաշտոնական լրատվամիջոցների ավելի հաճախ ոչ օբյեկտիվ ու ճշմարիտ հանդային տեղեկատվությունը, և սա այն դեպքում, երբ իրականում պատերազմի երկրորդ փուլում թշնամին, ներխուժելով Արցախի հարավ-արևմուտքից, Հադրութ-Ջերբայի-Ղուբաթլուով մտել էր Լաչինի միջանցք ու հայտնվել Շուշի մատույցներում, ինչն ինքնին հիասթափեցնող ազդեցություն գործեց բանից անտեղյակ հայ հանրության շրջանում իշխանությունների և նրա լրատվամիջոցների հանդեպ: Ինչ վերաբերում է անկախ մամուլին ու լրատվամիջոցներին, ապա դրանք, ռազմական դրության պայմաններում, հարկադրված են եղել հիմնականում լուր կամ լինել զուսպ:

1920 թ. Հայաստանի պարտության ու ՀՀ անկման իրողություններից մեկը պետք է համարել հայ հանրության մեջ անկախության գաղափարի ու հայրենի հողի պաշտպանության գիտակցության տակավին բավարար չափով ձևավորված՝ ու արմատացած չլինելը: Բանն այն է, որ ոչ միայն սովորական (խասարակ) քաղաքացին, այլև այն ժամանակների առանձին քաղաքական կուսակցություններ՝ ԷսէՌ, սոց.-դեմ. (մենշևիկներ), էլ չենք խոսում բուլշևիկների մա-

սին, ըստ էության, դեմ էին անկախ Հայաստանի գաղափարին: Նրանք ոչ միայն պատրաստ չէին, այլև ցանկություն չունեին հասնուն անկախ Հայաստանի ու հայրենի հողի պաշտպանության պատերազմել թուրքի, էլ չենք խոսում՝ ռուսի դեմ, այլ ավելի շուտ դրանց մոտ իշխել է Ռուսաստանին միանալու, նրա հովանու ներքո լինելու մտայնությունը: Ավելի կոնկրետ՝ այն ժամանակ թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում, **բարոյահոգեբանական առումով**, հայ հանրության մի զգալի հատվածի մեջ ձևավորվել էր այն մտայնությունը, որ նրանցից շատերը մտածում էին, թե պատմականորեն հայ ժողովրդի ավանդաբար բարեկամ Ռուսաստանը և նրա բանակը (կարևոր չէ գույնը՝ կարմիր, թե՞ սպիտակ) կգա և կփրկի իրենց ու Հայաստանը թուրքական բռնազավթումից ու ջարդ-կոտորածից: Այլ խոսքով՝ նա իր ազատության հույսը առաջին հերթին կապել է ոչ թե սեփական ուժերով իրեն և իր հայրենիքը կյանքի ու մահվան պայքարի գնով պաշտպանելու, այլ հիմնականում արտաքին՝ ռուսի ու ռուսական բանակի հետ, որ նրանք կգան ու կփրկեն իրենց ու Հայաստանը, եվ սա այն դեպքում, երբ այդ ժամանակ շատերը գիտեին, որ թուրքը դարձել է ռուսին դաշնակից: Իսկ հայ հանրության մի հատվածն էլ միամտաբար կարծում էր, որ եթե այս նոր տեսակի՝ քեմալական թուրքը համարվում է ռուսի դաշնակից, կնշանակի նա առանձնապես վտանգավոր չէ: Բնականաբար, նման այս և այլ քանդիչ ու կազմալուծիչ մտայնությունները հող պետք է նախապատրաստեին ու դուռ բացեին Հայաստանի ու նրա նորատեղծ բանակի առաջիկա պարտության համար:

Ներկայումս, ավելի քան 100 տարի անց, որոշ առումներով, այս մտայնությունը մեզանում լիովին հաղթահարված չէ: Դրա ապացույցներից է Արցախյան վերջին անհաջող պատերազմը և ի հայտ եկած նոր մտահոգիչ իրողությունները: Եվ սա այն դեպքում, երբ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն անցյալ հազարամյակներում անկախ պետականությունների հարուստ ընտրանի է ունեցել: Այս կապակցությամբ տեղին պետք է համարել զորավար Սեպուհի (Արշակ

Ներսիսյանի) արտահայտած մտավախությունը, որ «Մեր ռուսասիրության պատճառով ես վախենում եմ մեր ազատությունը ձեռքից թողնենք, հետո զղջանք, երբ ուշ կլինի արդեն»¹: Հարց ենք տալիս. ի՞նչ էք կարծում. 100 տարի անց՝ ներկայումս, մեզանում չկա՞, արդյոք, նման մտայնություն: Անշուշտ, կա: Հասկանալի է, որ ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս դա թելադրված է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի աշխարհաքաղաքական բարդ դրությամբ: Եվ մեր անկախ պետականության ամրության ու անխորտակելիության աստիճանը կախված է այն բանից, թե մենք ազգովի որքանով ենք պատրաստ պաշտպանելու ու զորացնելու այն: Ահա, թե որն է անցյալի մեր դասառատ պատմության ներկայիս գլխավոր ուղեցույցներից մեկը, որով պետք է առաջնորդվենք:

Նկատի առնելով, որ սույն աշխատության մեջ մենք ի մի ենք բերել 1920 թ. ՀՀ ռազմաքաղաքական դրության և, մասնավորապես, թուրք-հայկական պատերազմի ու հայոց խորհրդանիշներից մեկը հանդիսացող Կարսի անկման շուրջ փաստորեն մեկ դարում ստեղծված բազմաբնույթ գրականությունը, ռատի հնարավորինս դրանք քննել, արժևորել ու գնահատել ենք պատմագիտական ժամանակակից պահանջներին ու չափանիշներին համապատասխան: Այս ճանապարհին ոչ պակաս առաքելություն ունի նաև պատմագրողը: «Չկա՛ ավելի մեծ ծառայություն իր ժողովրդին, - խորհրդածում էր Գ. Նժդեհը, - քան պատմագրումը նրա անցյալ կյանքի»²:

Անցած մեկ դարում պատերազմի կապակցությամբ ստեղծված հարուստ գրականության մեջ, անշուշտ, տեղին է քննադատական այն շիտարկումը, որ, մեղմ ասած, Հայաստանի բանակի հրամանատարությունը չի գտնվել ռազմա-հրամանատարական իր բարձրության վրա, իսկ մի քանի գեներալներ էլ, իրենց հանցագործ անտարբերությամբ, անփութությամբ ու ընչաքաղցությամբ պարզա-

---

¹ Ներսիսյան Ա., *Չորավար Սեպուհ*, Եր., 2005, էջ 299-300:

² Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 246:

պես ցուցաբերել են դավաճանական վարքագիծ: Այդ մասին ևս խոսք կլինի իր տեղում:

Հայկական բանակի հրամկազմի առնչությամբ կարելի է կատարել ևս մեկ դիտարկում: Հայտնի է, որ հայկական զինուժը, ըստ էության, այդ նույն հրամկազմով, սպարապետ Թ. Նազարբեկյանի գլխավորությամբ, 1918 թ. առաջին կեսին ճակատ առ ճակատ արդեն մեկ անգամ պատերազմի մեջ էր ներգրավվել թուրքական (օսմանյան) բանակի դեմ, սա թուրք-հայկական երկրորդ պատերազմն էր: Եվ, ցավալիորեն, կարելի է արձանագրել, որ Հայաստան ներխուժած թշնամու դեմ կռվելու մարտավարական փորձը հայ հրամանատարությունը, նաև ճակատամերձ, հատկապես, Կարսի ու Շիրակի նահանգների հայությունը ինչպես հարկն է հաշվի չառան. որպեսզի չկրկնվեր նախկինում թույլ տրված սխալներն ու մոլորությունները:

Պատմագիտական քննության առանձին նյութ կարող է դառնալ այն ժամանակներում հայկական բանակում բավականին մեծ տարածում ստացած **դասալքության՝** չարենցյան խոսքերով ասած՝ **«նաիրյան խայտառակության»** խնդիրը: Իրոք, անհրաժեշտություն կա բացահայտելու բանակի ու պետության քանդիչ, քայքայիչ ու բարոյալքիչ այդ երևույթի պատճառները: Դրանք եղել են բազմաթիվ ու բազմապիսի, որոնք կարելի է ասել, սկիզբ էին առել տակավին 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների ժամանակներից: Այս կասկացությամբ դժվար է համաձայնել խորհրդահայ պետական գործիչ, պատմաբան, ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանի կողմից տակավին 1920-ական թվականներին առաջ քաշած այն մտքին, թե «Հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքում դաշնակցական ագիտացիան այն մասին, թե Թուրքիայի դաշնակիցը բոլշևիկյան նոր Ռուսաստանն է, ինչը բանակի և ժողովրդի մեջ առաջ բերեց հակազդեցություն, որպեսզի դասալքեն ու չկռվեն ռուսների դաշնակից թուրքերի դեմ: Թշնամուն դիմադրելու մասին հայ ժողովրդին պայքարի կոչող կուսակցությունը (իմա՝ ՀՅԴ) դրանով քայքայում էր սեփական բնակը

և թուլացնում նրա դիմադրական կարողությունը»¹: Այդ մասին արդեն ակնարկվել է, և իր տեղում մենք ցույց կտանք, որ այդ քարոզչությունը չէր հայկական բանակի պարտության գլխավոր և հայության թուրքամետ կեցվածքի գլխավոր պատճառը: Դա, պարզապես, եղել է կեղծ քարոզչական հնարք (կարգախոս), որը խորհրդային հեղինակներն օգտագործել են արդարացնելու համար մի կողմից թուրքերի զավթողական, իսկ մյուս կողմից՝ առանց մեծ ջանք թափելու Հայաստանի խորհրդայնացման բոլշևիկյան պլանները: Իրականում Հայաստանի բանակը կազմալուծելու բոլշևիկների գործողությունները փորձ է արվել դիտավորյալ վերագրել ՀՀ հիմնական կառավարող Դաշնակցություն կուսակցությանը, ինչը միակողմանի և անարդարացի է: Կրկին շեշտենք, որ ըստ Մեծն Նժդեհի՝ սովորաբար հաղթում կամ պարտվում են ոչ թե միայն կառավարությունները, այլ ողջ ժողովուրդը²: Գ. Նժդեհի մտորումներին համահունչ՝ պատերազմն ու Կարսի անկումն իր աչքերով տեսած երբեմնի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի մտահանգումն այն մասին, որ Կարսի անկման և պետականության կործանման համար պատմական դատաստանի մեծ փայաբաժին ունի հայ հասարակությունը³: Իր հերթին ցույց կտրվի նաև, որ Հանրապետության գլխին կախված մահացու վտանգի պայմաններում իր բարձրության վրա չի գտնվել նաև հիմնական կառավարող ՀՅԴ կուսակցությունն՝ իր կառավարությամբ և իշխանության մյուս օղակներով:

Դարձյալ նոր իրողությունների լույսի տակ, նախկին գաղափարական-քաղաքական կաղապարներից ազատ, պատմական ճշմարտությունն օբյեկտիվ ու անաչառ ներկայացնելու անհրաժեշտությունից մղված, երբ ծանոթանում ենք խորհրդային ու խորհրդահայ

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, *Թուրք-հայկական պատերազմի մասին* (տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ, 244/14, վավ 341, թ. 8-9:

² **Նժդեհ Գ.**, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 56:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 14, թ. 69:

պատմագրությանը, նրա անցած 70 տարիներին լույս տեսած պատմագիտական ժառանգությանը, ապա ակներև է դառնում, որ դրանց զգալի մասը, ելնելով կուսակցական, գաղափարական-քաղաքական նկատառումներից, պատմական շատ փաստերի, երևույթների ու իրողությունների մեկնաբանություններն ու գնահատականները, որպես կանոն, ներկայացվել են հիմնականում գլխավայր շուտ տրված, շատ փաստեր նենգափոխվել ու հարմարեցվել են մարքսլենինյան կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության դասակարգային, հակաբուրժուական, սոցիալիստական ու կոմունիստական որակվող գաղափարա-քաղաքական կաղապարներին ու հիմնադրույթներին: Իբրև օրինակ՝ կարելի է բերել պատերազմական շրջանի ռազմական բնույթի հետևյալ փաստը: Այսպես՝ «հասուն» սոցիալիզմի կամ, այսպես կոչված, «լճացման» ժամանակաշրջանի մենագրություններից մեկում արձանագրված է, որ 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության փուլում Անդրկովկասյան ռեակցիոն, բուրժուանացիոնալիստական ուժերը՝ «ազգային խորհուրդները» (հասկանալի է, որ բացի վրաց ու մուսուլմանականից խոսքը վերաբերում էր նաև Հայաստանին ու Հայոց Ազգային խորհրդին, որն առնված է չակերտներում՝ Ա.Հ.) ստեղծեցին «ազգային զորամասեր» (ընդգծված է՝ Ա.Հ.), որպես «վստահելի պատվար», ընդդեմ սովետական իշխանության, «ընդդեմ բոլշևիկյան» բանակի¹: Ստացվում է, որ աշխարհամարտի հայ կամավորներից, ազգային զորամասերից (7 գումարտակների) ու դրա հիման վրա դեկտեմբերի 13-ին Հայկական Առանձին բանակային կորպուսի ստեղծումը (հրամանատար գեն. Թ. Նազարբեկյան, սպայակույտի պետ գեն. Ե. Վիշինսկի, հետո՝ Դրաստամատ Կանայան (Դրո)) իբր ուղղված է եղել խորհրդային իշխանության և բոլշևիկյան բանակի դեմ: Եվ սա այն դեպքում, երբ հիմնականում հենց բոլշևիկների դասալքիչ քարոզչության հետ-

¹ Մելիքյան Հ.Ս., *Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բանակը*, Եր., 1970, էջ 411:

ևանքով քայքայվող ու հայրենիք վերադարձող Կովկասյան ճակատի 600-հազարանոց¹ ռուսական բանակի փոխարեն շուտով՝ 1918 թ. հունվարի վերջից, այդ նույն ճակատով թուրքական մահաբեր հարձակմանը դիմակայող, թերևս, միակ զինուժը Հայկական բանակային կորպուսը եղավ, մի բան, որ չէր կարելի ասել վրաց ու թաթար (կովկասյան թուրք) զինուժերի մասին։ Միգուցե հիշատակված մենագրության հեղինակը հարկադրված է եղել ներկայացնել, որ ռեակցիոն բուրժուա-ազգայնական (հայ, վրացի, թաթար) այդ ուժերը, իբր, նպատակ են ունեցել պայքարել խորհրդային իշխանության ու բոլշևիկյան բանակի դեմ։ Կարելի է նաև հասկանալ, որ խորհրդային 70 տարիներին, պատմաքաղաքական ցանկացած հարց լուսաբանելիս, միշտ միանման հավասարության նշան է դրվել Անդրկովկասյան այդ երեք հիմնական ժողովուրդների պատմական ճակատագրերի միջև, որը միանգամայն անհիմն ու կեղծ է։ Տվյալ դեպքում, 1918 թ. առաջին կեսին իր կյանքի ու մահվան համար պայքարող հայ ժողովուրդն ու իր նորաստեղծ զինուժը խորհրդային իշխանության ու նրա կարմիր կոչվող բանակի դեմ կռվելու որևէ մտադրություն ու առնչություն բնավ չեն ունեցել։ Ավելին, հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները և զինուժն, ի տարբերություն վրացականի և կովկասյան թաթարների, ներքուստ համակրել է ռուսական բանակին՝ անկախ դրա քաղաքական-գաղափարական ուղղվածությունից, և ակնկալել նրա օգնությունը օսմանյան ջարդարար բանակների դեմ կռիվներում և այլն։

Այս առումով ևս մեծ անելիքներ ունի մեր ժամանակների պատմագրությունը և պատմագիտական միտքը։ Գրականության քննադատի նման պատմագրության հեղինակը համարվում է պատմությունը շարադրող այս կամ այն հեղինակի աշխատության գիտական քննադատը՝ վերլուծողը, գնահատողը, արժևորողը։ Պետք է ընդունել, որ պատմագիտությունը պատմության հայելի կարող է լինել

---

¹ Տե՛ս Մելիքյան Հ.Ս., նշվ. աշխ., էջ 380։

այն պարագայում, եթե պատմական անցյալում կատարված դեպքերի, իրադարձությունների ու երևույթների մեկնաբանությունը, քննությունը, վերլուծությունն ու գնահատականը տրվում են անաչառ, անկողմնակալ, օբյեկտիվ, փաստական նյութերով հիմնավորված ու համոզիչ դիրքերից: Կարելի է ասել՝ այնպես, ինչպես **բժիշկն** է բազմակողմանի քննում, հետազոտում ու ախտորոշում (դիագնոզ) հիվանդին՝ ճիշտ բուժում նշանակելու համար, նույն կերպ էլ պատմաբանն է կոչված անկողմնակալ դիրքերից քննելու և ախտորոշելու հեռու կամ մոտիկ անցյալի հասարակական-քաղաքական երևույթները, երկրների, պետությունների ու ժողովուրդների կյանքում կատարված պատմական նշանակալի դեպքերն ու իրադարձությունները, տալու դրանց անաչառ գնահատականը, հետագա սերունդներին հուշելու դրանցից քաղել համապատասխան դասեր, չկրկնելու նախկինում թույլ տրված սխալներն ու ձախողումները, ճիշտ ուղենիշներ տալու հետագա առաջընթացի, զարգացման ու բարգավաճման համար: Այլ խոսքով, եթե բժիշկը մարդու հիվանդության ախտորոշողն է, ապա պատմաբանը՝ պատմության ու պատմագրի և, վերջին հաշվով, տվյալ երկրի ու ժողովրդի հեռանկարի: Եվ եթե բժիշկն այդ աշխատանքը կատարում է բժշկական գործիքներով, մասնագիտական կարողություններով ու կենսափորձով, ապա պատմաբանը՝ իր հետազոտության ինքնատիպ գործիքներով ու մեթոդներով՝ վստահություն ներշնչող փաստական բազմաբնույթ աղբյուրների ու նյութերի համադրման ու քննության, տեղի ունեցած երևույթների վերլուծության, նաև պատմագիտական հմտության ու հոտառության ու նաև անձնական դիտարկումների հիման վրա:

Այս ամենով հանդերձ, սպատմագիտությունը՝ որպես հումանիտար գիտություն, պատմական իրադարձություններին ու երևույթներին տրվող ախտորոշման պարագայում կարող է գործել սուբյեկտիվ հանգամանքը, որը պայմանավորված է ոչ միայն հասարակական կյանքի ու երևույթների բազմազանությամբ, բազմաշերտությամբ ու անկրկնելիությամբ, այլև տվյալ հետազոտող պատմաբանի մասնա-

գիտական պատրաստվածությամբ, բանիմացությամբ, անաչառությամբ, գիտական բարեխղճությամբ, նաև նրա քաղաքացիական կեցվածքով, ազգային-քաղաքական ու հայրենասիրական մղումներով, բարոյական նկարագրով և այլն: Նման դեպքում տվյալ պատմաբանի պատմագիտական ախտորոշումը հասկանալի պատճառներով կարող է առանձին դեպքերում լինել նաև սուբյեկտիվ, ոչ միանշանակ օբյեկտիվ ու ճշմարիտ: Եվ նման բնույթի պատմաաղբյուրագիտական աշխատությունների՝ գիտական թե հուշագրական, անգամ թագավորական արձանագրությունների, հրամանագրերի, հիշատակարանների և այլն կարելի է հանդիպել բոլոր ժամանակներում, բոլոր երկրներում՝ սկսած Հին Եգիպտոսից, Հին Հունաստանից ու Հռոմից մինչև մեր օրերը: Այս երևույթը անխուսափելի է հասարակական գիտության մեջ: Այդպիսիք, ժամանակ առ ժամանակ հանդիպում են նույնիսկ բնական գիտությունների ասպարեզում, որովհետև բնական երևույթները ևս հարափոփոխ են, ուստի, ժամանակի ընթացքում, նրանց շուրջ ստեղծված թեորեմներն ու օրենքները ժամանակի ընթացքում փոփոխվում են, ավելի են խորացվում ու հարստացվում:

*

*   *

Սկզբնաղբյուրներ և գրականություն: Արդ, գիտատեսական ու մեթոդական բնույթի մի քանի դիտարկումներից հետո, անցնենք մեր բուն հետազոտությանը ծառայող պատմական սկզբնաղբյուրներին, վավերագիր նյութերին ու թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ գիտական ու հուշագրական հարուստ գրականության արժևորմանը: Մեր առջև դրված այս և մնացյալ խնդիրները վերհանելու և լուսաբանելու համար մեծապես օգտվել, իսկ տեղ-տեղ շրջանառության մեջ են դրվել նաև հին ու նոր, հայտնի ու մինչ այժմ տակավին անհայտ արխիվային ու վավերագիր նյութեր, փաստաթղթեր, զանազան նիստերի արձանագրություններ, որոշումներ, հրա-

մաններ, հայտարարություններ, կոչեր և այլն: Այս ուղղությամբ գնահատելի է, որ խորհրդային ու հետխորհրդային ժամանակաշրջանում, ըստ կուսակցական և քաղաքական նախասիրությունների, երբեմն ընտրովիության սկզբունքով լույս են տեսել փաստաթղթերի ու նյութերի արժեքավոր ժողովածուներ¹: Արխիվային նյութերից օգտ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, 113, 114, 198, 199, 200, 2002, 280, 430, 477, 1022, 4033 և այլն, ՌԴ նախագահի արխիվից, ԽՄԿԿ ԿԿ-ի ընդհանուր բաժին, 6-րդ սեկտոր, միկրոժապավենների հաւաքածուներ, թիվ 1, 2 և այլն, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ) Հ. Քաջազնունու ֆոնդ, ՄԼԻ ԿԿԱ (Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կենտրոնական կուսակցական արխիվ), ֆ. 64, 85, Российский государственный архив социально-политической истории (այսուհետ՝ РГАСПИ) և այլն, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ՝ «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении» (сборник документов), под ред. А.Н. Мнацаканяна и др., Ер., 1957, «Документы внешней политики СССР», т. 2, М., 1958, т. 3, М., 1959, «Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (документы и комментарии)», составитель профессор Ю.Г. Барсегов, т. 1, М., 2002, т. 2, ч. 1, М., 2003, т. 2, ч. 2, М., 2005, «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում» (Մայիսյան ապստամբությունը, նյութեր և փաստաթղթեր), կազմողներ՝ Կ. Ղազարյան, Մ. Ներսիսյան, Եր., 1932, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1967, թիվ 3, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828-1923 թթ.), խմբ. Զ. Կիրակոսյան, Եր., 1972, «Հ.Յ. Ղաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը» (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող Ղազախեցյան Վ.Ն., (այսուհետ՝ Հ.Յ. Ղաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը), Եր., 1999, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), կազմող՝ Ս. Միրզոյան և ուրիշներ, Եր., 1998, «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.» (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատ. խմբագիրներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, (այսուհետ՝ «Հայաստանի հանրապետությունը 1918-1920 թթ.», Եր., 2000, «Ոգուն չապավինելու արդյունքը» (Գ. արք. Հովսեփյանցի հուշագրություն և փաստաթղթեր), Եր., 2002, «Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեսպարտմենտի 1917-1920 թթ. փաստաթղթերում», կազմող՝ Մախմուդյան Գ., Եր., 2012, Ալեքսանյան Կ., Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922 թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու), Եր., 2012, «Հայ բուլնիկների հակապետական գործունեությունը 1919-1920 թթ.», (փաստաթղթերի ժողովածու), Կ. Բ. աշխատ. Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2014, «Կարսի մարզը Հայ

վելու տեսակետից հատկապես կուզենայինք առանձնացնել Հայաստանի ազգային արխիվի 199 (ՀՀ նախարարների խորհրդի), 200 (ՀՀ արտաքին գործերի), և 280 (ՀՀ զինվորական նախարարության) ֆոնդերը:

Տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերի ու իրադարձությունների հանգամանալի լուսաբանման համար էական է պարբերական մամուլը՝ իբրև տվյալ ժամանակաշրջանի իրականության ու իրադարձությունների լուսաբանման ու գնահատման բազմերանգ հայելի¹:

Նոր և նորագույն պատմության հիմնահարցերի ու խնդիրների լուսաբանումը թերի կլինի առանց հուշագրությունների, որտեղ, իհարկե, պետք է հաշվի առնել տվյալ հուշապատողի կուսակցական պատկանելիությունը, կողմնակալության և անաչառության աստիճանը²: Այն հեշտ է պարզել, երբ տվյալ փաստի, որոշման կամ իրա-

---

Առաջին հանրապետության կազմում (ապրիլ 1919 թ. – հոկտեմբեր 1920 թ.), նյութեր և փաստաթղթեր, հ. Գ, աշխատ.՝ Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2016 և այլն:

¹ Տե՛ս «Յառաջ», Եր., «Ժողովուրդ», Եր., «Մշակ», Թիֆլիս, «Կառավարության լրագրեր», Եր., «Հայաստանի աշխատավոր», Եր., «Շիրակի աշխատավոր», Ալեքսանդրապոլ, «Հայաստանի ձայն», Եր., «Էջմիածին», Էջ., «Ռազմիկ», Եր., «Դիրքերում», Կարս, «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, «Սոցիալիստ յեղափոխական», Եր., «Սյունիք», Գորիս, «Հայրենիք», Պոսթըն, «Դրօշակ», Աթենք, Ժնև, Փարիզ, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, «Կոմունիստ», Եր., «Մարտկոց», Փարիզ, «Ապագա», Փարիզ, «Զարթոնք», Պէյրուս, «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 1965, «Երկիր», Եր., «Ազգ», Եր., «Коммунист» Յր. և այլն:

² Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ. (Հ.), *Հայաստանի վերջին աղէտը*, Կ. Պոլիս, 1921, Իրազեկ Յ. (Հ.), *Մօտիկ անցեալից: Պարսկական դեպքեր եւ ապրումներ 1917–1922*, Պէյրուս, 1956, Բաբալեան Ա., *Կարսի անկումը* («Հայրենիք», Ա տարի, Պոսթըն, 1923, թիվ 12), Բաբալեան Ա., *Էջեր Հայաստանի անկախության պայքարին*, Գահիրե, 1959, Անանուն Դ., *Կարսի անկումը* («Հայաստանի կոռպերացիա», Եր., 1920, նոյեմբեր, թիվ 21–22), Նավասարդեան Վ., *Հայաստանի անկախությունը*, Ժնև, 1924, Մինախորեան Վ., *Ռուս-թուրքական հարաբերությունները* (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, թիվ 4 (փետրվար), 5 (մարտ), 6 (ապրիլ)), 1939, Ամատունի Հ. (Յ.), *Մեր հարաբերությունները դաշնակիցների հետ* (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941 (մայիս), թիվ 7), Նավասար-

դարձության մասին արտահայտած տեսակետն ու գնահատականը համադրում ու համեմատում ենք կուսակցական կամ անկուսակցա-

դեան Վ., *Աշխարհի քաղաքական երկունքը* (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 11(սեպտեմբեր), Սահակեան Յով., *Երկու տարի հայկական բանակին մէջ*, մաս Ա, Փարիզ, 1937, Տէրտէրեան Համբ., *Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները*, Լ. Շանթի պատմիրակութիւնը (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954 թիվ 1 (հունվար) – թիվ 5 (մայիս)), Հովհաննիսյան Ա., Թուրք-հայկական պատերազմի մասին (Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244/14, վավ. 341), Մյասնիկյան Ա.Ֆ. (Մարտունի), *Ընտրի երկեր*, Եր., 1957, Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, Պէյրուք, 1969, Պալմութին ՍԴ Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, խմբ., Ա. Կիտուր, Կ. Ա. Պէյրուք, 1962, Իզմիրլեան Կ., *Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս* (քննական տեսութիւն), Պէյրուք, 1964, Ամուրեան Ա., *Գնդապետ Ալեքսանդր Շնէուրի յուշերը*, Ֆրեզնո, 1967, Սեւան Ա. (Դեմեջյան), *Բանտարկեալի մը հուշերը*, Բուենոս Այրես, 1970, Խատիսեան Ալ., *Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը*, Պէյրուք, 1968, Սյուրմենեան Գ., *Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականութիւնը նախ տաճկական, ապա հայկական բանակներուն մէջ*, Պէյրուք, 1967, Յափուճեան Ա., *Եւ վերածնալ հայ ժողովուրդը հուրեն ու սուրեն*, Գահիե, 1971, Սեպուի, *Էջեր իմ հուշերէն*, Պոսթըն, 1929, Հովսէփեան Գ., *Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպեն*, Անթիլիաս, 1982, Ալեքսանդրյան Արտ., *Կարս. 1920-21*, Եր., 1986, Գանգրունի Հ., *Հայաստան 1920-21 եւ միջազգային դիւանագիտութիւնը*, Պէյրուք, 1986, Ազար, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը* (Անհայտ գրողի օրագիր), կազմող՝ Հարությունյան Ս., Եր., 1993, Վրացեան Ս., *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Պէյրուք, 1958, Եր., 1993, Վրացեան Ս., *Կեանքի ուղիներով*, Կ. Բ. Պէյրուք, 1960, Կ. Գ. Պէյրուք, 1963, Կ. Դ. Պէյրուք, 1965, Վրացեան Ս., *Հին թղթեր նոր պարմութեան համար*, Պէյրուք, 1962, Լազյան Գ., *Հայաստան և Հայ դար*, Եր., 1991, Արծրունի Վահէ, *Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայութիւնը*, Շատախ, Եր., 2002, Պահլաւունի Եղիշէ, *Յուշամարեան*, Եր., 2006, Սառիկյան Հ., *Հիշողութիւններ 1878-1924*, Եր., 2015, *Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը*, աշխատասիրությամբ՝ Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2018, *Հարությունյան Վլ., Առաջին Հանրապետություն. Կարսի վերջնախաղը*, Եր., 2018, *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ (1920 թ. հունիս-նոյեմբեր)*, Հայկական բանակի սպայի հուշերում, աշխատասիրությամբ Վլ. Հարությունի, Եր., 2019, Туманян Мик., *Дипломатическая история Республики Армения 1918–1920 гг.*, Եր., 2012, *Воспоминания И. Туманова о падении Карса* (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2016, թիվ 2 (202), Ա-Դո, *Հայության երկունքը*, Եր., 2019 և ուրիշներ:

կան այլ հուշագիր հեղինակի կամ գործչի արտահայտած տեսակետների ու գնահատականների հետ: Բացի այդ, հուշագիր հեղինակի արտահայտած մտքերի ու կարծիքների հավաստիության աստիճանը կարելի է ստուգել մեզ օգնության հասնող արխիվային վավերագրերի ու նյութերի հետ համեմատության միջոցով: Այս նույն դիտակետից, բնականաբար, անդրադարձ է եղել նաև խորհրդային, հետխորհրդային ու Սփյուռքի մեր կողմից քննարկվող հարցերի շուրջ ստեղծված արդեն մեկդարյա պատմագիտական բազմաշերտ ու, առհասարակ, գրական հարուստ ժառանգությանը:

Թուրք-հայկական պատերազմի իրադարձությունների առնչությամբ հուշագիր հեղինակներից առանձնապես ուշադրության են արժանի ՀՀ արտգործ. նախարարության քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանի, Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի, Ալեքսանդրապոլի նահանգապետ Կարապետ (Կարո) Սասունու, Վահե Արծրունու (Մելիքսեթ Մուրադյանի), Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյանի) մասին անանուն հեղինակի և այլոց հուշերը: Մասնավորապես, դեպքերի ու իրադարձությունների բովում է գտնվել ծնունդով շատախցի, ժամանակին Հարվարդի համալսարանի շրջանավարտ, միջազգայնագետ-իրավաբան Վահե Արծրունին: Մինչ պատերազմը նա եղել է Ամերիկյան նպաստամատույց Կոմիտեի Կարսի որբանոցների կառավարիչը: Կարսի անկման օրը որբերի հետ գերվել է, սակայն ծալվել է, թուրքերին ներկայացել որպես Ամերիկայի քաղաքացի, անգամ զրուցել է Ք. Կարաբեքիր փաշայի հետ: 1921 թ. հունվարի կեսերին Վ. Արծրունին փախել է գերությունից և անցել Արագածի շրջան: Նա մասնակցել է 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանը: Պարտությունից հետո անցել է Իրան և 1958 թ. մահացել Թեհրանում¹:

Ոչ պակաս արժեքավոր են Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղոր-

---

¹ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս «Յեղափոխական Ալպոմ», Հալեպ-Պեյրոֆ, 1961, Գ. շարք, թիվ 5 (29), էջ 132-133:

ղանյանի՝ թուրք-հայկական պատերազմին նվիրված հուշերը, որոնք գրառել է 1922 թ. շատ թարմ տպավորություններով: Դրանք շարադրված են հայերեն դասական ուղղագրությամբ, ոչ ստանդարտ, մագաղաթի նմանվող երկարավուն թղթի վրա՝ ընդհանուր 85 թերթ ծավալով¹:

Ներկայացվող թեմայի լուսաբանման համար բացառիկ արժեք ունի հայդուկապետ Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) 4-րդ բանակային բրիգադայում ծառայած անձնական գրագրի, Աբխազիայի Գուտաուդա քաղաքում ծնված, երիտասարդ հայրենասեր մի անձնավորության թողած օրագիրը՝ նվիրված Հանրապետության ռազմաքաղաքական իրավիճակին ընդհանրապես և իր հրամանատար Սեպուհին մասնավորապես²: Օրագրի հեղինակի անունը հայտնի չէ, որովհետև օրագրում այդ մասին որևէ հիշեցում չկա: Օրագրողի ով լինելու առնչությամբ հարկ ենք համարում տեղեկացնել, որ Վահե Արծրունին հիշատակում է Ռենի անունով մի պատմագրի մասին, որը գրել է Սեպուհի բրիգադայի պատմությունը³: Հիշյալ երիտասարդ հեղինակի օրագրությունը սկսվում է 1920 թ. հունիսի 13-ից Սեպուհի՝ Դիլիջանում ծավալված դեպքերի նկարագրությունից և հետագա ռազմաքաղաքական անցուդարձերից, հասցվում է մինչև նոյեմբերի 5-ը, ընդհուպ Ալեքսանդրապոլի անկման օրը, որից հետո անհայտ պատճառով օրագիրը ընդհատվում է: Երիտասարդ անանուն օրագրողը անձամբ ճանաչել և մտերիմ է եղել զորավար Սեպուհի հետ: Օրագրի բովանդակությունից կարելի է հասկանալ, որ այն կազմողը քաջատեղյակ է եղել Հայաստանի և նրա շուրջը ծավալվող ռազմաքաղաքական իրավիճակին, դիվանագիտական գործընթացներին, բանակի ու ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վիճա-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12-17:

² Տե՛ս Ազար, *Անկախ և Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը* (Անհայտ գրողի օրագիրը), Եր., 1993:

³ Տե՛ս Արծրունի Վ., *Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայությունը, Շապուխ, Եր., 2002, էջ 290-291:*

կին և այլն:

Ուշագրավ է օրագրի հայտնաբերման պատմությունը: Այն ձեռագիր վիճակում, կարմիր լաթի մեջ փաթաթված մի տետրում ամփոփված է եղել Ախալցխայի շենքերից մեկի միջնապատում և, պատահական դիպվածով, գտնվել է շատ տասնամյակներ անց: Անանուն հեղինակի օրագիրը հայտնաբերել և ընդարձակ առաջաբանով հրատարակության է պատրաստել 1980-ական թվականների վերջերին ազգային ինքնագիտակցության վերելքի ու Արցախյան շարժման նոր փուլում ազգային նկարագիր ունեցող հայրենասեր մտավորական, մասնագիտությամբ փիլիսոփա, ծնունդով ախալցխացի, խորհրդային շրջանում ՊԱԿ-ի կողմից քաղաքական հետապնդման ենթարկված ու դասախոսական աշխատանքից հեռացված Սարգիս Հարությունյանը: Կարող է զարմանալի թվալ, որ մեզ անհայտ օրագրողի՝ հիմնականում Սեպուհին նվիրված ձեռագիր տետրը վերնագրված է եղել՝ «Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան», ընդ որում, օրագրի վերտառության բոլոր բառերը մեծատառ են: Տետրի խորագիրը ինքնին վկայում է Հայաստանի ազատության ու անկախության ջատագով անանուն օրագրողի ազգային-հայրենասիրական մղումների՝ Ազատ և Անկախ Հայաստանը պաշտպանելու ձգտումների մասին և, կարծես, այն ծանր ժամանակներում փորձում է խորհրդանշական զուգակշիռ անցկացնել Միացյալ Հայաստանի գաղափարի ու դրա իրագործման համար անմնացորդ նվիրված ու պայքարող Մեծն Սեպուհի ազգանվեր գործունեության միջև: Սեպուհի գրագրի օրագրի վերնագիրը ինքնին վկայում է շատ բանի մասին:

Մյուս կողմից, օրագրողի օբյեկտիվության ու անկողմնակալության մասին հարկ ենք համարում նշել, որ միշտ չէ, որ կարելի է համամիտ լինել Սեպուհի անանուն գրագրի արտահայտած առանձին մտքերին: Այսպես, օրինակ, 1920 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի դեմ ծավալվող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների կապակցությամբ օրագրողը բուլնիկյան Ռուսաստանին համարում է «Մեր

գլխավոր եւ ամենավտանգավոր թշնամի», իսկ Տաճկաստանին՝ «մեր դարավոր թշնամի»¹, որն, իհարկե, անընդունելի է, և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ վարած քաղաքականության առումով հասկանալի է, որ չի կարելի անգամ հավասարության նշան դնել այդ երկու երկրների միջև:

Նույն կերպ, Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրում, մեր կարծիքով, չի կարելի համաձայնվել ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի այն դիտարկմանը, երբ նա Հայաստանի արտաքին թշնամու կերպարի հարցում, առնվազն, հավասարության նշան է դնում թուրքերի և բուլղարների միջև, անգամ ավելի վտանգավոր է համարում վերջիններին: «Առաջին տեղը պետք է դասել պօլշեիկներին,- գրում էր նա,- որովհետեւ եթե Խորհրդային Ռուսաստան չքաջալերեր ու չօգներ քեմալական Թուրքիային, նա այն ժամանակուս պայմաններում համարձակութիւն չէր ունենայ յարձակուելու Հայաստանի վրայ»²: Այստեղից կարող է հարց ծագել, թե առանց բուլղարների համաձայնության ու օգնության արդյո՞ք քեմալական զորքը կհարձակվեր Հայաստանի վրա: Սա քննարկման հարց է և ունի նաև արդիական հնչեղություն՝ կապված մեր ժամանակների Արցախյան հիմնահարցի և ոչ միայն դրա հետ:

Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նոր շրջանի, այդ թվում թուրք հեղինակների կողմից 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության հարցերի կեղծարարության բացահայտման պատմագիտական քննությանն է նվիրված պրոֆեսորներ Ե.Սարգսյանի և Ռ. Սահակյանի արժեքավոր կոլեկտիվ մենագրությունը³: Առանձնապես ընդգծելի է անդրադարձը թուրք հեղինակ Ջեմալ Քուրայի «Ինչպե՞ս Կարաբեքիրը ոչնչացրեց Հայաստանը» աշխատության

---

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 81 և 88:

² Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, Թեհրան, 1982, էջ 7:

³ Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Եր., 1963:

նենգափոխումներին¹:

Վերջին տարիներին հրատարակված հուշագրական աշխատություններից կարելի է առանձնացնել Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հուշերը ՀՀ բանակում ծառայած, Դրոյի մտերիմ, Կուբանի երկրամասի տոհմիկ կազակ, գնդ. Ալ. Կորոլկովի մասին²: Այդ գործում գնահատելի է Հայոց պատմության նվիրյալ Վլ. Հարությունյանի մատուցած ծառայությունը՝ արխիվում պահվող հուշագրությունների, փաստաթղթերի ու նյութերի հավաքումը, համակարգումը և հրատարակումը:

Ուշադրության է արժանի նաև Կարսի ողբերգական ճակատագրի, մասնավորապես, հեղափոխության երգիչ, մեծն Եղիշե Չարենցի՝ իր սիրելի ծննդավայրի վերաբերյալ ստեղծված գեղարվեստական գրականությունը³: Անշուշտ, ապակուսակցականացման, ազատությունների ու ժողովրդավարական արժեքների գերակայության ներկայիս պայմաններում պետք է միանշանակ ճշմարիտ պատասխան տրվի շատ ու շատ հարցերի, այդ թվում, Կարսի ող-

---

¹ Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 43–46:

² Տե՛ս Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմում (1919 թ. ապրիլ – 1920 թ. հոկտեմբեր), նյութեր և փաստաթղթեր, աշխատասիրությամբ՝ Վլ. Հարությունյանի, հ. 3, Եր., 2016, Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի յուշերը, աշխատասիրությամբ՝ Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2018, Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ: (1920 թ. հունիս-նոյեմբեր), Հայկական բանակի սպայի հուշերում, աշխատասիրությամբ Վլ. Հարությունյանի, (այսուհետ՝ Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ) Եր., 2019 և այլն: Բերված սպայի հուշերի կապակցությամբ իբրև դիտողություն ցանկանում ենք արտահայտել մի նկատառում. որ գրքի ընթերցումից դժվար է հստակ զատորոշել բուն հուշագրի շարադրանքի՝ նյութը, որովհետև այն խառնված է պատմագիտական այլ բնույթի նյութերով, այլ փաստաթղթերի ժողովածուներից բերված քաղվածքներով, իսկ տեղ-տեղ էլ՝ բուն հուշագիր հեղինակի շարադրանքն է մեկնաբանված և այդպես էլ պարզ չի դառնում, թե այդ գրառումներն ու մեկնաբանությունները ո՞ւմ է պատկանում՝ հուշագրի՞ն, թե ժողովածու կազմողին:

³ Տե՛ս Չարենց Ե., Երկերի ժողովածու, Եր., 1954, Չարենց Ե., Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Եր., 1984, Չարենց Ե., Երկիր Նաիրի, Եր., 2012, և այլն:

բերգությանը: Ի վերջո, ժամանակակից ընթերցողին հիմնավոր պարզաբանում պետք է տրվի, թե այդ ինչպես նախկինում տարաբնույթ գրականության մեջ սպրդած թուրքական 4–5 հազարանոց զորքը, որի թվաքանակն իրականում այնքան էլ այդպես չէ, ըստ էության, առանց լուրջ դիմադրության գրավեց Կարսը, այնուհետև հասավ Ախուրյան ու մտավ Ալեքսանդրապոլ: Դրանց պատասխանը մասամբ տվել է այն ժամանակվա Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանն իր հուշերում: Այստեղ, բացի այն, որ հայկական բանակը չի կռվել ինչպես հարկն է, մյուս կողմից էլ՝ այդ պարտությունների գնահատականի մեջ կա միակողմանի քաղաքական-քարոզչական գործոն, որ եթե բանակը համարվել է դաշնակցական, ապա հասկանալիորեն այն պետք է պարտվեր, իսկ ահա հետագա խորհրդային անպարտելի Կարմիր բանակը եկավ և ամեն ինչ «փրկեց»: Աշխատության մեջ փորձ է արվում պատասխանելու համանման մի շարք հարցերի: Ինչ վերաբերում է Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի անձի և հուշերի գնահատականին, պետք է ասել, որ նա արմատներով եղել է սուրմալվեցի Ավ. Ահարոնյանի և Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հայրենակիցը, ղորղանյանների տոհմիկ ազնվական գերդաստանից, անկուսակցական, պետական մտածելակերպի ու գործելակերպի գործիչ: Նա, հարկ եղած դեպքում, քննադատել է հիմնական կառավարող ՀՅԴ կուսակցության միշտ թելադրողի և պահանջողի դերում հանդես եկող առանձին «դաշնակցական տափակութիւնների»¹: Հարկ է նկատել, որ պետական մտածելակերպի այս գործչի հարաբերությունները հարթ ու համերաշխ չեն ընթացել մեծամիտ, ինքնահավան և զեղծումների սովոր Հայաստանի բանակի (ՀԲ) մի շարք գեներալների հետ: Կարծում ենք ով-ով, սակայն նահանգապետ Ղորղանյանը քաջատեղյակ է եղել իր ղեկավարած նահանգի անցուղարծին և նրա հուշերում կարելի է գտնել Հայաստանի պարտության շատ հարցերի պատաս-

---

¹ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 469:

խանը:

Հարկ է հատուկ ընդգծել, որ վերոհիշյալ հեղինակների հուշագրությունների գիտական արժեքը բարձրանում է ոչ միայն նրանով, որ նրանք պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացնում են հիմնականում ականատեսի ու դեպքերին մասնակցի վկայությամբ, այլև շատ հաճախ նրանք իրենց շարադրած նյութի հավաստիությունը հաստատելու համար իրենց հուշագրություններում զետեղել են համապատասխան փաստաթղթեր, պաշտոնական որոշումներ, հրամաններ, վավերագիր այլ նյութեր:

Ինքնին հասկանալի է, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ իրադարձությունների կապակցությամբ, բացի հուշագրություններից, բնականաբար, ստեղծվել է պատմագիտական, գրական-գեղարվեստական, հրապարակախոսական և այլն բազմաճյուղի ու բազմաժանր գրականություն՝ սկսած ծնունդով կարսեցի Ե. Չարենցից¹:

Զուտ պատմագիտական արժեքորման տեսակետից տեղին է արձանագրել, որ վերջին երկու-երեք տասնամյակում մեր կողմից քննության առնվող հարցերի շուրջ, տարբեր դիտարկումներով ու գնահատականներով, մեզանում ստեղծվել է բավականաչափ հարուստ գրականություն, որը նույնպես գնահատանքի է արժանի²:

---

¹ Տե՛ս Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի, Չիլինգարյան-Նոհրադյան Ն., Ո՛վ է Մազութի Համոն*, Եր., 2016, *Պետրոսյան Դ., Կարսի 1920 թ. ինքնասպանները*, Եր., 2019, *Հովհաննիսյան Ռ.Գ., Հայաստանի Հանրապետություն*, հ. 3, Եր., 2015, հ. 4, Եր., 2016, *Գասպարյան Դ., Հայ գրականություն*, գիրք 6, Եր., 2017 և ուրիշներ:

² Տե՛ս *Զոհրաբյան Է.Ա.*, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, *նույնի՝ Նախիջևանի հիմնահարցը (1920–1921 թթ.)*, Եր., 2010, *Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920 թթ.)*, Եր., 1996, *Գալոյան Գ., Հայաստանը և Մեծ տերությունները 1917–1923 թթ.*, Եր., 1999, *Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին*, Եր., 2002, *Հակոբյան Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը*, Եր., 2004, *նույնի՝ Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում*, Եր., 2010, *Սարգսյան Կ., Հայ-վրա-*

Խորհրդային ժամանակաշրջանից ռուս-թուրքական, այդ համատեքստում նաև հայ-ռուսական ու հայ-թուրքական հարաբերությունների քաղաքական-դիվանագիտական պատմության վերաբերյալ խորհրդային պատմաբանների կողմից նույնպես ստեղծվել է բավականաչափ հարուստ գրականություն: Այս կապակցությամբ կարելի է նկատել մի ընդհանրություն: Բանն այն է, որ թե՛ խորհրդային շրջանի և թե՛ հետխորհրդային շրջանի ռուսաստանցի պատմաբան հեղինակներից շատերի ներքին համակրանքը անսքող եղել է Թուրքիայի ու թուրքերի կողմը: Օրինակ, հետխորհրդային շրջանի այդպիսի հեղինակներից է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի շրջանավարտ, արևելագետ Վիտալիյ Շերեմետը: Վերջինիս համակրանքը անսքող թուրքերի կողմն է, ով դատապարտում է Անտանտի երկրների (չնոռանանք, որ այդ երկրներից մեկն էլ համարվում էր Հայաստանը) փորձերը Օսմանյան ժառանգությունը բաժանելու ուղղությամբ և վերջում եզրակացնում է, որ «այդ փորձերը կրախի մատնվեցին, և այդ ժառանգությունը մնաց նրա օրինական ժառանգների ձեռքում»¹: Ստացվում է, որ Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանի օրինական տերն է: Կամ, օրինակ, խորհրդային պատմագրության մեջ Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ի կողմից ստանձնելու հարցը ներկայացվել է որպես «ամերիկյան իմպերիալիզմի գավթոդական պլան»²:

ցական հարաբերությունները 1918–1921 թթ., Եր., 2002, Ղազախեցյալ Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Եր., 2006, Եազըճեան Գ., Կարսի 1920 թ. տնկման խորքային պարճառները, Եր., 2007, Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Եր., 2007, Սաֆրաստյան Ռ., Մուսլաֆա Քեմալ. սլալքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919–1921 թթ.), Եր., 2019, Վիրաբյան Վ., Պողոսյան Ս., Արմինե Էփ., Հայկական գիտուճը (1914–1920 թթ.), Եր., 2020 և ուրիշներ:

¹ Шеремет В.И., Босфор. Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны. По материалам русской военной разведки, М., 1995, с. 22 (այսուհետ կրճատ՝ Шеремет В.И., Босфор).

² Шпилькова В.И., Империалистическая политика США в отношении Турции (1914–1920 гг.), М., 1960, с. 3.

Այս առնչությամբ հարկ է կատարել հետևյալ դիտարկումը. բանն այն է, որ ինչպես խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբեմն նաև ներկայումս, պատմագիտության մեջ լիովին չի հաղթահարված անցյալի կուսակցական, գաղափարաքաղաքական, նաև ծավալապաշտական հակումների շերտանստվածքը: Խորհրդային անցած 70 տարիների պատմագրության զուտ կուսակցականացված ու գաղափարայնացված բացթողումներից մեկն այն պետք է համարել, որ խորհրդային ու անգամ խորհրդահայ առանձին պատմաբաններ իրենց աշխատություններում¹, ուսումնասիրության նյութ դարձնելով Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի 1918–1920 թթ. պատմության արտաքին քաղաքականության հարցերը, տեղին և իրավացիորեն խոսում ու քննադատում են Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների (Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի և այլն) ագրեսիվ նկրտումները, զավթողական պլաններն ու քաղաքականությունը Անդրկովկասում²: Սակայն, չգիտես ինչո՞ւ (իհարկե, հիմա ամեն ինչ պարզ է ու հասկանալի, թե ինչո՞ւ), շրջանցվում կամ գրեթե չէր խոսվում Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Թուրքիայում շատ արագ

---

¹ St'я Иванов Л., *Мировая политика после Версаля*, М., 1927, Енукидзе Д., *Крах империалистической интервенции в Закавказье*, Тб., 1954, Токарежеский Е.А., *Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане*, Баку, 1957, Кадишев А., *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, М., 1960, Шпилькова В.И., *Империалистическая политика США в отношении Турции (1914–1920 гг.)*, М., 1960, Багиров Ю.А., *Из истории советско-турецких отношений в 1920–1922 гг.*, Баку, 1965, Сургуладзе А.Н., *Закавказье в борьбе за победу социалистической революции*, Тб., 1971, Галоян Г., *Борьба за Советскую власть в Армении*, М., 1957, Муханов Б.М., *Грузинская Демократическая Республика*, М., 2018, **Էլչիրեկյան Հ., Մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակը Հայաստանում**, Եր., 1957 և ուրիշներ:

² Օրինակ, խորհրդային պատմաբան Ա. Սուրգուլաձեն ավստոսանք հայտնելով նշում է, թե այդ տերությունները ուզում էին մասնատել Թուրքիան, իսկ դրանցից ԱՄՆ-ին պետք է բաժին հասներ, այսպես կոչված, «Մեծ Հայաստան»-ը (տե՛ս **Սուրգուլաձե Ա.Н.**, նշվ. աշխ., էջ 227):

գլուխ բարձրացրած քեմալական ազգայնական (Mille) շարժմանը և դրա զավթողական պլաններին մասին Անդրկովկասում ու Հայաստանում և, իբրև երիտթուրքերի քաղաքականության շարունակություն, հայության հանդեպ ցեղասպանության քաղաքականության՝ Անդրկովկասում: Դրա փոխարեն, խորհրդային ու նաև խորհրդահայ հեղինակները չեն զլացել թուրք ազգայնական այդ շարժումը ներկայացնել իբրև առաջադիմական, հակաիմպերիալիստական ազգային-ազատագրական շարժում, իսկ խորհրդային պետությունը, նրա առաջնորդ Վ.Ի. Լենինի գլխավորությամբ, շոալյորեն համակողմանի ֆինանսական, զենք-զինամթերքի, դիվանագիտական և այլ օգնություն է ցույց տվել թուրքերին, իբրև թե կովելու Արևմուտքի իմպերիալիստների դեմ, բայց իրականում նրանք այդ զենքն ուղղեցին հայ, հույն, ասորի և այլ ճնշված ժողովուրդների դեմ՝ խեղդելով նրանց ազգային-ազատագրական պայքարը: Խորհրդային պետության և կոմունիստական կուսակցության քեմալական Թուրքիայի հանդեպ տածած մյուս խաբուսիկ պատրանքը եղել է այն, որ իբր քեմալականները սոցիալիզմի գաղափարները կրող հեղափոխականներ են, իրենց վերջնական նպատակը՝ սոցիալիզմի ու կոմունիզմի հաստատումն է Թուրքիայում և, առհասարակ, մոսուլմանական Արևելքում:

Եվ, ահա, գաղափարական-քաղաքական նման վերիվայրումների պայմաններում էր, երբ քեմալական Թուրքիան նման կեղծ հիմքերով, ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական նախապատրաստություններից հետո դաշին կազմելով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, 1920 թ. սեպտեմբերի վերջին սանձազերծեց պատերազմ Հայաստանի Հանրապետության դեմ, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար մի աղետալի պատերազմ, որի ընդգրկումն քննությանն է նվիրված սույն աշխատությունը: Ուղիղ մեկ դար առաջ տեղի ունեցած պատմական այդ իրադարձությունը շատ կողմերով արդիական է մեր ժամանակներում: Բանն այն է, որ վերջին ժամանակներում Թուրքիայի հավակնություններն ու նկրտումները՝ իր ցեղակից Ադր-

բեջանին օգնելու անվան տակ ներթափանցելու Անդրկովկաս, հատկապես, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությանն ու պատերազմին իր բացահայտ մասնակցությամբ, ինչը կարող է դառնալ ոչ միայն հայաստանյան, այլև միջազգային սպառնալիք և ոչ պակաս վտանգ ներկայացնել տարածաշրջանում նաև ՌԴ և Իրանի ռազմավարական շահերին:

Այդ համատեքստում, որոշակի քաղաքական-տնտեսական շահերի համընկնմամբ, թուրքամետ ու թուրքապաշտ ելույթները հաճախակի արտահայտվում են նաև մեր ժամանակներում՝ ռուս-թուրքական և ռուս-հայկական բազմակողմ հարաբերություններում, չնայած այն բանին, որ ՀՀ-ՀԱՊԿ շրջանակներում և անգամ դրանից դուրս, համարվում է ՌԴ ռազմավարական դաշնակիցն ու գործընկերը, իսկ մեր տարածաշրջանում Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը համարվում են Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի հանդեպ, թերևս, դարերով փոխանցված ամենավստահելի ժողովուրդը, և դա բնավ պայմանավորված չէ Հայաստանում գործող պետական-քաղաքական վարչակարգի ու նրա ղեկավարի անձնական նախասիրությամբ:

ԳԼՈՒԽ 1.

ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ՓՈՒԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԻՐՈՒՄ (1920 թ. հունվար-սեպտեմբեր)

1. ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՄԵՐՁԵՑՄԱՆ ՈՒ «ԴԱՇԻՆՔԻ» ՀԱՐՑԵՐ

1920 թվականը Հայաստանի Հանրապետության համար ռազմաքաղաքական հարաբերությունների տեսակետից, իր թողած ծանր հետևանքներով, իրոք, ճակատագրական եղավ: Ինչպես հայտնի է, 1918 թ. **հոկտեմբերի 30-ին** հունական Լեմնոս կղզու Մուդրոս ծովախորշում Օսմանյան Թուրքիան՝ «Հիվանդ մարդը», ընդունեց իր պարտությունը և Անտանտի «Դաշնակիցների» հետ ստորագրեց կապիտուլյացիայի նմանվող զինադադար: Սակայն ստորագրված զինադադարում չէր խոսվում Արևմտյան Հայաստանի հետագա վիճակի՝ այնտեղ և, առհասարակ, երկրի արևելյան շրջաններում (վիլայեթներում) գտնվող օսմանյան զորքերի զինաթափման ու զորացրման մասին: Միայն նշվում էր Կովկասյան ճակատից թուրքական զորքի հետքաշման մասին մինչև 1914 թ. նախապատերազմյան ռուս-թուրքական սահմանը: Այդ կապակցությամբ սփյուռքահայ պատմաբան Ա. Նասիբյանը գրում է. «Մուդրոսի Զինադադարը եղաւ հայկական ըղձանքներուն տրուած առաջին հարվածը: Թէ՛ հայերուն հայրենիքը ձգեց թրքական իշխանութեան տակ, եւ թէ՛ ձախողեցաւ Թուրքիոյ զինաթափումը ճշգրիտ ձեւով մը

ապահովելու մէջ»¹:

Այն ժամանակ, երբ հաղթանակած Անտանտի երկրները 1919 թ. սկզբներից (հունվարի 18) Փարիզում բացված վեհաժողովում բանակցում էին Օսմանյան ժառանգության բաժանման շուրջ, օտվելով հանգամանքից, Արևմտյան Հայաստանում և Անատոլիայում գլուխ բարձրացրեց թուրք ազգայնական (միլլի) մի շարժում, որը գլխավորեց գեներալ Մուսթաֆա Քեմալը:

Քեմալական շարժման ակունքները պանթուրքիզմն է: Դրա բաղկացուցիչ դրսևորումներից մեկը համարվեց այդ ճանապարհին, ըստ էության, «Հայկական սեպի» վերացումը և Թուրքիայի ամբողջականության վերականգնումը: Դրան էին կոչված 1919 թ. հուլիս-օգոստոսին **Էրզրումում**, իսկ սեպտեմբերին **Սվազում** գումարված թուրք միլլիների (ազգայնականների) կոնգրեսները (համաժողովները) բոլշևիկների մասնակցությամբ: Դրանցում մասնավորապես ասվում էր՝ «Հայաստանին չգիջել ոչ մի թիզ թուրքական հող»²: Գլխավորապես հակաանտանտյան ուղղվածություն ունեցող այդ համաժողովներում, ի թիվս այլոց, որոշվում է նաև իրականացնել «համատեղ գործողություններ Հայաստանի դեմ»³: Հետաքրքիր է, որ Քեմալ-Լենին հարաբերությունների առնչությամբ ՀՅԴ-ին ընդդիմադիր հայ էսէռների «Սոցիալիստ հեղափոխական» պաշտոնաթերթը 1919 թ. աշնանային համարներից մեկում Կ. Պոլսի լրատվամիջոցներից արտատպել է հետևյալ հաղորդագրությունը՝ «Սիրիայից Մուստաֆա Քեմալը հեռագրով դիմել է Լենինին եւ առաջարկել՝ դաշն կապել թուրք ազգայնականների եւ խորհրդային կառավարության մեջ»⁴: Ինչ վերաբերում է Սուլթանի և Մ. Քեմալի միջև առկա ներքին կապին, ապա այդ մասին է փաստում Չիկագոյում հնչակ-

---

¹ Նասիպեան Ա., *Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915–1923*, Պէյրուզ, 1994, էջ 127:

² Кемаль М., *Путь новой Турции*, т. 2, М., 1932, с. 272.

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 169:

⁴ «Սոցիալիստ յեղափոխական», Եր., 23 նոյեմբերի 1919 թ.:

յան գործիչ Ստ. Սապահ-Գյուլյանի խմբագրությամբ լույս ընծայվող «Երիտասարդ Հայաստան» պաշտոնաթերթում, հավաստի աղբյուրների հիման վրա, գետեղված հաղորդագրությունը, ըստ որի գեներալ Մ. Քեմալը թուրք ազգայնական շարժումը Անատոլիայում սկսել է Կ. Պոլսում նստած Սուլթանի բացահայտ խորհրդով ու թելադրանքով՝ «Խալիֆին Անտանտի երկրների գերությունից ազատելու և թուրք ազգն ու պետությունը վերահաս վտանգից ու անդամահատությունից փրկելու»¹։ Բերվածից և արևմտահայության հետ տեղի ունեցած մեծ ողբերգություններից դժվար չէ հետևություն անել, որ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերված քաղաքականության իրավահաջորդության տեսակետից ոչ մի էական տարբերություն չի եղել թուրքական սուլթանների, իթթիհատականների (երիտթուրքերի) և քեմալականների (միլլիների) միջև։

Էրզրումի և Սվազի համաժողովների մշակած նյութերն իրենց մարմնավորումը ստացան թուրք ազգայնամոլ ուժերի պահանջով Ստամբուլի սուլթանական (օսմանյան) մեջլիսի (խորհրդարանի) 1920 թ. **հունվարի 28-ին** ընդունած «**Ազգային ուխտ**» (**Misak-ı Milli**) կոչված ծրագրային փաստաթղթում՝ բաղկացած նախաբանից և 6 կետերից, որում արձանագրվում էր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության ապահովման և Արևմտյան Հայաստանի ու Հայկական հարցի բացառման սկզբունքը։ Ի հավելումն դրա՝ թուրքական տարածք էր հռչակվում նաև նախկինում Ռուսական կայսրության մեջ գտնվող, իսկ այդ ժամանակ ՀՀ բաղկացուցիչ մաս կազմող Կարսի մարզը՝ ընդհուպ մինչև Արփաչայ (Ախուրյան) և Երասխ (Արաքս) գետերը²։

Դրանից հետո՝ 1920 թ. գարնանը, Անգլիայի առաջարկությամբ դաշնակիցները (Անտանտի զորքերը) ռազմակալում են Ստամբուլը (Կ. Պոլիսը) և մարտի 16-ին արձակում, ցրում օսմանյան խորհրդա-

¹ «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 19 մայիսի 1920 թ.։

² Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 57 և 60-61։

րանը (մեջլիսը): Իսկ Անտանտի դեմ պայքարի ելած քեմալականները փախչում են Անատոլիա և իրենց մայրաքաղաքն են դարձնում Անգորան (Անկարան): Իրենց նպատակները իրագործելու համար միլի-ազգայնականները Անգորայում կազմում են սուլթանական կառավարությունից անկախ այլընտրանքային նոր իշխանություն: 1920 թ. **ապրիլի 23-ին** Անգորայում բացվում է միլիների Ազգային Մեծ ժողովը (մեջլիս-խորհրդարանը) և կազմվում Ստամբուլի օսմանյան համեմատաբար չափավոր, թագաժառանգ Դամադ Ֆերիդ փաշայի գլխավորած կառավարությանը հակակշիռ նոր կառավարությւն՝ Մ. Քեմալ փաշայի գլխավորությամբ: Դրանով երկրում ստեղծվում է մի յուրօրինակ **երկիշխանություն**. մեկը՝ միջազգայնորեն ճանաչված մայրաքաղաք Ստամբուլում սուլթան Մեհմեդ VI-ին ենթակա կառավարությունն էր, որի մեծ վեզիրը (սադրազամը, վարչապետը) սկզբում Ալի Ռիզա փաշան էր, իսկ հետո նրան փոխարինած Դամադ Ֆերիդ (սուլթանական ընտանիքի անդամը՝ փեսան) փաշան (որն, ի դեպ, ստորագրել է Սևրի պայմանագիրը և 5 անգամ եղել է Թուրքիայի վարչապետ¹), որի իշխանությունը գործնականում սահմանափակվում էր մայրաքաղաքի շուրջ, իսկ մյուսը՝ միջազգայնորեն չճանաչված, խռովարար (ապստամբ) համարվող միլիների՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) կառավարությունը՝ Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի գլխավորությամբ: Ասվածին, իբրև լրացուցիչ տեղեկանք նշենք, որ Մ. Քեմալը համարվել է քրեական հանցագործ և 1920 թ. ապրիլի 11-ին կայսրության բարձրագույն հոգևոր առաջնորդի՝ (շեյք-ուլ-իսլամի) ֆեթվայով (կոնդակով) մահվան է դատապարտվել և մայիսի 11-ին Օսմանյան ռազմական դատարանը նրա նկատմամբ մահապատժի վճիռ է կայացրել, որը հաստատվել է սուլթանի կողմից²:

«Հենց այդ ժամանակներից սկսվում են քեմալական Թուրքիայի

¹ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 95:

² Տե՛ս Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները, Եր., 2007, էջ 20:

և բուլղարիայի Ռուսաստանի գործնական բուռն հարաբերությունները: Գարնան-ամռան ամիսների ընթացքում, ռազմաքաղաքական համընկնող շահերով պայմանավորված ու հեռագնա կեղծ կարգախոսներով առաջնորդվող կողմերը, ամենաբարձր մակարդակով, սկսում են մերձեցման ու «դաշինք»-ի ձևավորման բանակցային գործընթացները: Ի դեպ, 1920 թ. ապրիլի վերջերից Քեմալ-Լենին մակարդակով սկսված նամակագրությունից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը՝ Վ. Լենինի գլխավորությամբ, փաստորեն առաջինը ճանաչեց Մ. Քեմալի գլխավորած ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը¹:

Արդեն ապրիլի 26-ին Վ. Լենինին հասցեագրած բարեկամական նամակում (այն Մոսկվա է հասել հունիսի սկզբին) Մ. Քեմալը, իմպերիալիզմի (Անտանտի) դեմ ընդհանուր պայքարում, (իմպերիալիստական երկրների շարքին էր դասվում նաև Հայաստանը) Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունից խնդրում էր օգնության ձևով իրենց վճարել 5 մլն թուրքական լիրա ոսկով, ինչպես նաև զենք, զինամթերք, ռազմատեխնիկական միջոցներ, բժշկական գույք, նաև պարենամթերք՝ Արևելյան ճակատում կռվող զորքի համար: Դրա դիմաց նա առաջարկում էր իր վրա վերցնել ռազմական գործողությունները Հայաստանի դեմ, ինչպես նաև ստիպել Ար.բեջանին ընդունել Խորհրդային իշխանություն²: Մայիսի 24-ին Ս. Օրջոնիկիձեն հեռագրում է Մոսկվա Լ. Կարախանին, Լենինին և Ստալինին, որում հայտնում է. «Այսօր Քեմալ փաշայից նամակ է ստացվել, որում նա խնդրում է **դաշինք և օգնություն**»³: Հունիսի 3-ին ՌՍԴԽՀ կառավարության անունից արտաքին գործերի ժողկո-

¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР» (այսուհետ՝ ДВП СССР), т. 2, М., 1958, с. 554-555, 725-726.

² Տե՛ս «Международная жизнь», М., 1963, N 11, с. 148, նաև՝ Хейфец Ал., Советская дипломатия и народы Востока 1921-1927, М., 1968, с. 81, Азербайджанская Демократическая Республика, под ред. Н. Агамалиева и др., Баку, 1998, с. 262.

³ Տե՛ս Ataturk'un tamim, telgraf ve beyannameleri, Ankara, 1991, cilt IV 318.

միսւր Գ. Չիչերինը պատասխանում է Մ. Քեմալին՝ բարեկամական կապեր հաստատելու պատրաստակամությամբ¹։ Մեկ ամիս անց՝ հուլիսի 2-ին, Չիչերինը երկրորդ նամակն է ուղարկում Մ. Քեմալին՝ կրկին ցանկություն հայտնելով շուտափույթ բարեկամություն հաստատել²։

Այս կապակցությամբ, ռուս-թուրքական հարաբերությունների սլաւոնական անցյալին քիչ թե շատ ծանոթ ընթերցողի մոտ կարող է պսրզաբանման կարիք պահանջող օրինական հարց ծագել, թե այդ ինչպէս հնարավոր դարձավ, որ դարերով իրար թշնամի ու շարունակ (ընդհանուր թվով 13 անգամ) միմյանց դեմ պատերազմած երկու նախկին կայսրությունները՝ Ռուսաստանը և Թուրքիան, պատմության այդ շրջադարձային փուլում՝ 1920–1921 թթ., իրար ձգող ու համընկնող շահերի ու հանգամանքների հրամայականով, մերձեցան և հետո, նույնիսկ, դաշն կազմեցին, և սա այն դեպքում, երբ Առաջին աշխարհամարտում այդ երկրները գտնվում էին իրար թշնամի ու միմյանց դեմ պատերազմող տարբեր ռազմաքաղաքական խմբավորումներում՝ Անտանտայի և Բաղյակ միության կազմում։

Բանն այն է, որ աշխարհամարտի ավարտական փուլում և ավարտից հետո Ռուսաստանում և Թուրքիայում, պատերազմական հանգամանքներով ու ձախողումներով պայմանավորված, տեղի ունեցան հեղափոխություններ ու ռազմաքաղաքական մեծ տեղաշարժեր, և դրանց հետևանքով Ռուսաստանում 1917 թ. իշխանության ղեկին անցավ բոլշևիկների կուսակցությունը (ՌԿ/բԿ), իսկ պատերազմում լիակատար պարտություն կրած Օսմանյան Թուրքիայում 1919 թ. երկրորդ կեսից, ինչպէս արդեն ասվեց, սկսվեց հակասովթանական համարվող, ազգայնական մի շարժում՝ թուրք գեներալ Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորությամբ, որի նպատակն էր,

---

¹ Տե՛ս *ДВП СССР*, т. 2, с. 553–555.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 725–726.

ստանձնելով պետության ղեկը, հասնել այն բանին, որ Թուրքիան տարածքային որևէ զիջում չանի հաղթանակած Անտանտի պետություններին, այդ թվում նաև Հայաստանին: Եվ այդ նպատակով 1920 թ. հունվարի 28-ին թուրքական խորհրդարանը ընդունեց Թուրքիայի տարածքային-սահմանային ամբողջականությունը մարմնավորող պահանջների «Ազգային ուխտ» կոչված փաստաթուղթը: Եվ այս նպատակի կենսագործման համար թուրք ազգայնականները (քեմալականները), իրենց շահերի թելադրանքով, մերժեցան իր հերթին Անտանտի դեմ պայքարող Խորհրդային Ռուսաստանին, իբրև թե համատեղ պայքարելու Արևմտաեվրոպական իմպերիալիստական համարվող երկրների դեմ, որպեսզի պահպանեն իրենց իշխանությունը և պետական-քաղաքական շահերը: Միաժամանակ, թուրք ազգայնականները, բոլշևիկներին իրենց կողմը ներգրավելու, նրանցից զենք, ռազմամթերք, դրամ և այլ օգնություն ստանալու նպատակով, կեղծավորաբար իրենց հայտարարեցին հեղափոխականներ ու սոցիալիստներ, իբրև թե հեռագնա նպատակ հետապնդելով Թուրքիայում և, առհասարակ, մոսկովմանական Արևելքում տարածելու հեղափոխության կրակը, հաստատելու սոցիալիզմ, նոյնիսկ, կոմունիզմ, և այդ շարժման դրոշակակիրը պետք է դառնար քեմալական: Թուրքիան: Իսկ Վ. Լենինի գլխավորած բոլշևիկների կառավարությունը, կոպ տալով քարոզչական այդ խայծը, դարձավ քեմալականների քարեկամն ու դաշնակիցը¹: Բայց հետագայում

---

¹ Նկատենք, որ 1920 թ. երկրորդ կեսին Մ. Քեմալը ստեղծեց իրեն ենթակա խամսեհիկ, գրքանային Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցություն: Դրա նպատակն էր՝ մի կողմից Վ. Լենինին կեղծավորաբար ցույց տալ, որ քեմալական կառավարությունը ընկալում ու ընդունում է կոմունիստական գաղափարները և հեռանկարում նպատակ ունի բռնելու սոցիալիստական ուղի, իսկ մյուս կողմից, դրա հետ կապված՝ Ռուսաստանից, ինչպես նաև Կոմինտեռնից մեծամեծ զումարներ ստանալ, իբրև թե հանուն համաշխարային հեղափոխության գործի: Կարելի է արձանագրել, որ քեմալականների այդ կեղծիքը ինչ-որ չափով աշխատեց: Սակայն 1921 թ. հունվարի 28-ին («Ազգային ուխտ»-ի ընդունումից հետո) իր իսկ՝ Մ. Քեմալի կարգադրությամբ, թուրք կոմու-

իրական կյանքը ցույց տվեց, որ այդ մերձեցումն ու դաշինքը ժամանակավոր էր, արհեստական, կեղծ ու շինծու: Եվ երբ քեմալականները, լաղաքական երկակի խաղեր խաղալով, ռուսների օգնությամբ լուծեցին իրենց ռազմավարական խնդիրները, հետագայում երես դարձրեցին Ռուսաստանից ու շրջվեցին դեպի Արևմուտք: Ռուս-թուրքական այդ մերձեցման ու դաշինքի մասին ավելի հանգամանորեն կխոսվի իր տեղում:

Այժմ, փորձենք բերել մի քանի լրացուցիչ փաստաթղթերի մասին: Լենին-Քեմալ մերձեցման մասին: ՀՀ գլխավորական նախարարության գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունվար-նոյեմբեր ժամանակահատվածն ընդգրկող ամփոփագրերից մեկում, որը թվագրված է **փետրվարի 7-ի** ամսաթվով, կարդում ենք. «Ստացված լուրերի համաձայն թուրքերի և բուլղարների միջև կայացել է նոր համաձայնություն (դաշինք), ըստ որի, ի հավատարմություն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի¹, մինչև **Արփաչայը** (Ախուրյան) **տրվում է Թուրքիային** (ընդգծ. մերն է՝ Ա.Հ.): Դրա դիմաց վերջիններս պարտավորվում են ադրբեջանցիների հետ համա-

---

ների ամբողջ ղեկավար կազմը՝ Մուսթաֆա Սուբխիի գլխավորությամբ, Տրապիզոնի մոտերքում, ջրախեղդ անելու միջոցով, վերացվեց: Բայցևայնպես, ՌԱԴՆՀ ֆինանսական և ռազմական օգնությունը 1921 թ. շարունակվեց ավելի մեծ չափերով: Ավելի ուշ, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության առաջարկով, Քեմալի կառավարության պատվիրակությունը 1922 թ. հրավիրվեց **Ջենուվայի** միջազգային տնտեսական կոնֆերանսին (խորհրդաժողովին), ինչն արդեն նշանակում էր Բ. Թուրքիայի կառավարության միջազգային ճանաչում:

¹ 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հայտնի կողմից հաշտության պայմանագրով Խորհրդային կառավարությունը, Գերմանիայի ճնշմամբ, Թուրքիային վերադարձրեց ոչ միայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ռուսաստանի կողմից գրավված արևմտահայ նահանգները, այլև արևելահայ տարածքներ՝ Կարսը, Արդահանը, ընդհուպ մինչև Ախուրյան և Արաքս գետերը, որոնք Ռուսական կայսրությանն էին միացվել դրանից 40 տարի առաջ՝ Սևն Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերով:

տեղ զինված ուժեր հատկացնել դենիկինյան¹ կամավորների դեմ կռվելու համար: Բոլշևիկները զենք են մատակարարում ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ Ադրբեջանին»²:

Այնուհետև, նույն ամփոփագրում, նշվում է. «Միլլի (ազգայնական) ուժերին հրամայված է լինել պատրաստ վիճակում համատեղ գործողություններ սկսելու անգլիացիների և ֆրանսիացիների կառնավոր զորքերի դեմ: 15-րդ (թուրքական՝ Ա.Հ.) կորպուսը, որը ձևավորվել էր կազմավորված 4-րդ բանակի մնացորդների հիման վրա, պատրաստ է հանդես գալու հայկական սահմանին: Այդ նույն ժամանակ ուժեղացվում են թուրքական 12-րդ, 13-րդ, 14-րդ և 20-րդ կորպուսները: Ադրբեջանական բանակի գործողությունները պետք է կոորդինացվեն այդ կորպուսների գործողություններին: Թուրքական և ադրբեջանական սպաների և պրոպագանդիստների հավաքատեղին է դարձել Էրզրումը»³:

Հուլիսի 1-ին Արծրունին, հենվելով օտարերկրացի հեղինակ՝ Փ. Օլբերիի (P. Olbery)՝ «Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը» աշխատության վրա, նշում է, որ դեռ 1920 թ. **փետրվարին** (դարձյալ խոսքը փետրվար ամսվա մասին է՝ Ա.Հ.) Տրապիզոնի մեջ Անգորայի և Մոսկվայի կառավարությունների ներկայացուցիչները ստորագրել էին մի դաշնագիր, համաձայն որի թուրքերը պարտավորվածություն էին ստանձնելու «անմիջապես գլխավորական գործողություններ սկսել ընդդեմ անգլիացիների (Միջագետքի եւ Պարսկաստանի մեջ) եւ Հայաստանի Հանրապետության»⁴: Ի դեպ, այդ նույն փաստն է վկայաբերում նաև ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանը: Այս կապակցությամբ, Սեպուհի մասին

---

¹ Խոսքը ցարական զենեռալ Անտոն Դենիկինի մասին է, որը Ռուսաստանում ծավալվող քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում իր կամավորական զորքով կռվում էր բոլշևիկյան վարչակարգը տապալելու նպատակով:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 18:

³ Նույն տեղում:

⁴ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 111, նաև՝ «Հայաստանի ծայն», 20 հունվարի 1920 թ.:

օրագրող անանուն հեղինակը գրում էր. «Սովետական իշխանությունը իրապես ամեն կերպ խլուրդային աշխատանք է թափում կապվելու Անատոլիայի միլիտարիստների հետ, կռվելու Եվրոպական բռնակալների դեմ»¹:

Տակավին 1920 թ. գարնանը բոլշևիկ-քեմալական մերձեցման ու գինակցության կապակցությամբ դարձյալ հարկ ենք համարում ներկայացնել մեկ այլ փաստաթուղթ, որը տասնամյակներ անց հրապարակել է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի հոդվածագիր հեղինակներից, ՀՅԴ գործիչ Հ. (Յ.) Ամատունին²: Հրապարակման հեղինակը պատմում է, որ դեպքերի բերումով Օքսֆորդի համալսարանի մի հնդիկ շրջանավարտ՝ Մուստաֆա Սադր ծածկանունով, որն իրապես եղել է անգլիական բանակի լրտես, Հնդկաստանի մահմեդական խալիֆայական Կոմիտեի կողմից իբրև ներկայացուցիչ 1920 թ. ապրիլին Անկարայում մասնակցել էր Միլլիի (թուրք ազգայնականների) կենտրոնական գործադիր Խորհրդի նիստին և լուսանկարել է Միլլի և Մոսկվայի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչների միջև ստորագրված համաձայնագրի տեքստի օրինակը՝ 1920 թ. ապրիլի 2-ի թվականով:

Հ. Ամատունին նշում է, որ անգլիական տեղեկատու բաժանմունքն ունեցել է այդ գաղտնի գինակցության համաձայնագրի մեկ օրինակը: «Եվ ահա,- կարդում ենք հրապարակման մեջ,- 1920 թ. ապրիլի վերջերն էր, որ անգլիացի հազարապետ Հեյը, տալով ինձի (խոսքն Ամատունու մասին է՝ Ա.Հ.) անոր մեկ օրինակը, յանձնարարեց, որ ապահով կերպով հասցնենք Հայաստանի կառավարության: Խնդրեց միայն, որ այդ մասին բնաւ չխօսուի դուրսը, որպես-

---

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 60:

² Հ. Ամատունին դրանից մի երկու տասնամյակ առաջ եղել է Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի թղթակիցը և նամակագիրը, որոնցում նյութեր է հրապարակել երիտթուրքերի եղեռնագործությունների մասին (տե՛ս Հովսեփյան Մ., ՀՅԴ Կ. Պոլսի պարբերական մամուլը (1909-1924 թթ.), Եր., 2009, էջ 90-91):

զի ա/ թուրքերը տեղեակ չըլլան թէ անգլիական զինուորական իշխանութեան ծանօթ է գոյութիւնը այդ գաղտնի զինակցութեան եւ ք/ չվտանգուի տեղեկատուն»¹:

Համաձայն այդ գաղտնի զինակցութեան պայմանների, Խորհրդային Ռուսաստանը ընդունում էր Թուրքիայի՝ «Ազգային ուխտ»-ի Անդրկովկասին վերաբերող սահմանների մասը, որ «զօնած էր Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնադրութեամբ ճշդուած սահմաններու հիմունքներով: Նաեւ Խորհրդային կառավարութիւնը ոչ միայն կը խոստանար Թուրքիոյ տալ դիւանագիտական եւ զինուորական օժանդակութիւն, այլ եւ կը խոստանար բանալ ճանապարհ Անդրկովկասի մէջէն՝ (այսինքն՝ Հայաստանով – Ա.Հ.) կապ հաստատելու համար երկու պետութիւններու բանակներուն միջեւ»²:

Հոդվածագիր Հ. Ամատունին այնուհետեւ նշում է, որ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունից առաջ, երբ Լ. Շանթի պատվիրակությունը մեկնեց Մոսկվա՝ հայ-ռուսական ամառային հայտնի բանակցությունների համար, ինքը ենթադրում է, որ Հայաստանի կառավարությունը պետք է որ տեղեկացրած լիներ իր պատվիրակներին այդ զինակցության մասին:

Հայտնի է, որ Մոսկվայի հայ-ռուսական բանակցություններում խորհրդային կողմը ցանկանում էր միջնորդի դերում հանդես գալ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև³, իսկ դրա համար, որպես նախապայման, առաջարկում էր, որ Հայաստանը կապերը խզի Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսից և իր պատվիրակությունն ու դիվանագիտական ներկայացուցիչներին հետ կանչի Եվրոպայից: Տվյալ

---

¹ Ամատունի Հ. (Յ.), Մեր յարաբերությունները դաշնակիցների հետ (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941 (մայիս), թիւ 7 (223), էջ 105:

² Նույն տեղում, էջ 104:

³ Ընթերցողը կարող է պատմահամեմատական կոաիւմներ անել մեր ժամակներում Արցախի հիմնախնդրի շուրջ Հայաստանի և թուրք-ադրբեջանական կանական հարաբերություններում ՌԴ միջնորդական դերակատարության շուրջ: Դժվար է ասել, թե Ռուսաստանը ԼՂ խնդրի լուծման ինչ դեղատոնն առաջարկում:

դեպքում, եթե Հայաստանի կառավարությունը կատարեր նման առաջարկը, ապա Հայաստանին, ըստ էության, կմնար ընդունելու խորհրդա-թուրքական գաղտնի համաձայնագրով գծված «Ազգային ուխտ»-ի սահմանները, այլ խոսքով, հայ-թուրքական սահմանագիծը պետք է դառնար Արփաչայ (Ախուրյան) – Երասխ (Արաքս) գետերի հնահունը, ցավոք, ինչպես որ կատարվեց ամենավերջում:

Այդուհանդերձ, Շանթի գլխավորած պատմիրակությունը համաձայնվել է խորհրդային կողմի միջնորդ լինելու առաջարկին, բայց Հայաստանի փարիզյան պատմիրակությունը (Ա. Ահարոնյանի) Եվրոպայից հետ կկանչվեր այն պարագայում, երբ բանակցությունների արդյունքով հայանպաստ լուծում ստանային հայ-թուրքական սահմանային և մյուս խնդիրները: Մեր կարծիքով, հիմքեր կան պնդելու, որ Լ. Շանթն ըստ ամենայնի տեղյակ է եղել խորհրդա-թուրքական ապրիլյան գաղտնի համաձայնագրին, իսկ Մոսկվան ու Անկարան հավանաբար կարծել են, որ Երևանը տեղյակ չէ: Տեղեկացնենք, որ Ռուբենն իր հուշերում պատմում է, որ այդ ժամանակ Դաշնակցության Բյուրոն բուլնիկ Նազարեթյանի միջոցով արդեն տեղյակ էր բուլնիկ-քեմալիստների միջև կայացած համաձայնության մասին¹:

Փաստենք, որ հետագայում՝ 1923 թ. սկզբներին, այդ գաղտնիքը բացվում է: Այն բանից հետո, երբ բացահայտվում է, որ Հնդկաստանի մահմեդական խալիֆայական Կոմիտեի ներկայացուցիչ, վերը նշված հնդիկ երիտասարդ Մ. Սադրը, որը մասնակցել էր Միլլի Գերագույն խորհրդի նիստին, եղել է՝ անգլիական բանակի լրատվական բաժնի լրտես (գործակալ), այդ միջադեպը փակվում է նրանով, որ հնդիկ լրագրող Սադրը թուրքական դատարանի վճռով իսկույն մահապատժի է ենթարկվում²:

Այս ամենի կողքին արձանագրենք, ոչ տակավին 1920-ական

Ռուբեն, *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*, հ. Է, Լոս Անճելես, 1952, էջ 263, 320-321:

¹ Տե՛ս Ամատունի Հ. (Յ.), նշվ. աշխ., էջ 105-106:

թթ. սկզբներից Անտանտի տերությունները տեղյակ են եղել Կովկասում ծավալվող ռազմաքաղաքական իրողություններին: Այսպես, 1920 թ. հունվարի 10-ին Անտանտի տերությունների Գերագույն խորհրդի հրավիրած նիստում՝ Կովկասի դրության վերաբերյալ զեկուցման մեջ, Մեծ Բրիտանիայի արտ. գործ. նախարար լորդ Զ. Քերզոնը խոսել է բոլշևիկա-քեմալական կոալիցիայի վտանգի և Կովկասն ու Մերձավոր Արևելքն իրենց հսկողության տակ առնելու սպառնալիքների մասին¹:

Այսպիսով, բերված փաստերը ակներև ցույց են տալիս, որ **ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական գործակցության կապերը սկսվել էին դեռևս 1920 թ. ապրիլից ամիսներ առաջ՝** մինչ կսլավելին Քեմալ-Լենինի հայտնի ամենաբարձր մակարդակի նամակագրական կապերը, և դա արտահայտվել է կոնկրետ երկկողմ գաղտնի ռազմական համաձայնագրով: Հասկանալի է, որ ռուս-թուրքական նման գաղտնի գործարքները, այլ հեռավոր նպատակադրումներից զատ, փաստորեն դավադրություն էին ՀՀ անկախության դեմ: Հիշյալ փաստերը մեզ հիմք են տալիս նաև հավաստելու, որ, ինչպես արդեն ասվել է, կեղծ ու անհիմն է խորհրդային պատմագրության մեջ ենթադրությունների հիման վրա տարածում ստացած և ներկայումս ոմանց կողմից շահարկվող այն մտավարժանքը, որ եթե 1920 թ. գարնանը (մայիսին) «դաշնակները» իշխանությունը կամավոր հանձնեին բոլշևիկներին, ու Հայաստանը խորհրդայնանար, ապա Հայաստանը տարածքային էական կորուստներ չէր ունենա:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության քեմալականների հետ մերձենալու և դաշնակցելու աշխատանքները շարունակվեցին ու ավելի խորացան արդեն 1920 թ. ամռանը, որի արտահայտությունը եղան Մոսկվայի հուլիս-օգոստոսյան ռուս-թուրքական բանակցությունները և դրա արդյունքում նախաստորագրված օգոստոսի 24-ի պայմանագիրը:

---

¹ St' u Муханов Вадим, *По следам Азербайджанской Демократической Республики*, М., 2007, с. 45.

2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ (Լ. ՇԱՆԹ-Գ. ՉԻՉԵՐԻՆ)

1920 թ. գարնանը քաղաքացիական կոիվներում գեներալ Անտոն Դինիկինի «սպիտակ» որակված Կամավորական բանակի պարտությունից հետո խորհրդային հաղթական 11-րդ կարմիր բանակը մուտք գործեց Հարավային Կովկաս, և սկսվեց Անդրկովկասի խորհրդայնացման գործընթացը: Այդ ճանապարհին հասկանալիորեն առաջինը պետք է լիներ պրոլետարական համարվող ու նավթով հարուստ Բաքուն՝ Ադրբեջանը: Իբրև նախապատրաստական քայլ՝ արդեն 1920 թ. փետրվարի 11-12-ին գումարվում է Ադրբեջանի կոմկուսի հիմնադիր համագումարը, որին մասնակից հայ պատգամավորներից էին բուլնիկներ Արմենակ Ղարազյոզյանը, Անաստաս Միկոյանը, Լևոն Միրզոյանը, Հակոբ Կամարին և ուրիշներ: Մինչ Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, իշխանությունը Անդրկովկասում գրավելու համար, ապրիլի սկզբներին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ **Երկրային կոմիտեի** փոխարեն ստեղծվեց ՌԿ(բ)Կ ԿԿ **Կովկասյան բյուրոն**¹:

Նախ արձանագրենք, որ արդեն 1920 թ. սկզբներին (հունվարին) Դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի կողմից միջազգայնորեն **դե ֆակտո** (փաստացի) ճանաչված Հայաստանի Հանրապետության միջազգային, տարածաշրջանային ու ներքաղաքական հետազգա իրադարձությունները երկակի շրջադարձներ ունեցան: Մի կողմից ակնկալվում էր, որ վերջապես լուծում կստանա Հայկական հարցը՝ Դաշնակից տերությունների Սան Ռեմոյի 1920 թ. ապրիլյան

---

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.Գ.**, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 218: Ստույգ չէ պրոֆ. Ռ. Հովհաննիսյանի զրքում տեղ գտած այն փաստը, թե՛ Հայաստանի կոմկուսը ձևավորվել է 1920 թ. հունվարի վերջին Երևանում կայացած խորհրդաժողովում՝ տե՛ս նույն տեղում, էջ 256: Հայկոմկուսը հիմնվել է 1920 թ. **հունիսի 30-ին** ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի կազմբյուրոյի որոշմամբ՝ տե՛ս *Հայ ժողովրդի պայքարություն*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, հ. 7, եր., 1967, էջ 113, նաև՝ *Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պայքարության ուղևագծեր*, եր., 1963, էջ 293:

խորհրդաժողովում հավանության արժանացրած հաշտության նախագծով, և դրա շարունակությունը հանդիսացող առաջիկայում սպասվելիք Սևրի մեծախոստում պայմանագրով կնյութականացվի Միացյալ Հայաստանի գաղափարը¹: Բայց, մյուս կողմից, 1920 թ. գարնանից Հայաստանի վրա կախվեցին արտաքին ու ներքին վտանգներ:

Հասկանալի է, որ առնվազն ռուսական նախկին կայսրության տարածքային ամբողջականությունը վերականգնելու ռազմաքաղաքական պլաններ ունեցող բոլշևիկների կառավարությունը ամենևին էլ նպատակ չունեի ճանաչելու իրենց անկախությունը հռչակած հանրապետությունները, այդ թվում՝ նաև Հայաստանը: Պետք է ասել, որ Ռուսաստանում բոլշևիկներին հակակշիռ ստեղծված ոչ խորհրդային կառավարություններից՝ գեներալ Ա. Դենիկինի կառավարությունը դեռ 1919 թ. սեպտեմբերին *de facto* ճանաչել էր Հայաստանի անկախությունը: Այդ մասին Հայաստանի կառավարությանը պաշտոնապես հաղորդել էր Կամավորական բանակի դիվանագիտական ներկայացուցիչ գնդապետ Մ. Զինկևիչը²: Հավելենք, որ Ռուսաստանի Կամավորական բանակին կից ՀՀ ներկայացուցիչն էր Հովհ. Սաղաթեյանը: Նշենք նաև, որ ՀՀ դիվանագիտական կապեր էր հաստատել նաև Ուկրաինայի հետ, և Կիևում բացվել էր Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն, իսկ Օդեսայում և Դնեպրոպետրովսկում՝ հյուպատոսություն³: 1919 թ. հունիսին իրավաբան Գ. Զամոյանը (Զամոն) նշանակվել էր Հայաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչը ծովակալ Կոլչակի Սիբիրյան (կենտրոնը՝ Օմսկ) կառավարությունում⁴: Այսինքն, ՀՀ-ն ձգտում էր բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել նաև նախկին

---

¹ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս **Հակոբյան Ա., Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը Հայոց պատմության հոլովոյթում**, Եր., 2020, էջ 128–141:

² Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 189:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, թ. 32, ֆ. 275, ց. 2, գ. 1, թ. 29 և 33:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 210, թ. 2:

Ռուսաստանի կայսրության խորհրդային վարչակարգին հակառակորդ մյուս պետական կազմավորումների հետ:

Ըստ ամենայնի, քեմալականների գիտությամբ ու համաձայնությամբ, 1920 թ. ապրիլի 28-ին գործնականում առանց որևէ կրակոցի խորհրդայնացվեց Ադրբեջանը: Ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմը նոտա հղեց Հայաստանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղից և Զանգեզուրից զորքերը (Դրոյի՝ Ա.Հ.) դուրս բերելու վերաբերյալ: Դա դեռ բավական չէր, հաջորդ օրը՝ մայիսի 1-ին, հետևեց Կովկասյան ճակատի և 11-րդ բանակի ռազմափոխադրության խորհուրդների նույնաբովանդակ հեռագիրը՝ կատարման համար տալով 24 ժամ՝: Հետաքրքիր է, որ այդ հեռագրերը և կարմիր զորքերի առաջխաղացումը դեպի Արցախ հայաստանյան բոլշևիկները համարում էին դաշնակների կառավարության սարքած հակահեղափոխական կեղծ պրոպոկացիա ու հերյուրանք, իսկ Ալեքսանդրապոլում անցկացված մայիսմեկյան ցույցի ժամանակ տեղի բոլշևիկները ողջունի հեռագիր ուղարկեցին Ադրբեջանի հեղկոմին²: Ինքնին հասկանալի է, թե այդ ամենը ինչ էր նշանակում:

Հայտնի է նաև, որ Կարմիր բանակի մուտքը Այսրկովկաս, Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և Հայաստանի սահմաններին հայտնվելը ոգևորեց Հայաստանի բոլշևիկներին, և մայիս ամսին բռնկվեց Մայիսյան կոչվող հակապետական ապստամբությունը: Չնայած ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն այն էապես թուլացրեց երկրի ու պետության ռազմաքաղաքական ու սոցիալական հիմքերը: Այս նույն շրջանում, հավանաբար տակտիկական նկատառումով, մինչև որ կնախապատրաստվեր Վրաստանի խորհրդայնացումը, մայիսի 7-ին Մոսկվայում կնքվեց վրաց-ռուսական պայմանագիր, որով

---

¹ Ст'я Назорный Карабах в 1918–1923 гг. (сборник док. и мат.), отв. ред. В.А. Микаелян, Ер., 1992, с. 445–447.

² Ст'я Հովհաննիսյան Ա., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Եր., 1923, էջ 17, 29–30:

Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը¹:

Այդ նույն ժամանակ Հայաստանի գլխին կախված վտանգներից, թերևս, ամենամեծն այն եղավ, որ այդ նույն բուլճարիկյան Ռուսաստանն իր ռազմաքաղաքական հեռագնա շահերի բերմամբ մերձեցավ, իսկ այնուհետև գործնականում դաշն կազմեց, ինչպես արդեն ասվեց, Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորած ազգայնական-միլլի կառավարության հետ, որն իր սուր ծայրով ուղղվեց նաև նորաստեղծ ՀՀ ու հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ:

Հայաստանի անկախ հանրապետությունը հայտնվեց այդ երկու վտանգների արանքում: Ստեղծված կացության մեջ, երբ Ադրբեյջանի խորհրդայնացումից հետո 11-րդ կարմիր բանակը հայտնվել էր Հայաստանի սահմաններին, ուստի շատ կարևոր էր հարաբերությունների կարգավորումը, առաջին հերթին, Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Դեռ ապրիլի 12-ին կարմիր բանակի կողմից նոր գրավված Վլադիկովկասում գտնվող Հյուսիսային Կովկասի հեղկոմի նախագահ Ս. (Գ.) Օրջոնիկիձեն Մոսկվայի անունից ցանկություն հայտնեց բանակցել Հայաստանի հետ և ճանաչել միմյանց²: ՀՀ կառավարությունը, կանխազգալով երկրի ինքնիշխանությանն ու անկախությանը Հյուսիսից սպառնացող անմիջական վտանգը, որ հաջորդ զոհը, ըստ ամենայնի, Հայաստանը կլինի, փորձեց բանակցություններ վարելու միջոցով կարգավորել երկկողմանի հարաբերությունները, կնքել բարեկամության պայմանագիր և ճանաչել տալ իր անկախությունը նախկին Ռուսահայաստանի սահմաններում:

Ապրիլի 20-ին կազմվեց պատվիրակություն՝ ՀՀ խորհրդարանի

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 338:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 581, թ. 6-7: Բայց թող զարմանալի չթվա, որ այդ նույն Օրջոնիկիձեն արդեն ընթացող հայ-ռուսական բանակցությունների օրերին՝ հունիսի 7-ին, հեռագրում էր Վ. Լենինին և Ի. Ստալինին առաջարկելով՝ Մոսկվա մեկնած Հայաստանի պետական պատվիրակությունը ձերբակալելու նպատակահարմարության մասին (տե՛ս *Հայ բուլճարիկների հակապետական գործունեությունը 1919-1920 թթ.*, (փաստաթղթերի ժողովածու), Եր., 2014, էջ 251-252):

փոխխոսնակ **Լևոն Շանթի** (Սեդրոսյան) գլխավորությամբ, անդամներ՝ Համբարձում Տերտերյան, Լևոն Զառաֆյան կազմով, որոնք լիազորվել էին կնքելու պայմանագիր¹: Ադրբեջանի խորհրդայնացման հաջորդ օրը՝ ապրիլի 29-ին, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Թումանյանը հայտնում է, որ կարմիր բանակը արդեն գրավել է Եվլախը և շարժվում է դեպի Շուշի՝ նպատակ ունենալով Հայաստանի վրայով միանալու թուրքական բանակին²: Հայտնի է, որ իր զորախմբով Ղարաբաղում գտնվող Դրոն, կարմիր բանակի հետ չընդհարվելու համար, մայիսի 25-ին փաստական իշխանությունը հանձնելով տեղի բուլճարիկների ղեկավար Սաքո Համբարձումյանին, անցնում է Զանգեզուր և ապա Դարալագյազ (Վայոց ձոր):

Ինչևէ, Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը Մոսկվա հասավ մայիսի վերջերին: ՌՍԴԽՀ կողմի ղեկավարն էր արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը: 1920 թ. հունիսի սկզբին Մոսկվայում սկսվեցին հայ-ռուսական բուն բանակցությունները, որոնք ընթացան մինչև հուլիս ամիսը: Հայաստանի կառավարական պատվիրակության բանակցային խնդիրներից մեկն էր նաև Միացյալ Հայաստանի գաղափարը խորհրդային կողմին ընդունել տալը³:

Լ. Շանթ – Գ. Չիչերին բանակցությունների նախնական փուլում վերջինս կարծես կողմ էր Վանն ու Բիթլիսը Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելուն՝ բացառելով Էրզրումը: Չիչերինը դրա դիմաց պայման դրեց, որ ա/ թույլատրվի Հայաստանի վրայով կապվել և զինական օգնություն ցույց տալ իրենց թուրք դաշնակիցներին և բ/ Հայաստանը կապերը խզի Դաշնակիցներից⁴: Հայաստանի հետ բանակցելու Ռուսաստանի գլխավոր շահագրգռությունն այն էր, որ կարողանար Հայաստանի տարածքով ցամաքային կապ հաստատել Թուրքիայի

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 14:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18:

³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 56:

⁴ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 111:

հետ: Դա հստակ երևում է Չիչերինի Օրջոնիկիձեին ուղղված հունիսի 1-ի հեռագրից: Իսկ ցամաքային կապ հաստատելու համար Չիչերինը պահանջում էր, որ կարմիր զորամասերը գրավեն որոշ վիճելի տարածքներ¹: Քիչ հետո կտեսնենք, որ այդ «վիճելի» տարածքները հանդիսացան Ղարաբաղը, Սյունիքն ու Նախիջևանը:

Բայցևայնպես, բանակցությունների սկիզբը, կարծես, խոստումնալից էր: Հունիսի 3-ին Լ. Շանթը հեռագրում է Արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանին՝ «Մեզ հետ բանակցությունները վարում է Կարախանը: Առաջին հանդիպումն ունեցանք մայիսի 28-ին: Բարեհաջող արդյունքի հույս ունենք: Առայժմ գիտակցաբար մանրամասները չենք հայտնում: Քեմալի ներկայացուցիչները գտնվում են այստեղ՝ ռազմական օգնություն ստանալու համար: Մենք իմացանք, որ ռուսական զորքեր են մտցվել Շուշի, Գորիս և Նախիջևան: Այստեղ մենք պետք է բողոքենք, բացառությամբ Շուշիի, Եփրատի վերին և ստորին հոսանքների հանդեպ եղեք վճռական: Այսօր մենք եղանք Չիչերինի մոտ: Գլխավոր դժվարությունը Թուրքիայի և Խորհրդային Միության արևմտյան սահմանի հարցն է՝ հատկապես Էրզրումի»²:

Բայց շուտով, հայ-ռուսական բանակցությունները, կարելի է ասել, փակուղի մտան այն բանից հետո, երբ հուլիսի 19-ին Մոսկվա հասավ թուրք միլիտերի պատվիրակությունը՝ Արտաքին գործերի նախարար Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, և սկսվեցին ռուս-թուրքական (Չիչեչին-Բեքիր Սամի բեյ) բանակցությունները³: Ի սկզբանե նկատվեց կուսակցական ու պետական բարձրագույն ղեկավարության հանձնարարականի ազդեցությամբ, խորհրդային կողմի դիրքորոշման փոփոխությունը հոգուտ թուրքերի: Ըստ Գ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Կարախանի, հայերը պետք է հրաժար-

---

¹ St'а Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (документы и комментарий), составитель профессор Ю. Барсегов, т. 2, ч. 1, М., 2003, с. 66-67.

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 5, թ. 1:

³ St'а ДВП СССР, т. III, М., 1959, с. 667.

վելին տաճկահայ նահանգների նկատմամբ պահանջներից: Ավելին, հայ-ռուսական բանակցությունները փակուղի են մտնում ոչ միայն թուրքահայ նահանգների, այլև արևելահայ՝ Արցախի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի պատկանելության հարցում:

Հայ-ռուսական բանակցային գործընթացների վրա բացասական ազդեցություն էին գործում նաև Ավիսի (Նուրիջանյան) տիպի հայ բոլշևիկների չափազանցված լուրերը, այդ թվում նաև Ա. Միկոյանը, և սա այն դեպքում, երբ նա չէր եղել Հայաստանում, այլ գտնվել էր եղել Բաքվում, իբրև թե 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության հետևանքով գնդակահարվել են հարյուրավոր կոմունիստներ¹: Ս. Վրացյանն ակնարկում է, որ հայ-ռուսական դաշնագրի ստորագրումը ամենևին ցանկալի չէր Ադրբեջանի կոմունիստներին, որոնց աջակցում էին նաև Բաքվում գտնվող հայ կոմունիստներ Միկոյանը, Ավիսը, Կասյանը, Մռավյանը և ուրիշներ²: ՀԺԿ պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդ»-ը «Հայ բոլշևիկների դավադիր գործունեությունից» խմբագրականում գրում է. «Ռուսաստանից ստացված տեղեկությունների համաձայն հայ կոմունիստները ամեն ջանք գործ են դնում, որպեսզի Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև համաձայնություն չկնքվի: Նրանք նույնիսկ չեն վարանել այդ նպատակով հատուկ պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա Խորհրդային կառավարության մոտ Հայաստանի պատվիրակության գործը խանգարելու համար»³: Այս և այլ պատճառաբանություններով հուլիսի 8-ին ընդհատվում են հայ-ռուսական բանակցությունները՝ Երևանում վերսկսելու (շարունակելու) պայմանով, որը պետք է վարեր Հայաստանում Ռուսաստանի դիվանագիտական լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Բորիս Լեգրանը: Բանակցային գործընթացը որոշ ընդհատումներով շարունակվեց ընդհուպ մինչև Հայաստանի հարկադրական (ճարահատյալ) Խորհրդայնացումը:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», Եր., 20 հունիսի 1920 թ., թիվ 70:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 456:

³ «Ժողովուրդ», Եր., 7 հուլիսի 1920 թ.:

Հարկ է փաստել, որ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո շատ ավելի վատացավ այնտեղ ապրող հայության վիճակը: Հունիսի 29-ին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միք. Թումանյանը մասնավորապես հետևյալն է հաղորդում այնտեղ գտնվող ՀՅԴ անդամների վիճակի մասին: Նախ ծերբակալվում է Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը: «խորհրդային Ադրբեջանում,- հայտնում էր նա,- հայ բոլոր և իկների դրդումով կառավարությունը սկսել է հալածանքը Դաշնակցության դեմ: Այդ կուսակցությունը հայտարարված է անլեգալ, իսկ նրա անդամները՝ օրենքից դուրս: Հիմնական հրահրողներից են եղել Ա. Միկոյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Հ. Կոստանյանը և ուրիշներ, որոնց նախաձեռնությամբ ու ջուցմունքներով բանտարկված են Պողոս Չուբարը, Աբգար Պապյանը, Արշակ Մալխասյանը, Գրիշա Պետրոսյանը, Մովսես Գրիգորյանը, Սարգիս Մանասյանը և ուրիշներ: Դաշնակցական գործիչների մի մասը գնդակահարվել է, իսկ մյուս մասը տառապում է Բաքվի բանտում: Ձերբակալությունները շարունակվում են»¹:

Այդպիսով, Մոսկվայում ընթացող հայ-ռուսական բանակցությունները մտան փակուղի, ձգձգվեցին և դրական արդյունքի չհանգեցրին: Դրանք, խորհրդային կողմի առաջարկով, հուլիսի առաջին տասնօրյակին ընդհատվեցին՝ Երևանում շարունակելու (վերսկսելու) պայմանով: Այս առնչությամբ հուլիսի 20-ին Չիչերինը հեռագրում է ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանին, որում առաջարկվում էր բանակցությունները տեղափոխել Հայաստան: Օհանջանյանը, պատասխանելով Չիչերինի հեռագրին, իր կառավարության կողմից խոստովանում է, որ Հայաստանը անկեղծորեն ցանկանում է շուտափույթ բարեկամական պայմանագիր կնքել Ռուսաստանի հետ: Բայց, ինչպես ասվեց, նախորդ երկամսյա բանակցությունները չէին տվել ցանկալի արդյունք: Բայց և այնպես, Հայաստա-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 119:

նը պատրաստ էր ընդունելու Ռուսաստանի պատվիրակությանը երևանում և շարունակելու բանակցությունները: Օհանջանյանը անմիջապես հեռագիր է ուղարկում Մոսկվա՝ թույլ տալով Շանթի պատվիրակությանը վերադառնալու Հայաստան¹: Այս առնչությամբ, բնավ արդարացված չէ խորհրդային պատմագրության մեջ շրջանավոր ալյն տեսակետը, երբ հայ-ռուսական մոսկովյան բանակցությունների ձգձգման մեղքը միակողմանիորեն վերագրվում է հայկական կողմին²: Հուլիսի 4. Արծրունին կարծիք է հայտնում, որ Շանթն ի սկզբանե կասկածներ է ունեցել Հայաստանի հանդեպ Գ. Չիչերինի անկեղծության հարցում, իսկ Տերտերյանն ու Զառաֆյանն ունեցել են որոշակի վստահություն ու համոզում ռուս կոմիսարի խոսքերին³:

Դրան հակառակ, ամռան երկրորդ կեսին՝ հուլիս-օգոստոսին, Մոսկվայում ընթացող ռուս-թուրքական (Գ. Չիչերին – Բ. Սամի բեյ) բանակցությունները ավելի արդյունավետ եղան: Բուլշևիկ-քեմալական դաշնակցային մերձեցման առաջին լուրջ փաստաթղթային ձևակերպումը եղավ 1920 թ. **օգոստոսի 24-ին** Մոսկվայում նախաստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որը կոչված էր հակազդելու դրանից ուղիղ երկու շաբաթ առաջ՝ օգոստոսի 10-ին, Սևրում Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Անտանտի 12 երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի, մյուս կողմից՝ պարտված Օսմանյան Թուրքիայի միջև հանդիսավորապես կնքված հաշտության պայմանագրին: Ի դեպ, փաստենք, որ ԽՍՀՄ արտգործ. նախարարության փաստաթղթերի ժողովածուում տեղ չի գտել օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական նախաստորագրված պայմանագիրը:

Բայց մինչ օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագծի քննությանն անդրադառնալը հիշեցնենք, որ դրանից դարձ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 212:

² Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., *Երիտթուրքերը պարմության դարաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը)*, գիրք 2-րդ, Եր., 1983, էջ 292-294:

³ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 112:

յալ ուղիղ երկու շաբաթ առաջ: կարծես, հենց ճակատագրի հեգնանքով, Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրը՝ **օգոստոսի 10-ին**, Թիֆլիսում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներ Ա. Զամալյանի, բժիշկ Ա. Բաբայանի և Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի միջև ստորագրվում է 6-կետանոց, կարելի է ասել, ոչ հայանպաստ մի համաձայնագիր, որով Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև վիճելի համարվող հայկական երեք շրջաններ՝ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը անցնելու էին ռուսական կարմիր բանակի **ժամանակավոր** հսկողության տակ մինչև խնդրի վերջնական կարգավորումը¹: Ի դեպ, նշենք, որ անգլիական «Մանչեսթեր Գարդ» և մի քանի այլ թերթեր նյութեր են տպագրել ու բացասաբար են արտահայտվել Շանթի պատվիրակության՝ Մոսկվայի հետ բանակցելու հարցում, գտնելով, որ Հայաստանը լքում է դաշնակիցներին²: Ավելի ուշ, Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսար գնդապետ Կ. Ստոքսը նույնպես Թիֆլիսի օգոստոսի 10-ի հայ-բոլշևիկյան համաձայնագիրը որակել է որպես սխալ ու ստորագուցիչ, որը Հայաստանը վառալակա՛ն կախման մեջ էր դնում Ռուսաստանից: Զիջելով Զանգեզուրն ու Նախիջևանը՝ Հայաստանը թույլ տվեց բոլշևիկներին միանալու թուրքերի հետ³:

Հայտնի է, որ մինչ այդ, օգոստոսի սկզբին, ռուսական կարմիր զորքը, թուրք-թաթար խուժանի հետ՝ ջարդ, կոտորած, թալան, բռնաբարություններով, առանց հայկական զինուժի լուրջ դիմադրության, մուտք է գործում Զանգեզուր և, ապա, շարժվում դեպի Նախիջևան: Հայտնի է նաև, որ կարմիր բանակի հետ Արցախ-

¹ Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.*, (քաղաքական պարմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատ. խմբագիրներ՝ Գալոյան Գ., Ղազախեցյան Վլ., (այսուհետ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.) Եր., 2000, էջ 248-249:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 176:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 607, թ. 149:

Ձանգեգուր մտած բուլճարիկները հենց այդ օրերին՝ օգոստոսի 2-ին, Գորիսում, դաժան բռնություններից ու տանջանքներից հետո, բուլճարիկների ձեռքով գազանաբար սպանվում են ՀՀ խորհրդարանի պատգամավորներ **Վ. Խորենին և Արշ. Շիրինյանը**¹: Օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը հայկական կողմի համար վտանգ էր պարունակում նաև այն իմաստով, որ վերոնշյալ արևելահայ տարածքները կարող էին Խորհրդային Ռուսաստանից անցնել Խորհրդային Ադրբեջանին և, դրանով իսկ, անմիջական սահմանային կապ հաստատել քեմալական Թուրքիայի հետ:

Հակառակ դրա, որպես հակակշիռ հայ-ռուսական ընդհատված բանակցությունների, հուլիսի երկրորդ կեսից նույն Մոսկվայում գումարվեց խորհրդա-թուրքական 1-ին խորհրդաժողովը (կոնֆերանսը) Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինի և ԹԱՄԺ-ի կառավարության արտաքին գործերի կոմիսար Բեքիր Սամի բեյի գլխավորած պատվիրակությունների միջև: Երկու պատվիրակությունների միջև շուրջ մեկ ամիս ընթացած հաջող ու հեռանկար խոստացող բանակցությունների արդյունքում օգոստոսի 24-ին նախաստորագրվեց մեզ հետաքրքրող, վերը նշված ռուս-թուրքական պայմանագիրը:

Հարկ է նկատել, որ այդ բանակցությունները վերջնական կնքված պայմանագրի չհանգեցրին հիմնականում Հայկական հարցի՝ հայ-թուրքական տարածքային-սահմանային խնդրի կապակցությամբ: Բանն այն է, որ այդ բանակցությունների ժամանակ, ավելի ստույգ, օգոստոսի 13-ին, Գ. Չիչերինը թուրքական կողմին առաջարկություն է արել Հայաստանի համար բավականին նպաստավոր արևմտահայ նահանգներից՝ Վանի, Բիթլիսի և Մուշի արևելյան շրջանների որոշ տարածքներ զիջել Հայաստանին: Բայց այդ առաջարկը զարմանք ու տարակուսանք է առաջացրել թուրք պատ-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 255:

վիրակների շրջանում¹: Թուրքերի համար անցանկալի այդ առաջարկի վերաբերյալ ԹԱՄԺ-ին զեկույց ներկայացնելու նպատակով Բեքիր Սամիի բեյի տեղակալ Յուսուֆ Քեմալը, ինչպես նաև Մ. Քեմալի հանձնարարությամբ այդ ժամանակ Մոսկվայում գտնվող եղեռնագործ Իսմայիլ Էնվեր փաշայի հորեղբայր Խալիլ փաշան մեկնում են Թուրքիա (Անգորա): Ի դեպ, առաջ անցնելով փաստենք նաև, երբ ավելի ուշ ԹԱՄԺ կառավարության նախագահ Մուստաֆա Քեմալ փաշային տեղեկացնում են այդ մասին, նա Գ. Չիչերինի պահանջը, ոչ ավել, ոչ պակաս, որակում է որպես «իմպերիալիստական»²:

Գ. Չիչերինի կողմից արևմտահայ որոշ տարածքների պահանջի հարցում ուշադրության է արժանի նաև Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակության անդամ Հ. Տերտերյանի՝ հետագայում իր հուշերում արձանագրած հետևյալ նույնաբնույթ ակնարկը, որը հայ-ռուսական բանակցությունների ժամանակ Գ. Չիչերինն արել էր հայ պատվիրակներին: Հ. Տերտերյանը գրում է, որ հունիսի կեսերին, երբ իրենք Տաճկահայաստանի մասին տեղեկագիր ներկայացրին Չիչերինին, վերջինս Խորհրդային Ռուսաստանի անունից խոստացավ հայերին բավարարել՝ «Տաճկահայաստանի որոշ հողամասեր միացնելով Հայաստանին եւ նրան ապահովելով ելք դէպի Սեւ ծով»³: Անտանտի տերությունների՝ 1920 թ. ապրիլի Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում Հայաստանի մասով թուրքերին ներկայացված պայմանագրի նախագծի պահանջին քիչ թե շատ նմանվող Գ. Չիչերինի ակնարկը, մեր կարծիքով, կարելի է դասել բանակցություննե-

---

¹ Տե՛ս *ДВП СССР*, т. 4, М., 1960, с. 658, **Լազեան Գ.**, *Հայաստան եւ Հայ Դարը (հայկոտա յարաբերութիւններու լոյսին տակ)*, Եր., 1991, էջ 252, նաև՝ **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 264:

² **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 264:

³ **Տէրտէրեան Հ.**, *Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները*՝ Լ. Շանթի պարավիրակութիւնը (տե՛ս «Հայրենիք», Պոստոն, 1954, թիւ 2 (փետրվար), էջ 14, (այսուհետ՝ **Տէրտէրյան Հ.**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», Պոստոն, 1954).

րում Հայաստանը դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը կողմնորոշելու և այդ նպատակով հայերին նախնական որոշ խոստումներ տալու շարքին: Դա երևում է նաև նրանից, որ բանակցությունների հենց սկզբում Գ. Չիչերինը առաջարկ էր արել, որ հայերը ձեռք քաշեն «Դաշնակիցներից» ու Սևրի խորհրդաժողովի օրակարգից և Հայ դատի լուծումը հանձնեն Խորհրդային Ռուսաստանի իրավասությանը¹:

Ինչ վերաբերում է արդեն Մոսկվայի ռուս-թուրքական բանակցությունների ընթացքում Չիչերինի արած նմանատիպ առաջարկին, ապա այս դեպքում ևս, մեր կարծիքով, միգուցե, քաղաքական-դիվանագիտական սակարկությունների տաճկահայ որոշ տարածքներ գիջելու հարցում թուրքերի կեցվածքը ճշտելու և այլ նկատառումներով, բանակցությունների ժամանակ Խորհրդային-բուլղարական բարձրագույն ղեկավարներից տարբերվող առանձին տեսակետ է արտահայտել, ինչպես ասվեց, առաջ քաշելով Վանի և Բիթլիսի նահանգների մի մասը Հայաստանին գիջելու խնդիրը: Նա, նույնիսկ, փորձել է Թուրքիային տրվող ռազմաֆինանսական և այլ օգնությունը պայմանավորել այդ հարցի լուծմամբ²: Բայց Բեքիր Սամի բեյը դիվանագիտորեն խուսանավել է Չիչերինի առաջարկից, հայտարարելով, որ ինքը լիազորված չէ քննարկելու և ընդունելու թուրքական «Ազգային ուխտ»-ում ամրագրված պահանջին հակասող որևէ տարածքային փոփոխություն: Այս կապակցությամբ կարելի է համաձայնել պրոֆ. Ռ. Հովհաննիսյանի այն դիտարկմանը, որ Չիչերինն այդ կերպ փորձել է ինչ-որ մասնակի լուծում տալ Հայկական հարցին, որպեսզի Մեծ Բրիտանիային հեռու պահի Հայաստանի գործերին միջամտելուց³: Սակայն, ինչպես պարզվում է, Չիչերինի այդ առաջարկ-պահանջը ուղղակի աջակցություն չի ստացել Խորհրդային պետութ-

---

¹ Տե՛ս Տերտեղյան Հ., նշվ. աշխ., «Հայրենիք», Բոստոն, 1954, թիւ 1 (հունվար), էջ 10:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 187, նաև՝ Զոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պայքարագըղ և տերությունները, էջ 144:

³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 190-191:

յան բարձրագույն մյուս ղեկավարների՝ Վ. Լենինի, Լ. Տրոցկու, Ի. Ստալինի և մյուսների կողմից:

Այդուհանդերձ, Արևմտաֆրանսիայի որոշ տարածքներ Հայաստանին վերադարձնելու խնդրում Գ. Չիչերինը մնում է իր տեսակետին, և բանակցությունները փոքր ընդմիջարկվում են: Այս հարցում քեմալականներին (թուրքական պատվիրակությանը) օգնության է հասնում ոչ ավել, ոչ պակաս բոլշևիկյան կուսակցության և խորհրդային պետության առաջնորդ Վ. Լենինը: Խնդիրը հարթելու նպատակով Բ. Սամի բեյը օգոստոսի 14-ին հնարավորություն է ստանում հանդիպելու (առողենցիա) Վ. Լենինի հետ: Խորհրդային կառավարության ղեկավար Վ. Լենինի հետ ունեցած «սիրալիր ու սրտաբաց» ընդունելության արդյունքում ոչ միայն մերժվում է Գ. Չիչերինի արած առաջարկը, այլև թուրքերը ստանում են տարանցման՝ Հայաստանի տարածքում Սարիղամիշն ու Շահթախթին գրավելու արտոնություն (թույլտվություն), որով Կարմիր բանակը կարող էր ցամաքով անմիջապես կապվել Թուրքիայի (Անատոլիայի) հետ, և իրենց հերթին՝ քեմալականներն էին հնարավորություն ստանում Նախիջևանի վրայով կապվել Ադրբեջանի ռետո: Այստեղ տարօրինակն այն է, որ Թիֆլիսում օգոստոսի 10-ին կնքված հայ-ռուսական միջանկյալ համաձայնագրով Նախիջևանը անցնում էր Կարմիր բանակի հսկողության տակ, իսկ մի քանի օր անց արդեն խորհրդային կողմը՝ հանձին Վ. Լենինի, թույլ է տալիս, որ թուրքերը գրավեն Նախիջևանի երկրամասի մաս կազմող Շահթախթին՝ իր երկաթուղային հանգույցով մինչև Զուլֆա: Իր հերթին, Սարիղամիշի նման ռազմավարական նշանակության հենակետի գրավման արտոնություն տալը քեմալականներին Հայաստանի վրա հարձակման ազատություն էր

---

¹ Տե՛ս Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կենտրոնական կուսակցական արխիվ (Նախկին ՄԼԻ ԿԿԱ), ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 68, 75, 86, Գալուստ Գ., նշվ. աշխ., էջ 259, **Խորշոտյան Լ.**, *Հայաստանի բաժանումը 1920 թ.*, էջ 137, **Խաչատրյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 27. նաև՝ *Հայոց պարմություն*, հատ IV, գիրք I-ին, Նորագույն շրջան, Եր., 2010, էջ 251:

տալիս: Ի դեպ, Սարիղամիշ-Շահլախթին թուրքերի կողմից գրավելու թույլտվությանը դեմ է եղել, թերևս, միայն Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի վիագոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը՝ կռահելով քեմալականների հետագա ագրեսիվ նկրտումները¹:

Այժմ, ըստ էության անդրադառնալով օգոստոսի 24-ի Խորհրդա-թուրքական նախաստորագրված 8 հոդվածից բաղկացած (Գ. Լազյանն իր վավերագրերի ժողովածուում բերելով պայմանագրի նախագծի տեքստը՝ նշում է ընդամենը 7 հոդված, ինչը մեկով պակաս է)² պայմանագրին, պետք է արժանագրել հետևյալը: Օգոստոսի 24-ին նախաստորագրված Խորհրդա-թուրքական մերձեցման սյդ պայմանագիրն իր սուր ծայրով ուղղված էր Սևրի պայմանագրի դեմ: Դա երևում է այն բանից, որ պայմանագրի նախագծի հենց 1-ին հոդվածն ուղղակի ամրագրում էր, որ «Ստորագրող կողմերը պայմանավորվում են չճանաչել ոչ մի հաշտության պայմանագիր կամ միջազգային ակտ, որոնք ուժով են պարտադրվել: Ըստ այդմ՝ ՌՄԴԽՀ-ը համաձայնում է ոչ մի դեպքում չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և թուրք Ազգային կառավարության կողմից չընդունված ու Ազգային Մեծ ժողովի կողմից չվավերացված որևէ միջազգային ակտ»³: Բերված հոդվածից դժվար չէ նկատել, որ այն ուղղված էր առաջին հերթին՝ իբրև ուժով Թուրքիային պարտադրված Սևրի պայմանագրի դեմ, դրա չճանաչմանը: Եվ Ռուսաստանի Դաշնությանը պարտավորվում էր չճանաչել այն: Այդ կնշանակի, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ի սկզբանե չի ճանաչել հայ ժողովրդի նվիրական իրոճերն արտահայտող Սևրի պայմանագրի «Հայաստան» բաժնի 88-93-րդ հոդվածները, որոնք ամբողջությամբ վերաբերում էին

---

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում*, էջ 30:

² Տե՛ս Լազեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 255–256:

Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարի իրագործմանը¹:

Դա դեռ բավական չէ, այդ նույն՝ 1-ին հոդվածի երկրորդ պարբերությամբ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտոնապես ճանաչում էր Թուրքիայի «Ազգային ուխտ»-ը²: Այդ նշանակում էր, որ ՌՄԴԽՀ ճանաչում էր 1877 թ. ռուս-թուրքական նախկին պետական սահմանը, այսինքն, Կարսի և Արդահանի անցումը Թուրքիային: Իսկ մենք գիտենք, որ 1920 թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսի խորհրդարանի (մեջլիսի) կողմից ընդունված «Ազգային ուխտ»³ կոչված փաստաթուղթը հռչակում էր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, և դրա տակ հասկացվում էր 1877 թ. ռուս-թուրքական նախապատերազմյան սահմանը, այսինքն, Թուրքիայի անբաժան մաս էին հայտարարվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի 5-6 նահանգները, այլև 1878 թ. ի վեր Սան Ստեֆանոյի և ապա Բեռլինի պայմանագրերով շուրջ 40 տարի Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող, իսկ 1918 թ. Հայաստանի Հանրապետության օրգանական մասը հանդիսացող ամբողջ Կարսի մարզը (Կարսի, Արդահանի, Կադզվանի և Օլթիի օկրուգներով)՝ 13784 քառ. կմ տարածքով⁴:

Թուրքական, այսպես կոչված, «Ազգային ուխտ»-ի ընդունումը միաժամանակ նշանակում էր, որ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը պաշտոնապես չեղյալ կամ նույն է որ ուժը կորցրած էր համարում 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ի իր իսկ (Ժողկոմխորհի) հրապարակած և քարոզչական այնքան մեծ աղմուկ հանած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, որով Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը՝ ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև լիակատար անկախության իրավունք էր տալիս Ռուսաստանի

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը Հայոց պարմության հոլովոյթում*, էջ 141-144:

² Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 267:

³ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 64:

⁴ Տե՛ս Копонка С.Р., *Кавказ*, Тифлис, 1914, с. 95.

կողմից գրավյալ Արևմտյան Հայաստանին¹: Սակայն, հանրահայտ է նաև այն, որ դրանից մի երկու ամիս անց՝ 1918 թ. մարտի 3-ին, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը Քառյակ միության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա, Բուլղարիա) կնքած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով թուրքերին է հանձնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև արևելահայ մի չափազանց կարևոր հատված՝ Կարսի մարզը:

Այնուհետև, Մոսկվայի օգոստոսի 24-ի նախաստորագրված պայմանագրի 2-րդ հոդվածով՝ կողմերը չեղյալ և ուժը կորցրած էին համարում, այս դեպքում արդեն, իրար միջև կնքված բոլոր պայմանագրերը, այդ թվում՝ 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը²: Այս կապակցությամբ նշենք, որ չնայած քեմալական Թուրքիան ընդունում էր Բրեստի պայմանագրի չեղյալ լինելը, սակայն հիշեցնենք, որ 1920 թ. ամռանը, երբ Թուրքիայի և ՀՀ դիվանագիտական բարձր շրջանակների (Բեքիր Սամի բեյ - Հակոբ Տեր-Հակոբյան³) միջև նոտաների հեռավար (նամակագրությունների) փոխանակությունների ընթացքում թուրքական կողմը, վիճելի հարցերի խաղաղությամբ լուծելու երկկողմ բանակցությունների համար իբրև հիմք ու նախապայման՝ հիշեցնում էր Ռուսաստանի հետ կնքված վերոնշյալ Բրեստ-Լիտովսկի կամ էլ հայ-թուրքական Բաթումի 1918 թ. հունիսի 4-ի չվավերացված պայմանագրերի (տարածքային-սահմանային պայմանները) անվերապահ ճանաչումը⁴:

Հայաստանի համար ոչ պակաս անցանկալի էր նախագծի 3-րդ հոդվածը, որով պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին բոլոր միջոցները ձեռք առնել, կարճ ժամկետում Ռուսաստանի և

---

¹ Տե՛ս *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении (сборник документов)*, под ред. Мнацаканян А. и др., Ер., 1957, с. 146-147.

² Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.*, էջ 259:

³ Փաստենք, որ Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկը) իրականում զբաղեցրել է ՀՀ ա. գ. նախարար Հ. Օհանջանյանի տեղակալի պաշտոնը:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1136, թ. 1:

Թուրքիայի միջև ցամաքային, այդ թվում, երկաթուղային կապ հաստատել՝ մարդկանց և ապրանքների տարանցիկ փոխադրման համար¹։ Այդ նշանակում էր, որ ցամաքային այդ կապը կարող էր հաստատվել միայն Հայաստանի վրայով։

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, խորհրդային Ռուսաստանի, սովյալ դեպքում Վ. Լենինի համաձայնությամբ, թուրքերը ստանում էին Հայաստանի տարածքում Սարիղամիշ-Շահիթախթի գիծը գրավելու թույլտվություն, որով Նախիջևանում գտնվող Կարմիր բանակը կարող էր անմիջապես կապվել Թուրքիայի հետ, նաև զենք, զինամթերք, ապրանքներ փոխադրել։ Դժվար չէ նկատել, որ Թուրքիայի հետ ռազմատնտեսական կապի հաստատմանն էր միտված եղել հայ-ռուսական օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, որով Արցախ-Սյունիք-Նախիջևանը, որպես հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածք, փաստորեն հանձնվեց ռուսական կարմիր բանակի «ժամանակավոր» հսկողությանը։ Զարմանալի չէր, որ հենց համաձայնագրի ստորագրման օրը խորհրդային ուժերը թաթարների հետ միասին Ակսիբարայի շրջանում հարձակվեցին հայկական զինուժի վրա և գրավեցին մի քանի գյուղեր։ Ավելին, Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը պատրաստակամություն հայտնեց օգնել քանալականներին զենք-զինամթերքով, ֆինանսով և այլն։ Օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագծի մնացած հոդվածները վերաբերել են Հայաստանին ոչ այնքան հետաքրքրող Սև ծովի ու Նեղուցների միջազգային կարգավիճակի, երկկողմ քաղաքացիների իրավունքների կարգավորման, տնտեսական, ֆինանսական և այլ հարցերին։

Հանրագումարի բերելով վերը շարադրյալը՝ կարելի է արձանագրել, որ խորհրդա-թուրքական հուլիս-օգոստոսյան խորհրդաժողովի արդյունքում օգոստոսի 24-ին ստորագրվեց ռուս-թուրքական

---

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 259, նաև՝ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 267։

պայմանագրի նախագիծը: Գ. Չիչերինի հայանպաստ դիրքորոշման պատճառով այն չստացավ վերջնական պայմանագրի տեսք: Թուրքական պատվիրակությունը պայմանագրի նախագիծը տարավ Թուրքիա (Անգորա)՝ իր կառավարության հետ համաձայնեցնելու: Սակայն, հետագա իրադարձություններն այնպիսի ընթացք ստացան, որ դրա վերջնական կնքումը հետաձգվեց ավելի քան կես տարով, և ավելի հագեցած բովանդակությամբ, կրկնակի անգամ ավելի՝ 16 հոդվածներով, ստորագրվեց 1921 թ. մարտի 16-ին (18-ին), դարձյալ Մոսկվայում, ռուս-թուրքական 2-րդ խորհրդաժողովի արդյունքում՝ «բարեկամության և եղբայրության» մասին ձևակերպումով:

Տալով սույն պայմանագրի նախագծի իրավական-քաղաքական գնահատականը՝ պետք է արձանագրել, որ չնայած այն վերջնական չստորագրվեց ու չվավերացվեց, սակայն, անշուշտ, այն թողել է իր ազդեցությունը ռուս-թուրք-հայ հետագա հարաբերությունների ընթացքի ու, ընդհանրապես, Հայաստանի Հանրապետության հետագա ճակատագրի վրա: Սա այն ժամանակահատվածն էր, երբ Հայաստանն արդեն հայտնվել էր Ս. Վրացյանի պատկերավոր խոսքով ասած՝ «բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի» միջև: Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցուցաբերած ռազմաֆինանսական համակողմանի օգնությամբ ու նրա լուռ համաձայնությամբ Հայաստանը պետք է որ ծանր պարտություն կրեր, կորցներ իր անկախությունը, տարածքների զգալի մասը և խորհրդայնացվեր:

Այսպիսով, 1920 թ. ընթացքում խորհրդա-հայկական (Գ. Չիչերին, Լ. Կարախան, Լ. Շանթ, Բ. Լեգրան և այլք) բանակցություններում ՌՍԴԽՀ կառավարության նպատակը եղել է ոչ թե այս կամ այն կերպ Հայաստանի անկախության ճանաչումը, այլ նրա անկախագրկումը, տարածքների մասնատումը և խորհրդայնացումը: Ողջ բանակցային գործընթացը և ստացված վերջնարդյունքը ցույց են տալիս, որ խորհրդային Ռուսաստանը որևէ նպատակ չի ունեցել թեկուզ ձևականորեն ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը, թեև

մի փոքր ավելի ուշ՝ 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ի Երևանի Լեզրան-Շանթ համաձայնագրի նախագծում խոսվում էր Հայաստանի ինքնիշխանության և անկախության անվերապահ ճանաչման մասին, որը, սակայն, հետագա ամրագրում չստացավ:

Ահա, այսպիսին է 1920 թ. գարնան-ամռան ամիսներին հայ-ռուսական հարաբերությունների քաղաքական-դիվանագիտական անցուդարձի հակիրճ նկարագիրը:

3. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ: ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹ- ՅՈՒՆԸ: ԴԱՍԱԼՔՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹԻ ՈՒԺԵՂԱՑՈՒՄԸ

*«1920-ի տխուր Մայիսը՝ սկիզբը եղավ
մեր անկախության վախճանի»¹:*

Գ. Նժդեհ

ՀՀ քաղաքական կայունության, նրա զինական ամրության և հայ հանրության ընդհանուր տրամադրության վրա իր քայքայիչ ազդեցությունը թողեց 1920 թ. բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբությունը (խռովությունը):

Ինչպես արդեն ասվեց, Մայիսյան կոչված ապստամբության նախադուռը հանդիսացավ ապրիլի վերջին Հյուսիսային Կովկասից բոլշևիկյան կարմիր 11-րդ բանակի մուտքը Բաքու և Ադրբեջանի խաղաղ խորհրդայնացումը: Դրանով հանդերձ, մուսավաթական Ադրբեջանը կողմնորոշված էր դեպի Թուրքիա: Թուրքական մոտ 3000 սպա ու զինվոր ծառայության էին մտել արդեն կարմիր դարձած ադրբեջանական բանակում, իսկ շատերն էլ անցել էին Դադս-

---

¹ Նժդեհ Գ., *Երկեր*, հ. 2, Եր., 2002, էջ 104:

տան և համագործակցում էին թուրք զինվորական Նուրի փաշայի. կովկասյան լեռնականների ու բուլնիկների հետ:

Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա Ադրբեջանի խորհրդայնացումը ու Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը հարկադրեց վրաց մենշևիկյան կառավարությանը բանակցությունների գնալ բուլնիկների հետ: Մոսկվա մեկնեց վրաց պատվիրակությունը՝ Գ. Ուրաթաձեի գլխավորությամբ, և մայիսի 7-ին ստորագրվեց ռուս-վրացական (Լ. Կարախան-Գ. Ուրաթաձե) պայմանագիր, որով Խորհրդային Ռուսաստանը առերես (պաշտոնապես) ճանաչում էր Վրաստանի անկախությունը: Ս.Մ. Կիրովը նշանակվեց ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչը Վրաստանում¹: Այդ նշանակում է, որ Վրաստանի խորհրդայնացման հարցը առայժմ հետաձգվում էր: Նշենք, որ այդ պայմանագիրը ընդամենը 9 ամսվա կյանք ունեցավ: Այդ պայմանագրի առնչությամբ հավելենք նաև, որ Ռուսաստանը, ի վնաս Հայաստանի, նախկին Թիֆլիսի նահանգի՝ Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները ճանաչում էր Վրաստանի պետության անկապտելի մաս, որի դեմ ՀՀ կառավարությունը բողոք ներկայացրեց²:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո կարմիր բանակն սկսեց սպառնալ «Հայոց Արևելից կողմանց» (Արցախին): Հերթի դրվեց Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այս կապակցությամբ, մեջբերելով անդրկովկասյան թուրք գործիչներից մեկի՝ Կարմիր բանակի դեպի Անդրկովկաս մուտք գործելու և տարածաշրջանը խորհրդայնացնելու իմաստով արտահայտած հետևյալ պատկերավոր միտքը, որ բուլնիկները, անցնելով այդ երթուղով, «**նախաճաշեցին**» Ադրբեջանում, «**ճաշեցին**» Հայաստանում, իսկ «**կընթրեն**» Վրաստանում, կարելի է ասել, որ իրականում, առանց էական ձևականությունների,

---

¹ Տե՛ս *Хачапуридзе Г., Большевики Грузии в боях за победу советской власти*, М., 1951, с. 245–246.

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 160, գ. 581, թ. 76–77, նույնը՝ «Борьба», Тб., июнь 1920 г., № 135.

հենց այդպես էլ արվեց:

Այդ կապակցությամբ, 1920 թ. գարնանը՝ մայիսին, իրոք, Հայաստանի Հանրապետության համար ստեղծվեց անկայուն ու վտանգավոր քաղաքական վիճակ: Այդ մասին էր խորհրդածում գորավար Սեպուհի կյանքի ու գործունեության անանուն օրագրողը. «Հայաստանի մանուկ հանրապետությունը ապրում է իր ամենավտանգավոր եւ ամենավճռական վայրկյանը: Ներքին խռովությունները մի կողմից, Հյուսիսի եւ Հարավի վտանգը մյուս կողմից, Սան-Ռեմոյում մեր բարդ հարցի վերջնական լուծումը՝ երրորդ կողմից, խճճվել են իրար եւ ալեկոծում են հայ պետական բովանդակ կյանքը»¹:

Ապստամբության այդ փուլում խառնակ իրավիճակ էր ստեղծվել հանրապետությունում: Ամենուր Հայաստանի բուլշևիկները ակտիվ քայքայիչ աշխատանքներ էին տանում, որոնք դրսևորվում էին տարբեր ձևերով: Օրինակ, տեղեկություններ կան, որ Շամշադինի և Ղազախի շրջանի շատ գյուղացիներ բուլշևիկներից հաց և փող են ստացել և բուլշևիկ դարձել²: Հունիսի 20-ի երեկոյան ապստամբները գրավում են Քարվանսարան (Իջևանը): Այդ նույն օրը քաղաքական առումով վստահություն չներշնչող գեներալ Գ. Խանկալամովի փոխարեն Ղարաքիլիսա-Դիլիջանի հրամանատար է նշանակվում Սեպուհը: Միաժամանակ, զինվորական նախարար Ռուբենը դիմեց Իգդիրում գտնվող 8-րդ, առավելապես արևմտահայերից բաղկացած, գնդի հրամանատար Սեպուհին՝ կազմել մի արշավախումբ և շարժվել նախ ապստամբության գլխավոր օջախ համարվող Ալեքսանդրապոլի վրա: Պատգամավոր Հովակիմ Բուդաղյանը մայիսի 14-ին Ալեքսանդրապոլից ուղիղ կապով հաղորդում է, որ մայիսի 13-ին քաղաքից փախած բուլշևիկները իրենց հետ վերցրել են 13 մլն ռուբլի, որից 5 մլն-ը պատկանում էր քաղաքային բանկին³: Բուլշևիկների խնդրանքով սպասվում էր Աղբաբայի 1500 թաթարների ժա-

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 11:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 94:

մանումը Ալեքսանդրապոլ, սակայն ճանապարհին, իմանալով բոլշևիկների պարտության մասին, ցրվում են:

Սփյուռքահայ պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանի դիտարկմամբ՝ Մայիսյան ըմբոստությունը ընդհանուր բարոյալքում առաջացրեց նաև բանակի շարքերում: Զինյալ ուժերը, այդ թվում սպայակույտը ամբողջապես նվիրված չէին ազգային անկախության գաղափարին¹:

Առաջին աշխարհամարտի և հետագա ռազմաքաղաքական գործընթացների հետևանքով շարունակվող դասալքության երևույթն ավելի մեծ չափեր ընդունեց արդեն թուրք-հայկական 2-րդ պատերազմի նախօրյակին ու ընթացքում: Իրենց հակապետական ու հակաիշխանական քարոզչությամբ պարտվողական տրամադրություններ էին ստեղծում ոչ միայն զորքում առկա կամ դրանից դուրս գործող բոլշևիկները, այլև ճակատամերձ գյուղերի ու քաղաքների խաղաղ բնակչությունն էր հանդես էր բերում անտարբեր վերաբերմունք հակապետական ելույթներին ու հայրենի հողը պաշտպանելու գործին, մանավանդ որ զգացվում էր թուրքական մոտեցող վտանգ:

1920 թ. մայիսյան խլրտումները հատկապես իրենց վտանգավոր անդրադարձը պետք է ունենային Կարսի ճակատի անվտանգության վրա: Ռազմա-քաղաքական անկայուն վիճակ էր տիրում մասնավորապես Կարսում ու ճակատամերձ Սարիղամիշում, որտեղ ստեղծվել էին բոլշևիկյան հեղկոմներ: Այստեղ խռովարար ապստամբները կապեր են ունեցել թուրքերի հետ՝ երկաթուղային շալկները փոխանակելով հացամթերքի հետ: Կան վավերագիր արձանագրումներ, որ այդ խառնակչության ընթացքում դասալիք խռովարարներին օգնել են Կարսի ռուս մոլոկանները և տեղի թաթարները²: Դրանցում, մի խումբ սպաների՝ Նալբանդյանի, Մելիք-Շահնա-

---

Հովհաննիսյան Ռ., *Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության դերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ* (տե՛ս «Ասպարեզ», 28/29 մայիսի 1992 թ.):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 94, նաև՝ ֆ. 114, ց. 1, գ. 62, թ. 2:

զարյանի, Բագունու, Մելիքյանի և Ռատինովի (ոու) ղեկավարությամբ նույնիսկ հայտարարություն է եղել խորհրդային իշխանություն հռչակելու մասին: Ըստ բոլշևիկյան զեկույցների, Կարսի կայսզորի 800 սվիններից 400-ից ավելին պատրաստակամություն էր հայտնել հանդես գալու բոլշևիկների կողմից՝ ընդդեմ երկրի կառավարության¹: Իսկ Կարսի ամրոցի 5-րդ գունդը, գրեթե ամբողջությամբ (հրամանատար, գնդ. Ալ. Շաղուբադյան կամ Շահբուդաղյան), պարզեց կարմիր դրոշ և անցավ բոլշևիկների կողմը: Ստեղծված իրավիճակում Կարսի ամրոցի ու ռազմաճակատի հրամանատարներ, գեներալներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Հ. Հովսեփյանը, Ամրոցի սպայակույտի պետ Վահան Տեր-Առաքելյանը հայտնվել էին դիտորդի դերում և, իրենց զինվորական երդմանը հակառակ, գործնականում ոչինչ չձեռնարկեցին հնազանդեցնելու դրանց, հուշագիր Վ. Արծրունու խոսքով՝ «չէզոքութիւն յայտարարելով, անհոգ-անհոգ փողոցներ չափչփեցին այն ժամանակ, երբ թնդանօթները կը տեղային իրենց գլխի վերեւէն»²: Սակայն, մի քանի օր անց, մայիսի 12–13-ին, տեղի դաշնակցական կառույցներին, գնդ.ապետ Հարությունյանին ու հայդուկապետ Սեպուհին հաջողվում է հնազանդեցնել ապստամբությունը³:

Դեռ, Մայիսյան խռովության կապակցությամբ, վարչապետ Ալ. Խատիսյանը վստահեցնում է, որ «Բոլշևիկեան կուսակցութիւնը, անշուշտ, ուներ իր գաղտնի կազմակերպութիւնը, կը գործէր զինուորական մասերուն մեջ, մանավանդ Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի, այսինքն կառավարութեան անմիջական հսկողութենէն աւելի հեռու շրջաններու մէջ»⁴: Մեկ այլ տեղ նա նշում է. «Երկրի մէջ խուլ կերպով կը գործեր բոլշևիկեան պրոպագանդը, եւ անոր թոյնը պա-

---

¹ Հարությունյան Վ., Կարսի հանձնումը. Զինվորական դավադրության վարկածը (տե՛ս «ՎԷՄ», Եր., 2018, թիվ 4 (հոկտեմբեր-դեկտեմբեր), էջ 301:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 42:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 208:

րարտ հող կըգտնեն իրեն համար»¹: Զանգվածների վրա բուլճարիկյան քարոզչության ներգործուն ազդակներից էր Ռուսաստանի մուտքը Հայաստան, ինչը, շատերի կարծիքով, կապահովեր Հայաստանի ժողովրդի ու սահմանների անվտանգությունը, նաև հաց և հարևանների հետ խաղաղ կյանք ու համանման բարիքներ: Հայ հանրության շատ հասարակաշերտերի համար երկրորդական նշանակություն ուներ սեփական ազատ և անկախ պետությունը: Ահա, թե հիմնականում ինչով պետք է բացատրել թե՛ բանակում և թե՛ հանրության մեջ պատերազմից առաջ և դրա ընթացքում չկովելու, դասալքելու տարածված երևույթը: Իրավացի էր Գ. Նժդեհը, երբ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը համարում էր «սկիզբը մեր անկախության վախճանի»²:

Ուշադրության արժանի է նաև Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո մայիսյան այդ օրերին արցախահայության դիրքորոշումն ու արձագանքները այդ գործընթացներին: Փաստենք, որ տեղի հայությունը շատ ավելի մեծ ակնկալիքով էր սպասում ռուսական զորքի մուտքին իր հայրենի երկրամաս՝ հույս ունենալով կարմիր բանակի օգնությամբ ազատագրվել Ադրբեջանի իշխանությունների ոտնձգություններից: 1920 թ. ապրիլի կեսերին Սյունիքից Արցախ հասած Դրոն իր զորամասով նպատակ ուներ երկրամասը վերջապես միացնել Հայաստանին: Սակայն, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, Բաքվից Արցախ է ուղարկվում երկու վերջնագիր՝ պահանջելով Դրոյի զինուժի դուրսբերումը Արցախից: Մայիսի 5-ին, Դրոյի հետ բանակցելու համար, Կովկասյան ճակատի ՌՀԿ կողմից Արցախ են ժամանում Ս. Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը և գեներալ Վլ. Լևանդովսկին ու պահանջում հայկական զինուժի դուրս բերում: Դրոն մերժում է պահանջը: Մայիսի 20-ին խորհրդային զորքը, ադրբեջանական զինուժի հետ (15-հազարանոց), շարժվում է դեպի Ղարաբաղ՝ պայքարելու դաշնակցա-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 280:

² Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 104:

կան Հայաստանի բանակի դեմ¹: Սակայն, որքան էլ քաղաքական միամտություն լինի, որն, ի դեպ, քաղաքական մտայնությունների առումով ժամանակ առ ժամանակ կրկնվում է նաև մեր ժամանակներում, արցախահայությունը «հոժարական ընդունում է խորհրդային իշխանությունը (որովհետև եկողը ռուսն էր՝ Ա.Հ.), իսկ շատերն էլ դառնում են բոլշևիկ»²: Ա-Դոն ևս արձանագրում է այն իրողությունը, որ Ղարաբաղի, այդ թվում Վարանդայի, Դիզակի հայությունը «հակված է եղել դեպի բոլշևիկները», «ներանց ընդունել է գրկաբաց»³: Ստեղծված իրավիճակում Դրոն, այլևս անելիք չգտնելով, մայիսի 26-ին իր զորամասով հարկադրված հետ է քաշվում Չանգեզուր, իսկ հունիսի սկզբին՝ Դարալագյազ⁴: Հետագայում, ինչպես գիտենք, Արցախի հարցը արցախահայության օգտին չլուծվեց, այն է՝ 1921 թ. հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոն գործնականում առանց քվեարկության, ապօրինի որոշմամբ, Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցեց Ադրբեջանին:

Այդպիսով, 1920 թ. բոլշևիկյան կարմիր բանակի մուտքը Լևոնկովկաս, Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և, իբրև դրան համընթաց արձագանք, Մայիսյան ապստամբությունը քայքայիչ ազդեցություն ունեցան Հայաստանի բանակի ու պետականության կայունության վրա և, իրենց թողած դասալքիչ ու քայքայքայիչ գործունեությամբ, նախադրու հանդիպցան մոտալուտ թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտության և անկախ պետականության կորստի համար: Կ. Սասունու բնորոշմամբ՝ «1920-ի Մայիսեան բոլշևիկեան ապստամբութիւնը հիմքը քանդեց հայկական բանակի»⁵:

---

¹ Տե՛ս Муханов В., նշվ. աշխ., էջ 58:

² Գևորգյան Հ., *Դրո*, Եր., 1991, էջ 150:

³ Ա-Դո, *Հայության երկունքը*, Եր., 2019, էջ 706 և 707:

⁴ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, с. 484.

⁵ Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, Պեյրուֆ, 1969,

4. ԹՈՒՐՔ-ԹԱԹԱՐ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆԱՁԱՆԴԵՑՈՒՄԸ

Հայաստանի Հանրապետության գոյության 2,5 տարիների պատմության ներքին քաղաքական կյանքի ամենաբարդ, նույնիսկ, ամենապայթյունավտանգ խնդիրներից են հանրապետության ներսում ապրող գրեթե կեսմիլիոնանոց մահմեդական՝ թուրք-թաթար-քուրդ և այլ էթնիկ տարրերի շարունակական խռովությունները (ապստամբական ելույթները) և հակապետական անիշխանական գործողությունները, որոնք խրախուսվում, զինվում, մարզվում և ուղղվում էին ՀՀ դեմ Թուրքիայի և Ադրբեջանի պետական շրջանակների կողմից՝ այն հիմքից խարխուլելու համար: ՀՀ զինախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի հաշվումներով, Հայաստանի ծոցում կային 20-ի հասնող մանր ու խոշոր ապստամբական օջախներ, իր իսկ բնորոշմամբ՝ «20-ից ավելի պալարներ», որոնք չէին ենթարկվում կամ չէին ուզում ենթարկվել Հայաստանի իշխանություններին և ցանկանում էին նրա տապալումը¹: Սա լրացուցիչ պոտենցիալ այն ռեսուրսն էր, որ Թուրքիան պետք է օգտագործեր Հայաստանի դեմ պատերազմի ժամանակ, որպեսզի հասներ դյուրին հաղթանակի: Եվ նա օգտագործեց նաև այդ ռեսուրսը:

Այդ հակապետական ելույթները առավել ևս խթանվեցին բուշևիկների Մալիսյան ապստամբության շրջանում: Փաստավավերագիր սկզբնաղբյուրների ու նյութերի և զարգացող յօրադարձությունների համադրումը ակներև ցույց են տալիս, որ **Մալիսյան ապստամբությունը** և այդ նույն ժամանակ Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի տարածքում հրահրվող **մահմեդական խռովությունները** իրար հետ ունեցել են ուղղակի կապ՝ նախատակը դարձյալ Հայաստանի Հանրապետության խորտակումն էր: Ընդ որում, մահմեդաբնակ շրջանների խռովարար-ապստամբական

---

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է, մաս 2, էջ 211:

ելույթները այդպես էլ չդադարեցին ընդհուպ մինչև ՀՀ անկումը:

Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո Բյուրո-կառավարության հաջորդ քայլը եղավ Հայաստանի իշխանությունը չճանաչող մուսուլման ապստամբական շրջանների ելույթների հնազանդեցումը: Առավել անհնազանդ այդպիսի շրջաններից էին Արդահանը, Ջարիշատը, Ջանգիբասարը, Բեռլուք (Մեծ) Վեդին, Կողբը, Շարուր-Նախիջևանը և այլ մահմեդաբնակ վայրեր (շրջաններ):

Պրոֆ. Վ. Բայբուրդյանի դիտարկմամբ, 1920 թ. սկզբներից ՀՀ ներքին ճակատում վտանգավոր ուժ էին ներկայացնում Կողբի, Կաղզվանի, Արարատի, Ջարիշատի, Օլթիի քրդերը, որոնք կարող էին հայկական ուժերը ջլատել և թիկունքից վտանգել: ՀՀ կառավարությունը փորձեր է արել հնարավորինս ապահովել քրդերի չեզոքությունը: Օրինակ, կառավարության որոշմամբ պատգամավոր Կարո Սասունին 1920 թ. մարտ-մայիս ամիսներին շրջագայել է Հայաստանի քրդաբնակ շրջաններում և, Կարսի նահանգապետ Սու. Ղորղանյանի հետ միասին, հանդիպումներ են ունեցել քուրդ, նաև կովկասյան թաթարների (ադրբեջանցի) ներկայացուցիչների հետ՝ ազգամիջյան համերաշխության կարգախոսներով: Սակայն, բացի եզդիներից, մնացած 60 հազարի հասնող քրդերը գրավել են վերապահ դիրք¹:

Լրագրային տեղեկություններ կան, որ, օրինակ, Կողբի շրջանում սեպտեմբերի 19-ի կեսօրին մոտ 50-ի հասնող քրդական մի զինյալ խումբ հարձակում է գործում Խաղիմլու կոչված սարում տեղակայված հայկական պահակազորի վրա, սակայն հակահարված ստանալով հետ է շարտվում²: Մեկ այլ տեղեկությամբ, սեպտեմբերի 20-ի լույս գիշերը մոտ 200 հետևակ և ծիավոր քրդեր Սոջուլի գյուղի և Փիրասչի շրջանի հատվածներում հարձակման են անցնում:

---

¹ Բայբուրդյան Վ., *Քեմալական շարժումը և քրդական հարցը (1919–1922 թթ.)* (տե՛ս Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, խմբ. խորհրդ. նախ. Սաֆրաստյան Ռ., հ. 32, պրակ Ա, Եր., 2019, էջ 248–249):

² «Ռազմիկ», Եր., 26 սեպտեմբերի 1920 թ. (թիվ 20):

Սակայն հրետանու կրակի աջակցությամբ խոռվարար քրդերին հետ են մղում¹ և այլն, և այլն:

Քաղաքական առումով շատ ավելի վտանգավոր տարր էին հանրապետությունում բնակվող թուրք-թաթարները, իբրև 5-րդ շարասյուն: Հարկ է նկատել, որ քեմալականները մի կողմից նախապատրաստում էին Հայաստանի վրա հարձակումը, մյուս կողմից՝ թուրք էմիսարների, զինվորական մասնագետների ու գործակալների միջոցով հրահանգներ էին տալիս մուսուլման տարրերին՝ Վեդի, Դավալու (Արարատ), Զանգիբասար, Արդահան և այլուր, ապստամբական ու քայքայիչ գործողություններով ներսից պայթեցնելու Հայաստանը: Հայաստանի իշխանությունների ու բանակի վրա շատ ծանր էր նստում այդ ելույթների հնազանդեցումը: Հայկական բանակի գլխավոր շտաբի (ԳՇ) գաղտնի ծառայության աշխատակից կապիտան Վ. Մուրադյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ին կազմած տեղեկանքում մասնավորապես գրում է. «Թուրքերը օգտվելով նրանից, որ մենք, համաձայն գնդ. Հասկելի առաջարկությանը, ձեռնպահ ենք մնում մեր տարածքների հսկատակ ապստամբ թաթարների նկատմամբ ռեպրեսիաներից, պարբերաբար ապստամբներին մատակարարում են զենք, զինամթերք, նույնիսկ հրանոթ՝ կազմակերպելով դրանց Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի և Նախիջևանի բոլոր գյուղերում, տեղերում ունենալով 4-ից մինչև 10 ասկյար և շատ սպաներ՝ որպես զինվորական հրահանգիչներ»²: Այսպես, հետախուզական ծառայության մեկ այլ գաղտնի ամփոփագրում կարդում ենք. «Ադրբեջանն ամեն գնով ձգտում է գրավել Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը, որպեսզի սահմանային շփում ունենա Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ և դրանով իսկ Հայաստանը շրջապատի մահմեդական օղակով: Այդ նպատակին հասնելու համար, որը միաժամանակ նաև Թուրքիայի խնդիրն է,

¹ Տե՛ս «Ռազմիկ», Եր., 26 սեպտեմբերի 1920 թ. (թիվ 20):

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 86:

Ադրբեջանը գրգռում է Հայաստանի մահմեդական ազգաբնակչությանը ապստամբելու Հայաստանի դեմ և անկախանալու: Շարուր-Նախիջևանի, Բեռյուք-Վեդիի և Սուրմալուի հայտնի դեպքերը հանդիսանում են Ադրբեջանի և Թուրքիայի ծրագրերի կենսագործման արդյունք»¹:

Փաստենք, որ իր հակահայկական քաղաքականության մեջ Թուրքիային ոչնչով չէր զիջում իր կրտսեր եղբայր Ադրբեջանը: Հայտնի է, որ 1919 թ. մարտին Երևանում բացվել էր Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը՝ խան Թեկինսկու գլխավորությամբ, որը, սակայն, զբաղված էր ոչ թե դիվանագիտական թույլատրելի գործունեությամբ, այլ լուտեսական, թշնամական աշխատանքներով՝ թուրք-թաթարական հակահայկական խլրտումներ ու խռովություններ կազմակերպելով: Իրազեկենք, որ հենց այն ժամանակներում, թարմ հետքերով, Հայաստանի հանդեպ Ադրբեջանի թշնամական գործունեությունը մերկացնող նյութեր հրատարակվեցին²:

Ինչպես արդեն ասվեց, Հայաստանի դեմ պատերազմ սանձազերծելուց առաջ քննալականները, հակահայկական ելույթներով, տեղի մահմեդական տարրերին հանում էին Հայաստանի իշխանությունների դեմ: Ապստամբական այդպիսի օջախ դարձավ Չըլդրի երկրամասը: Այս կապակցությամբ ՀՀ բանակի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի գաղտնի ամփոփագրում արձանագրված է, որ Չըլդրի ապստամբության ժամանակ թուրքական մի գունդ՝ 700 մարդ, օգնության դիմելով ապստամբներին, հասել է մինչև Օլթի, իսկ Կովկասյան 3-րդ հրաձգային դիվիզիայի նախկին պետ Խալիլ բեյը, մի քանի թուրք սպաների և զինվորների հետ միասին, Օլթիի օկրուգում անցկացնում է 18-40 տարե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 234:

² Տե՛ս Գաղտնի փաստաթղթեր, ադրբեջանական դավադրական գործունեությունից մի էջ, Եր., 1920:

կանների զորահավաք¹: Այդ նույն ամսաթվով դարձյալ տեղեկացվում է, որ Չըլդրի, Ադբաբայի և Ջարիշադի ելույթները դիտավորյալ կանխամտացված են եղել՝ նպատակ ունենալով Հայկական հարցի լուծման նախօրյակին ստիպելու հայերին ապստամբությունը ճնշելու համար գործադրել դաժան միջոցառումներ, դրանով իսկ փորձել վարկաբեկել Հայաստանի կառավարությանը խոշոր տերությունների աջքում և այդպիսով խափանել վիլայեթների հարցի (Արևմտահայ նահանգների՝ Ա.Հ.) Հայաստանի օգտին լուծումը: Փաստաթղթում նաև տեղեկացվում է, որ Չըլդրի ապստամբության նախօրյակին էյուբ փաշան կանչվել է էրզրում և ստացել համապատասխան հրահանգ²: Դժվար չէ նկատել, թե թուրքերն իրենց առջև դրված խնդիրները լուծելու համար պատրաստ են եղել դիմելու ցանկացած սադրանքի ու «հնարամտության»:

Արդեն 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում քրդերի մի մասը, միանալով Բ. Կարսբեքիրի բանակին, կռվեց ՀՀ դեմ: Այս ուղղությամբ հատկապես աչքի են ընկել Օլթիի և Կողբի քրդերը, ինչպես նաև Արևմտահայ գավառներից Մանազկերտ-Արճեշի հայդերանցի աշիրեթը՝ Քյոռ Հուսեյին փաշայի գլխավորությամբ: Սրանք մասնակցել են նաև Կարսի և Ալեքսանդրապոլի գրավմանը³: Պատերազմական խառնակ ու անորոշ վիճակն իր հերթին, անշուշտ, ակտիվացնում են նաև հանրապետության մահմեդական տարրերին ու, հատկապես, քրդերին՝ Արդահանից մինչև Կադզվանի ու Սուրմալու ընկած հատվածներում:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի իշխանությունները, իրար համախորհուրդ, Հայաստանի թրքաբնակ շրջաններում խլրտումներ առաջացնելու նպատակով, իրենց գործակալների միջոցով, տեղի մահմեդականության շրջանում տանում էին հակահայկական քարոզչություն, տրամադրում էին զենք և զինամթերք, սպաներ ու զինվորներ, տե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 249:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 249:

ղերում ստեղծում զինված մարտական խմբեր: Ապստամբական թեժ օջախներ էին Զանգիբասարը, Բեյուք-Վեդին, Նախիջևանը, Կարսի թրքաբնակ մի քանի շրջանները: Թող զարմանալի չթվա, որ Երևան մայրաքաղաքի հարևանությամբ Զանգիբասարի (Մասիսի շրջանի) շուրջ 20 գյուղեր, ըստ էության, իրենց անկախ էին հայտարարել: Զանգիբասարի շրջանի մահմեդական բնակչությունը, ենթարկվելով թուրք-ադրբեջանական գործակալների սադրանքներին, ամեն անգամ Հայաստանի համար դժվարին պահին ապստամբում էր՝ հարձակվելով հայկական գյուղերի, երկաթուղու, շարժակազմերի վրա՝ վնասելով գծերը, կամուրջները, ճանապարհները, իսկ մյուս կողմից՝ տ՛ենդագին զինվում, կազմավորում մարտական ջոկատներ: Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը սերտ կապերի մեջ էր զանգիբասարցիների հետ՝ նրանց տալով խոշոր դրամական գումարներ, զենք և այլն:

ՀՀ զինվորական նախարարության մի ամփոփագրում կարդում ենք, որ թուրք-ադրբեջանական գործակալները և զինվորական ուժերը մեծ աշխատանքներ են տանում Զանգիբասարի թրքությանը շրջանում՝ նրանց Հայաստանի կառավարության դեմ հանելու, նրանց զինելու ուղղությամբ, կազմակերպում են պարբերական հարձակումներ գնացքների, դաշտում աշխատող հայ գյուղացիների վրա, վերջնագրեր ներկայացնում Հայաստանի իշխանություններին: Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի կառավարությունը վերջնագրային պահանջ ներկայացրեց Զանգիբասարի խոռվարարներին՝ 6 ժամվա ընթացքում՝ մինչև հունիսի 18-ի ժամը 1-ը ճանաչել Հայաստանի իշխանությունը, հանձնել զենքն ու թուրքական սպաներին և ապրել խաղաղ կյանքով: Սակայն, բացի կայարանային Ուլուխանլու (Մասիս) թուրքական գյուղից՝ մյուսները մերժեցին վերջնագիրը, և Հայաստանի կառավարությունը ստիպված դիմեց ուժի՝ հնազանդեցնելու համար շուրջ 20 թուրքական գյուղերի հակապետական ելույթները: Վավերագիր տվյալներ կան, որ հունիսի 19-ին Զանգիբասարի ապստամբները թուրք-ադրբեջանական սպա-

ների գլխավորությամբ կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել հայկական զինուժին¹: Մինչ այդ, ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարության հունիսի 11-ի գործակալական տվյալներով պարզվել է, որ Զանգիբասարի մուսուլման գյուղերում հաշվելիս են եղել 467 ասկյար (զինվոր), զգալի թվով սպաներ, ոչ լրիվ տվյալներով՝ 1 հրանոթ, 5 գնդացի և այլն, իսկ դիմադրությունը գլխավորել է ոչ ավել, ոչ պակաս հանրահայտ Նուրի փաշան, նրա տեղակալը՝ Մուհեդդին բեյը: Այդ մասին կապիտան Հարությունյանը գաղտնի ծածկագրով հաղորդել է Երևան²: Սակայն, պատասխան չստանալով, հունիսի 19-ին զորքը մարտական գործողությունների դիմեց ապստամբների դեմ: Ի վերջո, հունիսի 20-ին, կորուստների գնով, հնարավոր եղավ գրավել ամբողջ Զանգիբասարը և հնազանդեցնել դրանց ելույթները: Ապստամբներն Արաքսն անցնելով փախան Արալիխի կողմերը: Չեզոքություն հանդես բերեց միայն թաթարական Ուլուխանլու (Մասիս) գյուղ-կայարանը, որն էլ վերցվեց պաշտպանության տակ³:

Այս դեպքերի կապակցությամբ հետազայում ՀՅԴ ճանաչված տեսաբան Վ. Նավասարդյանը գրում է, որ Երևանի քթի տակ ստեղծվել էր Զանգիբասարի թաթարական, այսպես կոչված, «Անկախ հանրապետությունը»: Իսկ երբ հնազանդեցվեց դրանց դիմադրությունը, «թաթարական խրճիթների մեջ երևան հանվեցին մեծ քանակությամբ խորհրդային թղթադրամներ, որոնց նմուշներն անգամ չկային Հայաստանի մեջ»⁴: Սա վկայում է թուրք-թաթար-բուլղարների գործակցության մասին:

Նախիջևանում ևս Ադրբեջանի և Թուրքիայի էմիսարների աջակցությամբ հիմնվել էր, այսպես կոչված, «Արաքսի (Նախիջևան-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 32, թ. 1-2:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 30, թ. 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 195:

⁴ Նավասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան անեկիքը (մտքեր եւ յուշեր), Գահիրե, 1924, էջ 209:

Արագդայանի) հանրապետություն»¹: Գաղտնի տեղեկատվությամբ պարզվում է, որ Նախիջևանի և Զանգիբասարի միջև գործել է հեռախոսակապ, Բաքվից գնդացիներ են ստացվել: Ավելին, զորավարժանքների նպատակով, ներքին կապ է եղել Նախիջևանի և Բայազետի սանջակի միջև և այլն²: Նախիջևանի մահմեդականությունը, չենթարկվելով Հայաստանին, անգամ ցանկություն էր հայտնել միանալ Պարսկաստանին, սակայն վերջինս հեռատեսորեն մերժել էր դրանց դիմումը³: Նույն կերպ, թուրք-թաթարաբնակ այլ շրջաններում հայտարարել էին իրենց անկախությունը Միլլի շուրաների (Ազգային խորհուրդների) ձևով և այլն:

Այդ ամենին ի պատասխան, բնականաբար, Հայաստանի կառավարությունը դարձյալ հարկադրված է դիմելու համապատասխան քայլերի: Հայաստանի կառավարությունը քանիցս առաջարկեց ապստամբ մահմեդականներին զինաթափվել և հպատակվել Հայաստանի իշխանությանը: Սակայն ամեն անգամ հանդիպեց նրանց մերժմանը: Փաստորեն, տակավին թուրք-հայկական պատերազմը չսկսած, գոյություն ուներ **ներքին ճակատ**, որի դեմ պետք էր կռվել ու հնազանդեցնել Հայոց պետականությանը հակառակորդ ու թշնամի տարրերին: Նման գործողությունը առաջինը սկսվեց Օլթիի շրջանում, մանավանդ որ, ինչպես ասվեց, կար վառելիքի մեծ պահանջ՝ հանձին Օլթի-Փենյակի ածխահանքերի: Հայկական զորքերի հենց թրջաբնակ Զանգիբասարի վրա հարձակման օրը սկսեցին Օլթիի գործողությունը:

Արդեն հուլիսի առաջին կեսին կատաղի կռիվներ են մղվել **Բեռլոք (Մեծ) Վեդիի** թուրք-թաթարական ապստամբների դեմ, դարձյալ թուրք-ադրբեջանական գործակալների եռանդուն հրահրմամբ: Հուլիսի 12-ին, մեծ դժվարությամբ և զգալի կորուստներ տալով, հայ-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 210:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 250:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 291, թ. 31:

կական զորքին հաջողվել է գրավել Մեծ Վեդիի ամրոցը¹: Նշենք, որ Վեդի-Բասարի ապստամբական ելույթը սկսվել էր դեռ 1919 թ. երկրորդ կեսին և տևել էր շուրջ 10 ամիս, որի հնազանդեցման ընթացքում, ի դեպ, հայկական բանակը զգալի կորուստներ կրեց²: Տվյալներ կան, որ Բեյոլք Վեդիի կռիվների ժամանակ թաթարները կենտրոնացնելիս են եղել 5000-ոց զինուժ³: Ի վերջո, Հայկական զորքը գրավեց Բեյոլք Վեդին: Այդ կռիվների ու ամրոցի ազատագրման ընթացքում հայկական կողմը տվել է ավելի քան 250 զոհ (սպա և զինվոր)⁴:

Զգալի զոհերի գնով Բեյոլք-Վեդին ազատագրելուց հետո հայկական զինուժը շարժվեց Շարուր-Նախիջևան՝ հասնելով ընդհուպ Նախիջևան քաղաքից 13 վերստ հեռավորության վրա, իսկ հայկական զրահապատն անգամ մտավ Նախիջևանի երկաթուղային կայարան: Սակայն պարզվում է, որ այդ նույն ժամանակ Նախիջևանի երկրամասում է հայտնվում խորհրդային կարմիր բանակի մի գունդ, որտեղ էլ տեղի է ունենում Արցախի իրադարձությանը նմանվող խորհրդավոր մի քայլ, այն է՝ որպեսզի ռուսների հետ ընդհարում չլինի, հայկական զինուժը ձեռնպահ է մնում հետագա ռազմական գործողություններից: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ ռուս կարմիրները, միանալով Նախիջևանում ջարդված հալիլ բեյի թուրքական զինուժի հետ, վերջնագիր են ներկայացնում հայկական հրամանատարությանը, որ անմիջապես պարպեն շատ զոհերի գնով ազատագրված Շարուր-Նախիջևանի ամբողջ գավառը⁵: Դիվանագիտական տեսանկյունից հայտնի էր, որ այդ նույն ժամանակ գիտակցաբար ձգձգվում էին Մոսկվայի հայ-ռուսական բանակցութ-

¹ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 55, թ. 1:

² ՏԵՍ Ռուբէն, նշվ. աշխ., հ. է, մաս 2, էջ 214:

³ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 238:

⁴ ՏԵՍ Սասունի Կ., *Մայիսեան խողովորինները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (1920-ին)*, Պէյրուք, 1968, էջ 141-142:

⁵ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 65-66:

յունները, նույնը անում էր Թիֆլիս ժամանած Բ. Լեգրանը: Ռուսաստանը դիտավորյալ ձգձգում էր հայ-ռուսական հարաբերությունների կարգավորումը, մինչև որ Հայաստանը կդրվեր արդեն կատարված փաստի առաջ, իսկ այդ փաստը նրա խորհրդայնացումն էր լինելու:

Խոռվարար ուժերի մի դաշտ (ճակատ) էլ համարվում էր Սուրմալուի գավառը: Հայկական բանակի շտաբի պետ գնդապետ Ալ. Վեքիլովի մշակած ծրագրով՝ գնդապետ Խուդաբաշյանը 1920 թ. սեպտեմբերի 9-ին գրավում է Կողբի աղահանքերը:

1920 թ. հունվարից անհանգիստ են եղել նաև Կարսի նահանգի Արդահանի, Չլդըրի, Աղբաբայի և Ջարիշատի թուրքաբնակ և քրդաբնակ շրջանները: Այստեղ ևս հակահայ քայքայիչ քարոզչական աշխատանք էին տանում թուրք գործակալները: Փաստենք, որ մահմեդաբնակ շրջանների խռովությունները շարունակվել են նաև թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, 1920 թ. գարնան և ամռան ամիսներին, տենդագին համաձայնեցված նախապատրաստվելու ու վիճակն ավելի թեժացնելու հարմար, Թուրքիան ու Ադրբեջանը Հայաստանի մահմեդաբնակ տարածքներում թուրք-թաթար-քրդական ներքին խռովություններ ու ապստամբական ելույթներ էին հրահրում, դրանք ավելի հաճախ կազմակերպում, գինում և ուղղորդում էին ՀՀ-ի դեմ՝ հարմար առիթներ փնտրելով լայնամասշտաբ պատերազմ սկսելու, նրա տարածքները բռնազավթելու և, վերջին հաշվով, Հայոց պետականությունը կործանելու համար: Այդ ամենին շուտով գումարվում են նաև կարմիր բանակի Հայաստանի սահմաններին հայտնվելը և սահմանային ոտնձգությունները՝ այս անգամ արդեն ռազմավարական խնդիր ունենալով Հայաստանի Հանրապետությունն առնել իր շրջապտույտի մեջ, անկախագրկել և խորհրդայնացնել:

5. ԲԱՆԱԿԻ ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ ԵՎ ԴԱՍԱԼՔՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹԻ ՀԻՄՔԵՐՆ ՈՒ ՆԱԽԱԴԻՅԱԼՆԵՐԸ

*«Տեխնիկան՝ զենք է, միջոց,
հրոզին՝ պատերազմի դարբինը»¹:*

Գ. Նժդեհ

Մինչ պատերազմը հայկական բանակում գլուխ բարձրացրած դասալքության երևույթի մասին լավ պատկերացում կազմելու համար սկսենք մի փոքր հեռվից: Խոսք բացելով բանակի քայքայման ու դասալքության երևույթների մասին՝ հարկ է նշել, որ այն պայմանավորված է եղել հիմնականում քաղաքական-գաղափարական, նաև բարոյահոգեբանական գործոններով: Ռուսաստանում այն գլուխ բարձրացրեց 1917 թ. հեղափոխություններով, որտեղ հիմնական հրձիգն ու հրահրողները բուլժնիկներն էին: Նրանք ռուսական բանակի քայքայման ու կազմալուծման մեծ փորձ էին կուտակել տակավին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, այդ թվում Կովկասյան ռազմաճակատում և գլխավոր հարվածային ուղղություն համարվող Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Սարիղամիշ գծում: Նրանք առաջնորդվում էին Աշխարհամարտի լենինյան հայտնի լոզունգներով. ա/ իմպերիալիստական պատերազմը վերաճել քաղաքացիական կռիվների, բ/ սեփական երկրի կառավարության պարտություն, գ/ ռազմաճակատներում զինվորների եղբայրացում և այլն²: Բուլժնիկները ոչ միայն երկրի թիկունքում, այլև ճակատներում հիմնում էին ընդհատակյա կոմբիջներ, որոնք զինվորների մեջ տանում էին բանակը քայքայելու, հակառակորդի դեմ չկռվելու, եղբայրանալու, զենքը սեփական կառավարության դեմ ուղղելու ռազմավարություն: ԵՎ դա համարվում էր հեղափոխական աշխատանք իշխանությունը նվաճելու ճանապարհին:

¹ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 123:

² ՍՄԿԿ պարմություն, Եր., 1981, էջ 209-210:

Ռուսական ժամանակավոր կառավարության տապալումից անմիջապես հետո Վ. Լենինի գլխավորած բոլշևիկյան կառավարության կողմից նախկին բանակի քայքայման ու դասալքության ամենամեծ ազդակ հաղորդող փաստաթուղթը Հոկտեմբերյան հեղափոխության անմիջական պտուղ՝ 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ի «Հաշտության մասին» դեկրետն էր, որը 4 մլն օրինակով, թողնակների ձևով, ինքնաթիռներով տարածվեց բոլոր ռազմաճակատներում, այդ թվում նաև Կովկասյան ճակատում, որով, ըստ էության, զինվորականությանը կոչ էր արվում լքել ճակատը, վերադառնալ հայրենիք՝ ստանալու համար հաց, հող, գործարան¹։ Այդ նշանակում է, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներից դասալքությունը եղել է շատ տարածված ու սովորական երևույթ։

Տակավին աշխարհամարտի տարիներից հայտնի բոլշևիկամետ քարոզչության կենտրոններից էին հատկապես թուրք-հայկական սահմանի երկարությամբ Կովկասյան ռազմակայանի դեր խաղացող Սարիղամիշի զորակայանը, Կարսի ամրոցը, Ալեքսանդրապոլի կայազորը և այլն, որոնց բոլշևիկյան գաղտնի ու բացահայտ բջիջներում ու կազմակերպությունում 1917 թ. աշնանից աշխատում էին Ստ. Ալավերդյանը՝ Սարիղամիշում, Կարսի ամրոցում՝ Բ. Բորյանը, Ալեքսանդրապոլի կայազորում՝ Պ. Արվելաձեն, Բ. Ղարիբջանյանը, ճանաչված բոլշևիկ Գր. Կորգանովը և ուրիշներ։ 1917 թ. վերջերից Ստ. Ալավերդյանն արդեն գլխավորում էր Սարիղամիշի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն (ՌՀԿ)։ Դեկտեմբերի կեսերին Ստ. Շահումյանը նշանակվում է Կովկասի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար։ Հոկտեմբերյան հեղաշրջման ու դրան հաջորդող օրերին Կարս-Սարիղամիշ-Ալեքսանդրապոլի կայազորները իրենց բազմահազարանոց միտինգ-ժողովներում ընդունել էին բոլշևիկյան կարգախոսներ, բանաձևեր ու որոշումներ²։ 1918 թ. հունվարի 16-ին և

---

¹ Տե՛ս Մելիքյան Հ.Ս., նշվ. աշխ., էջ 350։

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 339 և 344։

28-ին Սարիղամիշի գինվորական բնակավայրում տեղի են ունենում մի քանի տասնյակհազարանոց գինվորական միտինգներ՝ բոլշևիկյան կարգախոսներով, հիմնվում է ռազմա-հեղափոխական կոմիտե և հայտարարվում խորհրդային իշխանություն: Եվ, անգամ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը (կառավարությունը) վախ է ունեցել, որ այդ զորամասերը հնարավոր է շարժվեն դեպի մայրաքաղաք Թիֆլիս՝ տապալելու կոմիսարիատը¹:

Մի խոսքով, բանակը դասալքելու և քայքայելու ավանդույթը գալիս էր հատկապես բոլշևիկյան հեղաշրջման ժամանակներից: Ռուսաստանում և Կովկասում տեղի ունեցող խլրտումների պայմաններում ռուսական բանակը, այդ թվում, Կովկասյան ճակատում քայքայվեց և կորցրեց իր մարտունակությունը: Այսպես, օրինակ, հենվելով հենց խորհրդային պատմաբաններից մեկի քաղվածաբար մեջբերած փաստական տվյալի վրա, կարելի է արձանագրել հետևյալը: Կովկասյան ճակատի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Իլյա Օդիշեյիձեն 1918 թ. հունվարի 6-ին Թիֆլիս ուղարկած իր թիվ 15024 հեռագրում նշում էր. «Երեկ, ժամը 16-ին, ինքնական կերպով Էրզրումից Սարիղամիշ հեռացող Էրզրումի բերդային հրետանային գունդը Սարիղամիշի հրետանային պահեստի վերահսկիչին ստիպեց (պահեստը գտնվում էր Էրզրումում, բայց պատկանում էր Սարիղամիշի շրջանին՝ Հ.Մ.) բացելու վերջինս և ինքնագլուխ կերպով, Սարիղամիշի հեղափոխական կոմիտեի թույլտվությամբ, գրավեց 8 հրետանի, դրանց հետ էլ 540 նոնակ ու 2260 շրապնեղ (կոտորակառումբ՝ Ա.Հ.): Այդ նույն ժամանակ հետևակային զորամասերը՝ նշված հեղկոմի թույլտվությամբ, վերցրին հրացանների ու փամփուշտների մի մասը: Ամբոխին ղեկավարում էին հեղկոմի երկու ներկայացուցիչներ՝ Պետրենկոն և Մուսիկը, որոնցից Պետրենկոն բանակի շտաբին հայտնի է որպես մոլի բոլշևիկ: Ես կարգադրել եմ

---

¹ Ст'я Муханов В., նշվ. աշխ., էջ 26, Հայ ժողովրդի պայքարություն, հ. 7, էջ 26, նաև՝ Մելիքյան Հ.Ս., նշվ. աշխ., էջ 566 և 569:

չկատարել Սարիղամիշում հեղափոխական կոմիտեի ոչ մի կարգադրություն, բայց, հավանաբար, հեղափոխական կոմիտեն, հենվելով բուլճարիկորեն տրամադրված զորամասերի վրա, Սարիղամիշում գրավել է իշխանությունը¹: Գեներալ Օդիշելիձեի հունվարի 6-ի հեռագրին իբրև լրացուցիչ հաղորդում, նույն գեներալը բերում է հավելյալ փաստեր, զորօրինակ՝ «այդ հրետանային գունդը էրգրումից վերցրել է 48 դաշտային թնդանոթ՝ յուրաքանչյուր թնդանոթի համար 200 արկ հաշվով, ինչպես նաև 4 գնդացիր»²: Ստացվում է, որ Սարիղամիշի բուլճարիկյան հեղկոմը (ՌՀԿ) թելադրում էր, թե էրգրումի կայագրը ինչպես պետք է վարվի ու կատարի իր հրահանգը: Գեներալ Ի. Օդիշելիձեն նշում էր, որ «ուժը բուլճարիկների կողմն է»³: Այդ նույն միտքն է հաստատում «Մշակ» թերթը, նշելով, որ Սարիղամիշում իշխանությունը բուլճարիկների ձեռքին է, որ անգամ նրանք զինվորների ուսադիրներ էին պոկում և այլն⁴: Ցավալի է նաև, որ գեներալ Անդրանիկի հրամանատարությամբ էրգրումի պաշտպանության ժամանակ, 1918 թ. փետրվարյան պաշտպանության ծախսողումից ու նահանջից հետո, թշնամուն թողնվեց հսկայական քանակությամբ զենք, զինամթերք, պահեստավորված սննդամթերք և այլն:

Միակողմանի չլինելու համար, ասվածի կողքին հարկ է մատնանշել, առհասարակ, զինվորականության ցածր կարգապահությունը, մեծ չափերի հասնող զեղծումները, գողությունները, բանակի պահեստների յուրացումները, ռուսական նախկին բանակի զենք-զինամթերքների զանգվածային վաճառքները թուրքերին ու քրդերին: Ժամանակի իրադարձություններին ականատես հուշագիրը չի զլացել արձանագրել, որ դեռ այն ժամանակ հայ զինուժում առկա են եղել դասալքումներ, որոնք սկսած Երզնկայից ու Մամախաթու-

¹ Տե՛ս Մելիքյան Հ.Ս., նշվ. աշ.ս., էջ 564:

² Նույն տեղում, էջ 564-565:

³ Նույն տեղում, էջ 565:

⁴ «Մշակ», 23 հունվարի 1918 թ., թիվ 15, 11 փետրվարի 1918 թ. թիվ 31:

նից հնարավոր չի եղել կասեցնել ո՛չ հայդուկապետ Ս. Մուրադին և ո՛չ էլ նոր-նոր Կարին ժամանած գեներալ Անդրանիկին: Իսկ կարին-ցի մեծահարուստ Տիգ. Աղամալյանի մասին նշվում է, որ նա թուրքերին է վաճառել 75 արկղ մոսին հրացան՝ 60000 փամփուշտով և այլն¹:

Հիշյալ փաստերը բերվեցին ցույց տալու համար, թե 1918 թ. սկզբներին դեպի Անդրկովկաս, դեռ թուրքական առաջին հարձակման նախօրյակին, ինչ վիճակ է տիրել Սարիղամիշ-Էրզրում ուղղությամբ և թե ինչպիսի քանդիչ, անիշխանական գործողություններ են կատարել բուլշևիկները, մասնավորապես, Սարիղամիշի նրանց հեղկոմը: Այստեղից էլ, ինքնին, հասկանալի է դառնում, թե ինչու պետք է ձախողումներ ունենար Էրզրում մեկնած գեներալ Անդրանիկը: Այն ժամանակ, թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի կապակցությամբ, բուլշևիկները կիրառել են դասալքիչ ու քայքայիչ մարտավարություն, որպեսզի հեշտաճնեին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի կառավարության պարտությունը և դրանով նպաստեին խորհրդային իշխանության հաստատմանը երկրամասում:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի անկախությունից հետո նույնպես այդ երևույթն իր անդրադարձն ու արտացոլումը պիտի գտներ նաև ռուսական բանակից փաստորեն նոր առանձնացած, տարանջատված, նրա նախկին նիստուկացով, վարքագծով, զինվորական կարգուկանոնով, հանդերձանքով առաջնորդվող Հայաստանի նորաստեղծ բանակի վրա: Նորակազմ հայկական բանակում դասալքության երևույթների շարունակականության մասին է վկայում կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի՝ 1918 թ. օգոստոսի 10-ի ներքին գործերի նախարար Ա. Մանուկյանին ուղղված հեռագիրը: Նա ահազանգում էր, որ «վերջին շրջանում այդ չարիքը սպառնալից

---

¹ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Ամիրխանեան Ա., *Ռուս եւ թուրք զինադադարը 1917-1918*, Ֆրեզնո, 1921, էջ 125-129:

չափեր է ընդունել»¹: Հասկանալի է, որ նախկին ավանդույթի ուժով հայաստանյան բուլճարիկները ևս բանակը քայքայելու իրենց դասալքիչ գործունեությունը շարունակելու էին Հայաստանի բանակում, որպեսզի թուլացնեն այն և հող նախապատրաստեն դաշնակցական համարվող բուրժական կառավարության տապալման համար: Այդ գործելակերպը անթաքույց գործադրվեց արդեն մոտեցող թուրք-հայկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ: Այդ ամենով հանդերձ, միակողմանի կլինի դասալքության երևույթը բացատրել միայն բուլճարիկների քայքայիչ գործունեությամբ:

*
*   *
*

Խոսելով արդեն 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին բանակում քայքայիչ ու դասալքության երևույթների ուժեղացման և, դրան հակառակ, զինվորականության բարոյականային և մարտական ակտիվության անկման մասին, հարկ է հատուկ շեշտել կառավարության ու, հատկապես, զինվորական նախարարության թույլ տված սխալներն ու բացթողումները: Մասնավորապես, քաղաքական առումով, պետական իշխանության պատասխանատու մարմինների դրսևորած լրջագույն սխալներից մեկն այն պետք է համարել, որ բավարար ուշադրություն չէր դարձվում բանակի ապաքաղաքականացմանը, զինվորականությանը քաղաքականությունից հեռու պահելուն, նրանում քաղաքական կուսակցությունների գործունեության արգելմանը, հակապետական քարոզչության բացառմանը և այլն: Այնինչ, պարզվում է, որ անցյալի ողուսական բանակային կյանքի ավանդույթով հայկական բանակի գործառնություն ևս գաղտնի, թե կիսագաղտնի գործել են բուլճարիկյան բջիջներ, որոնք լենինյան հայտնի կարգախոսների ոգուն հավատարիմ զինվորների շրջանում տանում էին հակառակորդի դեմ չկովելու, զին-

---

¹ Արամ Մանուկյան, *Փաստությունների և նյութերի ժողովածու*, գլխ. խմբ. Վիրաբյան Ա., Եր., 2009, էջ 331:

վորների եղբայրացման, դիրքերը դասալքելու քարոզչական աշխատանք, որն էլ, անշուշտ, իր նպաստը պետք է բերեր բանակի մարտունակության անկման, ռուսի և պարտության գործում: Խորհրդարանի պատգամավոր Ա. Ջամալյանը, հանդես գալով 1920 թ. հունվարի 9-ի նիստում, անհանգստացած հայտարարում էր, որ «գործի մեջ վխտում են բոլշևիկեան ագենտները»¹:

Հայկական բանակում առկա հայ նաև այլազգի բուլշևիկ և նրան հարող գործակալները և՛ պատերազմից առաջ, և՛ պատերազմի ընթացքում իրենց պարտվողական քարոզչությամբ գործնականում օգնում էին թուրքերին, որպեսզի հայ գլխավորները չդիմադրեն «թուրքական կարմիր բանակին», այլ զենքն ուղղեն դաշնակների կառավարության դեմ՝ ազատվելու նրանց «հարստահարումներից»: Ընդ որում, հայ առանձին միամիտ գլխավորներին մոլորության մեջ գցելու համար թուրքական բանակի գլխավորները կրում էին կարմիր աստղ տարբերանշան և կարմիր դրոշներ: Բուլշևիկների 1920 թ. Մայիսյան հայրենադավ ըմբոստության փուլում Սարիղամիշի զորակայանում արձանագրվել է անգամ պետական դավաճանության փորձ, որի համար դատապրոցես է անցկացվել: Այդ մասին է վկայում ՀՀ այն ժամանակվա շրջանային դատարանի դատախազ Վարդգես Ահարոնյանը: Դատական հետաքննությամբ պարզվել է, որ Սարիղամիշի սահմանագլխում պահակազորի 7 հայ սպաներ (մեկի ազգանունը նշված է՝ Չմշկյան) կապերի մեջ են եղել թուրքերի հետ, բանակի պահեստներից նրանց այլուր և այլ մթերքներ են տրամադրել: Սարիղամիշի մայիսյան ելույթը ճնշելուց հետո սրանց քրեական գործը լավեց Երևանի արտակարգ դատարանում՝ նախագահությամբ բժ. Հովսեփ Տեր-Դավթյանի և դատախազությամբ՝ հրապարակման հեղինակ Վարդգես Ահարոնյանի: Հիշյալ սպաների քրեական գործը դատարան է մտել նախապես սահմանված մահապատժի հոդվածով, սակայն դատարանն այն փոխարինել է 10

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 57, թ. 12:

տարվա տաժանակիր աշխատանքի¹: Եվ այդպիսի դիպվածները եզակի չէին: Ի դեպ, Էսէռ նախկին պատգամավոր Վահան Մինախորյանի վկայությամբ, 1920 թ. մայիսյան դեպքերի հետևանքով Արտակարգ դատարանը մահվան էր դատապարտել 3 մարդու²:

Հայկական զորամիավորներում, մարտական ու բարոյականա-յին տեսակետից, համեմատաբար լավ վիճակում է եղել 4-րդ բանա-կային բրիգադը, որի հրամանատարը ՀՀ խորհրդարանի պատգա-մավոր Սեպուհն էր: Մայիսյան ապստամբական հայտնի դեպքերից երկու ամիս առաջ զորակոչի ատյանը նրան Երևանից ուղարկել էր Իգդիր, որտեղ տեղակայված էր բանակային 4-րդ բրիգադը: Սեպու-հի գլխավորած բրիգադի շտաբի պետն էր արևմտահայ Գրիգոր Ամիրյանը, իսկ թիկնապահն ու խորհրդականը հետագայում երիտ-թուրք-եղեռնագործ կազմակերպիչների հանդեպ «Նեմեսիս» գաղտ-նի ծրագրով վրեժխնդրության մասնակից Ստ. Ծաղիկյանը: Սեպու-հի ջանքերը սկզբում ուղղված են եղել ապստամբության կենտրոն համարվող Ալեքսանդրապոլում, իսկ հետո Դիլիջան-Ղազախում բոլշևիկների ելույթները ճնշմանը:

Հայաստանի բանակում դասալքության երևույթն ուներ բազմա-պիսի պատճառներ: Այդ տեսակետից հարկ է մատնանշել զինվորա-կանության թերսնումը, ցածր կարգապահությունը, անպատժելիու-թյունը, թալանի հակումը, բժշկական ցածր սպասարկումը և այլն: Սակայն, իր խաղացած քանդիչ դերով կարելի է առանձնացնել **բա-րոյահոգեբանական** գործոնը՝ հայրենիքին, ժողովրդին, պետակա-նությանը նվիրումով ծառայելու ոչ բավարար պատրաստակամու-թյունը: Իհարկե, քաղաքական ենթատեքստով, դասալքության ծնող պատճառներից գլխավորը եղել է խորհրդային վարչակարգում բա-րեկեցիկ ապագա խոստացուրլ բոլշևիկյան քարոզչությունը և այլն:

---

¹ Ահարոնեան Վարդգէս, Դատարանը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 12 (հոկտեմբեր), էջ 119-120):

² Մինախորյան Վ., Հայ-թրքական հարաբերութիւնները (տե՛ս «Հայրե-նիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 6 (ապրիլ), էջ 103):

6. ՀԱՅԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ (ՁՈՒ) (Կառուցվածքը, թվակազմը, սպառագիներությունը, հանդերձանքը և այլն)

Այդուհանդերձ, արդեն կայուն պետականության հավակնող ՀՀ կառավարության գործունեության առաջնային առանցքային ուղղություններից մեկը պետք է դառնար **բանակային շինարարության** հարցը: ՀՀ բանակը ձևավորվեց 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերում հաղթանակներ արձանագրած Հայկական բանակային կորպուսի (1918 թ. մարտի 1-ից Հայկական Առանձին կորպուս) հիմքի վրա (հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյան): Ինչպես հայտնի է, հունիսի 4-ի հայ-թուրքական Բաթումի պայմանագրով Հայաստանը իրավունք ուներ պահել մեկ դիվիզիա¹: 1918 թ. ամռանը Հայկական դիվիզիայի պետն էր գեներալ Մ. Սիլիկյանը, իսկ շտաբի պետը՝ գնդապետ Ա. Դոլուխանյանը²: Երկրի աշխարհաքաղաքական դիրքի ու ստեղծված կացության, այդ թվում ու առաջին հերթին խորհրդա-թուրքական ահագնացող սպառնալիքների պայմաններում, չի կարելի ասել, թե Հայաստանի կառավարությունն ու խորհրդարանը պատշաճ ուշադրություն չեն դարձրել բանակի ու պաշտպանության խնդիրներին: Հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը քաջ գիտակցում էր, որ Հայաստանի անկախության և ժողովրդի անվտանգության հիմնական երաշխավորը կարող է լինել միայն հայկական ազգային բանակը:

Բանակ պահելու՝ ֆինանսավորելու, զինելու, սպառագինելու, հանդերձավորելու և այլնի կապակցությամբ տեղին է հիշեցնել իմաստնացած ու հանրային շրջաններում թևավոր դարձած հայտնի խոսքը, որ «Այն ազգը, որը չի կերակրում իր սեփական զինվորին,

---

¹ Հայոց պատմություն, հ. 4, գ. 1, էջ 46, նաև՝ Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), էջ 27:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 119, թ. 127:

նա ստիպված կլինի կերակրելու օտարի զինվորին»։ Այս առիթով է նաև ասված մեր ժամանակների հայ հասարակական-քաղաքական մտքի դասական դարձած Գ. Նժդեհի հետևյալ արտահայտությունը. «Խաղաղություն ես ուզում, պատրաստվիր կռվի»¹։

Հարկ է կրկին շեշտել, որ Հանրապետության հիմնական կառավարող ՀՅԴ կուսակցությունը, գնահատելով երկրի աշխարհաքաղաքական կացությունը, բնականաբար, մեծ կարևորություն պետք է տար նրա պաշտպանունակության ուժեղացմանը։ 1919 թ. աշնանը ՀՅԴ 9-րդ Ընդհ. ժողովի օրակարգային հարցերից ու ընդունած որոշումներից են եղել բանակի և պաշտպանության հարցերը։ Համաժողովում զորքի մասին զեկուցել է Դրոն, որի հիման վրա ընդունվել է հետևյալ որոշումը, այն է՝ բոլոր քաղաքացիների պարտադիր երկամյա զինվորական ծառայություն, բոլոր առումներով բանակի հայացում, և այն Հայոց պետության պաշտպանությանը ծառայեցնելու հրամայականի մասին²։ Մարտունակ և որակյալ բանակ ունենալը կուսակցությունը տեսնում էր՝ մի կողմից հզոր տնտեսության, իսկ մյուս կողմից՝ ռազմիկների բարոյահոգեբանական կայունության ու հայրենիքին նվիրվածության մեջ³։

Եթե չասենք հայրենիքին, ապա գոնե պետությանը նվիրվածություն ցուցաբերելու տեսակետից կարևոր է նրանում ծառայող զինվորականության (շարքային, թե սպա) ազգային կազմը։ 1920 թ. ՀՀ տարածքում ապրող ավելի քան 2 մլն բնակչության կեսից ավելին՝ մոտ 60 տոկոսը կազմել են հայերը, իսկ ամբողջի մոտ մեկ երրորդը մահմեդականները (թուրք-թաթար-քուրդ), մնացածը՝ ռուսներ, հույներ, վրացիներ, եգիպտացիներ, գնչուներ և այլք։ Թեև Հայաստանի բանակում կային ցարական ժամանակներից առկա շատ (շուրջ 400-ի հասնող) սպաներ, սակայն պարզվում է, որ հանրապե-

---

¹ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 21։

² Տե՛ս Քաղվածներ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Եր., 1920, էջ 10-11։

³ Հակոբյան Ա., Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, Եր., 1994, էջ 35։

տությամբ ուս ազգաբնակչությունը պարտադիր զինվորական ծառայության չէր կանչվում¹: Քանի որ Հայաստանում հպատակության (քաղաքացիության) մասին օրենքը դեռևս չէր ընդունվել, այլազգիներից Հայաստանի բանակում ծառայել թուլատրվել է միայն **եզիդներին** և հույներին²: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ կարծես ավանդույթի ուժով, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար Հայաստանում բնակվող բազմազգ ժողովուրդներից քաղաքական առումով ամենավատահեղի էթնիկ տարրը եղել ու մնում են մեր եզիդի եղբայրները: Անկուսակցական Գ. Չալխուշյանը հավաստում է, որ «միայն եզիդները մեզ հետ էին»³:

Առավել ևս, քաղաքական նկատառումներով Հայաստանի բանակում մուսուլմանների համար զինվորական ծառայությունը պարտադիր չէր, ինչպես որ դա պարտադիր չի եղել նաև ցարիզմի ժամանակներում⁴: 1920 թ. ապրիլից, Հայաստանի քաղաքական վիճակի բարդացման հետևանքով, իրական զինծառայությունը 2 տարվա փոխարեն սահմանվեց 3 տարի, իսկ փոքր ուշ, պատերազմական սպառնալիքի պայմաններում, սկսեցին զորակոչել 20-ից – 32, իսկ արդեն սկսված պատերազմի ընթացքում նույնիսկ ավելի բարձր՝ մինչև 35, անգամ 36-37 տարեկան տղամարդկանց, որոնք հիմնականում անմարդ ու անպատրաստ էին⁵: Հիմնվել էին զինվորական հավաքակալայաններ, և բանակի զորակոչը իրականացվում էր Զինվորական և Ներքին գործերի նախարարությունների միացյալ ջանք-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1-ին, թ. 138:

² Տե՛ս նույն տեղում, մաս 2-րդ, թ. 265:

³ **Չալխուշյան Գ., Ի՞նչ էր և ի՞նչ պիտի լիներ մեր ուղին**, Վիեննա, 1923, էջ 15:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 33, նաև՝ **Քաջագունի Յովհ., Հայաստանի Հանրապետություն**, կազմող՝ **Վ. Ղազախեցյան**, Եր., 1993, էջ 17:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 265, ֆ. 199, ց. 1, գ. 190, թ. 128, նաև՝ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 29 դեկտեմբերի 1920 թ., 1 փետրվարի 1921 թ.:

քերով¹:

Հասկանալի պատճառներով Հայաստանի խորհրդարանն ու կառավարությունը պետբյուջեի ֆինանսական հատկացումների հիմնական մասը ուղղորդում էին բանակի ու պաշտպանության նպատակներին: Նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաղորդած տվյալներով պետբյուջեի ծավալի շուրջ 75 տոկոսը ծախսվում էր բանակի ու պաշտպանության նպատակների վրա²: «Անկախության առաջին օրերից,- գրում էր նախկին նախարար Ա. Բաբայանն իր հուշերում,- մեր գուրգուրանքի ու մտահոգության գլխավոր առարկան գորքն էր: Մեր բյուջեի մեծագույն մասը հատկացվում էր բանակի կարիքներին: Սպաները ստանում էին ամենաբարձր վարձատրությունը»³: ՀՀ կառավարության 1920 թ. փետրվարի 2-ի նիստում հավանություն է տրվում 12 ինքնաթիռ գնելու նպատակով 3,5 մլն անդրկովկասյան բոն: հատկացնելու մասին⁴: 1920 թ. մարտից-հունիս ամիսներին միայն Հրանոթային վարչության պարտադիր ու հավելյալ ծախսերի համար բաց է թողվել ավելի քան 35,6 մլն ռուբլի⁵:

Բանակին հատկացվելիք ծախսերի մասին կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել հետևյալ թվական տվյալներից: Այսպես, 1920 թ. երկրորդ կիսամյակում ռազմական նախարարության ծախսերի համար օրենքի տեսքով խորհրդարանի հաստատած ֆինանսական հատկացումը կազմել է 2 մլրդ.-ից ավելի (2.361 490 750 ռ.), իհարկե, նաև դրամի արժեզրկման ու ապրանքների թանկացման

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 15, նաև՝ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 135

² Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 հուլիսի 1920 թ., նաև՝ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 23:

³ Բաբայան Ա., Կարսի անկումը (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիվ 12 (հոկտեմբեր), էջ 67):

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 133, թ. 23:

⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), կազմող՝ Ս. Միրզոյան և ուրշներ, Եր., 1998, էջ 259-260:

պայմաններում¹: Համեմատության համար նշենք, որ այդ նույն (պատերազմական) կիսամյակի համար, օրինակ, Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության ֆինանսական նախահաշիվը կազմել է ընդամենը՝ 96.682.251 ռուբլի²:

Այսպիսով, փաստավավերագիր նյութերի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն հետևության, որ չնայած հանրապետության սուղ հնարավորություններին, առևտրա-տնտեսական կյանքի դեռևս տեղապտույտին, հաղորդակցության ու արտաքին կապերի քայքայված վիճակին և այլն, բայց և այնպես, Հայաստանի իշխանությունները, հաշվի առնելով հանրապետության աշխարհաքաղաքական կացությունը, միջոց չեն խնայել սպառազինված մարտունակ բանակ ստեղծելու և հանրապետության դեռևս չհստակեցված սահմանները պաշտպանելու գործում:

Բանակի հանդերձավորման ու սպառազինման համար Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նոր Բայազետում և այլուր հիմնվել ու գործում էին զինհանդերձանքի կարի ֆաբրիկաներ, սայլամեխանիկական արհեստանոցներ, սննդի ձեռնարկություններ: Միայն Երևանում գործում էր 430 մահճակալով զինվորական հոսպիտալ³: 1919 թվականից Ալեքսանդրապոլում գործում էին փամփուշտների գործարան, հրետանու, գնդացիների և հրացանների վերանորոգման ու պահեստամասերի պատրաստման արհեստանոցներ: 1919 թ. մայիսին Սևանում հիմնվեց (Գեոկչայի) լճային նավատորմ, ջուր իջեցվեց ռազմաբեռնատար «Աշոտ Երկաթ» երկկայմ առագաստանավը՝ 1 հրանոթով, 2 գնդացիով և 1 լուսարձակով, Կարսում գործում էր ավիոջոկատ, կառուցվում էին զրահագնացքներ և այլն⁴:

Փորձը ցույց է տալիս, որ սեփական բանակ պահելը դժվարին խնդիր է և կապված է հսկայական ծախսերի հետ: Պատերազմում

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 58, թ. 68:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 124:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 16:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 2, թ. 59, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 31 և այլն:

հաղթանակներ տանելու առաջնային նախապայմաններից մեկը, անշուշտ, զարգացած տնտեսություն ունենալն է, մի պարագա, որ Հայաստանի կառավարությունը մեկ-երկու տարում չէր կարող ստեղծել: Սակայն, զարգացած տնտեսությունը հզոր բանակ ունենալու միակ նախապայմանը չէ: Անցյալի պատմությունից և ներկայիս փորձից հայտնի են տնտեսապես հարուստ և բարգավաճ երկրներ, որոնց բանակը, սակայն, չի կարելի դասել մարտունակների շարքին: Ինքնին հասկանալի է, որ աշխարհաքաղաքական բարդ տարածաշրջանում գտնվող ՀՀ համար առաջնային նշանակություն է ստանում լավ պատրաստված ու սպառազինված հզոր բանակ ունենալու հանգամանքը: Նման պարագայում, տվյալ բանակին պակասող գործոնների թվին կարելի է դասել բարոյականային, կարգապահական, մարտական պատրաստվածության հանգամանքները:

Նախ, Հայաստանի և այն ժամանակվա նրա պոտենցյալ հակառակորդի զորքի թվաքանակի ու ռազմատեխնիկական հագեցվածության մակարդակի մասին խոսելիս, համեմատական առումով, պատմական անցյալից կարելի է հիշել բազմաթիվ օրինակներ, երբ մի քանի անգամ գերակշիռ քանակով զորքը այս կամ այն ճակատամարտում ծանր պարտություն է կրել հակառակորդից: Այս դեպքում, առաջին պլան է մղվում կովոդ զինվորի գիտակցական մղումը, թե ինչու է նա վտանգում իր կյանքը, նրա անմնացորդ նվիրումը հայրենի հողի ու ժողովրդի պաշտպանությանը: Նման դեպքում, հաղթում են ոչ թե քանակով, այլ մարտական ոգով: Դարձյալ հղում կատարենք Գ. Նժդեհին. «Տեխնիկան՝ զենք է, միջոց, հոգին՝ պատերազմի դարբինը», ասել է, թե պատերազմի դաշտում հաղթանակ կոռոզ զինվորի մարտական ոգին է, նրա գիտակցական ու կամային նվիրվածությունը: Սակայն, մեր ժամանակների համար պետք է նկատել, որ այժմ շատ քան փոխվել է և ժամանակակից պատերազմներում ավելի հաճախ ելքը վճռում է ժամանակակից

---

¹ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 123:

ռազմական բարձր տեխնիկան ու տեխնոլոգիան, ինքնակառավարվող հեռահար ցամաքային և օդային, հաճախ անտեսանելի, համակարգերը, երբ դիմակայող կողմերն անգամ իրար հետ ճակատային-ֆիզիկական շփման մեջ չեն լինում: Այդ մասին է մեզ հիշեցնում Արցախյան վերջին (2020 թ.) ծախսողված պատերազմը:

Այդուհանդերձ, դիտարկելով ու համադրելով Առաջին հանրապետության փաստա-վավերագիր նյութերը, կարող ենք արձանագրել հետևյալը: Հանրապետության ռազմական նախարարության կառուցվածքն ու բանակի զորատեսակների ու դրանց տեղակայման մոտավոր պատկերը 1920 թ. **օգոստոսի 1-ի** դրությամբ եղել է հետևյալը.

I. Զին. նախարարություն

1. Բանակի գլխավոր շտաբ
2. Զորքերի հրամանատարության շտաբ
3. Ռազմա-մոբիլիզացիոն բաժին
4. Գլխավոր թնդանորթածիգ (հրետանային) վարչություն
5. Գլխավոր ռազմաինժեներական (ճարտարագիտական) վարչություն
6. Գլխավոր ինտենդատական (համբարակային) վարչություն
7. Զինուժերի գլխավոր վերահսկիչ վարչություն
8. Գլխավոր ռազմասանիտարական վարչություն
9. Գլխավոր ռազմաբժշկական վարչություն
10. Գլխավոր ռազմանասնաբուժական (վետերինար) վարչություն
11. Գլխավոր զորաբնակարանավորման վարչություն:

II. Ռազմա-դատական հիմնարկներ

12. Զինվորական դատարան
13. Զորամասերի դատաիրավական (դատախազական) հսկողություն:

III. Խմբերի ու ջոկատների շտաբեր

14. Ալեքսյուի խմբերի շտաբ

15. Արևելյան խմբի շտաբ
16. Դարալազյազի ջոկատի շտաբ
17. Նոր Բայազետի ջոկատի շտաբ
18. Հատուկ էքսպեդիցիոն (գորարշավախմբային) ջոկատի շտաբ
19. Շարուրի ջոկատի շտաբ
20. Դիլիջան-Ղարաքիլիսայի ջոկատի շտաբ:

IV. Մշտական զորք

21. Առանձին հետևակի բրիգադի 1-ին շտաբ՝ Երևանում
22. Առանձին հետևակի բրիգադի 2-րդ շտաբ՝ Կարսում
23. Առանձին հետևակի բրիգադի 3-րդ շտաբ՝ Դիլիջանում
24. Առանձին հետևակի բրիգադի 4-րդ շտաբ՝ Իգդիրում
25. 1-ին հետևակ գունդ՝ Կարսում
26. 2-րդ հետևակ գունդ՝ Ղամարլուում
27. 3-րդ հետևակ գունդ՝ Ղամարլուում
28. 4-րդ հետևակ գունդ՝ Սարիղամիշում
29. 5-րդ հետևակ գունդ՝ Կարսում
30. 6-րդ հետևակ գունդ՝ Դիլիջանում
31. 7-րդ հետևակ գունդ՝ Քանաքեռում
32. 8-րդ հետևակ գունդ՝ Իգդիրում
33. 9-րդ հետևակ գունդ՝ Իգդիրում:

Հավելենք, որ Ռազմական նախարարության գլխավոր զորաբանակարանային վարչության հաստիքացուցակում գոյություն ունեւ հետախուզական բաժին, փաստացի, 17 աշխատակցով և հակահետախուզական՝ 9 աշխատակցով:

Այնուհետև մատնանշված են հանրապետության տարածքում տեղակայված հետևյալ զորամիավորումներն ու ստորաբաժանումները առանց համարակալումների.

Հետևակ գումարտակների՝ Բասարգեչարում, Ղարաքիլիսայում, Քեշիշքենդում, Ղուշիում:

Առանձին հեծյալ բրիգադա՝ Ալեքսանդրապոլում

1-ին հեծյալ գունդ՝ Շարուրի ջոկատ

2-րդ հեծյալ գունդ՝ Շարուրում:

Հետևակայաին՝

1-ին դիվիզիոն՝ Երևանում

2-րդ դիվիզիոն՝ Կարսում

3-րդ դիվիզիոն՝ Ալեքսանդրապոլում

4-րդ դիվիզիոն՝ Նոր Բայազետում:

Լեռնային մարտկոցներ՝ նշված են տասնյակ վայրեր:

Զրահագնացքներ՝ «Ազատամարտ» և «Սասուն»:

Ինժեներական գումարտակ՝ Երևանում:

Ուժեղ ռադիոկայան՝ Երևանում:

Ավիացիոն ջոկատ՝ Կարսում:

Գեոկչայի (Սևանի) լճային նավատորմ՝ Ելենովկայում:

Բերդային հրետանային զորք՝ Կարսում:

Սահմանային զորքեր՝ Երևանում, Ղարաքիլիսայում, Կարսում, Շարուրում:

Կարաուլային (պահակապարեկային) գումարտակներ՝ Երևանում, Դիլիջանում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում:

Միլիցիոներական-պարտիզանական կամավոր զորքեր՝ Քեշիշ-քենդում, Կապանում, Էջմիածնում, Շարուրում, Ղուչիում, Իգդիրում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում:

Կարսի ամրոցի պարետի վարչություն

Երևան քաղաքի պարետի վարչություն

Կարսի երկաթուղային կայարանի վարչություն

Ղարաքիլիսայի երկաթուղային կայարանի վարչություն

Սարիղամիշի երկաթուղային կայարանի վարչություն:

Ռազմական պահեստներ և արհեստանոցներ՝ Քանաքեռում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում, Երևանում, Կարսում:

Բուժական-անասնապահական բաժանմունքներ և այլն¹:

Ըստ կառուցվածքի, մեկ զորագունդը բաղկացած էր 2 գումարտակից (յուրաքանչյուրը՝ 500 հոգի), մեկ գումարտակը՝ 4 վաշտից, վաշտը՝ 4 ջոկատից, ջոկատը՝ 3 դասակից, դասակը՝ 2 օղակից և օղակը՝ 4-5 հոգուց: Իսկ հայացված սպայական և բարձր հրամանատարական կարգը հետևյալն էր՝ փոխվարատար (սպայության թեկնածու), վարատար (սպայի փոխանորդ), փոխ-տեղակալ (Բ. տեղակալ), տեղակալ (Ա. տեղակալ), փոխգլխապետ (փոխհարյուրապետ), գլխապետ (հարյուրապետ), փոխգնդապետ, գնդապետ, կրտսեր զորավար, զորավար, ավագ զորավար և սպարապետ²:

ՀՀ զինվորական նախարարության, Հայաստանի բանակի վարչական ու կազմակերպական կառուցվածքի և ՁՈՒ դասավորության ներկայացված պատկերից դժվար չէ նկատել, որ այն հիմնականում կրել է ռուսական բանակին բնորոշ սկզբունքներն ու ատրիբուտները: Մյուս կողմից, կարելի է վստահ ասել, որ Հայաստանի բանակը, գրեթե բոլոր կողմերով, բավարարել է այն ժամանակվա բանակների համար ընդունված չափանիշները՝ կառուցվածքով, զորատեսակներով, տեղաբաշխվածությամբ, զինհագեցվածությամբ և այլն: Հայկական բանակին ազգային նկարագրի տեսք հաղորդելու համար զինվորական համազգեստը, մի շարք ատրիբուտներով, ռուսականից ձևափոխվեց հայկականի³: Բայց, թե այս և այլ ձևափոխություններով հանդերձ, ՀՀ բանակը մի քանի ամիս անց ինչ արդյունավետությամբ կարողացավ գործել, կտեսնենք մոտեցող թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքից ու վերջնարդյունքից:

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 9, թ. 1-3, գ. 22, թ. 3-4, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 30-31:

² Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ., *Հայաստանի վերջին աղէտը*, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 85:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 511, թ. 80:

Բանակի թվակազմը: Մի կողմ թողնելով Հայաստանի և Թուրքիայի քաղաքական ու դիվանագիտական ակտիվներն ու պասիվները, փորձենք ներկայացնել պատերազմից առաջ նրանց զինական ուժերի հարաբերակցությունը: Խորհրդային ռազմական պատմաբան Աշ. Հարությունյանի հրապարակած տվյալներով 1918 թ. ամռանը (հուլիսին) հայկական զինուժը ներկայացրել է հետևյալ պատկերը՝ 18.772 զինվոր, 818 սպա, ընդամենը, մոտ 20 հազար¹: ՀՀ առաջին վարչապետ Հ. Քաջազնունու կազմած և ԱՄՆ-ի Սենատին ներկայացրած «Հայաստանի Հանրապետություն» պատմական հուշագրով 1919 թ. հուլիսի վերջին Հայաստանի զորքի ընդհանուր թիվը հասնում էր 18 հազար մարդու²: Զիննախարար Ռուբենի տեղեկացմամբ 1919 թ. հայկական զորքի թիվը հասնում էր մինչև 24 հազարի (հավանաբար կանոնավոր և անկանոն՝ Ա.Հ.)³:

Պատերազմից մեկ տարի առաջ, Հայաստան գործուղված ԱՄՆ զինվորական պատվիրակության ղեկավար, գեներալ Ջեյմս Հարբորդի հաղորդած տվյալներով, 1919 թ. աշնանը ՀՀ դարձյալ ուներ 18 հազարանոց զորք, իսկ բանակի ընդհանուր թիվը, սպասարկող օժանդակ ծառայողների հետ միասին, կազմել է 27 հազար մարդ⁴: Մեկ ուրիշ պատմական տեղեկանքով 1920 թ. գարնանը Հայաստանի զինված ուժերի ընդհանուր թիվը կազմել է 25 հազար՝ չհաշված երկրապահ կամավորական աշխարհազորը⁵:

Ըստ Կ. Սասունու, հայկական բանակի ամբողջ կազմը 15 հազարից ավելի չէր (հավանաբար պատերազմի սկզբին): Նույն հու-

---

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ա.Հ., *Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվերը*, Եր., 1984, էջ 201:

² Տե՛ս Քաջազնունի Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 17:

³ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. Է, էջ 334:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», Եր., 25 յունվարի 1920 թ., թիվ 7:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 31:

շագրի վկայությամբ՝ «Երբ պատերազմը պայթեցավ ընդհանուր զորահավաք հռչակվեց, ժողովուրդը անմիջապես արձագանքեց դրան եւ մենք ունեցանք մոտ 25 հազար նոր ներկայացող զինուորացուներ, որոնք անվարժ էին եւ նոր պիտի վարժուէին դրան»¹: Նշվում է, որ բացի այն, որ դրանք գյուղաշխատավոր անվարժ զանգվածներ էին, բանակում կային նաև բուլնիկյան սպաներ ու զինվորներ, որոնք միտված էին բանակը կազմալուծելու և կառավարության դեմ ուղղվելու²: Ըստ նախկին նահանգապետ Կ. Սասունու, հայկական բանակի առավելագույն թիվը 40 հազար էր, որից 15 հազարը նա համարում էր թիկունքային աշխատողներ և միայն 25 հազարը գործող զինվորականներ: Ըստ Սասունու, նշած 25 հազարից 20 հազարը տաղակայված էին Կարսի, Իգդիրի և Շահթախթիի ուղղությամբ, իսկ 5 հազարը՝ Ղազախի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի ճակատներում³:

Արդեն պատերազմի փուլում, Ս. Վրացյանի հայտնած տվյալներով, ՀՀ բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 40 հազարի, որից 25–26 հազարը՝ կանոնավոր, և 10–12 հազարը՝ կամավոր (իմնականում արևմտահայ) աշխարհագոր⁴: Այս նույն թվակազմն են պաշտպանում նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, հուշագիր Վ. Արծրունին, Լեոն, պրոֆ. Է. Ջոիրաթյանը և ուրիշներ⁵:

Նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, զիննախարար Ռուբենից (Ռ. Տեր-Մինասյան) վերցրած ստույգ տվյալներով, 1920 թ. երկրորդ կեսին պատերազմական վիճակում հայտնված Հայաստանում փաստացի առկա է եղել 4 ճակատ՝ 1/ Կարս-Ալեքսանդրապոլի, 2/ Սուրմալուի, 3/ Նախիջևանի, 4/ Դիլիջան-Ղազախի և մի օժանդակ ճակատ էլ համարվել է Սյունիքինը:

¹ Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 202:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204:

⁴ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 514:

⁵ Տե՛ս Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 278, Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 31 և 34, Լեո, *Անցեալից*, Թիֆլիս, 1925, էջ 451, «Երեկոյան Երևան», 24 հոկտեմբերի 1990 թ.:

Ոչ լրիվ տվյալներով այդ ճակատներում գործի տեղաբաշխվածությունը եղել է մոտավորապես հետևյալը. Կարս-Ալեքսանդրապոլին՝ 1-ին գունդ (հրամ.՝ գնդապետ Հ. Մազմանյան)՝ 1500 սվին, 4-րդ գունդ (գնդապետ Ալ. Միրիմանյան)՝ 2000 սվին, 5-րդ գունդ (գնդապետ Ալ. Շահբուդաղյան)՝ 700 սվին, 6-րդ գունդ՝ 2 գումարտակ (հրամ.՝ գնդ. Հայկ Գնդունի և Իշխանյան)՝ 800 սվին և 8-րդ գունդ (հրամ. գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյան)՝ 1500 սվին, ընդամենը՝ 7200 սվին: Կարսի ճակատում են եղել խմբապետ Սմբատ Բորոյանի (Մախլուտո) խմբերը, որը հաշվարկված չէ:

Սուրմալուի ճակատ՝ (ընդհանուր հրամանատար՝ Դրո) 9-րդ գունդ՝ 2000 սվին, 8-րդ գունդը՝ մեկ գումարտակով՝ 1000 սվին, և 7-րդ գունդը՝ մեկ գումարտակով՝ 700 սվին, Ղարաբաղի առանձին զորամասը (հրամ.անատար՝ Գուրո)՝ 800 սվին, ընդամենը, 4500 սվին, և մի փոքրիկ զորամաս՝ թիվը նշված չէ:

Նախիջևանի ուղղությամբ՝ 3-րդ գունդը՝ 1000 սվին, 2-րդ գնդի երկու գումարտակ՝ 2000 սվին, ընդամենը՝ 3000 սվին:

Դիլիջան-Ղազախի ճակատ՝ 6-րդ գունդը (հրամանատար Մանիկ)՝ 2000 սվին:

Բերված զինուժի անձնակազմի մեջ հաշված չեն հեծելազորը, հրետանին, սակրավոր, հեռագրակալն, կապի, օդային և հատուկ ծառայության և այլ ջոկատներ ու մասեր, չեն նշված նաև կամավոր խմբերը: Բացի այդ, Երևանում, իբրև պահեստազոր, գտնվել է 10-րդ գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Հալաբյան)՝ 1500 սվին:

Այսպիսով, 1919 թ. դրությամբ, բոլոր չորս ճակատներում միայն կանոնավոր զորքը կազմել է 19000 սվին¹: Զիննախարար Ռուբենից վերցված տվյալներով, Խատիսյանը քաղվածաբար նաև նշում է, որ ՀՀ բանակում եղել է այլ տեսակի զենքեր կրող ևս 6000 հոգանոց կանոնավոր զորք: ԵՎ այդ բոլորը միասին թույլ է տալիս ասելու, որ Հայաստանի կանոնավոր բանակը՝ զինուժը, կազմել է 25 հազար

---

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 289:

հոգի: Այնուհետև բերվում են տվյալներ, որ, ինչպես ընդունված է յուրաքանչյուր երկրի բանակում, կա սպասարկող անձնակազմ՝ թիկունքում ծառայողներ, բեռնակիրներ, կառապաններ, բժշկական սպասարկողներ, սպայակույտի ծառայողներ և այլն, որոնք տվորաբար կազմում են եղած զինուժի 30 տոկոսը, թվային արտահայտությամբ, մոտ 9000 հոգի, այսինքն, դրանք միասին կկազմեն **34 հազար հոգի:** Եվ եթե այդ ամենին հավելենք հիմնականում արևմտահայերից կազմված նախկին հայդուկային կամավորական խմբերը՝ ոչ պակաս քան 6000 հազար հոգի, ապա **ՀՀ բանակի ընդհանուր թիվը նոր զորակոչվածների հետ միասին կկազմի մոտ 40 հազար մարդ:** Մեր կարծիքով, սա իրականությանը մոտ ամենավստահելի (ամենաստույգ) տվյալն է: Հուշագիր Վ. Արծրունին ևս թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեին հայկական զորքի ընդհանուր թիվը նշում է 40000²: Եվ թե հուշագիր, և թե ուսումնասիրող շատ հեղինակներ են վկայում ու պնդում հայկական զինուժի այդ թվաքանակի մասին: Այդ կապակցությամբ, Ալեքսանդրապոլի երբեմնի նահանգապետ Կարո Սասունին մտորում էր իր հուշերում՝ «Ընդհանուրին համար ընդունելի էր 40.000 զինուորի մասին խօսիլը: Հայկական բանակը մնաց բոլորին մեջ 40.000-ոց բանակ մը»³: Դարձյալ հիմնավոր փաստարկներով, Հայաստանի բանակի այդ նույն թվաքանակի մասին տեսակետն են պաշտպանում Առաջին հանրապետության բանակի պատմության ուսումնասիրող Մ. Կարապետյանը, ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը և ուրիշներ⁴:

Վերը բերվածի փաստարկների կողքին կան նաև այլ տվյալներ, որոնք ևս ավելորդ չենք համարում ներկայացնել:

Պատերազմի նախօրեին և ընթացքում հայկական, ինչպես և

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 290:

² Տե՛ս **Արծրունի Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 31:

³ **Սասունի Կ.**, *Հայ-թրքական սպարերազմը (1920-ին)*, էջ 185:

⁴ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, *Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920)*, էջ 48, **Խուրշուդյան Լ.**, *Հայաստանի բաժանումը 1920 թ.*, էջ 110:

թուրքական զինուժի վերաբերյալ վավերագիր և հուշագիր տվյալները շատ տարբեր են: Ըստ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հուշագրությունում տեղ գտած տվյալների նշվում է, որ «Կարսի վերայ արշաուղ Տաճկաց կանոնաւոր զօրաբանակը բաղկացած էր միայն 4-5 հազարից»¹: Դրա դիմաց, դարձյալ ըստ նահանգապետի, Կարսի ռազմաբեմում հայկական հրամանատարությունը կենտրոնացրել էր ոչ պակաս քան 20-հազարանոց բանակ²: ՀՀ խորհրդարանի նախկին պատգամավոր Էս. Պապայանի հաղորդած ամփոփ տվյալներով պատերազմի նախօրյակին հայկական բանակի ընդհանուր թիվը նշված է 20.500 զինվոր³:

Զորավար Սեպուհի կյանքի ու գործունեության մասին օրագրողը հայկական զորքի ընդհանուր թիվը նշում է 25 հազար⁴: Նույն օրագրողը հայտնում է, որ «մեր բանակը հրաշալիորեն հագնված էր Անգլիայից նոր ստացված հագուստներով, սպառազինված էր լավ, ինչպես եւ պարենավորված»⁵: Սակայն, զորքը չհասցրեց լիովին վարժվել անգլիական նոր ստացված զենքի գործածությանը, անբավարար էր նաև հեռախոսային կապը⁶:

Ըստ Արտաքին գործերի նախարարության ավագ քարտուղար (գործնականում՝ նախարարի տեղակալ) Հ. Տեր-Հակոբյանի (Իրագեկի)՝ պատերազմի սկզբում հայկական բանակն ուներ 22000 բերան⁷: Այնուհետև նա տեղեկացնում է որ նորանոր զորահավաքների հետևանքով մեծացավ այդ թիվը և արդեն Կարսի անկման ժամանակ ուներ 55000 բերան, որից 32 հազարը կռվող ուժն էր

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 15, թ. 2 և 5-6, նաև՝ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 485 և 486:

² Տե՛ս Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 486:

³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1. փետրվարի 1921 թ.:

⁴ Տե՛ս Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 6:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 փետրվարի 1921 թ.:

⁷ Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 88 Հասկանալի է, որ դրանց առնվազը մեկ երրորդը եղել են բանակին սպասարկող տարրատեսակ անձնակազմ:

(սվին), իսկ մնացյալը՝ թիկունքային ուժեր ու աշխատողներ: Այդ 32 հազարից 23 հազարը գտնվում էր Կարսի ճակատում: Իգդիր-Կողքի (Սուրմալուի ճակատում) և Շահթախթի-Գայլի Դրունքի (Նախիջևանի ճակատում)՝ 15 հազար, իսկ Դիլիջան-Իջևան-Ղազախ՝ 2 հազար, ևս մեկ զորամաս (Գողթանի գումարտակ), գնդապետ Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ, որի թիվը չի նշված, գտնվել է եղել Սյունիքում: Ինչպես նկատում ենք, հայկական զինուժի ընդհանուր թվաքանակի և ըստ ճակատների բաշխվածության վերաբերյալ Հ. Տեր-Հակոբյանի բերած տվյալները իրար չեն համապատասխանում:

Այդուհանդերձ, Հ. Տեր-Հակոբյանը լրացուցիչ տեղեկություններ է հայտնում հայկական ԶՈՒ տեղաբաշխվածության և հրամկազմի վերաբերյալ: Ըստ նրա, ՀԲ գլխավոր հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանի շտաբի պետը գնդապետ Վեքիլյանն էր, որը հետո Կարս գնաց, դարձավ այնտեղի ճակատի հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկյանի շտաբի պետը՝ իր տեղը զիջելով ռուս զորավար Ֆիսենկոյին²: Հ. Տեր-Հակոբյանի նկարագրությամբ, Սեպուհն իր 6-րդ և 7-րդ գնդերով, պահում էր Չըլդր-Օլթիի ենթաճակատները: Սեպուհն սկզբում՝ Մայիսյան ապստամբության հնազանդեցումից ի վեր, իր 7-րդ գնդի մի մասով գտնվում էր Դիլիջանի հատվածում, իսկ երբ պատերազմն սկսվեց, նա՝ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանով, իրեն ենթարկելով 8-րդ գունդը և Երևանի պահակազորը, փոխադրվեց Կարսի ճակատ: Սակայն, այդ զինուժը բավարար չհամարելով և Սիլիկյանի կողմից անհրաժեշտ համալրում չստանալով, ներքին տարածայնություններ ծագեցին միմյանց միջև և օրեր շարունակ, մինչև Երևանում այդ վեճը կհարթվեր, թշնամին գրավում է Կարսը, և Սեպուհն իր բրիգադայով կանոնավոր նահանջում է Ղըզլ-Չախչախ:

Ինչ վերաբերում է Իգդիր-Սուրմալուի ճակատին, ապա նրա

---

¹ Տե՛ս Տեր-Յակոբյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 88:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90:

անառարկելի հրամանատարը Դրոն էր, ով ենթակա էր ուղղակի սպառապետ Թ. Նազարբեկյանին, իր տրամադրության տակ ուներ 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ և 12-րդ գնդերը, նաև մի երկու առանձին գումարտակ, ինչպես նաև սասունցիների հեծելազորը, նուխեցիների ու արեշցիների գումարտակը և վասպուրականցիների խումբը:

Դարձյալ ըստ Տեր-Հակոբյանի ներկայացրած տվյալների, Շարուր-Շահթախթիի ճակատում գտնվում էին 2-րդ և 3-րդ գնդերը, ինչպես նաև Դարալագյազի գումարտակները, որոնց ընդհանուր հրամանատարը գեներալ Գ. Շելկովնիկովյանն էր: Իսկ Նոր-Բայազետ-Դարալագյազի ճակատում գործում էին մեկ գունդ, մեկ գումարտակ և այլ փոքր ուժեր՝ գեներալ Միք. Մելիք-Մուրադյանի հրամանատարությամբ¹: Վերջինիս անվանապես ենթակա էին խմբապետ Համազասպ Սրվանձտյանը՝ Բասարգեչարում (Վարդենիսում), և գնդ. Գ. Նժդեհը՝ Զանգեզուրում: Եվ, ինչպես արդեն ասվեց, Ղազախի ճակատը (Փամբակ-Դիլիջանի շրջանը) պատերազմի սկզբում պահում էր Սեպուհը, իսկ նրա մեկնումից հետո այն գլխավորեց գեներալ Խանկալամյանը²:

ՀՀ և տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակին քաջատեղյակ գործիչներից Շիրակի նախկին նահանգապետ Կ. Սասունին նույնպես իր հուշերում որոշ լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի և թուրքերի զինուժերի թվի ու գնդերի հրամկազմի վերաբերյալ: Ըստ այդ տվյալների, մինչ պատերազմի սկսվելը, Կարսի ճակատի հրամանատարն էր գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, շտաբի պետը՝ գնդապետ Վ. Տեր-Առաքելյանը: Կարսի ճակատի կենտրոնի և ձախ թևի հրամանատարն էր գեներալ Ա. (Հ.) Հովսեփյանը, աջ թևինը՝ գնդապետ Նիկ. Ղորղանյանը: Ավելի ուշ այդ նույն աջ՝ Արդահանի ճակատը ստանձնեց Սեպուհը, որի հետ գործում էին Սմբատի գլխավորած արևմտահայ կամավորական

---

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., *Հայազգի զինվորականները ռուսական բանակում (19-րդ դարի վերջ – 20-րդ դարի սկիզբ)*, Եր., 2008, էջ 44:

² Տե՛ս Տեր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 91–92:

ուժերը¹: Ըստ հերթականության, 4-րդ գունդը գլխավորել է գնդապետ Միրիմանյանը, 5-րդ գունդը՝ գնդապետ Հ. Մազմանյանը (հետո՝ գեն. Ալ. Շահբուդադյանը կամ Շաղութայանը), 7-րդ գունդը՝ գնդապետ Իշխանյանը, 8-րդ գունդը՝ գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը, իսկ հեծյալ Ա և Բ միացյալ գունդը՝ գնդապետ Նիկ. Ղորղանյանը և ուրիշներ: Վերոհիշյալ գնդերի զորքի ընդհանուր թիվը, ըստ Կ. Սասունու, կհասներ 18 հազարի, իսկ թուրքական զորքինը՝ Նախիջևան-Իզդիր-Կարս-Արդահան ընդհանուր ճակատի երկարությամբ հասնում էր 25 հազարի²: Սկյուռքահայ պատմաբան, պրոֆ. Ռ. Հովհաննիսյանի հայտնած տվյալով Կարսի ճակատում հայ զորքի թիվը եղել է մոտ 10 հազար³:

Յուրաքանչյուր բանակի քանակական թվակազմի կողքին կարևորվում է նրա որակական, ռազմատեխնիկական հագեցվածության, մարտական, կարգապահական, բարոյահոգեբանական պատրաստվածության վիճակը: Ինչպես արդեն ասվել է, բանակի մարտունակության և հայրենիքի պաշտպանության համար շատ էր կարևորվում նրա հայացումը, ազգայնացումը, քանզի նրանում՝ շատ մեծ է եղել ռուսական բանակի բոլոր առումներով ազդեցությունը: Բանակի հայացման գործում նկատելի դրական ազդեցություն է ունեցել, հատկապես, թուրքական նախկին բանակից 100-ի հասնող հայ սպաների ժամանումը և ծառայության անցնելը⁴: Բայց պետք է ասել, որ ընդհանուր առմամբ, հայկական բանակը և՛ կարգապահության, և՛ ազգային նվիրվածության նկարագրի տեսակետից առանձնապես չի փայլել: Դա ցույց տվեցին հետագա մարտական իրադարձությունները: Փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է եղել զորակոչն ու բանակի հավաքագրումը կարգապահ ու հայրենասեր զինվորականությամբ: Բերենք մեկ օրինակ, Սեպուհի սպաներից Վ.

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 58:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 282:

⁴ Տե՛ս «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1973, թիվ 38, էջ 607:

Վալադյանը Ալեքսանդրապոլի հավաքականից (սբորնի պունկտ), 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ին, մատիտով գրված մի բնագիր գրութայամբ տեղեկացնում է, որ 7-րդ գնդի համար հավաքագրել և ուղարկել է 139 նորակոչիկ, սակայն նրանցից 25 հոգին արդեն հասցրել են փախչել կայարանից և ճանապարհից: Սեպուհի սպան հարց էր բարձրացնում, որ օրենքով նման դասալիքների գնդակահարման իրավունք տրվի, ինչը կնպաստի զորահավաքի ու բանակի կազմավորման գործին¹:

Ժամանակի հուշագիր, պաշտոնյա, դիվանագետ և այլ հեղինակ անձանցից շատերն են մատնանշել բանակային կյանքում առկա բազում բացերի մասին: Սեփական նախաձեռնությամբ ռազմաճակատ մեկնած, զինվորականության շրջանում հայրենասիրական գոտեպնդիչ քարոզչություն անող Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանցն իր հուշերում պատմում է. «Ականատես եղանք, թե ինչպես մեր խոսելու ժամանակ մի քանի զինվորների ձեռքից հրացանը վայր ընկավ, ականհայտնի ապացույցը նրանց անպատրաստվածությանն»²: Առավել ցածր է եղել բանակ նոր զորակոչվածների մարտական, էլ չենք խոսում հայրենիքին ու պետությանը անմնացորդ նվիրվելու բարոյահոգեբանական պատրաստվածության մասին: Եթե թանակում պակասում են այդ բաղադրատարրերը, ապա ավելորդ է խոսել թշնամու դեմ պատշաճ մարտնչելու, հայրենի հողը պաշտպանելու նվիրվածության մասին: Այդ բացերի մասին է խոսում նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական իշխան Միք. Թումանյանը և այլք³:

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 251, թ. 1:

² Հովսեփեան Գ., *Կեսնքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպեն*, Անթիլիաս, 1982, էջ 22:

³ Տե՛ս Туманян М., *Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг.*, Ер., 2012, с. 364.

Նորակազմ պետության նորաստեղծ բանակի ձևավորման համար կարևորվում է նաև դրսի օգնությունն ու օժանդակությունը: Պետականության տնտեսական հիմքերի ամրակայմանը և անվտանգության ամրապնդմանը պիտի ծառայեր 1920 թ. հունիսին կառավարության կողմից 20 մլն դոլարի չափով **անկախության փոխառության** կնքումը, որը արժանացավ գրեթե բոլոր կուսակցությունների և անկուսակցականների միության հավանությանը¹: Բայց, ցավոք, այն չհասցրեց ծառայել իր նպատակին: Տարածաշրջանային նման բարդ միջավայրում հայտնված ՀՀ բանակի կայացման համար առաջին հերթին ակնկալվում էր Անտանտի երկրների աջակցությունը: Սակայն, Հայաստանին օգնելու հարցում, պետք է ասել, որ հիմնականում անտարբեր վերաբերմունք են ցուցաբերել «լաշնակից» Մեծ տերությունները: Նման դիրքորոշում էին հանդես բերում ոչ միայն նրանց կառավարությունները, այլև այդ երկրների սոցիալական առանձին հասարակաշերտեր: Մասնավորապես, պատմակուսակցական գրականությունից մեզ հայտնի է, զորօրինակ, Իտալիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի կոմունիստներն ու սոցիալիստները խոչընդոտել են Հայաստանին ռազմական օգնություն հասցնելը, գտնելով, որ հոգնել են պատերազմից: Այսպես, Անգլիայի բանվորները պահանջում էին զորացրում և իրենց սոցիալական վիճակի բարելավում, իսկ Իտալիայի կոմունիստները թույլ չէին տալիս, որ զենք և զորք ուղարկվի Հայաստան²:

Հայաստանի կառավարությունը բազմիցս դիմել էր Անտանտի դաշնակից տերություններին, նաև ԱՄՆ-ին՝ զենքի և զինամթերքի օգնության խնդրանքով: Այդպիսի դիմումներից մեկը կատարել էր

---

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», Եր., 22 հունիսի 1920 թ., «Ժողովուրդ», Եր., 23 հունիսի 1920 թ.:

² Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 254:

ԱՄՆ-ում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարոն) 1920 թ. հունիսի 10-ին Պետքարտուղար Բ. Կուլբին ուղղված նամակով: Նա նշում էր, որ մեր բանակը փոքր է՝ 25 հազար մարդ, որոնք վատ են սպառազինված և հագնված, որպեսզի կարողանան պաշտպանել Հայաստանը թուրք-թաթարական վտանգից¹:

Այդուհանդերձ, դաշնակից տերություններից Հայաստանին սպառազինությամբ ամենակշռելի օգնության ձեռք մեկնեց, թերևս, Մեծ Բրիտանիան: 1920 թ. մարտ ամսին Լ. Ջորջի կառավարությունը որոշեց Հայաստանի ինքնապաշտպանության նպատակով զենք, զինամթերք, հանդերձանք հասցնել հայկական բանակին: Ձգալի ուշացումով և այն բանից հետո, երբ ճնշվեց բուլշևիկների Մայիսյան ապստամբությունը, ինչը վստահություն ներշնչեց, 1920 թ. հուլիս-օգոստոսին Հայաստան հասցվեց 1 մլն 60 հազար ֆունտ ստեռլինգի հասնող անգլիական զենք-զինամթերք: Անգլիայի ռազմական նախարարությունը Հայաստանի բանակի համար վարկով դուրս գրեց 48 դաշտային թնդանոթ, 400 գնդացիր, 25000 հրացան՝ իր փամփուշտներով, 40000 զույգ զինվորական համազգեստ, 500 հատ հեռադիտակ և այլ օժանդակ իրեր²: Սփյուռքահայ ճանաչված պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանի հայտնած ավելի համաժամանալի տվյալներով, Թեմզայից դեպի Փոթի³ հասցված զենք-զինամթերք-հանդերձանքի, ըստ համարանիշների քանակական պատկերն հետևյալն է՝ 440 «Վիկկեր» մակնիշի գնդացիր, 25 հազար «Ռոս» կամ «Ռոշ» տիպի նշանառուական հրացան, 57,5 մլն փոքր տրամաչափի փամփուշտակալ, 40 000-ական գլխարկ, շինել, վարտիք, ներք-

---

¹ Տե՛ս *Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг.*, сост., Г. Махмуриян, Ер., 2011, էջ 404:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 55, նաև՝ *Ованнисян Р.Г., Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг.*, Ер., 2007, էջ 542:

³ Չենքով բեռնված բրիտանական առաջին նավը Փոթի է հասել հուլիսի 2-ին:

նահագուստ և կոշիկ, 80.000 վերնաշապիկ և գուլպա, 1077 արկղ դեղորայք, գործիքներ ու պարագաներ, ինչպես նաև բազմատեսակ այլ ապրանքներ, ներառյալ կողմնացույցներ, աստղադիտակներ, հեռադիտակներ, ժամացույցներ, քսանյութեր և այլն¹: Ի դեպ, Փոթիից Հայաստան բեռի փոխադրման համար Վրաստանը մաքսատուրքի կարգով բռնագանձել է ամբողջ բեռի 25-ից մինչև 27 տոկոսը²:

Հայկական բանակին որոշ օգնություն՝ դրամի, զինամթերքների և այլ ձևերով իրականացնում էին ՀՅԴ արտասահմանյան կառույցները՝ Ամերիկայի, Կ. Պոլսի, Իզմիրի և այլն³: Եգիպտոսից ևս օդանավերի տեսքով պետք է օգնություն հասներ, որտեղ հիմնական դերակատարը Բրիտանիայի գերագույն կոմիսար Ֆեյլդմարշալ Էդմունդ Ալենքին էր: Սակայն ռազմաքաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխման հետևանքով, ինքնաթիռները Եգիպտոսից Հայաստան չհասան: Այս համատեքստում կարելի է խոսել գաղթաշխարհի հայ քաղաքական կուսակցություններից ու կառույցներից Հայաստանի բանակին ցուցաբերվող զինական ու դրամական օգնության մասին: Դրանցից կարելի է առանձնացնել արտասահմանյան կառույցներն ու անհատական կարգով, հատկապես, հայ մեծահարուստ Պ. Նուբար փաշային: Չնայած այն բանին, որ Պողոս փաշան ու ռամկավարները քննադատում և շատ հարցերում չէին ընդունում Հայաստանի այն ժամանակվա կառավարող ՀՅԴ կուսակցության վարած քաղաքականությունը, բայց և այնպես, համազգային շահի բարձր գիտակցությամբ, նրանք օգնություն էին ցուցաբերում հայոց պետականությանը: Այսպես, դեռ 1919 թ. փետրվարին, Պողոս փաշայի բարերարությամբ, Հայաստանի բանակի համար փոխանցվել էր կես մլն-ից ավելի ֆրանկ, միաժամանակ, նա գնել էր

---

¹ Տե՛ս Ованнисян Р.Г., նշվ. աշխ., էջ 565:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 567:

³ Տե՛ս «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Պէյրուֆ, 2 սեպտեմբերի 1973 թ., թիվ 38, էջ 607:

մարտական ինքնաթիռ¹: Նույն կերպ, Հայ Ռամկավար կուսակցության Եգիպտոսի շրջանային մարմինը 1920 թ. ամռանը, անգլիական կառավարության արտոնագրով, Հայաստանի բանակի համար գնեց 20 ռազմական ինքնաթիռ²: Հայ ռամկավարների հայաստանյան պարբերականը Կ. Պոլսի «Ժողովրդի ծայն»-ից տեղեկատվություն էր գետեղել, որ ծրագրված 50 ռազմական սավառակներից 10-ն արդեն գնված է, որոնք հավանաբար Կիլիկիայի վրայով պետք է հասցվեն Երևան: Այդ ինքնաթիռները պետք է անվանվեին իրենց նվիրատուների անունով, իսկ ամբողջությամբ պետք է կոչվեր «Հայ Ռամկավար օդային տորմիդ»³: Կրկին շեշտենք, որ անգլիացիների հետ տարվող այդ գործարքներում հսկայական է եղել Պողոս Նուբար փաշայի դերը: Իր հերթին, եգիպտահայ մեծահարուստ Ղարիբ Գառնուկը ևս Հայաստանին է նվիրաբերել ինքնաթիռ⁴: Սակայն, ինչպես վերևում նշվեց, մինչ ինքնաթիռների խմբաքանակը տեղ կհասնեին, Հայաստանը խորհրդայնացավ:

Հարկ է նշել նաև, որ հայ բարեգործական շրջանակների կողմից կատարվել են դրամական հանգանակություններ: Այսպես, Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Վերջին լուր» և «Ճակատամարտ» թերթերի նախաձեռնությամբ հավաքվել էր 20 հազ. ոսկի⁵: Հանգանակություններ էին կատարվել Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Եգիպտոսի, Իգմիրի և մյուս գաղթօջախներում: Հայաստանը սպառազինության օգնություն է ստանում Հունաստանից: 1920 թ. օգոստոսին Բաթում է ժամանում հունական «Էլեֆթերիոս» շոգենավը, որը հայկական բանակի համար բերել էր 10 հազար հրացան, 4 մլն փամփուշտ և 47

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, թ. 1:

² Տե՛ս **Ճիգմենճեան Մ.Գ.**, *Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանը 1890–1925*, Ֆրեզնո, 1930, էջ 412:

³ «Հայաստանի ծայն», Եր., 14 սեպտեմբերի 1920 թ.:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 154:

⁵ Տե՛ս **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 74:

հայ կամավոր և այլն¹:

Եվ թող զարմանալի չթւ՛նա, որ, այդ ամենին հակառակ, խոսք չէր կարող լինել Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության կողմից Հայաստանին օգնություն ցուցաբերելու մասին: Բոլշևիկների համակրանքը անսքող թուրքերի կողմն էր: Բնականաբար, իր հերթին Խորհրդային Ադրբեջանի համակրանքը, առավել ևս, իր ցեղակից քեմալականների կողմն էր: Իբրև ռազմատնտեսական արգելանք՝ Խորհրդային Ադրբեջանը Հայաստանին նավթ և մազութ չէր տալիս, ուստի, Հայաստանի տրանսպորտը և երկաթուղային շարժակազմերը մեծամասամբ կամ կանգնած էին, կամ էլ շոգեքարշերն աշխատում էին դանդաղ ընթացք ապահովող փայտով:

Ի տարբերություն բոլշևիկյան Ռուսաստանի, Հայաստանի հարաբերությունները փոխադարձաբար բարյացակամ են եղել գեներալ Ա. Դենիկինի կառավարության և ապստամբ համարվող Կամավորական բանակի հետ: 1919 թ. ամռանը՝ հուլիսին, Բաթում-Արդահանով շրջանցելով Վրաստանը, Հայաստանը Դենիկինից ստացավ 3 մլն փամփուշտ²: 1920 թ. մայիս-հունիսին Հայաստան հասավ 3 մլն «Մոսին»-ի փամփուշտ այս անգամ, իհարկե, Վրաստանի բարձր մաքսատուրքով³: Ստացվել էր այնպես, որ Հայաստանի կառավարությունը այդ փամփուշտների կեսը՝ 1,5 մլն-ը զիջել էր Վրաստանին⁴: Օգնության կարգով, Հյուսիսային Կովկասից որոշակի քանակի զենք, զինամթերք, նաև պարենամթերք ստանալուց զատ, փորձ է արվել Հայաստանի բանակը համալրել Դենիկինի բանակում ծառայող նաև հայազգի սպա-զինվորականությամբ: Այսպես, 1919 թ. նոյեմբերի 20-ի գեներալ Հ. Քիշմիշևի մի գաղտնի գրությու-

---

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., *Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920)*, էջ 55:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, թ. 153ա:

³ Տե՛ս *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 44, նաև՝ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է, էջ 259-260:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 54-55:

նից տեղեկանում ենք, որ Դենիկինի Կամավորական բանակի շարքերում կռվել է մի քանի հազար (3000 հազարից ոչ պակաս) հայազգի զինվոր ու սպա: Հայտնի է, որ 1919 թ. աշնանը, նրա բանակի անհաջողությունից հետո, հայ զինվորականությունը ցանկություն հայտնեց փոխադրվել և ծառայել Հայաստանի բանակում: Այս խնդիրը գլուխ բերելու նպատակով քաղաքական-դիվանագիտական աշխատանքներ են կատարել Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական. ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլյանը և Կուրանի կառավարությունում Հայաստանի ներկայացուցիչ Հովհ. Սաղաթելյանը: Նույնիսկ մշակվել էր պլան՝ նրանց ծովով ու Վրաստանի տարածքով Հայաստան փոխադրելու վերաբերյալ: Սակայն, գեներալ Քիշմիշևի գրությունից ու նկարագրած պլանից պարզ չի դառնում այդ փոխադրումը հաջողվե՞լ է, թե՞ ոչ¹: Հավանաբար չի հաջողվել, քանզի կարծում ենք, որ հազիվ թե Վրաստանը թույլ տար մեկ գնդի հասնող զորքի փոխադրումն իր տարածքով:

Հայկական բանակը զինամթերքով օգնություն ստացավ նաև գեներալ Դենիկինից հետո Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը ստանձնած գեներալ Պ. Վրանգելից: Մասնավորապես, 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան օգնության մի կոմիտեի միջոցով Ղրիմից, անկողնային պիտույքների անվան տակ, Վրաստանով Ալեքսանդրապոլ հասցվեցին հրետանային արկեր և 8 վագոն փամփուշտ² և այլն:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, ընդհանուր առմամբ, կարելի է արձանագրել, որ փաստավավերագիր և հուշագիր տվյալները հիմք են տալիս հավաստելու, որ թուրք-հայական պատերազմի նախօրյակին հայկական բանակի ընդհանուր թիվը՝ կանոնավոր և անկանոն, նրա պահեստային ու սպասարկող օժանդակ մասերով,

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, թ. 3-4:

² Տե՛ս Կարապետյան Մ., *Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920)*, էջ 54:

կազմել է 40000 մարդ, որից 1500-ը սպա և բարձր հրամանատարություն, այդ թվում՝ գնդապետներ մոտ 200-250 և 33 գեներալ¹։ Սակայն, դժվար է միանշանակ բարձր գնահատական տալ բանակի որակական՝ զինական պատրաստվածության և սոցիալ-հոգեբանական առումով հայրենիքին ու անկախ պետականությանը նվիրվածության մասին։ Ինչ վերաբերում է 1500-ը գերազնացող սպայական կազմին, ապա դրա 100-ի հասնող հատվածը թուրքական բանակում ծառայած արևմտահայեր էին², ովքեր առավել նվիրված էին Հայոց պետականությանը, իսկ սպայության, էլ չենք ասում, բարձր հրամանատարության գերակշիռ մեծամասնությունը մարտական-տեխնիկական պատրաստվածության, բարոյականային և այլ հատկանիշներով, ինչպես իրավացիորեն մատնանշում է հուշագիրը, հիմնականում «փրցուած էր», ժառանգել էր ռուսական բանակի «հսկայ մարմնի» արժեքային համակարգից³։ Եվ այդ իմաստով, նրանց մեծ մասը այնքան էլ միտված չէր սեփական հայրենիքին ու անկախ պետականությանը անբասիր ծառայելու ու պաշտպանելու առաքելությանը։

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ առկա փաստական և թվական տվյալները ի մի բերելով, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի բանակի թիվն իր բոլոր զորատեսակներով ու նորակոչիկներով, կանոնավոր ու անկանոն, կազմել է մոտ 40 հազար։ Սակայն, 1920 թ. Հայաստանի կառավարության կողմից բանակային շինարարության աշխատանքները հնարավոր չեղան ավարտին հասցնել։

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 365։

² Տե՛ս «Ազգակ Շաբաթօրեակ», Բէյրութ, 2 սեպտեմբերի 1973, թիվ 38, էջ 607։

³ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 32։

Հայկական բանակի, նրա պոտենցիալ ներուժի, ռազմահայրենասիրական ու քաղաքական պատրաստվածության, նաև մարտունակության հետ կապված որոշակի առնչակցություն ունի նրանում առկա **ռուս սպայության**, եթե կուզեք, նաև հանրապետության ռուս ազգաբնակչության գործոնը, որին հարկ ենք համարում համառոտ անդրադարձ կատարել: Հայկական բանակում ծառայող այլազգիների, հիմնականում ռուս սպայության ու զինվորականության, ցուցաբերած քաղաքական վարքագիծը պետք է դիտարկել իբրև խնդրահարույց հարցերից մեկը:

Թուրք-հայկական պատերազմից առաջ և դրա ընթացքում ՀՀ բանակում ծառայության մեջ էին գտնվում շուրջ 450-ի հասնող ռուս և այլ ազգության սպաներ, որոնք, կարելի է ասել, բացառությամբ մեկ տասնյակը (Ալ. Կորոլկով, Ֆիսենկո, փոխգնդ. Նեստերովսկի, Ն. Կլիչ և ուրիշներ), պատշաճ մարտական ու բարոյական նվիրվածություն չցուցաբերեցին թուրքերի դեմ պատերազմում, որովհետև նրանք առանձնապես ձգտում ու ցանկություն չունեին պաշտպանելու Հայաստանի անկախ պետականությունը: Բանակում հաճախ գրագրություններն ու հեռագրերը կատարվում էին ռուսերենով: Ցարիզմի ժամանակներից առկա այդ զինվորականության համար ավելի ցանկալի էր Հայաստանի կրկին միացումը Ռուսաստանին, թեկուզ՝ խորհրդային վարչակարգով: Հարկ է նշել, որ բացի ռուս զինվորականությունից, նման գործունեությամբ էր տարված նաև Հայաստանում գործող ռուսական Ազգային խորհուրդը: Նրանց քաղաքական կողմնորոշումը եղել ու մնում էր Ռուսաստանը և բացահայտ հանդես էին գալիս հայոց պետականության դեմ:

Հայկական բանակում ծառայող ռուս և, առհասարակ, օտարազգի սպայության համար մի տեսակ ոչ նպաստաբեր հանգամանք եղավ այն, որ ՀՀ պետական լեզվի մասին (1919 թ. դեկտեմ-

բերի 26) օրենքով սահմանվեց հայերենի պարտադիր լինելը և պետական ու հասարակական հաստատություններում աշխատող և պետական լեզվին չտիրապետող պետծառայողներին պաշտոնից հեռացնելու պահանջ: Ի գործադրումն այդ օրենքի՝ ՀՀ կառավարությունը 1920 թ. մայիսի 30-ի նոր օրենքով վերահաստատեց այն: Ինչը, բնականաբար, տարածվելու էր նաև Հայաստանի բնակչում ծառայող և հայերենը դեռևս չյուրացրած այլազգի սպայահրամանատարական կազմի վրա¹: Այս խնդրում, իհարկե, տարակարծություն կա հայ պատմագրության մեջ՝ մոտեցող պատերազմական մարտահրավերի պայմաններում պե՞տք էր, արդյոք, այն գործադրել, թե՞ ոչ:

Ռուս սպայության մի մեծ հատվածից զատ Հայաստանի պետականության պաշտպանության հարցում բնավ բարյացակամ չէին նաև Հայաստանում բնակվող ռուսազգի քաղաքացիները, օրինակ, Կարսի նահանգի Տրոյիցկի, Պրոխլադնոյե, Ռադինովկա, Ռոմանովո և այլ ռուս մոլոկան, դոմսոբոր վերաբնակ գյուղերի ազգաբնակչությունը: Ջորավար Սեպուի օրագրողը նշում է, որ արդեն թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ «Մոլոկանները հրճվում են մեր անակնկալ նահանջի առիթով»²: Մի այլ տեղ նա գրում է, որ «Մոլոկան համայնքների վերաբերմունքը դեպի մեր Հանրապետությունը ամենուրեք խիստ թշնամական է, բարեբախտաբար ռազմիկ ժողովուրդ չլինելով՝ լուրջ վտանգ կամ վախ չեն կարող ազդել մեզ՝ թիկունքի անապահովության տեսակետից»³: Վահե Արծրունին իր հուշերում գրում է, որ «Հայ-տաճկական պատերազմի ընթացքին, մեր թիկունքում անոնք (ռուս վերաբնակները – Ա.Հ.) լրտեսություն ըրին թուրքերուն համար, իսկ մերիները նահանջելուն պէս, անոնք միա-

---

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), էջ 318:

² Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 106:

³ Նոյն տեղում, էջ 101:

ցան թշնամիին՝ խփելու պարտուածներուն»¹:

Սակայն, ռուս վերաբնակների հակահայկական կեցվածքը հոդս ցնդեց, երբ փոքր ավելի ուշ արդեն իրենց մաշկի վրա զգացին թուրքերի իսկական բարբարոս վարքագիծը: Այն բանից հետո, երբ կնքվեցին Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերը, և Կարսի ռուս վերաբնակները ուղղակիորեն զգացին թուրքերի բռնությունները նաև իրենց հանդեպ՝ մարզից դուրս քշելու և նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու ուղղությամբ, միայն դրանից հետո «այդ մօրոքատոր ու անպէտք քրիստոնեաները»² հասկացան, որ իրենք սխալվել են:

Այդ ամենով հանդերձ, պատմական ճշմարտությունը պահանջում է նաև նշել, որ ռուս սպայության մեջ եղել են նաև ՀՀ հավատարիմ ծառայողներ, ինչպիսին, օրինակ, թնդանոթախմբի կապիտան Նիկոլայ Կլիչը, որը հայտնի էր իր քաջությամբ և հրետանային արվեստին կատարյալ տիրապետելու ունակությամբ և, նույնիսկ, հասցրել էր վարժ տիրապետել հայերենին³:

Այս ամենով հանդերձ, տալով թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանի բանակի ընդհանուր գնահատականը, կարելի է եզրակացնել, որ այն դեռևս չէր կայացել որպես զինական, մարտական, հոգևոր-բարոյական համախումբ մեկ ամբողջություն: Ըստ Կ. Սասունու, «մեր զորքը լինելով մարտական ուժ՝ զուրկ էր ազգային նկարագրից»⁴:

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 249:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 29:

³ Տե՛ս Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 16:

⁴ Սասունի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստան 1920-ին), էջ 28:

7. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶԻՆՈՒԺԻ ՄՈՏԱՎՈՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

Պատմագրության վիճահարույց հարցերից է ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական բանականների (զորքի) թվաքանակի, հրամկազմի, զինվածության, հանդերձավորման, պատրաստվածության աստիճանի և այլ հարաբերակցության հարցը:

Խոսելով թուրքական (քեմալական) զինուժի թվաքանակի մասին, պետք է ասել, որ 1919–1920 թթ. ընթացքում (Արևելյան ուսումնականատուն) այն շարունակ աճի միտում է ունեցել: ԱՄՆ-ի զինվորական առաքելության ղեկավար, գեներալ Ջ. Հարբորդի տեղեկացմամբ, 1919 թ. վերջին Մ. Քեմալ փաշան Արևմտահայ նահանգներում և Անատոլիայում ուներ 35 հազար զինվոր¹: Այդ նույն տվյալն է հաստատում Երևանյան «Հայաստանի ծայն» թերթը, ըստ որի, գեներալ Ջ. Հարբորդի կազմած մեկ այլ տեղեկանքում հայտնվում է Մերձավոր Արևելքում քեմալական 35-հազարանոց զորքի առկայության մասին²: 1919 թ. աշնանը Անատոլիայով շրջագայած, արդեն հիշատակածս ամերիկյան առաքելության ղեկավար գեներալ Ջ. Հարբորդի կազմած զեկուցագրում նշվում էր, որ տարածաշրջանում ցաքուցրիվ եղած թուրքական (օսմանյան) նախկին բանակից մնացել է ընդամենը 43 հազար կանոնավոր զորք, որի մոտ երրորդ մասը կենտրոնացած էր 15-րդ կորպուսում, կովկասյան սահմանների երկարությամբ՝ գեն. Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ³:

Անդրադառնալով հակառակորդ կողմի զորքի, դրանց տեղակայման, զինտեխնիկայի քանակի և այլ խնդիրների, նախ պետք է նշել, որ նման ստույգ տվյալներ կարելի է ձեռք բերել առաջին հերթին սեփական երկրի ու բանակի բարձրորակ հետախուզական ու

---

¹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 23 հունվարի 1920 թ.:

² Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», Եր., 25 յունվարի 1920 թ., թիվ 7:

³ Տե՛ս Ованнисян Р.Г., նշվ. աշխ., էջ 261:

հակահետախուզական ծառայությունների պարագայում, մի հանգամանք, որը, մեղմ ասած, ՀՀ-ում լավ չի գործել: Հայաստանի բանակի գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Տ. Դևոյանցի կազմած մի գաղտնի ամփոփագրում տեղեկացվում է, որ 1920 թ. գարնանը թուրքական բանակում հաշվվում է 51476 մարդ, որի՝ Հայաստանի դեմ ուղղված 15-րդ կորպուսը՝ 13338 մարդ¹: Արդեն 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, թուրք-քրդական անկանոն զորախմբերի (չեթենների) հետ միասին, Ք. Կարաբեքիրի գլխավորած զորքի ընդհանուր թիվը Արևելյան ռազմաճակատում անցնում էր 50 հազարից: Պրոֆեսոր Է. Զոհրաբյանը ևս գտնում է, որ Հայաստանի դեմ արշավանքի ելած քեմալական զորքերի ընդհանուր թիվը անցնում էր 50 հազարից², որոնք լավ զինված ու հանդերձավորված էին իտալական, ֆրանսիական և ռուսական զենքով: Մեկ այլ հեղինակի աշխատությունում բերված տվյալներով, Ք. Կարաբեքիրի զորքի թվաքանակը, կանոնավոր ու անկանոն (խուժանի) հետ միասին, դարձյալ նշվում է 50 հազար³: Ս. Վրացյանի տեղեկացմամբ, թուրքական 15-րդ բանակի և Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշային, 1920 թ. սեպտեմբերի 7-ին Անգորայում Մ. Քեմալի նախագահությամբ գումարված զինվորական Գերագույն խորհրդի նիստում տրված այն հարցին, թե ինքը որքան ուժ ունի հայերի դեմ պատերազմելու համար, պատասխանել է, որ իր «տրամադրության տակ գտնվում է 4 դիվիզիա, որից երկուսը Ռեմզիի հրամանատարության ներքո: Այդ դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը կլինի բաղկացած 8–9 հազար ասկյարից, որոնց կաջակցեն նաև քուրդ ու թուրք հրոսախմբերը»⁴: Վրացական ռուսալեզու

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 249:

² Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները**, էջ 169:

³ Տե՛ս **Պետրոսյան Վլ., Հայկական ռաբոց (համառոտ պատմական ակնարկ)**, հ. 2, Եր., 2016, էջ 270:

⁴ **Վրացյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 491–492:

«Грузия» թերթը տեղեկացնում է, որ հունիսի դրությամբ Կարաբեքի-րի տրամադրության տակ կա 70000 զինվոր¹, որն, ինչ խոսք, կարելի է համարել խիստ չափազանցված:

Հայաստանի վրա հարձակման պատրաստվող թուրքական կանոնավոր ու անկանոն զորքի թվաքանակի վերաբերյալ գոյություն ունեն այլ, դարձյալ խիստ բևեռացած տվյալներ: Թուրքագետ, պրոֆեսոր Ռ. Սահակյանի տվյալներով, 1920 թ. հունիսին սկսված հույն-թուրքական պատերազմից առաջ քեմալական զորքի մեծագույն մասը՝ 50 հազարից ավելին, կենտրոնացված է եղել Արևելյան ճակատում՝ Հայաստանը նվաճելու նպատակով, իսկ Արևմտյան ճակատում հույների դեմ եղել է ընդամենը 15 հազար զորք²: Երկու ճակատների հաշվով բերված այս խիստ անհամամասնական տվյալն ինքնին վկայում է այն մասին, որ քեմալականները ավելի վաղ՝ դեռ գարնանից էին ծրագրել պատերազմ սկսել ՀՀ դեմ:

1920 թ. սեպտեմբերի վերջերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմը ընթանում էր երկու հիմնական ռազմաճակատով՝ Կարսի և Սուրմալուի: Դրանից զատ, ինչպես արդեն տեղեկացվել է, փաստորեն, ևս երկու ռազմաճակատ ստեղծվել էր բուլղար-թաթարական ուղեծրություններին դիմակայելու համար, որոնք ամառվանից Ղազախ-Բասարգեչարի և Նախիջևանի ուղղությամբ հարձակումներ էին գործում հանրապետության վրա՝ սպառնալով նրա գոյությանը: Դա դեռ բավական չէր, ևս մեկ ճակատ կարելի է համարել Սյունիքինը, որտեղ մարտեր էին մղում Գ. Նժդեհի գլխավորած ոչ կանոնավոր, ժողովրդական վաշտերը:

Նշված ռազմաճակատներից գլխավորը Կարսի ճակատն էր, որտեղ թուրքերն ունեցել են զորքի թվաքանակի գերակշռություն: Կարսի ճակատի (Հայկական զորքի) սպայակույտի պետ, գնդա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 183

² Տե՛ս Սահակյան Ռ.Գ., *Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պայմանության հակազդիական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ*, Եր., 1963, էջ 23:

պետ. Ալ. Վեքիլյանի վկայությամբ, Կարսի ճակատում հայկական զորքի առավելագույն քանակը եղել է 16,5 հազար, մինչդեռ, թուրքականը կազմել է շուրջ դրա կրկնակին¹.

Ուշագրավ են նաև 1920 թ. նոյեմբերին Ջաջուռի կոիվների ընթացքում Սեպուհի զինվորների գերեվարած թուրք սպայի հարցաքննության ժամանակ հայտնած հետևյալ տեղեկությունները Ք. Կարաբեքիր փաշայի բանակի ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ, այն է՝ 12000 կանոնավոր զորք, 300 ադրբեջանցի, 500 լազ, 1000 քուրդ ձիավոր և մոտ 6000 կամավոր, ընդամենը, շուրջ 20000 կովով զորք², ինչը, մեր կարծիքով, ավելի մոտ է իրականությանը:

Կարաբեքիր փաշայի վերը ասածից ստացվում է, որ Արևելյան ճակատում, տակավին սեպտեմբերի սկզբին, թուրքերն ունեցել են մոտ 35 հազար կանոնավոր զորք, որը քուրդ և թուրք բաշիբոզուկների (ավազակախմբերի) հետ միասին կազմել է առնվազն 50 հազար: Այս խմաստով բնավ ստույգ չէ և՛ անգամ մոլորեցնող է Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հուշերում քանիցս հիշատակված թուրքական զորքի 4–5 հազար լինելու տեղեկույթը: Այստեղ, եթե նկատի ունենանք միայն Կարսի ամրոցի վրա հարձակվող թուրք զորքի թվաքանակը, ապա դարձյալ նահանգապետի կողմից նվազեցնած պետք է համարել: Այն կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել կողմնակալ մի հանգամանք, որ նահանգապետը լարված հարաբերություններ է ունեցել Կարսի ճակատի բարձր հրամանատարության (զորավարներ Ա. Հովսեփյանի, Դ. Բեկ-Փիրումյանի և մյուսների) հետ և չի բացառվում, որ հակառակորդի զորքի թվաքանակը դիտավորյալ քիչ է նշել, ցույց տալու համար, թե հայկական բանակի հրամանատարությունը չկարողացավ պատշաճ դիմադրություն ցույց տալ նույնիսկ մի քանի հազարանոց թուրքական զորքին: Եվ, առհասարակ, այս և նման երբեմն սուբյեկտիվ բնույթ կրող

Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 20:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 290–291:

հուշագրական և այլ տեղեկատու նյութերից օգտվելիս պետք է հանդես բերել քննադատական մոտեցում, դրանք զուգահեռ այլ փաստավավերագիր նյութերով համադրել ու ճշտել դրանց արժանահավատությունը, և ամեն թիվ ու տվյալ չընդունել որպես անառարկելի ճշմարտություն:

«Յառաջ»-ի խմբագիր Ա. Միքայելյանի ծեռքի տակ եղած տեղեկություններով, պատերազմի սկզբում Սարիղամիշի տակ քեմալականները կենտրոնացրել էին կանոնավոր և անկանոն 22000 զինվոր, որոնց հետագայում միացել է Տրապիզոնի զորաբաժինը¹: Ալեքսանդրապոլի նախկին նահանգապետ Կ. Սասունին իր հուշերում Հայաստանի դեմ արշավող թուրքական բանակի թիվը նշում էր 25 հազարից ոչ պակաս²:

Հ. Տեր-Հակոբյանը, օգտվելով հայկական բանակային շտաբի տվյալներից, հայտնում է, որ Ժեմալի զորքը կհասներ՝ շուրջ 25 հազար հետևակ և 3 հազար հեծյալ: Դրանց հավելելով անկանոն ուժերը՝ Հայաստանի վրա հարձակվող թուրքական զինուժի հավանական թիվը հասցնում է 40–45 հազարի³: Հ. Տեր-Հակոբյանի տեղեկացմամբ Հայաստանի վրա արշավող թուրքական զինուժը տեղաբաշխված է եղել հետևյալ կերպ. այդ ուժերից 3 զորաբաժինը՝ 15–17 հազար, գործել է Կարսի, 7–8 հազարը՝ Սուրմալու-Իգդիրի, իսկ տաճկական 1500-ոց զորքը, 2 ադրբեջանական հեծելագունդ և ռուսական մեկ հեծելագունդ՝ Նախիջևանի ճակատի վրա, ինչպես նաև լեզգի, քուրդ, թաթար, թուրք և այլ հրոսակախմբեր⁴: Եթե առաջնորդվենք Հ. Տեր-Հակոբյանի հայտնած տվյալներով, ապա կստացվի, որ թուրքական և հայկական զորքերի թվաքանակը, մոտավորապես, եղել է հավասար:

Նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ևս բերում է տվյալներ՝

---

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 29 դեկտեմբերի 1920 թ.:

² Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 206:

³ Տե՛ս Տեր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

թուրքական զորքի թվաքանակը պատերազմում նշված է 20 հազար հոգի, որից, ըստ ճակատների, 1. Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ՝ 12000 (4 դիվիզիա), 2. Սուրմալուի ճակատում՝ 3000 (1 դիվիզիա), 3. Նախիջևանի ուղղությամբ, 2000՝ բուլնիկյան ուժերի հետ միասին, և 4. Ղազախ-Դիլիջանի՝ 3000 թաթար-բուլնիկ, ընդամենը, կանոնավոր զորք՝ 20000 սվին: «Ատոնք բոլորը մարզուած, փորձուած եւ կռիվների մէջ եղած զինվորներ էին»¹: Այդ թվաքանակին պետք է ավելացնել թուրք-քրդական անկանոն ու ավազակային զանազան թշնամական տարրերը (խմբերը)՝ ընդամենը 10000 (այդ քանակի մեջ, իհարկե, չենք ներառել բուն Հայաստանի տարածքում գաղտնի ու բացահայտ գործող թուրք-թաթար-քուրդ-բուլնիկ կանոնավոր ու անկանոն զինուժերը, որոնց քանակը ևս կարող էր հասնել 20 հազարի) և, բոլորը միասին, թուրքական ռազմաճակատային ընդհանուր զինուժը կարելի է հաշվել 30000 հոգուց ոչ պակաս²: Եթե թուրք-հայկական գործող ռազմաճակատների թուրքական կանոնավոր ու անկանոն 30 հազար զորքին հավելենք Հայաստանի ներքին ճակատում փաստորեն գաղտնի ու բացահայտ գործող 20 հազարը, ապա բոլորը միասին կստացվի 50 հազար հոգի:

Այս ամենի կողքին Ալ. Խատիսյանը հայտնում է գրեթե նույն անման տվյալներ Դրոյի հաշվումներով թուրքերի զորքի թվաքանակի մասին, այն է՝ 30 հազար, իսկ ըստ զորավար Թ. Նազարբեկյանի՝ 20 հազար³: Թուրքական զորքի թվաքանակի մասին Բ. Լեգրանի կողմից Գ. Չիչերինին հասցեագրված հոկտեմբերի 8-ի մի նամակում մասնավորապես տեղեկացվում է, որ «մեր ռազմական ներկայացուցչի տեղեկություններով թուրք հրամանատարությունը Կովկասյան ճակատում ունի 17-20 հազար զորք՝ չհաշված չեթնիկները»⁴: Վերը բերված տվյալները հիմք են տալիս հերքելու այն տեսա-

¹ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 278:

² Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 290:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278:

⁴ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 184.

կետ-պնդումները, թե Բ. Կարաբեքիրը բավարար ուժ չի ունեցել, այդ պատճառով խուսափել է ճակատային կռիվներ մղելուց: Պրոֆեսոր Էդ. Ջոհրաբյանը, ընդհակառակը, հիմնավորում է, որ դա եղել է Կարաբեքիրի մշտական մարտավարությունը, հայկական զինուժին շրջանցելով՝ հարվածել թիկունքից¹: Ռուս կազակ սպա Ալ. Կորոլկովն իր հուշերում նշում է, որ Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Բ. Կարաբեքիր փաշան իր տրամադրության տակ ուներ մոտ 11 հազար զինվոր²: Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի փոխանցմամբ, արդեն պատերազմի ժամանակ, «Վրաց աղբյուրներով Հայաստանի դեմ կռվող թուրքական զորքի քանակը հասնում է 18 000 (երեք դիվիզիա), որից երեքական հազարը Օլթիի, Մերդենեկի և Իգդիրի շրջաններում, իսկ մնացածը Կարսի շրջանում»³:

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ եղած փաստական ու թվական տվյալներն ի մի բերելով, քննելով ու համադրելով, կարելի է եզրահանգել, որ պատերազմի նախօրյակին թուրքական արհեստավարժ (մարզված ու փորձված) զորքի թիվը կազմել է 20 հազար, շուրջ 10 հազարը՝ անկանոն, չեթեն-բաշիբոզուկներ, և այդ երկուսը միասին կազմել է 30 հազար զորք:

Ինչ վերաբերում է թուրքական բանակի զինվածությանն ու հանդերձանքին, ապա ՀՀ արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանի տեղեկացմամբ, նրանք զինված էին մեծաքանակ իտալական հրանոթներով ու գնդացիներով, իսկ հանդերձավորված էին եվրոպական զինվորական համազգեստով⁴: Ըստ Կ. Սասունու, զենքի գործածության տեսակետից, թուրքական

---

¹ Տե՛ս Ջոհրաբյան Էդ., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 177 և 272:

² Տե՛ս Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 49:

³ ՀԱԱ, ֆ. 602, ց. 1, գ. 602, թ. 42:

⁴ Տեր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 94:

բանակում ամենագործածականը եղել է գերմանական «Մաուզերը»: Նույն կերպ, հմտորեն օգտագործվել են թնդանոթները և գնդացիրները¹:

Ասվածին պետք է հավելել թուրքական բանակի բարձր կարգապահության փաստը: Այդ մասին վկայում է Անգորայում ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցչության առաջին քարտուղար Յա. Ուպմալը արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալին ուղարկած 1920 թ. նոյեմբերի 8-ի գաղտնի զեկուցման մեջ, ի մասնավորի արձանագրելով լճանակում առկա ասկյարների «կույր հպատակության և դահճային կարգապահության» փաստը²:

Այսպիսով, հայկական և թուրքական զորքերի ու, առհասարակ, զինուժի հարաբերակցության մասին համեմատություն և զուգահեռներ անցկացնելիս կարելի է գալ այն միանշանակ հետևությանը, որ պատերազմում հաղթում են ոչ այնքան տվյալ զորքի թվաքանակի գերակշռությամբ, որքան բանակի մարտունակությամբ, բարոյակամային բարձր ոգու առկայությամբ, սեփական հայրենիքի, ժողովրդի ու սլետականության պաշտպանության բարձր պատասխանատվությամբ: Սովորաբար, պատերազմում ռազմական հաջողությունը ուղեկցում է այն բանակին, որի շարքային զինվորը գիտակցում է, որ իր մղած կռիվն արդարացի է և ուղղված է սեփական ժողովրդի ու հայրենիքի պաշտպանության:

---

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պայքերազմը (1920-ին)*, էջ 208:

² Տե՛ս РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2158, л. 1.

8. ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Աշխարհամարտի ավարտից հետո Հայաստանի կառավարությունը, առաջին հերթին անմիջական հարևան երկրների հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով, ձգտել է բանակցային աշխատանքներ տանել, դիվանագիտական կապեր հաստատել, առկա կամ ծագող վիճելի տարածքային, սահմանային, էթնիկ, տնտեսական և այլ բնույթի հարցերը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով: Բայց պետք է նշել, որ հենց սկզբից հարևան Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորումը բարդ ու հիվանդագին ընթացք ստացավ: Թուրքիայի անատոլիական հատվածում իշխանության գլուխ անցած քեմալական կառավարությունը, անտեսելով Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի որոշումները և առաջնորդվելով իրենց ընդունած «Ազգային ուխտ»-ի պահանջներով, ակնհայտ հավակնություններ էր հանդես բերում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև արևելահայ տարածքների նկատմամբ և, այդ թվում, Կարսի մարզի հանդեպ: Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական Միք. Թումանյանի տեղեկացմամբ, Հայաստանի և անգորական կառավարությունների միջև պաշտոնական գրագրություն սկսվել է միայն 1920 թ. հունիսի 8-ից՝ Օլթիի օկրուգի իրադարձությունների հետ կապված¹:

Դրա առնչությամբ, ԹԱՄԺ-ի արտգործկոմիսար Բեքիր Սամիբեյը, 1920 թ. հունիսի 24-ին Անգորայից Հայաստանի արտգործնախարարությանը ուղղված հեռագրով, բողոքում է Օլթիի վրա հայկական զորքերի հունիսյան գործողության կապակցությամբ: Նա խորհուրդ էր տալիս խաղալիք չդառնալ անգլիացիների ձեռքին, վերջ դնել թշնամական գործողություններին և փորձել գնալ երկկողմ

---

¹ Տե՛ս Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 355:

հաշտեցման¹: Եվ այս ամենը այն դեպքում, երբ Աշխարհամարտում պարտված Թուրքիան, Անտանտի հետ կնքած Մուդրոսի զինադադարով, պարտավոր էր հեռացնել իր զինուժերը մինչև ուս-թուրքական 1914 թ. սահմանը, այսինքն՝ Կարսի մարզից, այդ թվում նաև Օլթիի գավառից (օկրուգից) և որևէ հավակնություն չցուցաբերեր այդ տարածքի նկատմամբ: Ի դեպ, Օլթիի դեպքերի կապակցությամբ հարկ ենք համարում իրազեկել, որ դրան արծագանքել է անգամ քեմալականների հավանական դաշնակից Մոսկվան: Այսպես, Գ. Չիչերինը ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյին հասցեագրած հունիսի 30-ի զեկուցագրում հայերի վարքագիծը բնորոշել է լկտի, քանի որ հայերը թուրքերին տարանցման հնարավորություն չեն տալիս, դա դեռ բավական չէ, գրավել են Օլթիի ածխահանքերը և, բացի այդ, ճնշում են թուրք-թաթարական խռովությունները²:

Թուրք նախարարի հեռագրին հունիսի 30-ին պատասխանել է ՀՀ արտգործնախարարության ավագ քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը, ինչը թուրքերին թվացել է շատ վիրավորական: Հեռագիրը Անգորա՝ Բ. Սամիին է փոխանցվել թուրքական 15-րդ զորաբանակի (կորպուսի) հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի միջոցով: Գործնականում ԱԳՆ ավագ քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը համարվել է ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Հ. Օհանջայանի տեղակալը: Հ. Տեր-Հակոբյանը հեռագրով հայտնում էր Թուրքիայի հետ բարի դրացիական հարաբերությունների ու խաղաղ համակեցության հաստատման պատրաստակամության մասին: Իսկ Օլթիի շրջանում ռազմական գործողությունները նախարարության ավագ քարտուղարը բացատրում էր հայկական այդ հողամասերը անիշխանական տարրերից ազատելու հանգամանքով, որն ուղղված չի եղել մահմեդական խաղաղ բնակչության դեմ, և որ այդ շրջանի

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 604, թ. 13:

² Տե՛ս «Դրոշակ», Եր., 2000 թ. (դեկտեմբեր), թիվ 1, էջ 158, նաև՝ «Լրագրեր» հաս. գիտ., Եր., 1997, թիվ 3, էջ 48:

վարչությունը շարունակում են ղեկավարել մուսուլմանները¹:

Բեքիր Սամի բեյը հուլիսի 8-ին, պատասխանելով Հ. Տեր-Հակոբյանի հունիսի 30-ի հեռագրին, կրկին պահանջում է, որ հայկական զորքերը ժամ առաջ հետ քաշվեն Օլթիի գրավյալ վայրերից, և որ թուրք-հայկական հարաբերությունները կարգավորելու համար հայկական կողմը պետք է հիմք ընդունի Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը²: ՀՀ արտգործ նախարարության քարտուղարը հուլիսի 28-ին դարձյալ պատասխան գրություն է ուղարկում Անգորա՝ Բեքիր Սամիին, պարզաբանում տալով առ այն, որ Հայաստանը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրին որևէ մասնակցություն չի ունեցել, իսկ Բաթումի պայմանագրի կապակցությամբ էլ, որ այն երկու կողմերի խորհրդարանների կողմից չի հաստատվել և չի վավերացվել, ուստի, չի կարող ունենալ իրավական ուժ և կրել պարտադիր բնույթ Հայաստանի համար³: Հավելենք նաև, որ իր հերթին, դեռ 1918 թ. աշնանը, սեպտեմբերի 20-ին, Խորհրդային Ռուսաստանը չեղյալ էր համարել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը⁴: ՀՀ ԱԳՆ դիվանագիտական գրության վերջում նշված է, որ «եթե Թուրքիան չի ցանկանում ճանաչել հայ ազգի Տաճկահայաստանի նահանգների վրա ունեցած անվիճելի իրավունքները, ապա անհնարին է դառնում նրա հետ համաձայնության գալ»⁵: Այս գրությամբ էլ փաստորեն խզվում են հայ-թուրքական հարաբերությունները:

Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր և Ալեքսանդրապոլի նախկին նահանգապետ Կարո Սասունին, հայ-թուրքական հարաբերությունների առնչությամբ, իր հուշերում գրում է, որ «Շա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 604, թ. 16:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18:

³ Տե՛ս *Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества* (документы и комментарии), составитель Ю.Г. Барсегов, т. 1, М., 2002, с. 525.

⁴ Տե՛ս Վաշինգտոնի ազգային արխիվի նյութեր (միկրոֆիլմեր), հավաքածու 1, ց. 1, գ. 761–767, նաև՝ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 2, М., 2005, с. 219.

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 604, թ. 19:

տեր կը հավատան, որ, եթէ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ցանկանար համաձայնութեան գալ քեմալականներու հետ, Հայաստան պիտի չենթարկուեր հետագա աղէտներին»¹: Հուշագիրը, համաձայն չլինելով նման տեսակետին, գտնում էր, որ թուրքերը բանակցությունների հիմքում դնում էին հայ-թուրքական տարածքային-սահմանային խնդիրները միայն իրենց «Ազգային ուխտ»-ի շրջանակներում լուծելու պահանջ, այսինքն, ըստ էության, հիմք ընդունում միայն Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը: Նաև պահանջում բանակցել միայն իրենց հետ, առանց որևէ օտար երկրի միջամտության, որևէ շփում ու գործ չունենալ Արևմուտքի դաշնակիցների հետ, հետ կանչել Ավ. Ահարոնյանին, և սա այն դեպքում, երբ արդեն օրերի հարց էր Սևրի պայմանագրի ստորագրումը:

Հասկանալի է, որ բանակցությունների անվան տակ այդ ամենը, ընդամենը, մարտավարական քայլ էր թուրքերի կողմից, մի կողմից՝ շեղել ու թուլացնել Հայաստանի զգոնությունն ու ուշադրությունը ինքնապաշտպանական խնդիրներից և պատրաստվել վճռական հարձակման, իսկ մյուս կողմից՝ հետ կանգնեցնելով Սևրի պայմանագրի ստորագրումից՝ հետագայում արդեն պարտադրել իրեն ցանկալի Բրեստ-Լիտովսկինը, որին Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը որևէ առնչություն չեն ունեցել, և կամ Բաթումինը, որը ստորագրվել էր ուժի սպառնալիքի գործադրմամբ և չէր վավերացվել ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ Թուրքիայի խորհրդարանների կողմից: Կ. Սասունին գտնում էր, որ 1920 թ. ամռան հայ-թուրքական հեռավար բանակցությունները, թերևս, կարող էին ընդամենը կարճ ժամանակով հետաձգել թուրքական հարձակումը, սակայն անպատճառ այն պիտի տեղի ունենար²:

Այս նույն խնդրի առնչությամբ ծագում է մեկ այլ հարց. հնարա-

---

¹ Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 27:

² Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 31:

վո՞ր էր, արդյոք, հայ-թուրքական պատերազմի նախօրյակին համաձայնության գալ Ռուսաստանի հետ և կանխել սպասվող թուրք-հայկական պատերազմը: Այս հարցում ևս Կ. Սասունին տվել է ժխտական պատասխան, գտնելով, որ դա անկարելի էր, քանզի «ասոնք (Ռուսաստանը և Թուրքիան՝ Ա.Հ.) զինուորական եւ քաղաքական դաշնակիցներ էին»¹:

Այսպիսով, հայ-թուրքական բանակցային փորձերը արդյունք չտվեցին: Կողմերի միջև հարաբերությունները մնացին ընդհատված ու անհաղորդ, և այդ վիճակում էլ աշնանը պիտի սկսվեր պատերազմը: Ըստ ամենայնի, քեմալական Թուրքիան հարմար առիթ էր փնտրում սկսելու Հայաստանի դեմ ծրագրած պատերազմը, իսկ այդ հարմար առիթը պետք է դառնային Օլթիի դեպքերը: Տարակույս չկար, որ սպասվում էր պատերազմ: Դրա մի փոքր ցուցիչ կարելի է համարել նաև այն, որ Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարության տեղեկատվական բյուլետեններից մեկում նշված է, որ հուլիսի կեսերի դրությամբ՝ «Մ. Քեմալը հրաման է արձակել, որպեսզի Ադրբեջանում գտնվող բոլոր թուրք սպաները անհապաղ մեկնեն Անատոլիա»²: Սա ևս վկայում է ինչ-որ բանի մասին...

9. ՕԼԹԻԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ: ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԲԱԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՃԱԽԱՑՈՒՄԸ

Ինչպես արդեն նշվեց, թուրք-հայկական բանակցային փորձերը մեծապես առնչվում էին Օլթի-Փենյակի ածխահանքերի խնդրի հետ: Հարկ է նշել, որ 1920 թ. ամռանը ՀՀ քաղաքական ղեկավարության և ռազմական հրամանատարության առջև ծառացած կենսական ու հրատապ խնդիրներից մեկը դարձավ Օլթիի շրջանի գրավումը (ազատագրում) ու, առաջին հերթին, Փենյակ գյուղի մոտակայքում

---

¹ Նույն տեղում, էջ 38:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 233:

գտնվող ածխահանքերին տիրանալը, որոնք հացի չափ անհրաժեշտ էին Հայաստանին, որպես էներգիայի աղբյուր: Բանն այն է, որ Հայաստանը նավթի և քարյուղի (մագուրի) մեծ կարիք ուներ: Ադրբեջանի կողմից պարբերաբար իրականացվող արգելանքների ու շրջափակումների հետևանքով հանրապետության տրանսպորտն ու, հատկապես երկաթուղին, կանոնավոր չէին աշխատում: Այդ մեծ պակասը ինչ-որ չափով լրացնելու համար անհրաժեշտ էր դրան փոխարինող քարածուխ, իսկ այդպիսի հանքապաշար կար Օլթիի օկրուգում, որը մինչև 1920 թ. կեսերը գտնվում էր թուրքերի հսկողության տակ: Պետք է նկատի առնել, որ Մուղրոսի գինադադարի համաձայն, թուրքերը պետք է դատարկեին նաև Կարսի մարզի վարչական տարածքի մեջ մտնող Օլթիի շրջանը, որը, սակայն, չէին կատարել:

Ժամանակաշրջանը օրագրող հեղինակներից մեկը նշում է, որ Հայաստանի կառավարությունն այդ քայլին դիմեց ոչ միայն ածխահանքերի համար, այլև, որ «վրացիները ուզում են շարժվել Օլթիի վրա՝ կտրելով մեզ Սեւ ծով դուրս գալու հնարավորությունից»: Այլ խոսքով, վրացիները ևս մտադրություն ունեին գրավել Օլթիի շրջանը: Իր հերթին, մինչ հայկական զորքի առաջխաղացումը, թուրքական զորքերը **հունիսի 18-ին** նախահարձակ եղան, որպեսզի կանխեն հայկական զինուժի առաջընթացը: Ավելին, նրանք պատերազմ հրահրելու նախապատրաստական-քարոզչական աշխատանքներ տարան: Դեռ 1920 թ. մայիսի 26-ին Կարսի նահանգապետի տեղակալ Գր. Չալխուշյանը Կարսից ծածկագրով հեռագրում է Երևան ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ս. Թորոսյանին. որ «Երեկ Փենյակից եկել են 60 ձիավորներ, որոնք բռնել են ոմն Բեքիր բեկին և նրա 20 պահակների ու տարել Օլթի: Բացի այդ, Փոցխովի շրջանում երևացել են 2 թուրք սպաներ, որոնք «պղտորում են» մահմեդականությանը: Ըստ տեղեկության՝ թուրքերն

ուզում են առաջ խաղալ Սարիղամիշի և Սելիմի վրա»¹: Այդ նույն գարնանային օրերի հայ-թուրքական սահմանների լարվածության մասին տեղեկանում ենք Ալեքսանդրապոլից մայիսի 26-ին ուղարկված գինվորական մի ամփոփագրից, որում նշված է, որ նախորդ օրը՝ մայիսի 25-ին, քրդական 400 հեծյալ, ղեկավարվելով թուրքական սպաների կողմից, Սարիղամիշի ուղղությամբ «հայտնվեցին Բաշքեոյ»։ Նրանք ձերբակալել են Հայաստանին հավատարիմ Բեքիր բեկի և Այդո բեկի պահակային հեծյալներին և ուղարկել Օլթի։ Դարձյալ մայիսի 26-ի վաղ առավոտյան, քրդերը Կարակուրդի ուղղությամբ հայտնվեցին Բաշքեոյի, Արմուտլուի և Չուրուկի վրա և այլն²։ Մայիսի 27-ի մեկ այլ հաղորդագրությամբ տեղեկացվում է, որ թուրք-քրդական ուժերը հարձակում են գործել Կարակուրդի ուղղությամբ, որոնց հայկական ուժերը հետ են մղել, սակայն տվել են 8 սպանված և 14 վիրավոր։ Հակառակորդը ևս ունեցել է շատ սպանվածներ և այլն³։ Արդեն հունիսի 19-ին թուրքական կանոնավոր զորամասերը, տեղացի թաթարների հետ միասին, փորձել են հարձակվել Սուրմալուի Դաշբուռուն գյուղի վրա, սակայն հակահարված են ստացել հայկական կանոնավոր զորքերի կողմից և հետ են շարտվել⁴։

Հայաստանի արտգործնախարարության տեղեկատվական բյուրոյի և այլ օժանդակ աղբյուրներից քաղված բյուլետեններից մեկում, օրինակ, կարդում ենք.⁵ «1920 թ հուլիսի 16-ի գիշերը թուրքական կանոնավոր զորամասեր (մոտ 200 սվինոս և 3 գնդացիքով) երկու անգամ հարձակվել են Օլթիի ուղղությամբ՝ Օլթի-Փենյակ ճանապարհի վրա, սակայն երկու դեպքում էլ հարձակումը ետ է մղվել»⁵։ Բերված փաստերը դարձյալ հաստատում են, որ թուրքերը

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 204:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 205:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 6:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 576, թ. 174:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 228:

պատրաստվելիս են եղել Հայաստանի դեմ պատերազմի, և Օլթիի դեպքերը ընդամենը կարող էին միայն հարմար առիթ ծառայել պատերազմի համար: Այս կապակցությամբ, կարծում ենք, տեղին էր Կ. Սասունու դիտարկումը, որ անկախ այն բանից, թե հայկական կողմը Օլթու ածխահանքերը կգրավեր, թա՛ ոչ, միևնույն է, քեմալականները պետք է պատերազմ վարեին Հայաստանի դեմ:

Դառնալով բուն ռազմական գործողություններին պետք է արձանագրել, որ գինվորական նախարար Ռուբենի առաջադրանքով հայկական զորքերը հունիսի 19-ին երեք ուղղությամբ սկսում են հարվածել թշնամուն, հունիսի 20-ին կռիվները վճռական բնույթ են ստանում. որից հետո հակառակորդը գլխովին ջախջախվում է, և հայկական զորասյունները հունիսի 21-ին միանում են իրար ածխահանքերի արևմտյան մասում՝ տիրելով ոչ միայն ածխահանքերին, այլև ձեռք բերելով հակառակորդի կողմից թողած զգալի ռազմական և պարենային ավար: Վկայություն կա, որ այդ գործողությանը դեմ են եղել սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը և նախարար Ռուբենի օգնական (տեղակալ) գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը՝ գտնելով, որ դա կարող է հետագա ռազմաքաղաքական բարդություններ առաջացնել Թուրքիայի հետ:

Օլթիի ածխահանքերի գրավման շուրջ ավելի մանրամասն գործողությունների մասին կարելի է հավելել հետևյալը: Ինչպես ասվեց, հարձակումը սկսվել է գինվորական նախարար Ռուբենի պնդմամբ, որին դեմ է եղել սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը: Իհարկե, կարելի է վիճարկել նախարար Ռուբենի կողմից, զուտ ռազմական գործերին միջամտելու հարցում, իր տեղակալի ու Սպարապետի կարծիքները շրջանցելու փաստը:

Զինվորական նախարարի պնդմամբ գեներալ Հարություն (Արտեմ) Հովսեփյանը (Օսիպով)՝ 1300 զինվորով և 6 հրանոթով, ձեռնամուխ է լինում հարձակման և Օլթիի շրջանի գրավմանը: Նախարարության հունիսի 17-ի հրամանով Կարսի զորաջոկատը՝ գեներալ Հ. Հովսեփյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, երեք շարասյու-

նով աջից՝ գնդապետ Հ. Մազմանյան, կենտրոնից՝ գնդապետ Ալ. Շահբուդաղյան և ձախից՝ փոխգնդապետ. Նեստերովսկի, անցնում են հարձակման¹: Հաջորդ օրը՝ հունիսի 18-ին, սկսվեցին ռազմական գործողությունները և հաջողությամբ ավարտվեցին հունիսի 21-ին: Ածխահանքերը գրավելու արդյունքում հայկական զորքը տալիս է 5 սպանված, 22 վիրավոր: Բացի այդ, զինվորները տառապելիս են եղել մալարիա հիվանդությամբ: Ալ. Կորոլկովի հուշերում տեղեկություններ կան, որ Օլթիի հատվածում եղել է ներքին լարվածություն, բացի հիվանդությունից և պահեստազորի բացակայությունից առանձին հատվածներում տեղի է ունեցել դասալքություն²: Այդ ամենով հանդերձ, հարկ է արձանագրել, որ գրավյալ շրջաններում այդ գործողությունը ուղեկցվել է կանոնավոր բանակին ոչ հարիր, հատկապես, անասունների ալան-թալանով (հափշտակությամբ): Իհարկե, այս պարագան հարմար առիթ էր Հայաստանի դեմ պատերազմ սանձազերծելու համար, և այդպես էլ եղավ: Շատ հեղինակների կարծիքով, իբրև Օլթի-Փենյակի դեպքերն են հանդիսացել թուրք-հայկական պատերազմի առիթը:

*
*   *

ՀՀ տարածքում թուրք-ադրբեջանական հակապետական-անիշխանական խռովություններ կազմակերպելուց զատ, հանրապետության սահմանների երկարությամբ գնալով ոչ միայն չէին պակասում, այլև հաճախանում էին սահմանային ընդհարումները: Այսպես, ի պատասխան հայկական զորքերի կողմից Փենյակի գրավման, օգոստոսի սկզբներին թուրքական զորքը, ակտիվություն ցուցաբերելով հայ-թուրքական սահմանների երկարությամբ, օգոստոսի երկրորդ կեսին գրավեց Փենյակից դեպի հարավ գտնվող մար-

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 28 և 106:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33-34:

տավարական նշանակության Վասկուտ կամ Վոսկուտ լեռը, որը հետո հայկական զինուժին հաջողվեց հետ բերել: Բացի այդ, ընդհատումներով մարտական գործողություններ են ընթացել սեպտեմբերի 9-10-ին¹: Կոզակ սպա Ա. Կորոլկովի հուշերում նշվում է, որ սեպտեմբերի 8-ին կամ 9-ին գեներալ Ա. Հովսեփյանը Սարիղամիշի ճակատի աջ թևից՝ Իգդալիի ուղղությամբ, գիշերային գրոհ ձեռնարկեց Բարդուսի կամ Բերդուսի (Պարտեզ) բարձունքների վրա և մինչև լուսաբաց գրավեց դրանք: Սակայն, թուրքերը համալրում ստանալով, վերականգնեցին նախկին դիրքերը:

Այնուհետև, սահմանային ավելի լուրջ ընդհարումներ են տեղի ունեցել սեպտեմբերի 13 լույս 14-ի գիշերը: Այդ օրը Ք. Կարաբեքիրի զորքերը հարձակվում և հայերից հետ են խլում ՕլթիՓենյակի ածխահանքերը²: Թուրքերը հարձակվում են նաև Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի վրա և կրկին գրավում Վասկուտ լեռը: Հայկական զինուժը, չցուցաբերելով բավարար մարտունակություն, հարկադրված է լինում Փանջուրեթի լեռնանցքով հետ նահանջել՝ տալով 70 սպանված ու վիրավոր³: Վ. Արծրունին իր հուշերում գրում է, որ սեպտեմբերի առաջին կեսին՝ մինչև սեպտեմբերի 15-ը, ծանր մարտեր են մղվել Վասկուտի, Փենյակի, Ջամբի հատվածներում, որի արդյունքում գնդապետ Հ. Մազմանյանի համաճարակով վարակված կիսահիվանդ ոչ լիակազմ գունդը նահանջում է մինչև Մերդենեկ⁴:

Մեկ այլ տեղեկությամբ, փորձառու հայդուկ Նիկոլ Օդաբաշյանը, որն այդ ժամանակ եղել է Սարիղամիշի արհեստանոցների պետը, զենքի ընդունակ իր ծառայակիցներով ու կուսակից ընկերներով, Սարիղամիշի զինվորական պարետ, 4-րդ գնդի հրամանատար, գնդապետ Ալ. Միրիմանյանի զինուժի հետ միասին, սեպտեմբերի 14-ին

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 492-493:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 218:

³ Տե՛ս Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 43, 51-53:

⁴ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 82:

կարողացել են կասեցնել թուրքերի սահմանախախտ գործողությունը Սարիղամիշի ուղղությամբ¹:

Մեկ այլ տեղեկատվությամբ, սեպտեմբերի 18-ին թուրքերը մեծաթիվ ուժերով կրկին հարձակում են գործում Օլթիի ուղղությամբ, ստիպում են հայկական զինուժին 10 վերստ նահանջել՝ պատճառելով մի քանի տասնյակ սպանված ու ձեռք գցելով նկատելի ռազմավար²: Նույն օրը թուրքերը, հետախուզական հարձակում ձեռնարկելով, գրավում են Բարդուսի բարձունքները: Մի քանի օր անց՝ սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը, Սարիղամիշի ջոկատը հակառակորդին հետ է քշում Բարդուսի բարձունքներից: Տեղեկություններ կան, որ սահմանային այդ ընդհարումների ժամանակ իրեն լավ կողմերով է դրսևորել գնդապետ Միրիմանյանի գլխավորած 4-րդ գունդը: Սակայն, մի քանի օր անց՝ 26 լույս 27-ի գիշերը, վրա են հասնում թշնամու պահեստային ուժերը և հետ մղում հայերի հարձակումը³: Նախապես կողմնորոշենք ընթերցողին, որ այս ամենը արձանագրվում են իբրև սահմանային բախումներ, և դեռևս խոսք չի գնում լայնամասշտաբ պատերազմի մասին, ինչը մեր պատմագրության մեջ դիտարկվել է որպես արդեն սկսված հայ-թուրքական իրական պատերազմ:

Հարկ է նշել, որ ինչպես վերը թվարկված սահմանային ընդհարումների, այնպես էլ հետագայում, պատերազմի ընթացքում, Արդահանի, Մերդենեկի և մյուս շրջանների մահմեդաբնակ բազում գյուղերի բնակիչներ եղել են զինված և սպասել են իրենց հավատակից զորքի ներխուժմանը: Նրանք մերժել են զենքը ցած դնելու և հանձնելու մասին հայկական կողմի խաղաղ կոչերը, որից հետո տեղի են ունեցել նաև արյունալի բախումներ: Միաժամանակ, տեղին է նշել, որ այդ բոլոր կոիվների ընթացքում, տեղի թուրքերի հետ միասին, քրդերը ևս աջակցել են թուրքերին: Հարկ է նաև արձանագրել, որ այդ

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85 և 87:

² Տե՛ս *Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 80–81:

³ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 496, Հովհաննիսեան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 224–227, Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 90–91:

բոլոր ընդհարումների ընթացքում չի ապահովվել բավարար հեռախոս-հեռագրային կապ զորամասերի և բարձր հրամանատարության միջև՝ Սեպուհի անանուն հուշագիրը վկայում է, որ բանակի համար նախատեսված հեռախոսամալուխներ և տարբեր հեռախոսային սարքավորումներ անհետացել էին բանակային պահեստներից և սպեկուլյատիվ գներով ծածուկ վաճառվել շուկայում¹:

Ինչ վերաբերում է հայկական զինվորական և այլ հետախուզական ծառայությունների կողմից թշնամու ռազմաքաղաքական պլանների մասին իրազեկվածությանն ու տեղեկությունների հավաքմանը, ապա հուշագիր Վ. Արծրունու վկայությամբ Հայաստանի կառավարությունն ու զորահրամանատարությունը (սպարապետությունը) «անգէտ էին տաճկական հսկայական պատրաստությանը մասին»²: Մինչ պատերազմի սկսվելը, սահմանային այս ընդհարումները, իբրև պատերազմին պատրաստ լինելու ազդանշան, ցույց տվեցին, որ մի կողմից ձգացվել է մարտական ոչ բավարար պատրաստվածություն ու մարտունակություն, մյուս կողմից՝ մշտապես զգացվել է հայկական զինուժի պակաս, ընդ որում, գնդապետներ Մազմանյանը, Միրիմանյանը, Շահբուդաղյանը և մյուսները շարունակ դիմել են ճակատի հրամանատար գեներալ Հովսեփյանին և վերադասներին՝ օգնության և զորքի պակասի համալրման համար: Ինչպես նկատում ենք, հայթորյքական սահմանի երկարությամբ ընթացող սահմանային ընդհարումները շարունակվել են ընդհուպ մինչև սեպտեմբերի 28-ի թուրքական ընդհանուր հարձակումը և առանց հայտարարման պատերազմի սկիզբը: Այդ իսկ պատճառով շատ հուշագիրներ ու պատմագիր հեղինակներ, սահմանազատում չդնելով դրանց միջև, գտնում են, որ թուրք-հայկական պատերազմը սկսվել է, նույնիսկ, 1920 թ. ամառվանից:

---

¹ Տե՛ս Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմում, էջ 322-323, Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 56:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 85:

10. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՉՈՐՍ ՃԱԿԱՏՆԵՐԻ ԱՌԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԸ

Ինչպես արդեն ասվեց, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո խորհրդա-ադրբեջանական անմիջական վտանգ կախվեց նաև Հայաստանի ինչպես հյուսիսային, այնպես էլ արևելյան սահմանների վրա: Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունից գեներալ մայոր Հ. Քիշմիշևը ՀՀ ԳՇ հետախուզական բաժանմունքի պետին 1920 թ. հունիսի 23-ի նո. 289 գրությամբ հայտնում է, որ խորհրդային զորքեր են կուտակվում Հայաստանի սահմաններին¹: Դարձյալ Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցչությանը կից զորական գերատեսչության ներկայացուցիչ պորուչիկ (հանձնակատար) Նանասովը հուլիսի 19-ին հաղորդում է Հայաստանի զորքերի հրամանատարության շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետին, որ «Հետախուզական ճանապարհով հայտնի է դարձել, որ հուլիս ամսվա կեսերին կարմիր ադրբեջանցիների և ռուսների զգալի ուժեր եվլախ կայարանից տեղափոխվել են Արցախի խճուղի»²: Իսկ վրացական զինվորական գլխավոր շտաբի տեղեկությունների համաձայն, կարմիր զորքերը՝ 4000 սվին, երեք զրահագնացքի ուղեկցությամբ, կենտրոնանում են Թոռու գյուղի շրջանում՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով³: Մեկ այլ տեղեկատվության համաձայն, Ղազախի ուղղությամբ Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերում կենտրոնացված են 3-ից մինչև 5 հազար ասկյար և պարտիզան, իսկ Թոռու կայարանում կա զրահագնացք⁴: Հուլիսի 24-ի մեկ այլ գաղտնի տեղեկանքում նշված է, որ Աղստա-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 184, թ. 73:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 210:

³ Տե՛ս Նոյն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 250:

ֆայի և Բաքվի միջև տեղաշարժեր են անում երեք գրահապատ գնացքներ: Շրջանի տնօրինումը գտնվում է տեղական հեղկոմի ձեռքում, որի կազմում են Ավիս Նուրիջանյանը, Աղասի Վարդանյանը և ուրիշներ: Հուլիսի 18-ին Ղազախի հեղափոխական շտաբը տեղեփոխվել է Ելիզավետպոլ, որովհետև շրջանում վիճակը անկայուն է¹: 1920 թ. ապրիլից Դիլիջանի գավառում վիճակն այնքան լարված ու անկայուն է եղել, որ մայիսի 25-ի Հայաստանի նոր վարչական բաժանման կապակցությամբ այդ գավառը ժամանակավորապես առանձնացվում է Շիրակի նահանգից. և ստեղծվում է ներքին գործերի նախարարությանը ենթակա առանձին վարչական միավոր (Ս. Մանասյանի ղեկավարությամբ)²: Ոչ պակաս լարված է եղել Հայաստանի արևելյան սահմանային հատվածը: Մի վավերագրում տեղեկացվում է, որ Բաքվում Թուրքեստանի հայերից ձևավորվում է հայկական կարմիր զորամաս՝ Կիսլովոդսկի նախկին կոմիսար ոմն Թարխանովի գլխավորությամբ: Իսկ Ջանգեզուրի ուղղությամբ ուղարկվել է խորհրդային 28-րդ հետևակային դիվիզիան³:

Իրականությունն այն է, որ, ինչպես արդեն ասվել է, բացի թուրք-հայկական երկու ակներև՝ Կարսի և Սուրմալուի ճակատներից, փոքր ավելի թույլ վտանգ ներկայացնող դրսևորումով, փաստորեն, գոյություն են ունեցել հայ-ռուսական (բոլշևիկ-թաթար) երկու՝ Ղազախ-Շամշադինի և Սյունիք-Նախիջևանի ճակատներ: Թեև 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրվել էր հայ-ռուսական (Ջամալյան-Լեգրան) համաձայնագիրը, սակայն դա բնավ չխանգարեց, որ խորհրդային կարմիր զորքերը, խախտելով այդ համաձայնագիրը, հարձակումներ գործեն Հայաստանի սահմանների վրա. Հենց համաձայնագրի ստորագրման օրը խորհրդային ուժերը, թաթարների հետ միասին, Աքսիբարայի (Նոյեմբերյանի շրջ. Ոսկեպար գյուղ) շրջանում հարձակվում են հայկական զինուժի վրա և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 184, թ. 89:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 170:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 184, թ. 89:

գրավում մի քանի գյուղ: Մինչ այդ, օգոստոսի 2-ին խորհրդային զորքերը 300 հեծյալով ու հետևակով գրավում են Իջևանի Քոթքենդ (Կոթի) գյուղի բարձունքները և պահանջում գյուղացիներից լքել գյուղը¹: Հայաստանի սահմաններին ոչ միայն կարմիր զինուժ էր կուտակվում, այլև, ներսից քայքայում առաջ բերելու նպատակով, դրամ էր փոխադրվում: Այսպես, Հայաստանի դիվանագիտական. ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը Թիֆլիսից հեռագրում էր Երևան ԳՇ պետին, որ բուլնիկները, Ղազախի Աղստաֆայի վրայով գաղտնի, քարոզչական նպատակով, Հայաստան են փոխադրել 32 մլն նիկոլակյան ռուբլի²:

Նախ, օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կոպիտ խախտում էր նաև այն, որ հենց Վ. Լենինի գիտությամբ (անտեսելով Չիչերինի և Լեգրանի կարծիքը), օգոստոսի 17-ին թույլ տրվեց (արտոնվեց) թուրքերին գրավելու Շահթախթին և Սարիղամիշը³: Բ. Լեգրանը օգոստոսի 24-ին Թիֆլիսից հեռագրում է Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին, որ «Թուրքերի հարձակումը Շահթախթիի վրա ներկայումս անցանկալի է: Մի կողմից մեր զորքերի մուտքը Նախիջևան, որոնց հետ գտնվում են նաև թուրքական որոշ զորամասեր, թուրքերի գործողությունները կընկալվեն որպես դաշնակից զորքերի գործողություններ և կամա թե ականա ստիպված կլինենք պատասխանատվություն կրել»⁴: Բայց, այդ կապակցությամբ, Չիչերինի և Լեգրանի քանիցս հայտնած անհամաձայնությունը հանդիպում էր բուլնիկյան կուսակցության և կառավարության բարձր ղեկավարության արգելքներին ու մերժվում:

Փաստաթղթերից գիտենք նաև, որ դեռ հունիսի կեսերին, մոսկովյան հայ-ռուսական բանակցությունների ժամանակ, հայկական կողմը, ընդառաջ գնալով խորհրդային կառավարության ցանկությո-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 246:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 7, ֆ. 276, ց. 1, գ. 184, թ. 76:

³ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., *Հայաստանի բաժանումը 1920 թ.*, էջ 137 և 154:

⁴ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 86:

յանը, իբրև միջնորդ Հայաստանի կառավարության և Մ. Քեմալի միջև, Գ. Չիչերինը խոստացել էր արևմտահայ որոշ տարածքներ՝ Վանը, Բիթլիսը, Մուշը միացնել Հայաստանին և ապահովել ելք դեպի Սև ծով¹:

Հարկ է նկատել, որ Խորհրդային Ռուսաստանին հետաքրքրող գլխավոր հարցերից մեկը Ադրբեջան-Նախիջևանով Ռուսաստան-Թուրքիա ռազմավարական կապի հաստատումն էր՝ զորքի, զենքի, մթերքների և այլ բեռների փոխադրումների ապահովումը: Վերը շարադրյալը հիմք է տալիս պնդելու պոտենցիալ չորս ճակատների առկայության մասին: Այլ հատիսյանը, խոսելով Հայաստանի ռազմաքաղաքական դրության մասին, փաստում է չորս ճակատների՝ Կարսի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Դիլիջան-Ղազախի պատերազմական վիճակի առկայության մասին²: Վ. Արծրունու տեղեկացմամբ, հայ-թուրքական սահմանը ձգվում էր 340 մղոն³: Նման պայմաններում, հուշագիրների վկայությամբ, բանակում, ըստ էության, չի եղել ռազմական հստակ քարտեզագրված պլան՝ հարձակողական և պաշտպանական մարտեր մղելու համար, պակասել են նաև օպերատիվ կապն ու համագործակցությունը տարբեր և, նույնիսկ, միևնույն ճակատի զորամիավորների գործողությունների միջև: Սպա Մկրտիչ Նավասարդյանի վկայությամբ. «հայ-թրքական պատերազմի ամբողջ տեղողութեան ընթացքին, իրենք որեւէ ռազմական ծրագիր ստացած չէին իրենց հրամանատարութիւնէն որեւէ ճակատամարտի, նահանջի եւ այլքի համար»⁴: Հուշագիր Վ. Արծրունու վկայությամբ, մայիս-հունիս ամիսներին Ելիզավետպոլի գավառի Աղստաֆա, Ղազախ, Սարատովկա և այլ բնակավայրերի երկարությամբ կենտրոնացված են եղել 4-5000-ի հասնող կարմիր՝

---

¹ Տերտեռյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները (տե՛ս «Հայրենիք», 1954, թիվ 2, փետրվար, էջ 14):

² Տե՛ս Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 289:

³ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 56:

⁴ Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 38:

ռուս-թաթարական զորքեր, որոնց դիմաց Հայաստանը կանգնեցրել էր հայկական 2-րդ բրիգադան՝ 2500-ից մինչև 3000 զինվոր, բրիգադայի հրամանատարն էր «նուխեցի ռուսախօս անպետք հայ մը»՝ **Գ. Խանկալամյանը (Խանկալամով)**¹:

Հայաստանի համար որոշակի վտանգ ներկայացնող ճակատներից էր նաև Շարուր-Նախիջևանինը, որտեղ տեղակայված էին հայկական 2-րդ և 3-րդ գնդերը: Ռ. Տեր-Մինասյանի տեղեկացմամբ, 1919 թ. աշնանը դրանցում կար միայն 1500 սվին, բրոնք զբաղված էին թուրք-թաթար-քրդական հակապետական ելույթները զսպելով²:

Հայաստանի հյուսիսային՝ Ղազախ-Շամշադինի ճակատում, թաթար-բուլղարական հարձակումները շարունակվել են նաև սեպտեմբեր ամսին: Տեղեկություններ կան, որ սեպտեմբերի 15-ին կովկասյան թաթարները, խախտելով սահմանը, հարձակում են գործել Շարուրի և Բասարգեչարի շրջանների վրա: Սեպտեմբերի 16-ին Կարմիր բանակը հարձակվել է Իջևանի շրջանի վրա: Կարմիր զորքը, թաթար զինուժի հետ, կրկին առաջ է շարժվում Աքսիբարա գետի հովտի երկայնքով՝ գրավելով մի քանի հայկական գյուղեր: Սեպտեմբերի 23-ին հայկական զինուժին հաջողվում է, վերագրավելով Ֆարախլի և Մազամլի գյուղերը, կարմիրներին հետ քշել մինչև օգոստոսի 10-ի համաձայնությամբ գծված սահմանները³: Այս առնչությամբ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը հեռագրում է Թիֆլիս՝ Հայաստանի միսիայի ղեկավար Տ. Բեկզադյանին, որ սեպտեմբերի 19-ին առավոտյան Կարմիր բանակի մի քանի հարյուրյակ զնդացրային հարձակում են գործել Աքսիբարա գետի կիրճով՝ նպատակ ունենալով գրավել այն: Նա հանձնարարում է, որ այդ մասին բողոք հայտնվի Բ. Լեգրանին, ինչը հանդիսանում է Թիֆլիսի օգոս-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նույն տեղում, էջ 323:

² Տե՛ս Ռուբէն, նշվ. աշխ., հ. է, էջ 212:

³ Տե՛ս «Ռազմիկ», Եր., 26 սեպտեմբերի 1920 թ. (թիվ 20) նաև՝ Տէր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղէտը, էջ 29:

տոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի կոպիտ խախտում, և դրա պատասխանատվությունը ընկնում է ռուսական կողմի վրա¹: Փաստենք, որ Աքսիբարայի ծորի մաքրումը թշնամական տարրերից ռաջողությամբ իրականացրել է գեներալ Խանկալամովի ծախող գործողություններից հետո այդ գորամասի հրամանատար նշանակված Սեպուհը: Սեպուհի բրիգադայի հրամանատարներից գնդապետ Խաչատրյանի գորամասի ձեռնարկած կտրուկ գործողությունների շնորհիվ հաջողվում է Աքսիբարայի ծորը մաքրել ռուսադրբեջանական ուժերից²:

Հարկ է նշել, որ ամռան-աշնան ողջ ընթացքում մշտապես լարված է եղել Ղազախ-Շամշադինի ճակատը, և Սեպուհի գլխավորած հայկական բրիգադայի մի մասը գամված է եղել սահմանի այդ հատվածում ու հնարավոր չի եղել այն ուղղել հայ-տաճկական ճակատներ: Բայց հետագայում, երբ թուրք-հայկական ճակատում լարվածությունը մեծանում է, բարձրագույն հրամանատարության պահանջով Սեպուհը փոխադրվում է թուրք-հայկական ռազմաճակատի աջ կենտրոնական հատվածը: Հայաստանի կառավարությունը, որպես լիազոր, Դիլիջան-Ղազախի ճակատ է գործուղում նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանին: Սահմանային զինական նման բախումները հիմքում ունենալով է, որ ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը հավաստում է Հայաստանի վրա, սեպտեմբեր ամսին, քեմալա-բուլճարիկյան զորքերի միաժամանակյա հարձակման փաստի մասին³:

ՀՀ անկախ պետականությունն ու անվտանգությունը Հյուսիսից պաշտպանելու առումով հայկական բանակում և, ընդհանրապես, հայության մեջ, միգուցե պատմական անցյալի ավանդույթով, իշխել է մի մտայնություն, որ ինքը՝ քաղաքական կամքով ու սոցիալ-հոգեբանորեն պատրաստ չէ կռվելու ռուսների, թեկուզ, բուլճարիկների

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 242:

² Տե՛ս Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 80. նաև՝ Ներսիսյան Ա., Հորավար Սեպուհ, էջ 304:

³ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թ., էջ 314:

դեմ: Այս կապակցությամբ, օրինակ, Սեպուհի կարծիքով, «մեր զորքը կռվում է միայն թուրքի դեմ, իսկ ռուսին ուրախությամբ է ընդունում: Մեր ռուսասիրության պատճառով,- շարունակում է Սեպուհի մասին հուշերի օրագրողը,- ես վախենում եմ, մեր ազատությունը ձեռքից բաց թողնենք, հետո զղջանք, **երբ ուշ** (ընդգծումը հեղինակին է՝ Ա.Հ.) կլինի արդեն»¹: Ասվածը խորհելու տեղիք է տալիս նաև մեր ժամանակների իրողությունների լույսի տակ:

Հայտնի է, որ պատմականորեն հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը ունի դարավոր պատմական ակունքներ, որը սկզբնավորվել է 17-18-րդ դարերում՝ Իսրայել Օրու, Եսայի Հասան Զալայանի, Իվան Կարապետի, Արցախ-Սյունիքի հայ մելիքական մի շարք տների ռուսական քաղաքական կողմնորոշման ժամանակներից: Կարելի է փաստարկել ևս մեկ միտք, որ հայության լայն հատվածներ, ցուցաբերելով ռուսամետ կողմնորոշում, առանձնապես կարևորություն չեն տվել այն հանգամանքին, թե Ռուսաստանում ինչպիսի վարչակարգ է իշխել՝ ցարական, ժողովրդավարական թե բուլժևիկյան: Բայց, դրա հետ մեկտեղ՝ պետք է նկատել, որ այդ կողմնորոշումը եղել է միակողմանի, շատ դեպքերում չկշռադատված, միամիտ սպասումներով և, ցավոք, դա ժամանակ առ ժամանակ դրսևորվում է նաև մեր օրերում: Հայ ժողովրդի ռուսամետության գործոնը շատ ուժեղ է արտահայտվում, հատկապես, արցախահայության շրջանում: Մեր կարծիքով, պատահական չպետք է համարել, որ 1920 թ. նոյեմբերի վերջին Հայաստան մտած ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Հայիեղկոմի կազմն ամբողջությամբ արցախահայեր էին, բացառությամբ Սյունիքի Վաչագան գյուղի ծնունդ, աննկարագրելի ծայրահեղական Ավիս Նուրիջանյանի, որն, ի դեպ, կրթությունը ստացել էր Շուշիի թեմական դպրոցում: Բայց նաև հավելենք գլխավոր ցավալի այն երևույթը, որ հայկական զորքը, ինչպես կտեսնենք, հարկ եղած չափով չկռվեց հայ ժողովրդի ու հայկական պետականության գլխավոր

---

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 18:

թշնամու՝ Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակի դեմ: Այդ մասին հանգամանալի կխոսվի հետագա շարադրանքում:

Ինչ վերաբերում է ուս, նաև թաթար-հայկական երկրորդ՝ Արևելյան ճակատին, որը ձգվում էր Արցախ-Սյունիքի ուղղությամբ, ապա Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո գրեթե առանց դիմադրության (բացառությամբ, թերևս, Թևան Ստեփանյանի գլխավորած ազատամարտիկների խմբի պայքարի) խորհրդային մի փոքրաթիվ կարմիր զորք մտավ Լեռնային Ղարաբաղ՝ հեշտացնելով այն Ադրբեջանին միացնելու գործը: Եվ սա այն դեպքում, երբ մինչ այդ, երկու տարի շարունակ, դավադիր Ադրբեջանը փորձում էր նվաճել լեռնական հերոս ժողովրդին՝ արցախահայությանը, և միանալ իր ցեղակից Տաճկաստանին, բայց ապարդյուն: Այս կապակցությամբ Ջորավար Սեպուհի կյանքի ու գործի օրագրողը ցավով արձանագրում է. «Սակայն, ավաղ, մեյիքների այդ դավաճան ծննդավայրը իր կաշին փրկելու համար, ապերախտորեն բաց արավ Ղարաբաղի պողպատե դռները ուս մի քանի հարյուրանոց զորամասի առաջ եւ այժմ, միացած նրանց, արշավ է սկսել իրեն սնուցող մոր՝ Հայաստանի վրա»¹: Նույն օրագրողի վկայությամբ՝ թող զարմանալի չթվա, որ Ղազախ-Շամշադինի մայիս-հունիսյան ապստամբության շրջանում պարզվում է, որ Հայաստանի վրա շարժվող Գանձակի ռուս-թաթար խորհրդային կարմիր գնդում եղել են 100-ի չափ, հավանաբար հավաքագրված, ղարաբաղցիներ (արցախահայեր), որոնք կռվից հետո փախել են Գանձակի խորհրդային այդ գնդից²:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղը խորհրդայնացել է գործնականում առանց դիմադրության և, ինչպես արդեն ասվել է, այնտեղ գտնվող Դրոյի գլխավորած հայկական զորամասը, հետագա բարդությունների տեղիք չտալու համար, թողնում ու հետ է քաշվում Ջանգեզուր՝ առանց մեկ գնդակ արձակելու: Այն հանգամանքը,

---

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 43:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

որ Դրոն չի կռվել խորհրդային փոքրաթիվ զորքի դեմ, Սեպուհի օրագրողը բացատրում է «հայ զորավարի այլասերված ռուսասիրությամբ»¹:

Հայտնի է նաև, որ հուլիսի 4-ին Գորիս է մտնում Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան, իսկ օգոստոսի 1-ին Նախիջևանում իրար են միանում խորհրդային Կարմիր և Անգորայի ԱՄԺ բանակների զորախմբերը և փորձում ցամաքային կապ ապահովել երկու երկրների միջև:

Օգոստոսի 8-ին, Կարմիր բանակի ճնշմամբ, Դրոն հարկադրված դատարկում է նաև ամբողջ Սյունիքը և հետ քաշվում Դարալագյազ (Վայոց Ձոր): Այդ նույն ժամանակաշրջանում Նախիջևանի թուրք-թաթարական տարրերը, ժամանակ շահելու նպատակով, կեղծ բանակցություններ սկսեցին, իբրև թե հայկական կողմի պահանջները ընդունելու տրամադրություն ցույց տվեցին, անգամ նրանց պատվիրակները 'հաշտության առաքելությամբ' եկան Երևան և հետ վերադաձան այն բանից հետո, երբ որ խորհրդային զորքն արեն փոխադրվել էր Նախիջևան: Այժմ արդեն նրանք վերջնագիր ներկայացրին հայկական կողմին՝ դատարկելու նաև ամբողջ Շարուր-Նախիջևանը: Օգոստոսյան այդ օրերին Թիֆլիսում ընթացող հայ-ռուսական բանակցություններում օգոստոսի 10-ին ստորագրված Զամալյան-Լեգրան համաձայնագրով, Նախիջևանից զատ, Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ևս, իբրև վիճելի տարածք, «ժամանակավորապես» անջատվում է Հայաստանից և անցնում ՌՍԴԽՀ զորքերի հսկողության տակ: Այդ համաձայնագրով Հայաստանին միայն թույլատրվում էր օգտվել Շահթախթի-Նախիջևան-Ջուլֆա երկաթուղուց²:

Ամփոփելով վերը շարադրյալը, կարելի է արձանագրել, որ գործնականում առկա մի կողմից հայ, իսկ մյուս կողմից խառը՝ ռուս

---

¹ Նույն տեղում, էջ 54:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 248–249:

(կարմիր)-թուրքական երկու՝ Հյուսիսային և Արևելյան ճակատները առայժմ ակտիվ գործողությունների թատերաբեմ չէին, այլ ավելի շուտ՝ դեռևս սպասողական, որովհետև հիմնական հարձակումը սպասվում էր գլխավոր ու մահացու վտանգավոր թուրք-հայկական երկու ճակատներից: Եվ, քանի դեռ ընթանում էր ռուս-լեհական պատերազմը, և Բաթումում տեղակայված էր կայազորի դեր կատարող անգլիական մի զորամաս, խորհրդային կառավարությունը, առայժմ, ձեռնպահ էր մնում ակտիվ գործողությունների դիմելուց:

11. ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Հաղթանակը տարվում է դեռ կռիվը չսկսված՝ նախ բարոյապես, նախ հոգիների մեջ»¹:

Գ. ՆՏՂԵՆ

Բանակի ընդհանուր վիճակի մասին դատելիս՝ ծագում է մասշտաբային պատերազմին նրա պատրաստ լինելու հարցը: Այն պարզելու համար պետք է քննել մի շարք խնդիրներ՝ բանակի ընդհանուր վիճակը, բարոյահոգեբանական պատրաստվածությունը, օպերատիվ կառավարումը, սպառազինությունը, նյութատեխնիկական մատակարարման մակարդակը, բարձր հրամկազմի և սպայության պատրաստվածության և քաղաքական նվիրվածության աստիճանը, ընդհանուր կարգապահությունը, բանակի համալրումը, մարտական ու բարոյականային աստիճանը և համանման բազում այլ հարցեր: Դրանցից մի քանիսին արդեն անդրադարձել ենք:

Հայոց ազգային բանակի ամրության և մարտունակության գլխավոր հենասյուներից մեկը, անշուշտ, պետք է համարել որակյալ հրամկազմի, սպայական ազգային-ավանդական դպրոցի առկայութ-

յունը: Հասկանալի է, որ նորակազմ ՀՀ համար վաղ էր խոսել նման մարտարվեստի ազգային դպրոցի գոյության մասին: Ճիշտ է ասված, որ բանակի ոգին սպայությունն է: Ակնհայտ է, որ եթե զինվորը բանակում, ժամանակային առումով, ժամանակավոր ու հարափոփոխ երևույթ է, ապա սպայակազմը՝ տևականորեն հաստատուն, որով և կարելի է որոշել տվյալ բանակի սուբյեկտիվ դեմքը: Ավելին, բանակի կարգապահության, զինվորների մարտական և քաղաքական պատրաստվածության, բարոյականային ամրության ու տոկունության աստիճանը մեծապես կախված է սպայակազմի բանիմաց և նվիրված աշխատանքից: Հայոց բանակի սպայակազմի կարևոր հատկանիշներից մեկը պետք է լինի մարտի վճռական պահին անձնական օրինակով զինվորների՝ ոգևորելու կարողությունը, նրա փորձառությունը և տոկունությունը: Բայց, ցավոք, իրական պատերազմում մենք կտեսնենք, որ Կարսի պատերի տակ դասալքությամբ վարակված հայ զինվորը, օրինակ, չլսեց գնդապետ. Հ. Մազմանյանի կտրուկ ու ոգևորիչ խոսքը՝ կանգ առնել և դիմակայել թշնամուն:

Հուշագիրները ակնարկում են զորքի ընդհանուր թվակազմում սպայության թվի համամասնական պակասի, նվազ փորձառության, թույլ պատրաստվածության և ազգային-քաղաքական իդեալներին ոչ այնքան բարձր նվիրվածության մասին: ՀՀ անկումից հետո Կ. Պոլսում հայտնված «Յառաջ» թերթի նախկին խմբագիր Արսեն Միքայելյանը տեղի «Ճակատամարտ» թերթի առաջնորդողներում հանդես է եկել Կարսի անկման պատճառների բացահայտմանը վերաբերող հոդվածաշարով: Նա, բանակի այլևայլ բացերից զատ, շեշտում է բարձր հրամանատարության ու սպայության մասշտաբային պատերազմ վարելու անբավարար ունակությունը: Ըստ նրա, հին, փորձված, բանիմաց և տոկուն սպաների զգալի մասը մինչ պատերազմը զոհվել էր Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի, Բեռլոյք Վեդիի, Նախիջևանի, Ղազախի, Օլթիի, Աղբաբայի և այլ կռիվներում, իսկ դրանց տեղը

գրավել էին դեռևս անփորձ սպաներ¹:

Բանակի կայացման գործում, բացի ռազմատեխնիկական հագեցվածությունից, կարևորվում է բարձր հրամկազմի ու սպայության նյութական, բնակարանային, ընտանեկան-կենցաղային պայմանների պատշաճ ապահովմանն առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելը, ինչն ավելի կխթանի հետագայում ավելի որակյալ սպայակազմի ձևավորմանը և կոզևորի ու կմեծացնի սպայի պատասխանատվությունն ու նվիրումը հայրենիքի ու ժողովրդի առջև: Բայց մենք այն ժամանակ տեսնում ենք կանոնավոր ու կարգապահ բանակին անհարիր ու մերժելի մի երևույթ, երբ անգամ բարձր հրամկազմից ոմանք ունեցել են թալանի, անօրինական հարստանալու հակումներ, որոնք էլ անուղղակի կերպով բացասաբար պիտի անդրադառնային բանակի մարտունակության և սպասվելիք պատերազմի վերջնարդյունքի վրա:

Եվ վերջապես, ռազմականապես մարտունակ և քաղաքականապես ամուր բանակի համար շատ կարևոր է նրա **ապակուսակցականացված** լինելը: Ակներև է, որ բանակում կուսակցական կառույցների առկայությունը՝ իշխանական թե ընդդիմադիր, քաղաքականացնում և ներքուստ խարխլում է բանակի շարքերի միասնականությունը և պետության քաղաքական ամրությունը: Այդ իմաստով ուշագրավ է, որ ՀՀ խորհրդարանի ընտրությունների մասին օրենքով՝ «իսկական զինվորական ծառայության մեջ եղածները ընտրություններին մասնակցելու իրավունք չունեն»²: Բացի այդ, օրենքով արգելված էր կուսբջիջների առկայությունը զորամասերում: Սակայն արձանագրենք, որ այն բարդ ժամանակներում դա չովեց ցանկալի արդյունք: Ցավոք, ՀՀ բանակ սողոսկած բոլշևիկները, իբրև Հայոց պետականության «5-րդ շարասյուն», մոտեցող թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին և ընթացքում քայքայիչ, չկովելու, դասալքիչ աշխատանք-

¹ Տե՛ս՝ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1 հունվարի 1921 թ.:

² Տե՛ս «Օրենք Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց», ա.տ. և թ., էջ 1, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 62, թ. 1:

ներ էին տանում գինվորականության շրջանում և հող նախապատրաստում Հայաստանի պարտության, պետականության անկման ու խորհրդայնացման համար:

Չի կարելի ասել, թե կառավարությունն ու խորհրդարանը, նաև մյուս պետական համապատասխան մարմինները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձրել բանակի ու պաշտպանության հարցերին: Այսպես, խորհրդարանի հանձնարարությամբ, նրա առանձին հանձնաժողովներ գործուղվել են հանրապետության տարբեր շրջաններ՝ Կարսի, Նոր-Բայազետի, Դիլիջանի, Դարալագյազի, Էջմիածնի, Սուրմալուի և այլն, տնտեսական ու հանրային բնույթի հարցերից զատ, կատարել են նաև զորքի ու երկրի պաշտպանության հետ կապված հարցերի ուսումնասիրություններ և ներկայացրել առաջարկություններ: Օրինակ, 1920 թ. հունվար-փետրվարին Կարս գործուղված խորհրդարանական հանձնաժողովը առաջարկություն էր ներկայացրել բարելավել գինվորների նյութական պայմանները, հոգ տանել պահեստային գինվորների ընտանիքների պայմանների բարելավմանը, վերջ տալ դասալքությանը և այլն¹:

Բանակում ու, հատկապես, բարձր հրամանատարության շրջանում առկա անհաղթահարելի խնդիրներից էր միջանձնական անհամերաշխությունը, որը տեղ-տեղ վեր էր ածվում թշնամանքի: Հարկ է արձանագրել, որ պատերազմի նախաշեմին զորական-կարգապահական բնույթի մի շարք խնդիրներ են եղել հատկապես ամենավտանգավորը համարվող Կարսի ճակատում: Այսպես, նախարարապետ Հ. Օհանջանյանի՝ գեներալ Մ. Սիլիկյանին ուղղված օգոստոսի 21-ի գրություն-հանձնարարականի բովանդակությունից (դրա մասին օգոստոսի 17-ին վարչապետին զեկուցել է Կարսի գին. պարետ գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, որը, մեր կարծիքով, այնքան էլ վստահություն չի ներշնչում, որովհետև գեներալի և նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հարաբերությունները լարված են եղել) երևում է, որ «-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 2, թ. 2:

Կարսի նահանգում տիրում է կատարյալ անիշխանություն, դասալքություն և զինվորների ու ադմինիստրացիայի պաշտոնյաների ավագակություններ ու զեղծումներ»¹: Այնուամենայնիվ, դրանք ստուգելու, պատճառները բացահայտելու և մեղավորներին պատժելու նպատակով նախարարների խորհուրդը օգոստոսի 20-ին որոշում է կայացրել Կարս ուղարկել մի հատուկ հանձնաժողով՝ կազմված պատգամավոր Հովկ. Բուդաղյանից և գնդապետ. Ա. Շահմազյանից (նախագահությամբ՝ գեներալ Մ. Սիլիկյանի), ծանոթանալու իրերի դրությանը և դատի հանձնելու զեղծարարներին ու հանցագործներին ու այդ մասին շտապ զեկուցել բարձր իշխանության մարմիններին, ընդհուպ մինչև նախարարների խորհուրդ²: Սակայն, արխիվային տվյալ գործի հետագա ընթացքից պարզ չի դառնում, թե այդ հատուկ հանձնաժողովը մեկնե՞լ է Կարս, թե՞ ոչ և թե ինչ արդյունքի է հասել: Մենք հակված ենք կարծելու, որ հանձնաժողովի մեկնումը զանազան պատճառաբանություններով հետաձգվել է, այդպես էլ՝ առանց որևէ ընթացք տալու, իսկ դրանից հետո տեսնում ենք, որ շուտով սկսվում է թուրք-հայկական պատերազմը: Բացի այդ, կառավարության հանձնաժողովը չի գործել, երևում է նրանից, որ Կարսի զինվորական ու քաղաքացիական իշխանության երկու թևերի լարված հարաբերությունները պահպանվեցին մինչև վերջ՝ մինչև Կարսի աղետալի անկումը ու նաև դրանից հետո:

Ստ. Ղորղանյանի և Դ. Փիրումյանի միջև առկա տևական անհաշտ հարաբերությունները պատկերացնելու համար ներկայացնենք ավելի վաղ՝ դեռ 1920 թ. հունվարի 10-ի ամսաթվով մի գրություն՝ կազմված Ղորղանյանի կողմից հասցեագրված Մինիստրների խորհրդի լիազոր Գևորգ Խատիսյանին: Դրանում նահանգապետը նշում է, որ «այնտեղ ուր իշխում է գեներալ Փիրումյանը, աշխատանք շարունակելն անհնարին է, քանի որ նա հրաժարվում է ճանաչել կառա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 184, թ. 56:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 184, թ. 56:

վարության կողմից լիազորված անձանց իշխանությունը, իսկ ինքը անընդունակ է գործ անել, նախ՝ որովհետև գործը նրա ուժերից վեր է, և երկրորդ, որ ինքը անհամապատասխան է կոմենդանտի պաշտոնի համար, և դրանում եմ ես տեսնում բուն Ղարսի գույքերի անհետանալու գլխավոր պատճառը»¹։ Բերված երկու փաստերը ինչ-որ չափով՝ իբրև ահագանգ, վկայում են ճակատամերձ Կարսում իշխանության երկու թևերի միջև ներքին անառողջ հարաբերությունների մասին։

Այդուհանդերձ, մոտեցող պատերազմի նախօրյակին ՀՀ կառավարությունը, նրա ռազմապաշտպանական մարմինները որոշ քայլեր ձեռնարկել են բանակի և երկրի պաշտպանունակության ամրակայման ուղղությամբ, որոնք, սակայն պատերազմի մեկնարկով ավարտին չհասցվեց։

Հայկական բանակի և ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական գործընթացներին քաջաձանոթ գործիչ Հ. Տեր-Հակոբյանը վկայում է, որ, երբ թուրքական հարձակումը սկսվեց, հայկական բանակի վերակառուցումը դեռ ընթացքի մեջ էր²։ ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը, անդրադառնալով պատերազմին Հայաստանի պատրաստ լինելու հարցին, հավաստում է. «Այո՛, մենք պատրուստ չէինք պատերազմի։ Բոլշեիկների մայիսեան ապստամբութիւնը ծանր հետեւանքներ էր ունեցել Հայաստանի պետական կեանքի, մանավանդ, երկրի պաշտպանունակութեան գործի համար։ Կառավարութեան մեքենան խանգարուած էր։ Բանակի ռազմունակութիւնը կոտորուած»³։

Հայկական բանակի գլխավոր հրամանատար, սպարապետ, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի զորակայանի (սպայակույտ-շտաբի) պետը սկզբում գնդապետ Ալ. Վեքիլյանն էր։ Սակայն, Կարսում պատերազմական իրադրության սրման հետևանքով, վերջինս մեկնեց Կարս, որպեսզի ավելի մոտիկից հսկի և համապատասխան քայլեր

¹ Նույն տեղում, գ. 126, թ. 2։

² Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 85։

³ Վրացեան Ս., *Կեսեքի ուղիներով*, հ. Բ, Պեյրութ, 1960, էջ 241։

րով արձագանքի ճակատի ռազմասպերատիվ վիճակին: Նշենք, որ այդ պաշտոնում նրան փոխարինում է ռուս գեներալ Ֆիսենկոն:

ՀՀ բանակի զորակայանը ի պաշտոնե ենթարկվում էր Ձինվորական նախարարին: Ռազմական այս գերատեսչությունները, իրավական և ռազմական բնույթի ինչ-որ գործողություններ կատարելու առումներով, որոշակի կախվածություն ունեին ՀՀ խորհրդարանի զինվորական հանձնաժողովից: Ձինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը ռազմապաշտպանական գործերի գծով մասնագիտական կրթություն չուներ, այդ գործերով նրա օգնականը (տեղակալը) ՀՀ նախկին առաջին զիննախարար, գեներալ Հովի. Հախվերդանն էր, իսկ լարչական գործերի գծով շտաբի պետը՝ գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը: Բանակի ռազմա-տեխնիկական մատակարարման պետն էր գեներալ Կ. Ղամազյանը (Գամազով), պարենավորմանը՝ գեներալ Լոմֆյանը, հրանոթաձիգների պետը՝ գեներալ Քրիստափոր (Խաչատուր) Արարատյանը¹: Ինչ վերաբերում է ըստ ռազմաճակատների հրամանատարների բաշխվածության հարցին, ապա գլխավոր ռազմաճակատ հանդիսացող Կարսի (Օլթի-Սարիղամիշ-Կաղզվան) ճակատի հրամանատարը, մինչև թուրքերի ընդհանուր հարձակումը՝ 28/29-ը, անվանապես համարվում էր Դ. Բեկ-Փիրումյանը, սակայն սեպտեմբերի 29-ին՝ Սարիղամիշի անկումից հետո, Ալեքսանդրապոլ-Կարսի ճակատի հրամանատար է նշանակվում գեներալ Մ. Սիլիկյանը, իսկ ճակատի շտաբը (զորակայանը) գլխավորում է գնդապետ Ալ. Վեքիլյանը: Այժմ արդեն Կարս քաղաք-ամրոցի հրամանատար գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանը ի պաշտոնե ենթակա էր ճակատի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Մ. Սիլիկյանին: Բանակը թվաքանակի, զենք-զինամթերքի, սնունդ-հագուստի հագեցվածության և այլ պահանջունքների տեսակետից, հուշագիր Վ. Արծրունու վկայությամբ, առանձնապես պակաս չի ունեցել²:

¹ Տե՛ս Տեր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 90:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 143-144:

**12. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ՌԱԶՄԱՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ:
ՔԵՄԱԼԱ-ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ «ԴԱՇԻՆՔԸ»:**

Ցեղասպանություն տեսած ու ապրած հայ ժողովրդի քաղաքական պահանջատիրության միջազգային մակարդակով իրավապայմանագրային մարմնավորումը եղան 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Անտանտի 13 պետությունների, այդ թվում, ՀՀ մասնակցությամբ և պաշտոնական Թուրքիայի (Կ. Պոլսի) միջև ստորագրված Սևրի պայմանագիրը և ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի նոյեմբերի 22-ի հրապարակած հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ Իրավարար վճռով Միացյալ և Անկախ Հայաստանի պայմանագրային ամրադրման փաստը¹: Սակայն, այդ նույն Թուրքիայի տարածքում (Անատոլիայում) ասպարեզ իջած ու տակավին միջազգային ճանաչում չգտած քեմալական կառավարությունը, մերժելով Սևրի պայմանագիրը և պայքարելով դրա դեմ, այդ գործում, ինչպես արեն ասվել է, սկսեց զորակցություն (համակողմանի օգնություն) ստանալ առաջին հերթին բուլշևիկյան Ռուսաստանից ու պայքարել այդ պայմանագրի հետևանքների վերացման համար: Քեմալական Թուրքիան, իբրև երիտթուրքերի կառավարության քաղաքականության ոչ պաշտոնական շարունակող, փոխանակ Աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդին հասցրած իր նախորդ կառավարության ցեղասպան քաղաքականության հետևանքները վերացնելու պարտավորություն ստանձներ, ընդհակառակը, ծրագրում է հարձակվել ՀՀ վրա. մի կողմից թույլ չտալու Սևրի պայմանագրի գործադրումը, մյուս կողմից՝ փաստորեն շարունակելու երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը այս անգամ սյրվեն արևելահայության նկատմամբ:

---

¹ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Հակոբյան Ա., *Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը Հայոց պայմության հողովույթում*, Եր., 2020:

Եվ այս ստոր գործը հաջողեցնելու համար նա ստանում է բոլշևիկյան Ռուսաստանի լուռ համաձայնությունն ու օգնությունը:

Թուրք-հայկական պատերազմի առնչությամբ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերից է Խորհրդային Ռուսաստանի ցուցաբերած օգնությունը թուրքերին, մի հարց, որ արդիական է նաև մեր ժամանակներում: Թուրք-հայկական ռազմական բախման հարցում Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը հանդես է բերել զգուշավորություն: Այդ կապակցությամբ, Վ. Լենինը նշել է, որ «մենք այդ հարցում պետք է հանդես բերենք մաքսիմում զգուշություն»¹: Բայց, դա ամենևին չի նշանակում, թե Խորհրդային Ռուսաստանը ձեռնպահ մնաց քեմալականներին օգնություն ցուցաբերելուց, ռազմաֆինանսական համակողմանի մի օգնություն, որը վերջին հաշվով ուղղվեց Հայաստանի ու Հունաստանի դեմ: Լենինյան զգուշավորությունը վերաբերել է Անտանտի կողմից տարածաշրջանում հնարավոր միջամտության առիթ չտալուն: Արձանագրենք նաև, որ այդ օգնությունը ցուցաբերվել է ինչպես մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, այնպես էլ պատերազմի ընթացքում և նաև հետագայում:

Հայտնի է, որ Հայաստանի ու հայերի դեմ քեմալականների ռազմաքաղաքական հաջողության գործում Խորհրդային Ռուսաստանը (ՌՍԴԽՀ) անթաքույց ցուցաբերեց ռազմաֆինանսական (դրամ, ոսկի, զենք-զինամթերք, քաղաքական ու դիվանագիտական) համակողմանի օգնություն ու աջակցություն: Սա ցավալի փաստ է, սակայն պատմական ճշմարտություն: 1920 թ. ամռանը Մոսկվայի հայ-ռուսական բանակցություններում Հայաստանի պատվիրակության անդամ Համբ. Տերտերյանի կարծիքով՝ «Խորհրդային կառավարությունը թուրքերին օգնելու նպատակներից

---

¹ Լենին Վ.Ի., ԵԼԺ, հ. 41, էջ 362:

մեկն էլ՝ Թուրքիայի խորհրդայնացումն էր մոտ ապագայում»¹։ Իրոք, համաշխարհային հեղափոխության ցնորամիտ հովերով տարված բուլնիկ առաջնորդների նպատակներից մեկն էլ այն էր, որ ակնկալում էին առաջիկայում Թուրքիայի խորհրդայնացում։ Ավելին, այդ ճանապարհին նրանք պատրաստ էին անգամ, եթե «հարկաւոր կը լինի զոհել մէկ միլիոն Հայեր»²։ ԵՎ այս համատեքստում ծիծաղելի է խորհրդային պատմագրության մեջ և, ոչ միայն նրանում, տարածում ստացած այն միտքը, թե 1920 թ. բուլնիկները փրկեցին Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը թուրքական աղետից։

Ինչպես արդեն ասվել է, թուրք միլիոնների առաջնորդ Մ. Քեմալը Ռուսաստանից օգնություն ստանալու ցանկության մասին է խոսում 1920 թ. ապրիլի 26-ի Վ. Լենինին ուղղված հենց առաջին նամակում, այլ խնդիրների շարքում թվելով նաև ֆինանսական ու զենք-զինամթերքով օգնության մասին։ ՀՀ բանակի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ, կապիտան Դևոյանցի կազմած 1920 թ. ապրիլի 23-ի թիվ 15 գաղտնի ամփոփագրից տեղեկանում ենք, որ «վերջին ժամանակներում լաստանավերով (հավանաբար, Օդեսայից) Սամսուն է բերվել մեծ քանակությամբ սպառազինություն, որը փոխադրվել է Սվազ ու Մալաթիա, իսկ այդտեղից էլ բաշխվել հունական և հայկական ռազմաճակատներին»³։ Թուրքական վավերագիր աղբյուրներից քաղված տվյալներով, 1920 թ մայիսի 16-ին Խալիլ փաշան և Ֆուաթ Սաբիթը հանդիպել են ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի անդամ Լև Կամենսկին, որը խոստացել է Անկարային օգնություն տրամադրել 1 մլն թուրքական լիրա ոսկով, 60 հազ. հրացան, 180 մլն փամփուշտ, 108 փոքր և 12 խոշոր տրամաչափի հրանոթներ։ Միաժամանակ, կողմերը պայմանավորվել էին, որ այդ ամենը

---

¹ Տերտերեան Հ., *Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները*՝ Լ. Շանթի պարզախոսութիւնը (տե՛ս «Հայրենիք», («Հայրենիք», Պոստոն, 1954, թիւ 1, էջ 9)։

² Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 266։

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1-ին, թ. 176։

պետք է մնա գաղտնի¹:

Արդյունքում, ծովով ու ցամաքով դրամի, զենք-զինամթերքի մատակարարումը սկսվեց ու մեծ չափեր ընդունեց արդեն ամռանը՝ ռուս-թուրքական մոսկովյան բանակցությունների արդյունքում: 1920 թ. օգոստոսի 24-ի նախաստորագրված խորհրդա-թուրքական պայմանագրով Ռուսաստանը պարտավորվում էր թուրքերին օգնել զենքով և ֆինանսներով: Այնտեղ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել Բուրքիային 5 մլն. ռուբլի ոսկով օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ, որից 1 մլն.-ը թուրք պատվիրակ, տնտեսության կոմիսար (նախարար) Յու. Քեմալ բեյը սեպտեմբեր ամսին իր հետ տանում է Անատոլիա²: Այդ նույն ամռանը, այսինքն, մինչ թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, խորհրդա-քեմալական ռազմական համագործակցության շրջանակներում, քեմալականները ռուսական ոսկով կարողացան գնել 20 ինքնաթիռ, 200 հազարից ավելի հրացան, 1500 գնդացիր, 4 ավիոշարժիչ, 930 բեռնատար ավտոմեքենա, մեծաքանակ ռազմամթերք և տեխնիկա³: Խորհրդային կառավարությունը, ընդառաջ գնալով քեմալականների խնդրանքին, ամռանը Ս. (Գ.) Օրջոնիկիձեի հրահանգով, Կարմիր բանակի միջոցով, Թուրքիա ուղարկեց 6000 հրացան, ավելի քան 5 մլն.-ից ավելի փամփուշտ, 17.600 արկ, իսկ Սյունիք-Նախիջևանի վրայով, որպես օգնություն, «Դրոյի քթի տակով», դեպի Էրզրում՝ Ք. Կարաբեքիր փաշային հասցվեց ռուսական 200,6 կգ ծուլածո ոսկի և այլն⁴: Մեկ այլ, ոչ լրիվ տվյալներով, ամառվա ընթացքում քեմալականները օգնության կարգով բուլնիկներից ստացել են նաև 25 փուլ ոսկի, 100

---

¹ Տե՛ս Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմում, էջ 429:

² Տե՛ս Багиров Ю.А., նշվ. աշխ., էջ 40, 120, նաև՝ Хейфец Ал., նշվ. աշխ., էջ 82:

³ Шеремет В.И., Босфор, с. 241.

⁴ Տե՛ս ДВП СССР, т. 3, М., 1959, с. 675, «Մշակ», 21 սեպտեմբերի 1920 թ., նաև՝ [169](https://ru.wikipedia.org/wiki/Ататюрк.-Мустафа-Кемаль, Հակոբյան Ա., Հայոց պալամություն, Եր., 2018, էջ 309:</p></div><div data-bbox=)

գնդացի, 8 հրանոթ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք¹ և այլն:

Թուրքական մեկ այլ վավերագիր փաստաթղթով, 1920 թ. ւեպտեմբերին Նովոռոսիյսկի և Տուապսեի նավահանգիստներից հորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիա է ուղարկել 200 հազ. հրացան, 5 մլն փամփուշտ, 400 հրանոթ, 100 բեռնատար, 100 հազ. զինվորական հանդերձանք, ամեն ամիս՝ 600 տոննա բենզին և այլն²: Եվ այս ամենը՝ մինչ կսկսվեր թուրք-հայկական պատերազմը: Այնուհետև, բերված են տվյալներ, երբ այդ օգնությունը 1921–1923 թթ. շարունակական ու վիթխարի չափերի հասավ³: Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակման բառացիորեն հաջորդ օրը՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 29-ին, ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի պլենումը որոշում է «փողով և զենքով փաստացի օգնություն ցույց տալ քեմալականներին»⁴:

Քեմալականներին բազմակողմանի օգնություն ցույց տալու կապակցությամբ անթաքույց շատ հարուստ փաստավավերագիր նյութեր են պարունակում հենց Ռուսաստանի արտգործ ժողկոմատի 1920–1921 թթ. վերաբերող բազմահատոր փաստաթղթերի ժողովածուն: Այսպես, օրինակ, այդ վավերագրերից մեկում կարդում ենք, որ միլիական շարժման ղեկավար Մ. Քեմալի հաճնարարությամբ, Իսմայիլ Էնվեր փաշայի հորեղբայր Խալիլ փաշան, ստանալով ռուսական սպառազինության և ոսկու առաջին խմբաքանակը, ծովային ճանապարհով ուղարկել է Թուրքիա⁵: Կարելի է ասել, որ հորհրդային Ռուսաստանը Հայկական հարցում երկդիմի ռազմաքաղաքական խաղ էր խաղում՝ մի կողմից բանակցություններ վարելով, իբրև

---

¹ Յակոբեան Ար., *Բոլշևիկների օգնությունը քեմալականներին 1920 թ.* (տե՛ս «Դրօշակ», Եր., 2000 (դեկտեմբեր), թիւ 1 (1569), էջ 160):

² Տե՛ս Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմում, էջ 429:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430–434:

⁴ Խաչատրյան Կ., *Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920 թ.* (տե՛ս «Լրաբեր» հաս. գիտ., Եր., 1997, թիվ 3, էջ 50):

⁵ Տե՛ս *ДВП СССР*, т. 2, М., 1958, с. 724, նաև՝ *Լազեան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 249:

«բարեկամական դաշնագիր» կնքելով, քաղաքական հող էր նախապաւորաստում Հայաստանի խորհրդայնացման համար, իսկ մյուս կողմից՝ համակողմանի ռազմաֆինանսական օգնություն էր ցուցաբերում Հայաստանի դեմ պատերազմող Թուրքիային¹:

Խորհրդա-քեմալական մերձեցումը արտահայտվում էր ոչ միայն զինական ու ֆինանսական օգնության ձևով, այլև երկու երկրների միջև հաղորդակցության կապի և միմյանց զորքերի միջև անմիջական շփման ու ցամաքային կապի հաստատման միջոցով, իսկ այդ կապի ամենահարմար ուղիներից մեկը ՀՀ տարածքն էր: Ամերիկայում լույս ընծայվող «Հայրենիք» թերթը տեղեկացնում է, որ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի հայ-ռուսական համաձայնագրի ստորագրումից հետո «ավելի քան 7 հազար բոլշևիկյան զինուորներ Ղարաբաղ-Չանգեզուր-Նախիջևան գծով անցել են Թուրքիա և Պայագետի մէջ միացել են Քյազիմ Գարապետի զորքերի հետ»²: Այդ նույն օրը Արևելյան ճակատի հրամանատար Բ. Կարաբեքիր փաշան ոգևորությամբ հայտարարել է. «11-րդ մուսուլմանական (նկատի ուներ բոլշևիկյան Կարմիր՝ Ա.Հ.) բանակը, հասնելով կովկասյան մեր սահմանը, եկել է մեզ օգնության»³: «Մեր դաշնակիցները՝ բոլշևիկները, մշտապես մեզ մատակարարում են զենք և զինամթերք: Մենք կարող ենք վստահ լինել, որ մեզ համար տխուր օրերն արդեն հետևում են,- ամփոփում էր Բ. Կարաբեքիրը»⁴:

Այդ կապակցությամբ, տեղին է հիշատակել այն ժամանակ Հարավային Կովկասի փաստական ղեկավար Ս. Օրջոնիկիձեի ակնարկը՝ Հայաստանի վրայով դեպի Թուրքիա անգամ զորք փոխադրելու մասին: Այսպես, նա ՌՍԴԽՀ արտգործ ժողկոմի տեղակալ Լ. Կարախանին (պատճենը՝ Լենինին և Ստալինին) ուղղված մայիսի

Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Հայաստանի խորհրդայնացման հարցի շուրջ (1920 թ.)*, «Դրօշակ», Եր., 2001, թիվ 2, (մարտ), էջ 150:

² «Հայրենիք», Պոսթըն, 25 օգոստոսի 1920 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 351:

⁴ Նույն տեղում:

24-ի հեռագիր-պատասխանում գրում էր, որ «Չեմ կարծում, թե դաշնականները համաձայնեն թույլ տալ մեր զորքերի և զենքի անցում Թուրքիա: ...Առայժմ, կգրավենք Նախիջևանի շրջանը, Օրդուբադը, Ջուլֆան, իսկ հետո պարզ կդառնա (ընդգծումը բնագրին է՝ Ա.Հ.)»¹: Բայց, այդ ամենով հանդերձ, խորհրդային կողմը փորձում էր հանդես բերել չեզոքություն, որպեսզի չստեղծվեր տպավորություն, թե Հայաստանի հանդեպ տեղի է ունենում խորհրդաթուրքական համատեղ ագրեսիա: Հայաստանի քաղաքական ղեկավար շրջանականները, դեռ թուրք-հայկական պատերազմը չսկսված, բազում այլ խողովակներով արդեն իրազեկ էին խորհրդա-քեմալական գործակցության մասին: Այսպես, Հայաստանի արտգործնախարարության տեղեկատու բաժնի վարիչ Մ. Արզումանյանը հոկտեմբերի 1-ին հրապարակել է հետևյալ հաղորդագրությունը, որ Հայաստանի կառավարությունը սեպտեմբերի 30-ին հայտափար է ուղարկել Չիչերինին, որով «խնդրվում էր կանգնեցնել խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակից տաճիկ զորքերի առաջխաղացումը և հետքաշել նրանց Հայաստանի սահմաններից»²:

Հայ պատմագրության մեջ տեղ գտած կեղծիքներից մեկն այն է, որ խորհրդային պատմաբանները փորձել են պարզաբանում տալ այն մասին, որ խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից քեմալական զորքերին դրամով և սպառազինությամբ օգնությունը ցուցաբերվել է միայն մինչև թուրք-հայկական պատերազմը, որից հետո, իբր, ընդհատվել է այդ օգնությունը, կամ էլ այդ օգնությունը քեմալականներին կատարվել է թուրք-հայկական պատերազմից հետո, և որ այն ուղղված է եղել բացառապես Արևմուտքի իմպերիալիզմի, և ոչ Հայաստանի դեմ: Ասվածը հերքելու համար բավարար է բերել մի քանի փաստական տվյալ: Այսպես, օրինակ, պատերազմի ամենաթեժ շրջանում՝ հոկտեմբերի 15-ին, Հայաստանի կա-

---

¹ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 61, նաև՝ *Հոկրաքյան Է.Ա., Նախիջևանի հիմնահարցը 1920 թ. մայիս – 1921 թ. հոկտեմբեր*, էջ 19:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 112:

ռավարությունը պաշտոնական տեղեկություն է ստանում, որ 12 օր առաջ Տուապետում ստացվել է Մոսկվայից ուղարկված 16 վագոն հրացան ու փամփուշտ, որը շոգեմակույկներով Տուապետից փոխադրվել Տրապիզոն ու բաժանվել հայկական ռազմաճակատ մեկնող չեթնիկներին»¹: Այդ մասին Հայաստանի կառավարությունը հայտնել է Մոսկվա և Դաշնակից երկրների Թիֆլիսի ներկայացուցիչներին:

Ուշագրավ է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի՝ Թուրքիային ցուցաբերած զինական օգնության փաստը չի վրիպել անգամ 1920 թ. աշնանը Վրաստան ժամանած 2-րդ Սոցինտերնի պատվիրակության ուշադրությունից: Այսպես, 2-րդ Ինտերնացիոնալի առաջնորդներից Կարլ Կաուցկին պատմել է, որ Վրաստան մեկնելու ճանապարհին՝ Տրապիզոնում, մի պահ կանգառի ժամանակ տեսել է, թե ինչպես «իրենից քիչ հեռու կեցած էր Խորհրդային նաւը, որից մեծ քանակությամբ զենք էին ցամաք հանում թուրքերի համար»²: Հետաքրքրական է, որ թուրքերի Հայաստանի վրա հարձակման հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 29-ին, ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի նիստում, այլ հարցերի թվում, որոշում է կայացվել «Քեմալականներին ցույց տալ գործնական օգնություն դրամով և զենքով»³: Վերը բերված խոսույն փաստերը գալիս են հերքելու զուտ քարոզչական նպատակ հետապնդող հար և նման տեսակետները:

*
*   *
*

Փաստավավերագիր նյութերը ցույց են տալիս, որ քեմալական բանակը սպառազինություն է ձեռք բերել ոչ միայն Ռուսաստանից,

---

¹ Վրացեան Ա., *Խարխափումներ*, Պոսթըն, 1924, էջ 86, նաև՝ Հակոբյան Ա., *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.*, Եր., 2018, էջ 132:

² Նավասարդյան Վ., *Աշխարհի քաղաքական երկունքը* (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 11 (սեպտեմբեր), էջ 66:

³ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 177.

այլ տարբեր ճանապարհներով գենք-գինամթերք է կուտակել թուրք-հայկական պատերազմից դեռ շատ ավելի վաղ: Այս կապակցությամբ, ուշադրության է արժանի ռուս արևելագետ Վ. Շերեմետի բերած փաստաթուղթը: Նա, հղումներ կատարելով, վկայաբերում է 1920 թ. հունվարի 23-ին թուրքական 61-րդ դիվիզիայի հրամանատար Քյազիմ բեյ էֆենդիի՝ Անկարայում տեղակայված 20-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարությանն ուղղված ծածկագիր գրությունը որով խնդրում էր նորին մեծության Մուստաֆա Քեմալ փաշային ծածկագրով հաղորդել հետևյալը. «Հալիպոլի մոտերքում ֆրանսիացիների հսկողության տակ գտնվող Աղբաշի գինապահեստը, որը Անտանտի տերությունները հասցեագրել էին գեն. Ա. Դենիկինի բանակին և 4 օր առաջ, երբ ռուսական նավը եկավ, որ այդ բեռը փոխադրի, սակայն մեր փառապանծ հրամանատարներից Համիդ բեյ Քեփրյույուլուն գիշերով ուղևորվում է եվրոպական ափ և տիրում է այդ գինապահեստին, իսկ ֆրանսիացի պահակախմբին առնում իր հսկողության տակ: Եվ այն բանից հետո, երբ պահեստավորված ամբողջ գենքն ու գինամթերքը ուղարկվում է երկրի խորքը. նոր միայն ֆրանսիացիները բաց են թողնվում»¹: Քյազիմի հայտնած տեղեկություններով, Աղբաշի պահեստարանում պետք է որ լինեն 8000 ռուսական հրացան, 40 ռուսական գնդացի և 20000 արկղ փամփուշտ և պահեստամասեր²: Մ. Քեմալի ներկայացուցիչը հունվարի 29-ին Անկարայից Քյազիմ բեյին ուղղված պատասխանում երախտագիտություն էր հայտնում վերջինիս նախածեռնությանը և Համիդ բեյ Քեփրյույուլիին՝ նման խիզախ քայլի ու այդ մեծ հաջողության համար³: Սա նշանակում է, որ թուրք-հայկական պատերազմից դեռ շատ ամիսներ առաջ Քեմալի բանակը շարունակաբար դրսից ու ներսից սպառազինվել է: Ի դեպ, քեմալականները բռնագրավել են նաև 1920 թ. աշնանը քաղաքացիական կռիվներում պարտված և

¹ Шеремет В.И., Босфор, с. 242:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

իրենց տարածքով՝ Նեղուցներով անցնող դենիկինյան և վրանգելյան սպիտակ բանակների զենք-զինամթերքը: Հասկանալի է, որ տարբեր ուղիներով ձեռք բերված այդ զենք-զինամթերքն ուղղվում էին Արևմտյան ռազմաճակատ՝ Հունաստանի, իսկ Արևելյան ճակատ՝ Հայաստանի դեմ:

Խորհրդային շրջանի փաստավավերագիր ժողովածուներում ու գրականության մեջ շատ ավելի հարուստ տվյալներ կան 1921-1922 թթ. ընթացքում Թուրքիային ցույց տրված օգնության մասին: Ոչ լրիվ տվյալներով, 1920-1921 թթ. ընթացքում, Խորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիային ցուցաբերել է զենք-զինամթերքի օգնություն հետևյալ չափերով՝ 39275 հրացան, 63 մլն փոմփուշտ, 327 գնդացիր, 54 թնդանոթ, 20000 հակազագ, 129479 արկ և մեծ քանակությամբ այլ զինվորական հանդերձանք: Թուրքիային տրվեց նաև երկու ծովային կործանիչ¹: Միայն 1921 թ. փետրվար-մարտյան Մոսկվայի ռուս-թուրքական խորհրդաժողովի բանակցությունների ժամանակ թուրք պատվիրակությունը կարողացավ 150 մլն ռուբլի (ոսկով) օգնության պարտավորություն կորզել և այլն²: Ստացվում էր այնպես, որ Խորհրդային Ռուսաստանը օգնում էր Թուրքիային, որպեսզի նա Արևելքից կտներ «իմպերիալիստական Անտանտի դաշնակից պետություն» համարվող Հայաստանի, իսկ Արևմուտքից՝ դարձյալ Անտանտի երկիր Հունաստանի դեմ:

Միակողմանի չլինելու համար նշենք, որ քեմալականներին օգնում էր ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանը, այլև Թուրքիային նախնական թշնամի համարվող, բայց այժմ արդեն, իրենց շահերի թելադրանքով հաշտվելու եզրեր փնտրող, Անտանտի երկրներ Իտալիան և Ֆրանսիան, որոնք ևս չէին խորշում զինել քեմալական բանակը: 1920 թ. աշնանը Ֆրանսիական և իտալական նավերը զենք ու զինամթերք էին մատակարարում թուրք ազգայնականների

¹ Տե՛ս *ДВП СССР*, М., 1959, т. 3, с. 675.

² Տե՛ս *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 433, 452-453.

բանակին¹: Եվ սա այն դեպքում, երբ Թուրքիան պատերազմում էր Անտանտի փոքր դաշնակիցներ համարվող Հայաստանի և Հունաստանի դեմ: Ահա, թե ինչպիսին է եղել թուրքական **ճկուն, երկակի, խորամանկ ու աճպարարական** արտաքին քաղաքականությունը, որը հաջողությամբ շարունակում է նաև մեր ժամանակներում:

Այսպիսով, բերված փաստավավերագիր անհերքելի տվյալները հաստատումն են բոլշևիկ-քեմալական գինական համագործակցության, որն իր սուր ծայրով՝ դարձյալ ուղղված էր Սևրի պայմանագրի խափանմանը և ծառայում էր թուրքերի համար Սևրի անցանկալի հետևանքների վերացմանը: Այդ համատեքստում, պարզորոշ երևում է Հայաստանի խնդրում Խորհրդային կառավարության երկդիմությունը. մի կողմից՝ նրա ներկայացուցիչը բանակցում էր Հայաստանի հետ, իբր, «բարեկամական» դաշնագիր կնքելու համար, մյուս կողմից՝ նա ծովով ու ցամաքով համակողմանի ռազմական ու ֆինանսական օգնություն էր հատկացնում Հայաստանի դեմ պատերազմող Թուրքիային: Նշված երկդիմի քաղաքականության մասին հետևությունն ու գնահատականը, մեր ժամանակների իրողությունների համատեքստում, թողնում ենք Հայոց պատմական ու ներկա ճակատագրով հետաքրքրվող ընթերցողին:

13. ՀԱՅ ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅԻՉ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԱՅՈՒՄԸ: ԴԱՍԱԼՔՈՒԹՅԱՆ ՍԱՍՏԿԱՅՈՒՄԸ

Խորհրդային Ռուսաստանի հակահայաստանյան քաղաքականությունը դրսևորվել է ոչ միայն թուրքերին մեծամասշտաբ ռազմաֆինանսական օգնություն ցուցաբերելով, այլև, դեռ պատերազմը չսկսած, բոլշևիկների ձեռքով հայկական բանակը քայքայելով, դասալքության

---

¹ Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., գիրք 2-րդ, էջ 281:

կազմակերպելով, պետական ու ռազմական գաղտնիքները թշնամուն հայտնելով և, վերջին հաշվով, ՀՀ խորտակման ու Հայաստանի խորհրդայնացման ծրագրով: Այդ նպատակին էր ծառայում ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ 1920 թ. հունիսի 30-ին նոր ձևավորված ՌԿ(Բ)Կ հայաստանյան հատվածը համարվող Հայկոմկուարը (ՀԿ(Բ)Կ), որի ղեկավար մարմինը՝ Արտասահմանյան Բյուրոն և ԿԿ-ը, գտնվում էին Բաքվում և այնտեղից ու Մոսկվայից ցուցումներ էին ստանում իրենց հետագա գործողությունների մասին¹:

Բոլշևիկ-քենալական գործակցության սերտացման տեսակետից մեծ դեր խաղաց Արևելքի ժողովուրդների 1-ին համագումարը Բաքվում (1-8-ը սեպտեմբերի 1920 թ.): Այն կազմակերպել էր Կոմունիստական :3-րդ ինտերնացիոնալը՝ Արևելքի 37 երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Ի դեպ, համագումարի 1891 պատգամավորներից 157-ը հայեր էին (քանակով՝ չորրորդը),² այդ թվում, Ա. Միկոյանը, Ս. Կասյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ա. Մռավյանը և շատ ուրիշներ: Տարված լինելով համաշխարհային հեղափոխության պատրանքներով, կոմունիստների առաջնորդները մեծ հույսեր էին կապում Արևելքի ժողովուրդներին համաշխարհային, ըստ էության, սին հեղափոխության մեջ ներքաշելու հետ: Այդ պայքարում Վ. Լենինի, Լ. Տրոցկու և Գ. Զինովևի հաշվարկներով հեղափոխական շարժման առաջամարտիկի (միջնաբերդի) դեր պետք է ստանձներ Թուրքիան: Պատահական չէր, որ այդ խառնաժողովում ամենապատվավոր տեղում էին նստած Հայոց Մեծ եղեռնի մի քանի կազմակերպիչներ, այդ թվում, հայ ժողովրդի դահիճներ «ընկեր» Իսմայիլ Էնվերը, Քյուչուկ Թալեաթը, Բեհաէդդին շաքիրը, Նուրի և Խալիլ փաշաները: Կոմինտերնի և Բաքվի համաժողովի խնդիրներից մեկը հայերի և թուրքերի հաշտեցումն էր, իմպերիալիզմի գործիք «հայ դաշնակ նվաճողների սաստումը», որոնք ու-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Կոմունիստական Պարտիայի պատմության ուրվագծեր, էջ 293:

² Նավասարդյան Վ., Աշխարհի քաղաքական երկրորդը (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 11 (սեպտեմբեր), էջ 58):

զում են «թուրք գիտացիների հողերը խլել իրենց համար»¹:

... Ավելի կոնկրետ, այդ համագումարում, այլ հարցերի շարքում, քննվեց պատերազմի հարցը՝ «միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ», «համաշխարհային հեղափոխության խոչընդոտ» Հայաստանի դեմ, և ազդարարվեց «կանաչ լույս»՝ թուրքական հարձակման համար: Արդեն **սեպտեմբերի 17-ին**, Արևելքում համաշխարհային հեղափոխության տարածման նպատակով, Բաքվի համագումարի գործադիր մարմինը ստեղծեց «**Քարոզչության և գործողությունների խորհուրդ**», որի գործնական խնդիրներից մեկը դարձավ «Անտանտի իմպերիալիզմի գործակալ» Հայաստանի վրա հարձակման ու խորհրդայնացման ծրագրի գործադրումը: Այդ խորհրդի կազմում հայերից ընդգրկվել էր Ավիս Նուրիջանյանը, իսկ վրացիներից Ֆիլիպ Մսխարաձեն²: Ռազմական առումով, Հայաստանի վրա հարձակման և խորհրդայնացման գլխավոր դերակատարը լինելու էր հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի, սակայն խորհրդային Ռուսաստանի բարեկամ ու դաշնակից դարձած քեմալական Թուրքիան: Դրանով հող նսխապատրաստվեց «իմպերիալիզմի գործակալ» Հայաստանի վրա հարձակման համար: Եվ մի տասն օր անց այդպես էլ արվեց: Կարելի է վստահաբար ասել, որ Բաքվի համագումարի ներշնչումով Թուրքիան հարձակվեց ՀՀ վրա: Դրան գումարվեց նաև այն, որ մի կողմից Ք. Կարաբեքիրի բանակը ստացավ դրամական (ոսկով), զենքի, զինամթերքի, դիվանագիտական ու բարոյական օգնություն խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունից, իսկ մյուս կողմից՝ այդ նույն խորհրդային-բոլշևիկյան քարոզչամեքենան, թուրքական հարձակման նախօրյակին ու պատերազմի ընթացքում, բարոյալքում ու կազմալուծում էր հայկական բանակը՝ չկռվելու թուրքերի դեմ, եղբայրանալու նրանց հետ և, արդեն, Առաջին աշխարհամարտի բոլշևիկյան հայտնի կար-

---

¹ Նավասարդյան Վ., նշվ. աշխ., (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, էիվ 11 (սեպտեմբեր), էջ 70), Մինախորյան Վ., Ռուս-թուրքական հարաբերությունները («Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 5 (մարտ), էջ 119):

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 193, 196-205:

գախոսի փորձով՝ զենքն ուղղել սեփական կառավարության դեմ: Ցավոք, հայ զինվորականության մի զգալի մասը «կերավ այդ կոտոր», որի արդյունքում Հայաստանը պիտի որ պարտվեր:

Հայ բոլշևիկների կողմից Հայաստանի բանակի՝ ու ռազմումի քայքայման ամենախայտառակ, արատավոր ու հակազգային փաստերից մեկն, անշուշտ, համարվում է թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին, (ի դեպ, դա այն օրն է, երբ Մ. Քեմալը հրահանգ է տալիս Արևելյան ճակատի հրամանատար Բ. Կարաբեքիրին՝ նախապատրաստվել Հայաստանի վրա հարձակման), ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ անդամների ստորագրությամբ, Բաքվից (թիվ 218) «հույժ գաղտնի» թուուցիկ-հրահանգը՝ ուղղված ընդհատակում գործող կուսակցության բոլոր կազմակերպություններին, թիկունքի և ռազմական գոտիների բոլշևիկներին, անհատ զինվորներին՝ ծավալելու լայն քարոզչություն, խնդիր դարձնելով (բերվում է որոշ կրճատումով՝ Ա.Հ.)՝

1. Թուրքիան այլևս նախկին Թուրքիան չէ և Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ չունի,

2. Քեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է և պայքարում է իր ազգային-ազատագրության համար՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի (Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի) ...

3. Հայ բոլշևիկ կոմունիստների խնդիրը պետք է լինի՝ արագացնել հանրապետական Հայաստանի պարտությունը, որով կարագացվի Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այդ նպատակին հասնելու համար պետք է. 1. կազմակերպել հայկական բանակը բոլոր միջոցներով, այն է՝ ա) կազմակերպել դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել զորահավաքին, բ) ռազմաճակատներում հասկացնել զինվորներին, որ նրանք չկրակեն առաջացող թուրքական զինվորների վրա, այլ լքելով դիրքերը՝ վերադառնան թիկունք, գ) չենթարկվել սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանց: 2. Այս ամենի հետ ամենաէականն է հասկացնել հանրապետական Հայաստանի զինվորներին, որ հաղթող թուրքական ասկյարը հեղափոխական ասկյար է, որ Հայաստանի վրա արշավող թուրքերն իրականում զավթիչներ չեն, այլ բուրժու

կամներ և ազատարարներ և այլն: Վերջում ծանոթագրված է, որ «գրությունը կարդալ սահմանափակ ժողովներում և կարդալուց հետո անմիջապես այրել»¹: Բերված փաստաթղթի տակ նշված են ԿԿ-ի անդամներ՝ Ս. Կասյանի, Ա. Մռավյանի, Ա. Նուրիջանյանի, Շ. Ամիրխանյանի, Ի. Դովլաթյանի, Ա. Հովհաննիսյանի անունները: ՀԿԿ ԿԿ-ի վերը բերված հրահանգը չի կարելի որակել այլ կերպ, քան ազգային-պետական դավաճանություն:

Ըստ ամենայնի, սա եղել է ծրագրային այն ուղեցույցը, որով պետք է առաջնորդվեին Հայաստանի բոլշևիկները արդեն անխուսափելի համարվող թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ: Ուշագրավ է, որ սեպտեմբերի 20-ին Հայկոմկուսի ղեկավարությունն արդեն գիտեր թուրքերի հարձակման մասին: Տեղին է նկատել պատմաբան Լ. Խուրշուդյանը, որ Հայկոմկուսի ԿԿ-ի սեպտեմբերի 20-ի՝ Հայաստանի կուսկազմակերպություններին ուղղված վերոնշյալ «հույժ գաղտնի» որոշումն, իր էությամբ, ոչնչով չէր տարբերվում Բաքվում դրանից երեք օր առաջ՝ սեպտեմբերի 17-ին ընդունված Արևելքի ժողովուրդների «Քարոզչության ու գործողության խորհրդի» եզրափակիչ փաստաթղթից²: Ավելին, վստահ կարելի է ասել, որ սեպտեմբերի 20-ի թուրքիկը կազմված է եղել Բաքվի սեպտեմբերի 17-ի եզրափակիչ փաստաթղթի հիման վրա, ինչի մասին է վկայում այդ երկու փաստաթղթերի գրեթե նույնական բովանդակությունը: Ճանաչված գրականագետ Ս. Սարինյանը թուրքական բանակի առջև հայ զինվորի ու ժողովրդի դասալքվելու, զինաթափվելու վերաբերյալ Հայաստանի կոմունիստների բերված կոչը իրավամբ բնորոշել է՝ «դավադիր ու հա-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, թ. 1, Казанджян Рем, *История и так искажена* (см. «Голос Армении», Ер., 9 февраля 1991 г., N 28, с. 3), նաև՝ Հայ բոլշևիկների հակապետական գործունեությունը 1919-1920 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2014, էջ 369-370:

² Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., *Հայաստանի բաժանումը 1920 թ.*, էջ 164:

կազգային քաղաքական խարդավանք»¹: Նրա գնահատմամբ. «Ավելի ստոր փաստաթուղթ, քան սա, երևի հայտնի չէ հայոց պատմությանը»²:

Արդեն պատերազմի շրջանում հայկական բանակում բուլնիկներ թաքցնելու գործունեության մասին վկայում են հենց իրենք՝ բանակում ծառայած բուլնիկ զինվորներն իրենց հուշերում: Այսպես, բանակի զինվոր, բուլնիկ Հայկ Մխիթարյանը պատմում է. «Մենք (բուլնիկներն՝ Ա.Հ.) զինվորների մեջ տանում էինք բացատրական-քաղաքական աշխատանքներ: Մենք հատկապես զինվորներին բացատրում էինք, որ թուրք աշխատավորներն էլ մեզ նման աշխատավորներ են, մերկացնում էինք դաշնակցականների դեմքը»³: Մեկ այլ փաստաթղթում կարդում ենք, որ հոկտեմբերի 8-ին Հայկոմկուսի ԿԿ-ը, հանդես գալով Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և զինվորներին ուղղված կոչով, հորդորում էր՝ Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ միահամուռ ուժերով խորտակել միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ դաշնակցական հատվածի լուծը⁴: Շատ ավելի խայտառակ է եղել Հայկոմկուսի Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի կեցվածքը դեպի Կարս և Ալեքսանդրապոլ շարժվող թուրք ասկյարների հանդեպ: Այդ մասին կխոսվի, որ նոյեմբերի սկզբներին տեղում ստեղծվել էր, այսպես կոչված, Հայաստանի Հեղկոմ, որն առանց դիմադրության և, անգամ, աղուհացով էր դիմավորում քաղաք մտնող Ք. Կարաբեքիրի զորքերին: 1920 թ. նոյեմբերին Հայկոմկուսի ԿԿ-ի անդամ Շ. Ամիրխանյանը ՌԿԲ(ք)Կ Կովկասյան բյուրոյին հղած հաղորդման մեջ նշում էր. «Լինում էր, երբ հայկական զորամասերը առանց մարտերի ամբողջովին հանձնվում էին Քեմալին՝ ընդունելով նրան բուլնիկի տեղ»⁵: Ի դեպ, բուլնիկ Շ. Ա-

---

¹ Սարիխյան Ա., *Հայ գաղափարաբանություն*, Եր., 1998, էջ 92:

² Նույն տեղում, էջ 94:

³ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 20, թ. 1:

⁴ Տե՛ս *Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում*, Եր., 1960, էջ 394-395:

⁵ ՌԴ ՄԼԻ Կուսարխիվ, ֆ. 64, ց. 2-3, գ. 169, թ. 58:

միրխանյանը դասալիք էր՝ հայկական 6-րդ գնդից¹:

Ինքնին հասկանալի է, որ արտաքին գործոնով պայմանավորված, Մայիսյան կոչված ապստամբությունը չի ունեցել ներքին բավարար նախադրյալ ու պատճառ, ուստի, դատապարտված էր պարտության: Հայտնի է, որ Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց և Բաքվի ռեսուրսներին տիրելուց հետո խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը դեռ ժամանակավորապես օրակարգի հարց չէր դարձրել Հայաստանի խորհրդայնացումը, քանի որ Ռուսաստանի շուրջ դեռևս շարունակվում էին օտարերկրյա ինտերվենցիան և քաղաքացիական կոռիվները, և առանձին ռազմաճակատներում ծանր մարտեր էին մղվում: Բավական է նշել, որ հատկապես լեհ-ռուսական ընթացող պատերազմի պատճառով Վ. Լենինի կառավարությունը հարկադրված եղավ Կովկասյան ճակատից դուրս բերել և լեհական ռազմաճակատ ուղարկել Կարմիր բանակի 6 դիվիզիա²:

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ, ի դեմս հայ բոլշևիկների, մենք գործ ունենք, այսպես կոչված, «5-րդ շարասյան» հետ, որի առջև խնդիր էր դրված՝ մի կողմից քայքայել ու կազմալուծել Հայաստանի բանակը, դրանով իսկ հեշտացնել «դաշնակից» թուրքերի գործը՝ Հայաստանն արագ ջախջախիչ պարտության մատնելու, իսկ մյուս կողմից՝ թուրքական մահաբեր սպառնալիքով, Ռուսաստանին բաժին հասնող հատվածում, խաղաղ և անարյուն խորհրդայնացնել Հայաստանը: Եվ կասկածից դուրս է, որ Հայաստանը պայթեցնելու այդ քաղաքականությունը, փոխհամաձայնեցնելով քեմալականների հետ, հրահանգավորվել և ուղղորդվել է միաժամանակ երկու կենտրոններից՝ Անգորայից ու Մոսկվայից: Այս իմաստով, կարելի է համաձայնվել Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի եզրույթային այն դիտարկմանը, ըստ որի՝ «Ռուսաստանը և Թիւրքիան, երբեմնի ռիսերիմ թշնամիներ՝ բարեկամ դիմակատրուած այսօր, համայնօրէն խեղդում էին

---

¹ Տե՛ս «Փետրվար 18», Փրակա, 1927, էջ 38:

² Տե՛ս Муханов В., նշվ. աշխ., էջ 83:

նորածին Հայաստանը»¹:

Այս ամենով հանդերձ, պետք է արձանագրել, որ բանակի ու ժողովրդի մեջ առկա աննպաստ գործոնները չպետք է միակողմանիորեն բացատրել միայն բոլշևիկների քայքայիչ աշխատանքով:

Հարց է ծագում. եթե մի կողմ թողնենք բոլշևիկների դասալքիչ գործունեությունը և բանակն ու ժողովրդին դասալքող ու քայքայող այլ աննպաստ ազդակներ, ապա էլ ի՞նչ գործոններ են ազդել նրանց տրամադրության ու մարտունակության վրա:

Թուրքական հարձակման պայմաններում, ռուսական Կարմիր բանակը, իբրև «ազատարար», մտնելու էր Հայաստան և, հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից «փրկելու» պատրվակով, խորհրդայնացնելու էր թուրքական բռնազավթումներից զերծ հատվածը: Ասել է թե՛ Խ. Ռուսաստանը նպատակ էր դրել թուրքական սպառնալիքով ընկճելու Հայաստանի դիմադրական ոգին: Այնպես որ, Հայաստանի կառավարության ու նրա բանակի ուժերից վեր էր թուրք-բոլշևիկյան գործակցության հետևանքով հյուսիսից և հարավից ահագնացող մահացու հարձակման վտանգը չեզոքացնելը: Եվ սեպտեմբերի 17-ին Բաքվում մշակված ծրագրից մի տասն օր անց, կարգի բերելով իր ուժերը, Թուրքիան սկսեց պատերազմական գործողությունները Հայաստանի դեմ, որն, ի վերջո, կործանարար դարձավ հայոց պետականության համար:

Այսպիսով, 1920 թ. աշնանը Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեց թուրքական ներխուժման սպառնալիքի առջև: Հայաստանը, փաստորեն, հայտնվեց երկու զորեղ ուժերի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի, վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի պատկերավոր խոսքով ասած, «բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի» միջև:

---

¹ Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 ապրիլ-1920 հոկտեմբեր), Սփ. Ղորղանեանի յուշերը, աշխատասիրութեամբ՝ Վլ. Յանեանի, Եր., 2018, էջ 488:

Հարկ է նշել, որ 1920 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության և նրա Կարմիր բանակի դիրքորոշումը Անդրկովկասում ու Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունների հարցում կարելի է համարել քիչ թե շատ հաշտվողական, որովհետև Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, առկա միջազգային ու տարածաշրջանային իրադրության թելադրանքով, կտրուկ օրակարգ չդրվեցին Հայաստանի, նաև Վրաստանի խորհրդայնացման հարցերը: Քանի դեռ Կարմիր բանակի հիմնական ուժերը գամված էին Արևմտյան (Լեհական) ճակատում, որտեղ ծանր կռիվներ էին մղվում, և Ղրիմում՝ սպիտակ գեներալ, բարոն Ֆ. Վրանգելի հակախորհրդային բանակի դեմ, Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացման ուղղությամբ ակտիվ ռազմաքաղաքական գործողությունների չէր դիմում: Բացի այդ, Խորհրդային Ռուսաստանի հսամար որոշակի պոտենցյալ վտանգ էր ներկայացնում նաև անգլիական կայազորի առկայությունը Անդրկովկասի ծովային գլխավոր դարպաս համարվող Բաթումում: Բայց, 1920 թ. հուլիսի 4-ին անգլիական երկու գումարտակից կազմված կայազորը հեռացավ Բաթումից, և Նավահանգիստը քաղաքով հանձնվեց Վրաստանին¹:

1920 թ. աշնանը, հենց որ դրությունը ռուս-լեհական ճակատում և Ղրիմում նկատելի կերպով կայունանում է, Խորհրդային կառավարությունը Հարավային Կովկասում ռազմական գործողությունների ազատություն է ստանում: Կրեմլին հաջողվում է հոկտեմբերի 12-ին զինադադար կնքել Լեհաստանի և Ուկրաինայի հետ՝ դրանով հնարավորություն ստանալով լրացուցիչ զինուժեր փոխադրել Կովկաս²: Հայտնի է, որ զինադադարից երկու օր անց, Հայաստանի

---

¹ Տե՛ս Ованнисян Р.Г., նշվ. աշխ., էջ 582–583:

² Տե՛ս Тунян В.Д., *Фальсификация истории восстановления Армянской государственности в Азербайджанской историографии*, Ер., 2018, с. 218.

մասով, հոկտեմբերի 14-ին, ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոն, Գ. Չիչերինի զեկուցման հիման վրա, որոշում է կայացնում Հայաստանի խորհրդայնացման մասին¹: Դրանից հետո սկսվում է նաև քաղաքական գործուն միջամտությունը թուրք-հայկական պատերազմին ու համաձայնեցրած գործողությունները քեմալական Թուրքիայի հետ: Չմոռանանք նշել, որ այս շրջանում բոլշևիկները պարտություն էին կրել Պարսկաստանում: Եվ այդ գործում պարսիկներին օգնել էին բախտիար և շահսևան ցեղերը, ինչպես նաև Միրզա Քուչուկ խանի գնդերը: Տեղեկություններ կան, որ կարմիրները ունեցել են 12 հազար հոգու կորուստ և այլն²:

Իր հերթին, 1920 թ. աշնանը Հայաստանի վրա հարձակումը, արտաքին ու ներքին գործոններով պայմանավորված, նպաստավոր եղավ հայ ժողովրդին գլխավոր սպառնալիք համարվող Թուրքիայի համար, որովհետև Հունաստանում ընթացող ներքաղաքական իրադարձությունների հետևանքով Արևմտյան ճակատում ժամանակավոր դադար էր առաջացել³:

---

¹ Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 303:

² Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», 3 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 170:

³ Արտաքին գործոններով պայմանավորված, թուրքերի հարձակումը սեպտեմբերի վերջին նպաստավոր էր իրենց համար: Բանն այն է, որ հույն-թուրքական ճակատում, Հունաստանում առկա ներքին խնդիրների և այնտեղ անցկացվող ընտրությունների հետ կապված, առաջացել էր դադար և այդ ընտրությունների արդյունքով պատերազմի շարունակման կողմնակից վարչապետ էլ. Վենիզելուսը պարտություն էր կրել: Ինչպես արդեն վերը նշվեց, այդ նույն ժամանակ Խորհրդային Ռուսաստանը ձեռնամուխ էր եղել Ղրիմում վրանգելյան ուժերի ջախջախմանը ու երկից դուրս վտարմանը: Ինչ վերաբերում էր Արևմուտքի մեր «դաշնակիցներին», ապա նրանցից գործնականում չէր սպասվում որևէ զինական օգնություն: Այդ ամենը, միջազգային, արտաքին քաղաքական առումով անբարենպաստ էին ՀՀ անվտանգության ու անկախության ապահովման տեսակետից:

ԳԼՈՒԽ 2.

ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶՔԸ ԵՎ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿՆՄԱՆ ՕՐԿԱ ՀԱՐՑԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԱԾ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Մինչ թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելուն ու բուն ռազմական գործողություններին անդրադառնալը, նշենք, որ պատմագրության մինչ օրս առկա վիճահարույց հարցերից է այն սկսվելու ստույգ օրվա հարցը, որի լուսաբանմանը հարկ է հատուկ անդրադառնալ: Հայոց բազմադարյան պատմության մեջ հանդիպում են դեպքեր, իրադարձություններ, փաստեր, որոնց վերաբերյալ տարբեր պատճառներով մինչ օրս ստույգ ու հստակ ժամանակային (օրվա, նույնիսկ տարվա վերաբերյալ) պատասխան, թվագրում չկան, իսկ մեր Պատմահորից գիտենք, որ «Ո՛չ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան»¹: Եթե պատմական անցյալի հնագույն, հին և միջին դարերի վերաբերյալ ծագող նման խնդիրն աղբյուրագիտական, գրավոր, վավերագիր, հուշագիր և այլ տվյալների սղության պատճառով, այսպես թե այնպես, հասկանալի ու բացատրելի է, ապա նոր ու, հատկապես, նորագույն ժամանակաշրջանի պատմության դեպքերի ու իրադարձությունների վերաբերյալ հանդիպող զուտ ժամանակագրական բնույթի անստույգ (վիճահարույց), կասկած հարուցող փաստերի առկայությունը կարող է թվալ զարմանալի: Հասկանալի է, որ խոսքը չի վերաբերում այս կամ այն պատմական երևույթի, կամ իրադարձության լուսաբանման, մեկնաբանության, վերլուծության, կամ ընդառնալիս գնահատականների հարցերում հետազոտող հեղինակ-

---

¹ Տե՛ս Խորենացի Մովսէս, *Պատմութիւն Հայոց*, Եր., 1991, էջ 224:

կի հանդես բերած սուբյեկտիվ մոտեցումներին ու տեսակետներին (տարակարծություններին), այլ խոսքն, ընդամենը, կատարված իրադարձության կամ փաստի ստույգ արձանագրման մասին է:

Պատմական այդպիսի վիճահարույց փաստի շարքին կարելի է դասել հայոց նորագույն պատմաշրջանում, շուրջ հարյուր տարի առաջ, այն էլ այդ ժամանակների հարուստ տեղեկատվության, պաշտոնական գրագրությունների, արխիվային փաստաթղթերի, մամուլի, հուշագրությունների և այլնի առկայության պայմաններում 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելու **ստույգ օրվա** խնդիրը, մի պատերազմ, որը, ինչպես հայտնի է, ճակատագրական ու ողբերգական հետևանք ունեցավ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար:

Նախ, արձանագրենք, որ սկսած 1920-ական թվականներից հայ (խորհրդային, ետխորհրդային ու սփյուռքի), նաև առհասարակ խորհրդային ու թուրք պատմագիտական և հուշագրական գրականության մեջ չկա միասնական տեսակետ թուրք-հայկական պատերազմի սկսման ստույգ օրվա վերաբերյալ: Ավելին, հաճախ այդ նույն պատմագիտական և հուշագրական գրականության մեջ զարգացվում էր այն միտքը, թե, զորօրինակ, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում, իբր, դաշնակցական կառավարությունը մղում էր իմպերիալիստական պատերազմ, մինչդեռ քեմալական Թուրքիան՝ ազգային-ազատագրական¹:

Որպեսզի թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելու ստույգ օրվա վերաբերյալ հարցը պարզենք, նկատենք, որ այս խնդրին առնչված հետազոտող հեղինակներին կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբին պայմանականորեն կարելի է հանդիպել ժամանակի հուշագիր-պատմագիրների, խորհրդային, սփյուռքի, ետխորհրդային ու, անգամ, մեր օրերի խնդրի հետ առնչվող պատմաբանների դասել ավելի հաճախ հանդիպող **սեպտեմբերի 23-ի**, իսկ

---

¹ Տե՛ս Հարությունյան Շ.Ռ., Պատմագիտության զարգացումը Սովետական տարածքում 1920-1963, Եր., 1967, էջ 381:

երկրորդին՝ սեպտեմբերի 28-ի կողմնակիցներին: Երբ ասվում է պատերազմի սկիզբը սեպտեմբերի 23-ը կամ 28-ն է, պետք է նշել, որ այս երկու ամսաթվերի հարցում ևս չկա հստակություն, որովհետև կան հեղինակներ, ովքեր պատերազմի սկիզբ են համարում սեպտեմբերի 23-ին նախորդող, ասենք, 21-ը, 22-ը, ինչպես և հաջորդող՝ 24-ը: Նույնիսկ, Շիրակի նահանգապետ Կ. Սասունին պատերազմի սկզբնավորումը համարում է 1920 թ. հունիս ամիսը¹: Սփյուռքի ռամկավարների մի ժողովածուում թուրքական բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա թվագրված է Սևրի դաշնագրի ստորագրման 34-րդ օրը՝ սեպտեմբերի 13-ը²: Խորհրդային պատմաբան Մ. Արզումանյանը ևս թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարում է 1920 թ. ամառը³: Ուսումնասիրողները, նման միտք հայտնելով, նկատի են ունեցել հանրապետության ներքին ճակատում Թուրքիայի կողմից բորբոքվող թուրք-թաթարական ապստամբական գործողությունները ու ,հատկապես, թուրք-հայկական սահմանային ընդհարումները: Բայցևայնպես, այս խումբ հեղինակների համար, որպես ամենատարածված օր, կարելի է համարել սեպտեմբերի 23-ը:

Ինչ վերաբերում է սեպտեմբերի 28-ը պատերազմի սկիզբ համարող տեսակետի կողմնակիցներին, ապա այստեղ էլ, սեպտեմբերի 28-ից զատ, երբեմն նշվում են դրան նախորդող 26-27-ը և հաջորդող 29-ը, բայց ամենատարածվածն ու ընդունվածը համարվում է 28-ը: Հասկանալի է, որ նման տարակարծությունների ամենահիմնական պատճառն այն է, որ Թուրքիան պատերազմ սկսեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ՝ առանց պաշտոնական հայտարարության:

Այժմ, խմբավորելով, համադրելով, քննելով ու վերլուծելով առկա խնդրին առնչվող փաստերն ու տարատեսակ տեղեկությունները, փորձենք գալ վերջնական եզրահանգման, թե, ի վերջո, իրականում

---

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 21:

² Տե՛ս «Յուշամատեան Մեծ եղեռնի», Իրատ. «Զարթոնք» օրաթերթի, Պէյրուֆ, 1965, էջ 991:

³ Տե՛ս Արզումանյան Մ.Վ., *Արիավիրքից վերածնունդ*, Եր., 1973, էջ 326:

ո՞րն է պատերազմի սկսման ստույգ օրը:

Սեպտեմբերի 23-ը թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարող հեղինակների աշխատություններում: Պատերազմի սկիզբը սեպտեմբերի 23-ը համարող ամենաճանաչված, ժամանակաշրջանի դեպքերին ականատես ու ակտիվ մասնակից հեղինակը համարվում է Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը՝ Առաջին հանրապետության ամբողջական պատմությանը նվիրված իր կապիտալ աշխատությամբ: «Սեպտեմբերի 23-ին,- գրում է Ս. Վրացյանը,- առանց պատերազմի հայտարարության, թուրքական բանակը դիմեց ընդհանուր հարձակման Հայաստանի դեմ: Սկսվում էր հայ-թուրքական պատերազմը»¹: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության հարցերում Ս. Վրացյանը հայ պատմահուշագրական գրականության մեջ համարվել է անառարկելի հեղինակություն, և նրա հայտնած տեղեկությունները տասնամյակներ շարունակ վստահություն են ներշնչել ու մեծապես ազդել են հետագա շատ հեղինակների, այդ թվում նաև մեր՝ տողերիս հեղինակի տեսակետի ձևավորմանը:

Ս. Վրացյանի տեսակետն է պաշտպանում 1920 թ. մայիսին Մոսկվա մեկնած Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակության անդամ, ՀՀ վերջին կառավարության ֆինանսների նախարար Հ. Տերտերյանը: Նա իր հուշերում նշում է, որ «ռուս-հայկական բանակցությունները վիժեցնելու եւ Սեւրի դաշնագիրը արժէքազրկելու նպատակով թուրքերը սեպտեմբերի 23-ին, առանց պատերազմ յայտարարելու, հարձակում գործեցին մեր զորամասերի վրա ու մտան մեր երկրի սահմանները: Սկսվեց հայ-թուրքական պատերազմը»²: ՀՀ պետական մեկ այլ բարձրաստիճան պաշտոնյա, արտգործնախարարության ավագ

---

¹ Վրացյան Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, Բեյրութ, 1958, էջ 466, նույնի՝ *Հայաստանի Հանրապետություն*, Երևան, 1993, էջ 493:

² Տե՛ս Տերտերյան Հ., *Հայաստանի Հանրապետությունը եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները*՝ Լ. Շանթի պատվիրակությունը (տե՛ս «Հայրենիք», «Հայրենիք», Պոստոն, 1954, թիվ 5, մայիս, էջ 6:

քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը հայտնում է, թե թուրքերի ընդհանուր հարձակումը սկսվել է սեպտեմբերի 21-ին¹:

Պատերազմական դեպքերի ու իրադարձությունների անմիջական ականատես ու մասնակից, Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանն իր ծավալուն հուշերում կոնկրետ չի գրում պատերազմի սկսվելու ժամանակի մասին, սակայն նշում է, որ «Սեպտեմբերի 28-ին սկսուեց մեր հոչակատր նահանջը»: Նահանգապետի պատկերմամբ՝ «վերջին երկու ամսուան ընթացքում» Կարսի նահանգը գտնվել է շարունակական պատերազմական վիճակում²: Տվյալ դեպքում նա չի զատորոշել ամառվա ընթացքում տեղի ունեցած հայ-թուրքական սահմանային բախումները բուն պատերազմից: Նույնպիսի միտք է արտահայտում Հայաստանի բանակի սպա, տոհմիկ կազակ Ալ. Կորակլովն իր հուշերում, որը հրատարակվել է ուսումնասիրող Վլ. Հարությունյանի աշխատասիրությամբ: Այն ընթերցելիս տպավորություն է ստեղծվում, որ թուրք-հայկական պատերազմը, ըստ էության, սկսվել 1920 թ. հունիսին՝ հայկական գինուժի կողմից Օլթիի շրջանի գրավումով և ավարտվել է նոյեմբերի կեսերին, որն, իհարկե, ճիշտ չէ: Նա, փաստորեն, ամիսներ շարունակվող սահմանային ընդհարումները և բուն լայնամասշտաբ պատերազմը ներկայացրել է որպես մեկ ամբողջություն³:

«Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակության 7-րդ հատորում (հեղինակներ՝ Գ. Գալոյան, Հ. Էլչիբեկյան) պատերազմի սկիզբը ընդհանուր, անորոշ նշված է **սեպտեմբեր** ամիսը, սակայն դրանից անմիջապես հետո արձանագրված է, որ թուրքերը, անցնելով հարձակման, 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվա-

---

¹ Տե՛ս **Տեր-Հակոբյան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 26:

² Տե՛ս Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 թ. ապրիլ – 1920 թ. հոկտեմբեր), Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 614:

³ Տե՛ս Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 5 և 13:

նը¹: Ավելի ուշ, Գ. Գալոյանը թուրքական զորքերի հարձակման սկիզբը համարում է սեպտեմբերի 22-ը²: Քեմալականների՝ Հայաստանի վրա հարձակման սկիզբ է նշված նույն սեպտեմբերի 22-ը՝ պատմաբան Վլ. Պետրոսյանի մենագրությունում³: Արխիվագետ-պատմաբան Կ. Ղազարյանը Հայաստանի վրա Ք. Կարաբեքիրի զորքերի հարձակման ամսաթիվը համարում է սեպտեմբերի 23-ը⁴: Ըստ պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի, քեմալական բանակի հարձակման սկիզբը համարվում է սեպտեմբերի 23-ը⁵: Մեկ ուրիշ պատմաբան՝ Ս. Կարապետյանը, պատերազմի սկիզբը թվագրում է սեպտեմբերի 23-ը, երբ քեմալական Թուրքիան հարձակվեց ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության, այլ, ցավոք, խորհրդային մտածելակերպին բնորոշ՝ «Արևելյան Հայաստանի վրա»⁶: Խորհրդային ժամանակաշրջանում հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն (1801–1978 թթ.)» բուհական դասագրքում թուրքական հարձակման սկիզբը նշված է սեպտեմբերի 22-ը⁷: Ըստ «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ի, թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը դարձյալ համարվում է սեպտեմբերի 22-ը⁸: Այդ նույն օրն է մատնանշված «Հայկական հարց» հանրագիտարանում⁹: Սփյուռքի հեղինակներ Արսեն Կիտուրը, Ավետիս Եա-

---

¹ Տե՛ս *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 7, էջ 103:

² Տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 294:

³ Տե՛ս Պետրոսյան Վլ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 270:

⁴ Ղազարյան Կ., *Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում* (տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ ԱԼԻ, Եր., 1935, թիվ 1 (5), էջ 55:

⁵ Տե՛ս *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923)*, կազմողներ՝ Զ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Եր., 1972, էջ 53:

⁶ Կարապետյան Ս.Խ., *1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը*, Եր., 1965, էջ 3:

⁷ Տե՛ս Պարսամյան Վ.Ա., *Հարությունյան Շ.Ռ., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801–1978 թթ.)*, Եր., 1979, էջ 470:

⁸ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 6, Եր., 1980, էջ 162:

⁹ Տե՛ս «Հայկական հարց» հանրագիտարան, պատ. խմբ. Կ. Խուրավեր-Կո., 1996, էջ 144:

փուճյանը, Հրանդ Գանգրունին և ուրիշներ Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակման սկիզբը համարում են սեպտեմբերի 23-ը և այլն¹: Թուրք պատմաբաններից էնվեր Կարալը, Ահմեդ Շյուքրյու Էսմերը և ուրիշներ պատերազմի սկիզբը համարում են սեպտեմբերի 24-ը²:

Խորհրդային ու հետխորհրդային ժամանակաշրջանում խորհրդային, հայ և թուրքական հարաբերություններով ու, հատկապես, թուրք-հայկական պատերազմի հարցերով ամենաշատ զբաղված պատմաբաններից է Է. Զոհրաբյանը: Նա իր վերջին աշխատություններից մեկում, նկատի առնելով, որ սկզբնաղբյուրները տարբեր տեղեկություններ են հաղորդում, սեպտեմբերի 21, 22, 23, 24 և, նույնիսկ, 28, փորձել է պատասխանել այն հարցին, թե իրականում երբ է սկսվել պատերազմը³: Պատմաբանը, մատնանշելով մի շարք հայ և օտար աղբյուրների տվյալներ, համադրելով ու գնահատելով դրանք, հանգել է այն եզրահանգմանը, որ թուրքական ընդհանուր արշավանքի սկիզբը պետք է համարել սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը⁴: Պրոֆ. Է. Զոհրաբյանն իր վերջին մենագրությունում նույնպես նշում է, որ սեպտեմբերի 23-ից լույս 24-ի գիշերը Կարաբեքիրի գլխավորած զորամասերը անցել են ընդհանուր հարձակման⁵: Դրանով հեղինակը փորձել է ուղղել ավելի վաղ հրատարակած գրքում թույլ տված սխալը, երբ թուրքական ընդհանուր հարձակման սկիզբը հա-

---

¹ Տե՛ս Պարմութին Ա.Դ. *Հնչակեան կուսակցության 1887-1962*, խմբագիր Ա. Կիսուր, Կ. Ա, Պէյրուֆ, 1962, էջ 491, Յափունճեան Ա., *Եւ վերածնալ հայ ժողովուրդը հուրեն ու սուրեն*, Գահիրե, 1971, էջ 74, Գանգրունի Հ., *Հայաստան 1920-21 եւ միջազգային դիւանագիտութիւնը*, Պէյրուֆ, 1986, էջ 141:

² Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ն., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 69-70:

³ Տե՛ս Զոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 160:

⁴ Տե՛ս Զոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, 165:

⁵ Տե՛ս նույնի՝ Նախիջևանյան հիմնահարցը 1920 թ. մայիս - 1921 թ. հոկտեմբեր, էջ 157:

մարել է սեպտեմբերի 21-ը¹: «Հայոց պատմություն» ակադեմիական նոր հրատարակության համապատասխան բաժնում, որի հեղինակը է. Զոհրաբյանն է, դարձյալ արձանագրված է, որ «պատերազմը սկսվեց սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը»²: Միակողմանի չլինելու համար արձանագրենք, որ մեր աշխատություններում ևս թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը նշված է սեպտեմբերի 23-ը³:

Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ խորհրդային շրջանում ու, հատկապես, հետանկախության վերջին շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում հայ պատմագրության մեջ հիմնականում իշխող է եղել այն տեսակետը, որ թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը **սեպտեմբերի 23-ն է**:

Պատմաբան և հուշագիր հեղինակների մի պատկառելի խումբ էլ թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարել է սեպտեմբերի 28-ը, և այս տեսակետի կողմնակիցները գնալով ավելի ու ավելի գերիշխող են դառնում:

Տակավին 1950-ական թվականներին խորհրդային Հայաստանին նվիրված փաստաթղթերի ժողովածոում թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը նշված է սեպտեմբերի 28-ը⁴: Նույնն արձանագրված է: խորհրդային պատմաբան Ս. Վարդանյանի մենագրությունում⁵:

Ի տարբերություն Ս. Վրացյանի, Առաջին հանրապետության ամբողջական պատմությանը նվիրված երկրորդ կապիտալ աշխատության հեղինակ, երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը նշում է, որ

---

¹ Տե՛ս նույնի՝ *Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920–1922 թթ.*, Եր., 1979, էջ 55:

² *Հայոց պատմություն*, հ. 4, գիրք 1-ին, էջ 254:

³ Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918–1920 թթ.*, Եր., 2005, էջ 309, նույնի՝ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 133:

⁴ Տե՛ս *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении*, էջ 628:

⁵ Տե՛ս *Вартамян С., Победа советской власти в Армении*, Եր., 1959, с. 298.

«Սեպտեմբեր 22-ին թուրքերը մոտեցան Օյթիին: Միաժամանակ Սեպտեմբեր 22-ին Ատրպեջանի խորհրդային ուժերը մոտեցան Աքսիբարային¹: Սեպտեմբեր 29-ին սկսաւ միաժամանակ յարձակում Կարսի եւ Սուրմալուի ուղղությամբ»²: Նախկին վարչապետի խոսքերից կարելի է հասկանալ, որ թուրք-հայկական պատերազմը սկսվել է սեպտեմբերի 29-ին: Բայց պետք է նշել, որ Ալ. Խատիսյանը, 1920 թ. հունիսից չորսամսյա արտասահման գործուղման հետևանքով, հեռու է գտնվել զարգացող իրադարձություններից. նա Հայաստան է վերադարձել միայն հոկտեմբերի 23-ին³:

Հետխորհրդային շրջանում լույս տեսած «Հայոց պատմություն» 7-8-րդ դասարանների համար նախատեսված դասագրքում տվյալ գլխի հեղինակ Վլ. Ղազախեցյանը թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարել է սեպտեմբերի 28-ը, այն է՝ այդ օրը թուրքական զորքերը հարձակվեցին Հայաստանի վրա⁴: Սեպտեմբերի 28-ին Հայաստանի վրա թուրքական զորքերի ընդհանուր հարձակման մասին է արձանագրված խորհրդային հեղինակներ Դ. Չավրիևի և Ա. Կադիշևի մենագրություններում,⁵ նաև ԵՊՀ «Հայոց պատմություն» բուհական ձեռնարկում,⁶ ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանի վերջին մենագրությունում⁷, ԳԱԱ թղթակից-անդամ Բ. Հարությունյանի կազմած Հայաստանի ազգային ատլասում⁸ և այլն:

Սփյուռքահայ ճանաչված պատմաբան, մեր ժամանակներում

---

¹ Գետ Իջևանի ուղղությամբ և համանուն գյուղ՝ Աքսիբար (ներկայիս Ոսկեպար) Աղստև գետի ձախ ափին:

² Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 261:

³ Նույն տեղում, էջ 248:

⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք միջ. դպրոցի 7-8-րդ դասարանների համար, խմբ. Վլ. Բարխուդարյան, Եր., 1994, էջ 268:

⁵ Завриев Г.С., К новейшей истории северо-восточных вилаетов Турции, Тбилиси, 1947, с. 84, Кадишев А.Б., указ. соч., с. 322 и др.

⁶ Տե՛ս Հայոց պատմություն, խմբ. Հր.Ռ. Սիմոնյան, Եր., 2012, էջ 606:

⁷ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թ., էջ 172:

⁸ Տե՛ս Հայաստանի ազգային ատլաս, Խ. Բ, պատ. խմբ. Բ. Հարությունյան, Եր., 2008, էջ 109:

Հայաստանի առաջին հանրապետության ամենախորագիտակ պատմաբաններից Ռ. Հովհաննիսյանը, մի շարք փաստարկներ բերելով, նշում է, որ սեպտեմբերի 28-ի լուսադեմին՝ ժամը 3-ին, Ք. Կարաբեքիր փաշայի գլխավորած 15-րդ կորպուսի զորաբաժինները անցան հարձակման¹:

Թուրքագետ, ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանը, հայ և օտար մի շարք աղբյուրների փաստական հիմնավորումներով, նաև մի շարք նորահայտ փաստաթղթեր գրքում զետեղելով, հետևություն է անում, որ թուրքական 15-րդ բանակային կորպուսի և Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշան նախապես՝ սեպտեմբերի 20-ին, ի կատարումն Անգորայից կառավարության նախագահ Մ. Քեմալից ստացված հրամանի, տեխնիկական ու նախապատրաստական մի շարք աշխատանքների ավարտից հետո, Հայաստանի սահմանին կենտրոնացնելով 50-հազարանոց բանակ, **սեպտեմբերի 28-ին** սկսեց հարձակումը, այսինքն, սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը²: Հայաստանի վրա հարձակման Մ. Քեմալի սեպտեմբերի 20-ի հրամանի մասին է նշում նաև պատմաբան Գ. Մախմուդյանը³: Այդ փաստը հաստատել է Թիֆլիս ժամանած քեմալականների ներկայացուցիչ գնդապետ. Քյազիմ բեյը, որը նոյեմբերի 19-ին հանդիպել էր Ալ. Խատիսյանին⁴:

Հավելենք, որ Մ. Քեմալի՝ Հայաստանի վրա սեպտեմբերի 20-ի հարձակման հրամանի վերաբերյալ փաստի մասին անուղղակի վկայում է Արդահանի գավառապետ, քանիցս հիշատակած գնդապետ Իբրահիմ Կադիմովը: Ի դեպ, այս անձի շուրջ հայ պատմագրության մեջ տարակարծություն կա. արդյո՞ք, նա եղել է Հայաստանի Հանրապետությանը հավատարիմ ծառայող, թե՞ թուրքական լրտես: Սեպտեմբերի 20-ին նա ծածկագրով հեռագրել է Կարսի նահանգապետ

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 225:

² Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 75–76:

³ Տե՛ս Махмурия Г., Армения в политике США 1917–1923, Ер., 2018, с. 447.

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ստ. Ղորղանյանին, որ Կարաբեքիրի զորավարներից Խալիլ փաշան մեծ ուժերով պատրաստվում է միաժամանակ հարձակվելու և՛ Սարիղամիշի, և՛ Մերդենեկի վրա¹: Այս փաստը, համենայն դեպս, վկայում է նրա՝ Հանրապետությանը ծառայելու մասին: Գավառապետ Ի. Կադիմովի՝ թուրքական լուսես չլինելու մասին է վկայում նաև այն, որ երբ թուրքերը սեպտեմբերի 30-ին գրավեցին Արդահանը, այնտեղ գտնվող հայկական վաշտը, տեղի հայ բնակչությունը, այդ թվում նաև նա՝ անցնում են Վրաստան²:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի վրա հարձակման վերջնական հրամանը սեպտեմբերի 20-ին տվել է Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) կառավարության նախագահ Մուսթաֆա Քեմալը: Իսկ պատերազմը, ինչպես վերը նշվեց, կազմակերպական ու տեխնիկական մի շարք հանգամանքների պատճառով, սկսվել է **սեպտեմբերի 28-ին**³:

Բնականաբար, հարց է ծագում՝ ինչպե՞ս է հնարավոր դարձել, որ շատ պատմագիր ու հուշագիր հեղինակներ սեպտեմբերի 23-ը կամ դրան նախորդող ու հաջորդող մեկ-երկու օրերը ներկայացրել են որպես թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբ: Դրա պատասխանի հիմնական փաստարկն այն է, որ սկսած 1920 թ. հունիսի կեսերից, ավելի ստույգ, **հունիսի 18-ից**, հայ-թուրքական ընդհարման և հայկական զորքերի կողմից Օլթի-Փենյակի ածխահանքերի գրավումից հետո ավելի քան երեք ամիս մշտական լարված իրավիճակ ու սահմանային լուրջ ընդհարումներ են տեղի ունեցել հայ-թուրքական սահմանագծի ամբողջ երկարությամբ, և առանձին հեղինակներ տեղի ունեցած այս կամ այն սահմանային բախումը դիտել են որպես պատերազմի սկիզբ:

---

¹ Տե՛ս Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (նյութեր և փաստաթղթեր), կազմեցին՝ Կ. Ղազարյան և Մ. Ներսիսյան, Եր., 1932, էջ 142, նաև՝ Կարսի նահանգապետ Սյր. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 607:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, թ. 5:

³ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 75–76:

Թուրք-քրդական հրոսակային հարձակումները սահմանների երկարությամբ ավելի հաճախացան սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում: Հ. Տեր-Հակոբյանը գրում է, որ սեպտեմբերի 9-ին ժամը 18-ին երկու ժամ տևող կռիվներից հետո հայերը գրավեցին Կողբը և աղահանքերը: Փիչլու գյուղի մոտ զոհվեց Սասունի հեծելազորի անձնվեր հայրուկապետ Մանուկը (Փեթարցի): Նույն օրը թուրքերը Վասկուտ լեռան վրա հրետանային կրակ բացելով՝ մարտական գործողություններ են սկսում Օլթիի ճակատի ուղղությամբ: Սեպտեմբերի 10-ին թուրքական ինքնաթիռներ երևացին Սարիղամիշի վրա, և հարձակում եղավ Բարդուսի վրա: Կարաբեքիրը, 4000-ոց զորք կենտրոնացնելով Օլթիի դեմ, սեպտեմբերի 14-ին՝ գրավեց այն: Հայկական զորքերի հրամանատարության շտաբների ամփոփագրերը տեղեկացնում են, որ անհանգիստ է եղել օպերատիվ վիճակը Կաղզվանի, Սուրմալուի, Շարուրի ուղղություններում²:

Այդ դեպքերի առնչությամբ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալը Թիֆլիսի դիվանագիտական. միսիայի ղեկավար Յ. Բեկզադյանին հաղորդում է. «Սեպտեմբերի 13-ին թուրքերը հարձակվել են Օլթիի ուղղությամբ, նաև Սարիղամիշի աջ թևի վրա և գրավել են Վասկուտ սարն ու Բերդիխ գյուղը: Թուրքերի հարձակումը շարունակվում է: Խնդրում են այդ մասին անհապաղ հաղորդել բոլոր դաշնակից երկրների կառավարություններին, նաև Կ. Պոլիս և Փարիզ, բողոքել թուրքերի գործողությունների դեմ, որով խախտվում են Դուրքիայի կողմից ստորագրված հաշտության պայմանագրի հիմքերը»³:

Այդպիսի մի սահմանային լուրջ ընդհարման դրվագ է համարվում, ինչպես արդեն ասվել է, Սարիղամիշի և Օլթի-Մերդենեկի հատվածներում սեպտեմբերի 23-24-ին տեղի ունեցած սահմանային ուժեղ բախումը, որի արդյունքում, ի դեպ, հայկական զինուժին հաջող-

¹ Տե՛ս Տեր-Հակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 27:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 227-228:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 226:

վել է թշնամուն հետ շարտել և վերականգնել նրանց կողմից գրավված հայկական սահմանային նախկին նպաստավոր դիրքերը: Սակայն, սեպտեմբերի 26-27-ի գիշերը թուրքերը կրկին հարձակում գործեցին և ստիպեցին հայկական զինուժին նահանջել իր զբաղեցրած նախկին դիրքերը¹:

Այս հանգամանքն որոշ հեղինակներ հիմք են համարել պատերազմը սկսվելու վերաբերյալ: Հասկանալի է, որ այդ ամենի պատճառն այն է, որ, ինչպես արդեն ասվել է, չի եղել որևէ հայտարարություն պատերազմ սկսելու մասին:

Արդ, մեր ձեռքի տակ առկա հարուստ արխիվային, պաշտոնական վավերագիր, հուշագիր, մամուլի և փաստագրական այլ տվյալների ու նյութերի հիման վրա փորձենք հիմնավորել թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելու ստույգ օրը և դրանով մեկընդմիշտ վերջ տալ մեր պատմագիտական գրականության մեջ մինչ օրս դեգերող տարակարծություններին: Նախապես ընթերցողին կողմնորոշենք, որ մեր կողմից շրջանառվող նյութերը գալիս են միանշանակ հավաստելու (վկայելու) ու հաստատելու այն իրողությունը, որ պատերազմն, իրոք, սկսվել է սեպտեմբերի 28-ին:

*

*   *

Առկա վավերագիր նյութերով փորձելով հիմնավորել պատերազմի սկսվելու ստույգ օրը և հետագա շարադրանքում չկրկնվելու համար, ստորև, միաժամանակ, ներկայացնում ենք, թե պատերազմն սկսվելուն պես կառավարությունն ու այլ պետական ու հասարակական կառույցները, թշնամու ներխուժմանը դիմակայելու ինչպիսի քայլերի ու գործողությունների են դիմել:

Ժամանակագրական հերթականությամբ, սկսենք պաշտոնական նյութերից:

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 90-91, Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին), էջ 50, նաև՝ Кадишев А.Б., նշվ. աշխ., էջ 321:

Նախարարապետ Հ. Օհանջանյանի գլխավորած Բյուրո-կառավարության սեպտեմբերի 30-ին հրապարակած հաղորդագրության մեջ առաջին անգամ կարդում ենք. **«Սեպտեմբերի 28-ի գիշերը տաճիկները ուժեղ հարձակման դիմեցին Փենեակի և Բարդուաի ճակատում** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.): Մեր զորամասերը սաստիկ դիմադրություն ցույց տալով՝ ամրացան Վերիշենի բարձունքների վրա: Նույն սեպտեմբերի 28-ին տաճկական խոշոր ուժեղ զորոհ տվին դեպի Կարաուրգան, որտեղից մեր զորքերը քաշվեցին Սողանլուխ լեռնաշղթան»: Թշնամու ուժեր են երևացել նաև Քարաքուրթի շրջանում: Թշնամու անմիջական նպատակն էր կտրել Սարիղամիշ-Կարս երկաթուղին¹: Հաղորդագրության մեջ նաև նշվում է, որ հայկական զորախմբերը դիմադրություն են ցույց տվել, սակայն հակառակորդի գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ, շրջափակման մեջ չընկնելու և ավելի հարմար դիրքեր գրավելու համար, սեպտեմբերի 29-30-ին լքել են Սարիղամիշն ու Կաղզվանը. «Անակնկալներից ու զոհերից խուսափելու և ավելի հարմար դիրքեր գրավելու նպատակով ստեղծված վիճա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 244, թ. 2, նաև՝ «Յառաջ», Երեւան, 1 հոկտեմբերի 1920 թ. (թիվ 213): Կառավարության այս հաղորդագրության կապակցությամբ հարկ ենք համարում կատարել մի անդրադարձ: Բանն այն է, որ Ս. Վրացյանն իր մենագրության մեջ ամբողջովին զետեղել է կառավարության այս հաղորդագրությունը, որը, սակայն, ներկայացրել է իբրև նախարարապետ Հ. Օհանջանյանի՝ Հայաստանի քաղաքացիներին ուղղված կոչ: Գրքում բերված տեքստում թուրքերի հարձակումը **«սեպտեմբերի 28»-ի փոխարեն, ինչպես որ կա կառավարության հաղորդագրության բնագրում, Վրացյանի գրքում գիտակցաբար, թե տպագրական սխալի պատճառով, մի քանի անգամ նշված է «սեպտեմբերի 23», որը, անշուշտ, սխալ է: Մենք համեմատել ենք Վրացյանի մենագրության Բեյրութի ու Երևանի հրատարակությունները, սակայն ամսաթիվը նույնն է՝ «23»-ը. (տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958, էջ 468, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 496): Հավանաբար, այս հանգամանքը հետագայում ինչ-որ չափով տեղիք է տվել պատերազմի սկսման հարցում տարբեր հեղինակների մոտ տարբերությունների: Կարելի է ենթադրել, որ ամսաթվի այս անճշտությունն է եղել պատճառը, որ Վրացյանը թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարել է սեպտեմբերի 23-ը. (տե՛ս նույն տեղում, համապատասխանաբար, էջ 466 և 493):**

կում սեպտեմբերի 29-ի գիշերը մեր հրամանատարությունը դատարկել է Սարիղամիշն ու Կաղզվանը»¹: Թուրքերը գրավել են նաև Մերդենեն կն ու Արդահանը²:

Սեպտեմբերի 28-ին թուրքերի հարձակման մասին է վկայում զորավար Սեպուհի անանուն հեղինակն իր հուշագրում: Օրագրողը, բացի անձնական դիտարկումներից, օգտվելով գլխավոր շտաբի հաղորդագրություն-հեռագրերից և առանձին սպաների տեղեկանքներից, իր կազմած սեպտեմբերի 29-ի ամսաթվով օրագրում գրում է. «Ամսի 28-ին, գիշերը թուրքերը հարձակման անցան Սարիղամիշի մեր զորամասի աջ թեւի վրա եւ միաժամանակ Փենակից Շիրոքո լեռան վրա, որը ընկնում էր Կոստրից 10 վերստ հարավ-արեւելք եւ Բարդուաից Զիարեթ եւ Չեմբարտաղ սարի վրա: Առավոտյան թուրքերին հաջողվեց, նեղելով մեր զորամասերը, գրավել այդ կետերը: Սարիղամիշի զորամասի աջ թեւը ետ է քաշվում դեպի Վերիշեն գյուղը եւ Չամուրլու սարը, որ Սարիղամիշից 5 վերստ դեպի արևմուտք է ընկնում: Նույն օրը առավոտյան թուրքերը մեծ ուժով՝ թնդանոթներով ու սավառնակներով, կռվով գրավել են Կարաուրգան սահմանորոշ գյուղը: Սարիղամիշի զորամասի ձախ թեւը ստիպված նահանջել է դեպի Սողանլուղի լեռնաշղթան: Ղարաղուրտի (Կարակուրտ՝ Ա.Հ.) ուղղությամբ նկատվել են թշնամու հետախուզական ուժեր խմբեր: Տաճիկների կողմից հարձակվում են 9-րդ եւ 12-րդ դիվիզիաները»³:

Այդ նույն ժամանակ, ինչպես արդեն գիտենք, Ղազախ-Շամշադինի ճակատում առկա է եղել բոլշևիկյան ներխուժման վտանգ: Այս կապակցությամբ սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը հեռագրել է Դիլիջան-Ղարաքիլիսայի (Ղազախ-Շամշադինի) զորամասի պետին, որը, հավանաբար, եղել է գեներալ. Գ. Խանկալամովը (Խանկալամյան), որպեսզի աչալուրջ լինեն, ճակատը ամուր պահեն՝ կարմիրների հնա-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 244, թ. 2, նաև՝ Վրացյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 496, *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 40:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 244, թ. 2:

³ Ազար Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 82-83:

րավոր հարձակումը կանխելու համար: Սպարապետի զորակայանի մեկ այլ հաղորդագրության մեջ ասվում է, որ Սարիղամիշի մեր զորամասը, Նոր Սելիմ գյուղի մոտ չունենալով հարմար դիրքեր, հետ է քաշվել, նահանջել նաև Մերդենեկի և Կաղզվանի հայկական առաջապահ ուժերը: Ստեղծված իրավիճակում Սպարապետը պահանջել է Շամշադինում տեղակայված ամբողջ 7-րդ գունդը շտապ կարգով փոխադրել Կարսի ճակատ՝ տեղում պահելով միայն 6-րդ կանոնավոր գունդը¹: Հոկտեմբերի 7-ի գիշերը պետք է սկսվեր 7-րդ գնդի փոխադրումը Շամշադինից Ղարաքիլիսա-Ալեքսանդրապոլով դեպի Կարսի ռազմաճակատ: Նավթ և մագուիթ չլինելու պատճառով, օրեր տևող այդ շարժը կատարվել է, մասամբ, ավտոմեքենայով, մասամբ, հետիոտն:

Այդ օրերին **Սեպուհը** գտնվել է Ալեքսանդրապոլում, իսկ **Համագասպը**²՝ Բասարգեչարում (Վարդենիսում): Արդյունքում, երկու օրվա ընթացքում, ըստ էության, առանց լուրջ դիմադրության, հայկական զինուժը թողնում է Կարաուրգանի, Սարիղամիշի և Կաղզվանի ճակատները և դրանով ճանապարհ բացում թշնամու համար Կարսի դռներին մոտենալու: Ձորավար Սեպուհի անանուն օրագրողը, որը պարզվում է, որ միաժամանակ բանակում եղել է գրագիր ու քաջատեղյակ է եղել ռազմաքաղաքական անցուդարձին, նշում է, որ կարծես կրկնվում էր 1918 թ. թուրքական ներխուժման պատմությունը, բայց այս անգամ հույս էր հայտնում, որ հայկական բանակը կկարողանա հակահարված տալ մեր դարավոր թշնամուն և պաշտպանել մեր ազատությունը և անկախությունը²: Թուրքերի հարձակման պահին Սեպուհի բրիգադան գտնվելիս է եղել Իգդիրում:

Փաստորեն, երկու օր ընթացող ռազմական գործողություններից հետո, միայն հոկտեմբերի 1-ին է հրապարակվում Հայաստանի քաղաքացիներին ուղղված կոչ՝ նախարարապետ Հ. Օհանջանյանի

---

¹ Նույն տեղում, էջ 83:

² Տե՛ս Ազատ Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 83:

ստորագրությամբ, որտեղ ասված է. «Անթիվ զոհերի արյունով ձեռք բերած մեր հայրենիքը և ազատությունը վտանգի մեջ է: Տաճիկ փաշաներն ու բեկերը ձեռնարկել են հայ ժողովրդի բնաջնջման գործին: Թշնամին խախտելով մեր երկրի սահմանները արշավանք է յկսել դեպի մեր հայրենիքի սիրտը: Թշնամին տիրել է Սարիղամիշին և այլ դիրքերի և ուզում է հարձակվել Կարսի վրա:

Քաղաքացիներ, ձեզ հրավիրում եմ սրբազան կովի: Ի զե՛ն, քաղաքացիներ, դեպի ռազմաճակատ՝ դեպի հաղթանակ»¹:

Պատերազմը սկսվելու կապակցությամբ ՀՅԴ Բյուրոն, որը նույն ինքը՝ Հայաստանի կառավարությունն էր, սեպտեմբերի 29-ին ընդունված և «Յառաջ» պաշտոնաթերթի սեպտեմբերի 30-ի և հետագա մեկ-երկու համարներում՝ Թուրքիայի հարձակման կապակցությամբ կուսակցական ընկերներին ու քաղաքացիներին ուղղված հայտարարություններում ու կոչում ահազանգում էր Հայաստանի վրա ոսոխի մեծաթիվ զորքերի հարձակման և միասնական ուժերով անարգ թշնամուն հակահարված տալու մասին: Այդ կապակցությամբ ՀՅԴ Բյուրոն առաջին հերթին հատուկ կոչով հայտարարեց կուսակցության շարքերի մոբիլիզացիա՝ «Թշնամին նորից ծեծում է մեր դռները: Սարիղամիշի շրջանում տեղի են ունենում արհնուտ դեսպեր: Տաճիկ փաշաները ուզում են արեան մեջ խեղդել Հայաստանի Հանրապետությանը եւ բնաջնջել հայ աշխատավոր ժողովուրդը: Ամեն ընկեր պարտական է իրեն դնել կուսակցութեան տրամադրութեան տակ և անմիջապես կատարել իրեն տրուած հրահանգը: Ընկերներ, դեպի գո՛րծ, դեպի ֆրո՛նտ»²: Իսկ կարսեցի երիտասարդ պոետ Եղիշեն իր յուրօրինակ կոչով՝ սելավանման հոսքով Կարսի ամրոցի պատերի տակ հայտնված թուրք ոսոխին գեղարվեստորեն համեմատում ու նույնացնում է՝ «Հաննիբալը դարբասներին է» (*“Hannibal ad portas”*!) արտահայտությամբ: «Օն, ուրեմն՝ ի զե՛ն, նաիրքիներ՝ դե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 244, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 180, թ. 2, նաև՝ Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 35-36:

պի ռազմաճակատ»¹:

Ի լրումն կառավարության և Դաշնակցության կոչ-հայտարարությունների, սեպտեմբերի 29-ին ՀՅԴ Բյուրոն կուսակցական ընկերներին ու մարմիններին իջեցրեց յոթ կետից բաղկացած պահանջների կատարման հրահանգ. այն է՝ համախմբել կուսակցության ողջ ուժերը և դնել նրա պատասխանատու մարմինների տրամադրության տակ, մտնել բանակի շարքերը, կազմակերպել թիկունքի պաշտպանությունը, ամեն կերպ օգնել պետական օրգաններին՝ զինվորական թե քաղաքացիական, տանել բացատրական աշխատանք, պայքարել դասալքության դեմ, խստիվ հետապնդել ներքին խռովարար տարրերին²: Իր հերթին, ՀՅԴ Երևանի քաղաքային կոմիտեն ազդարարում էր բոլոր զինապարտներին և զինապարտությունից ազատվածներին՝ իրենց կուսակցական անդամատետրերով ներկայանալ քաղաքային կոմիտեի գրասենյակ³: Այնուհետև, սեպտեմբերի 30-ին հետևեց Հայաստանի կառավարության հաղորդագրությունը՝ ուղղված Հայաստանի քաղաքացիներին: Այն ավարտվում էր «Կեցցե՛, Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը»⁴ կարգախոսով:

Սեպտեմբերի 30-ին հրապարակվում է Զինվորական նախարար Ռ. Տար-Մինասյանի կոչը, որով հայտարարվում էր մինչև 35 տարեկանների զորակոչ, նախարարների խորհուրդը որոշում է 32–35 տարեկան զինապարտների նոր զորահավաք: Զիննախարարի հրամանով սահմանվեց, որ զինծառայությունից խուսափող տղամարդիկ համարվում են դասալիք և ենթակա են խիստ պատժի՝ ռազմական ժամանակի վերաբերյալ օրենքի համաձայն: Նույն օրը հայ զինվորների՝ ուղղված կոչով հանդես եկավ «Ռազմիկ» պաշտոնաթերթի խմբագրությունը, որում ասվում էր՝ լինել քաջ ու հաղթող, և որ թուրքական զորքերը, տաճիկ փաշաների ղեկավարությամբ, նպատակ են

¹ Զարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, էջ 182–183:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 180, թ. 3:

³ Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁴ Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 38–39:

դրել «հարաձեւելու Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարին»¹: Կոչով ժողովրդին է դիմել ճակատամերձ Շիրակի նահանգապետ Կ. Սասունին, որում մասնավորապես ասված է. «Մենք ուխտեալներ ենք դեռ Հրայրի և Գէորգ Չաուշի օրերէն՝ պատուով մեռնելու կամ ազատ ապրելու»²: Իսկ հոկտեմբերի 1-ին թշնամու դեմ պայքարի կոչով, իր հերթին, հանդես է եկել նաև զորապետ Սեպուհը: Նա զգուշացնում էր ժողովրդին, որ եթե տվինք Կարսը, ապա արդյունքում կկորցնենք Հայաստանը, և դա կլինի մեր գերեզմանը³:

ՀՅԴ Բյուրոյի և կառավարության այդ օրերի գլխավոր կարգախոսները դարձան. «Հայրենիքը վտանգի մէջ է», «Բոլորը դէպի ֆրօնտ», «Ամեն ինչ ֆրօնտի համար, ամեն ճիգ յաղթելու համար» և այլն⁴:

Կառավարության սեպտեմբերի 28-ի նիստում որոշվում է գններալ Մ. Սիլիկյանին նշանակել Կարսի ճակատի հրամանատար՝ սպարապետի իրավունքով⁵: Սեպտեմբերի 29-ի ուշ երեկոյան Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների զորքերի հրամանատար գններալ Մ. Սիլիկյանը ծածկագիր-հեռագրով, փաստորեն, առաջին անգամ զեկուցում է Երևան՝ բանակի հրամանատար գններալ Թ. Նազարբեկյանին՝ ճակատամերձ շրջաններում ծավալվող ռազմական իրադարձությունների վերաբերյալ⁶: Դրանից հետո Մ. Սիլիկյանը կամ իր շտաբի պետ գնդապետ Ալ. Վեքիլովը Ալեքսանդրապոլից ռազմական վիճակի վերաբերյալ օրը 2–3 անգամ ամփոփագրի ձևով զեկուցել են

---

¹ «Ռազմիկ», Երեւան, 30 սեպտեմբերի 1920 թ., նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 280, ջ. 2, գ. 37, թ. 1, **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 41–42, 45:

² Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 54–55:

³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պօլիս, 19 հոկտեմբերի 1920 թ. (նո. 583):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 180, թ. 1–2, «Յառաջ», Երևան, 30 սեպտեմբերի, 1 և 2 հոկտեմբերի 1920 թ., **Հակոբյան Ա.**, *Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն (1918–1920 թթ.)*, Եր., 2005, էջ 39:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, թ. 215:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, թ. 1:

Երևան՝ գլխավոր հրամանատարին կամ շտաբի պետին¹:

Սեպտեմբերի 30-ին նախարարների խորհրդում ՀՀ զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի գաղտնի գեկուցման հիման վրա, որտեղ ասվում էր, որ «ներկա դեպքերը Հայաստանում արտակարգ բնույթ են կրում, և որ Հայաստանը ապրում է քաղաքական տեսակետից անհամեմատ ծանր օրեր, միջնորդում էր խորհրդի առաջ ազմական դրության մեջ հայտարարել ամբողջ Հայաստանը և հիմնել զինվորա-դաշտային դատարաններ այն բոլոր վայրերում, որտեղ անհրաժեշտ կգտնի սպարապետը՝ համաձայն նախարարների խորհրդի ս. թ. օգոստոսի 9-ի օրենքի»²: Այդ հիման վրա, անմիջապես, Հ. Օհանջանյանը և Ռ. Տեր-Մինասյանը սեպտեմբերի 30-ին համապատասխան օրենք են հաստատում, որով՝ «Հայաստանի ամբողջ տարածքը հայտարարվում է զինվորական դրության մեջ և հիմնվում են ռազմադաշտային դատարաններ»³: Եվ սա այն դեպքում, երբ ընդամենը երեք օր առաջ՝ սեպտեմբերի 27-ին, այդ նույն կառավարությունը օրենք էր ընդունել Բայազետի շրջանում զինվորական դրությունը վերացնելու մասին: Ինքնին հասկանալի է, որ սեպտեմբերի 23-ին կամ 24-ին թուրք-հայկական պատերազմի սկսման պարագայում հազիվ թե կառավարությունը Հայաստանի այդ մի հատվածում լիցքաթափող օրենք ընդուներ:

Արձանագրենք նաև, որ պատերազմի պայմաններում ռազմադաշտային դատարաններ հիմնելու համար հիմք են հանդիսացել կառավարության 1919 թ. **հուլիսի 24-ի** և 1920 թ. **մայիսի 6-ի** օրենքները⁴: Սեպտեմբերի 30-ին նախարարների խորհուրդը հայտարարում է 32-35 տարեկան զինապարտների նոր ընդհանուր զորակոչ և այլն⁵:

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1-131:

² Նույն տեղում, գ. 36, թ. 1:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 243, թ. 1, ֆ. 280, ց. 2, գ. 36, թ. 1:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118, թ. 80 և 92, գ. 186, թ. 55:

⁵ Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)*, էջ 466:

Կառավարության հրահանգով, պետական պատասխանատու պաշտոնյաները մեկնեցին բոլոր չորս ճակատները, իսկ գյուղական և քաղաքային համայնքներին հանձնարարվեց տեղերում ստեղծել **ինքնապաշտպանական վաշտեր**, որոնց մեջ ընդգրկվելու էին 35 տարեկանից բարձր և գեները ընդունակ բոլոր տղամարդիկ: Հուլիսի 4. Արծրունու վկայությամբ, այդ գործը «յառաջ տարուեցաւ աննախընթաց եռանդով: Չար լեզուները լռեցին, ... Երկիրը բանակատեղի մը վերածուած էր»¹:

Իր հերթին, Ներքին գործերի նախարար Սարգիս Արարատյանի հրամանով, «Համաձայն 1920 թ. օգոստոսի 13-ի օրենքի, Հայաստանում գտնվող բոլոր բժիշկները, դեղագործները, ֆելդշերները (բուժակ՝ Ա.Հ.) և գթության քույրերը մինչև 45 տարեկան հասակը ենթարկվում են մոբիլիզացիայի՝ ընդհատելով նրանց տրված տարկետումները, արձակուրդները ներկայանալ Ձեր գավառի և քաղաքի համապատասխան զինվորական պետին ու հավաքակալան»²:

Համաձայն նախարարների խորհրդի հոկտեմբերի 2-ի հաստատած օրենքի և ի լրումն ներքին գործերի նախարարության սեպտեմբերի 30-ի պարտադիր որոշման՝ նախարար Ս. Արարատյանը հայտարարում է դասալքության դեմ պայքարի հետևյալ միջոցառումները.

1. դասալիքները, համաձայն 1919 թ. հուլիսի 24-ի նախարարների խորհրդի հաստատած օրենքի, ենթարկվում են մահապատժի զինվորական դաշտային դատարանի միջոցով՝ նրանց ամբողջ շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման հոգուտ պետգանձարանի

2. դասալիքներին թաքցնողները ենթարկվում են 1–6 ամիս բանտարկության՝ նրանց շարժական և անշարժ գույքի հոգուտ պետգանձարանի գրավման

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 105:

² ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 36, թ. 2, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), էջ 424, «Յառաջ», Եր., 22 հոկտեմբերի 1920 թ., (թիվ 231):

3. բոլոր պետական, հասարակական և մասնավոր հիմնարկություններին, ինչպես նաև մասնավոր անձանց արգելվում է ծառայության ընդունել նրանց, որոնք զինծառայությունից ազատման վկայական չեն ներկայացնի և այլն¹:

Դասալքության դեմ պայքարի միջոցառումների մասին սեպտեմբերի 30-ին կրկին կոչով ու հրամանով է հանդես եկել նաև զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը: «Հայրենիքի փորձության այս ծանր ժամին,- կարդում ենք հրամանում,- երբ Հայաստանի բոլոր հավատարիմ և հարազատ զավակների հուժկու բազկի հարվածների տակ պիտի փշրվեն թշնամու ուժերը, հայտարարում ենք ի լուր ամենի, որ զենքի տակ կոչվող տղամարդկանցից ով համարձակվի **խուսափել** շարքերը մտնելուց կամ **դասալիք** լինի (ընդգծումը բնագրինն է՝ Ա.Հ.), նա խստորեն կպատժվի ռազմական ժամանակի վերաբերյալ օրենքի համաձայն: Ով կլքի մեր սեղմ շարքերը կամ կդավաճանի հայրենիքին, այդպիսին մահվան պատժի կենթարկվի կախաղանի միջոցով, այն էլ հրապարակավ»²: Նույն օրը հայ զինվորներին ուղղված կոչով հանդես եկավ նաև նախարարության «Ռազմիկ» թերթի խմբագրությունը³: Արձանագրենք, որ հոկտեմբերի 2-ին հայրենիքը պաշտպանելու և թշնամուն հաղթելու հայ ժողովրդին ուղղված կոչով հանդես եկավ նաև ՀԺԿ Հայաստանի ԿԿ-ը⁴:

Հոկտեմբերի 1-ին Երևանում հիմնվեց Ձորաճակատին օժանդակող կոմիտե, որն իսկույն կոչով դիմեց Հայաստանի քաղաքացիներին: Դրանում մասնավորապես ասված է. «Հայ քաղաքացիներ՝, ուրքի կանգնեցեք, ամբողջ հայութիւնը զօրք պիտի դառնայ: Օգնեցէ՛ք մեր իշխանութիւններին, որ զօրահաւաքն աւելի յաջող ընթանայ: Դեզերտիրներին քշեցէ՛ք տներից, այգիներից եւ թաքստոցներից: Ամաչացրէ՛ք վախկոտներին: Գնացէ՛ք զինավարժութեան: Մենք պիտի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 244, թ. 3:

² ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 48, թ. 1:

³ Տե՛ս **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 41–42:

⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», Եր., 3 հոկտեմբերի 1920 թ.:

յաղթե՛նք թշնամուն եւ անպատճառ կը յաղթե՛նք» և այլն¹:

Ինչպես նկատում ենք, թշնամուն դիմակայելու ու հակահարված տալու բոլոր կտրուկ միջոցառումներն ու գործողությունները Հայաստանի կառավարությունը սկսել է սեպտեմբերի 28-ին և դրան հաջորդող օրերին, ինչն ինքնին հավաստում է, որ պատերազմը սկսվել է հենց այդ օրը:

Արտաքին հաղորդագրությունները ևս վկայում են, որ, իրոք, պատերազմի սկիզբը համարվում է սեպտեմբերի 28-ը: Այդ օրը Հայաստանի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը հեռագրում է Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանին. «Թուրքական զորքերը մեծ ուժերով հարձակվել են մեր զորքերի վրա ... Դրությունը շատ ծանր է»²: Սեպտեմբերի 30-ին վարչապետը հեռագրում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինին, որ սեպտեմբերի 28-ին թուրքական զորքերն ընդհանուր հարձակման են անցել Հայաստանի զորքերի դեմ Օյթի, Բարդուաի (Բերդուս), Կարաուրզանի և Քարակուրդի շրջաններում³: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության տեղեկատու բաժնի վարիչ Մ. Արզումանյանը հոկտեմբերի 1-ի թիվ 14 տեղեկագրում հայտնում է, որ «Հայաստանի կառավարությունը սեպտեմբերի 30-ին մի հայտագիր ուղարկեց Չիչերինին և Լեգրանին», որով «խնդրվում էր կանգնեցնել Խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակից տաճիկ զորքերի առաջխաղացումը և հետ քաշել նրանց Հայաստանի սահմաններից»⁴:

Թուրք-հայկական պատերազմը սեպտեմբերի 28-ին սկսվելու մասին է վկայում Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի (ՌՍԴԽՀ) լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը: Սեպտեմբերի 29-ին նա հեռագրում է Գ. Չիչերինին, որ «Թուրքերը սկսել են հարձակում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 39, թ. 1, նաև՝ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 141:

² **Զոհրաբյան Է.Ա.**, 1920 թ. *Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները*, էջ 182:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1՝ 29, թ. 2:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 112:

Կարսի ռազմաճակատում, գրավել էին Սարիղամիշը»¹: Ընդ որում, Լեգրանը դժգոհություն է հայտնում, որ «թուրքերը հարձակվեցին՝ մեզ տեղյակ չպահելով»²: Եվս մեկ փաստարկ, որ թուրք-հայկական պատերազմը սկսվել է սեպտեմբերի 28-ին, այն է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման մասին Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի ռուս-հայկական (Լեգրան-Դրո) համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով նշված են այն տարածքները, որոնք մինչև հոկտեմբերի 28-ը, այսինքն, մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, մտել են Հայաստանի Հանրապետության կազմում³:

Այսպիսով, արխիվային ֆոնդերից և ՀՅԴ ու կառավարության հաղորդագրություններից, մամուլից, զանազան հուշագրություններից բերված փաստերը, վավերագիր նյութերը ցույց են տալիս, որ մինչև սեպտեմբերի 29-ը կուսակցական և պետական մարմինները, ներառյալ Հայաստանի մամուլը, այդ թվում, ընդդիմադիր ՀԺԿ-ի «Ժողովուրդ», Հայ Ս. ռամկավար կուսակցության «Հայաստանի ծայնը» և այլ պարբերականներ լուր և ոչ մի ահազանգող տեղեկատվություն կամ լուր չեն հաղորդում հայ-թուրքական սահմանի, առավել ևս պատերազմական զինաբախման մասին, որն ինքնին վկայում է, որ գործնականում մինչև սեպտեմբերի 28-ը հայ-թուրքական սահմանին պատերազմական վիճակ չի եղել:

Եվ ինչպես վերը փաստվեց, ամեն ինչ սկսվել է սեպտեմբերի 28-ի գիշերը: Իսկ, սկսած սեպտեմբերի 30-ից, տեսնում ենք, որ կառավարության շրջանակներում և լրատվամիջոցներում սկսվում է մեծ անհանգստություն, ահազանգ, տագնապալի հաղորդագրություններ թուրքերի հարձակման, ռազմական գործողությունների և հայկական տարածքների զավթումների մասին: Կարելի է դիտարկել, որ սեպտեմբերի 20-27-ի ընթացքում հայ-թուրքական սահմանին, անշուշտ, եղել են սահմանային ընդհարումներ, որոնք, կարծես, արդեն սովոր-

---

¹ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 178.

² Նույն տեղում, էջ 183:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թ., Եր., 2000, էջ 383:

րական էին դարձել, հատկապես, հունիս ամսվա կեսերից սկսած: Կարելի է նաև ենթադրել, որ, հավանաբար, ժողովրդի մեջ տագնապ չառաջացնելու համար դրանց վերաբերյալ տեղեկատվություն չի հրապարակվել: Իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ բացում ենք «Յառաջ»-ի, «Ժողովուրդ»-ի սեպտեմբերի 30-ի (հինգշաբթի) և հաջորդող օրերի համարները: Այսպես, ՀԺԿ «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը «Կարսի ճակատ» վերտառությամբ հաղորդագրության մեջ գրում է. «Սեպտեմբերի 28-ի ժիշեր տաճիկները զգալի ուժերով յարձակման անցան Սարիղամիշի վրայ, միևնույն ժամանակ՝ Բարդուսի և Կարակուրտի վրայով: Թշնամու ճնշման տակ մեր զորամասերը յետ են նահանջում դեպ Սարիղամիշ: Տաճիկների կողմից գործում են երկու լրիւ դիֆիաներ»¹:

Պարբերական մամուլը, որպես օրվա կյանքի ու իրադարձությունների զարկերակ, բնականաբար, իսկույն արձագանքել է տեղի ունեցող անցուդարձին, դեպքերին ու իրադարձություններին: Պատերազմի սկսվելու մասին առաջել օպերատիվ ու լայն արձագանքել է հանրապետության մամուլը՝ «Յառաջ», «Ժողովուրդ», «Հայաստանի ծայն», «Բանվորի ծայն», «Ռազմիկ» և այլն, որոնց ամենօրյա մեծագիր ահագանգն էր. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է»:

Հավելենք նաև, որ պատերազմի սկսվելուն պես հայ հասարակական-քաղաքական բոլոր ուժերը (բացառությամբ բուլշևիկների) մեկ մարդու պես հանդես եկան կոչերով՝ հայրենիքը, պետականությունն ու անկախությունը պաշտպանելու, անարգ թշնամուն հակահարված տալու և երկիրն ազատագրելու վճռականությամբ: Կառավարության սեպտեմբերի 30-ի որոշումով, ժողովրդին համախմբելու և նրա եռանդը քաջալերելու սռաքելությամբ, ռազմական շրջաններ գործուղվեցին նախարարներ և խորհրդարանի պատգամավորներ: Մեծ լիազորություններով ճակատամերձ Կարս մեկնեցին գյուղատնտեսության և պետական գույքերի նախարար Ս. Վրացյանը, խնամա-

---

¹ «Ժողովուրդ», Եր., 30 սեպտեմբերի 1920 թ.:

տարության նախարար Ա. Բաբայանը, Ալեքսանդրապոլ՝ արտասահմանից նոր վերադարձած նախկին վարչապետ, պատգամավոր Հ. Քաջազնունին, հաղորդակցության նախարար Ա. Ջամալյանը, կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանը, Ղազախ-Շամշադինի ճակատ՝ ֆինանսների նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը, Սուրմալու՝ ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանը, Նոր Բայազետ՝ Սյունյաց նախկին նահանգապետ Ս. Մելիք-Յուլյանը, Էջմիածին ու Աշտարակ՝ պատգամավորներ Հ. Տեր-Հակոբյանը և Համբ. Տերտերյանը, տարբեր ուղղություններով՝ Լ. Շանթը, Ս. Տիգրանյանը, Հ. Բուդաղյանը, Վ. Նավասարդյանը, Ա. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ¹:

Տազնապալի այդ օրերին բոլոր կուսակցությունները համախմբվեցին կառավարության շուրջը: Հոկտեմբերի 1-ին ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանի մոտ հրավիրվեց խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին հանրապետությունում արտոնված կուսակցությունների ղեկավարներ, ինչպես նաև լրատվական միջոցների ներկայացուցիչներ: Խորհրդակցության մասնակիցները միակամ պատրաստակամություն հայտնեցին վտանգի պահին սատար կանգնել հայրենիքին ու կառավարությանը²: Այդ նպատակով ստեղծվեց Միջկուսակցական խորհուրդ, որի նախագահ ընտրվեց պատգամավոր Արամ Սաֆրաստյանը: Միջկուսակցական խորհրդում ընդգրկվել էին՝ ՀՅԴ, ՀԺԿ, Հայ ռամկավար, ՀՍԴԲԿ, Ս.Դ. Հնչակյան և Սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսէռների) կուսակցությունները: «Հայ ժողովուրդը,- գրում է Կարո Սասունին իր հուշերում,- երբեք մէկ մարդու պէս ոտքի չէ կանգնած, որքան այդ բանը յայտնաբերեց հայ-թրքա-

¹ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հ. Քաջազնունու ֆոնդ, գ. 150, թ. 1, գ. 164, թ. 2, **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 46, **Իրազեկ Յ. (Տէր-Յակոբեան Յ.)**, *Մոտիկ անցեալից (պատմական դէպքեր և ապրումներ 1917-1922)*, Պէյրուֆ, 1956, էջ 71-72: **Վրացեան Ս.**, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, էջ 477, Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 36:

² Տե՛ս **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

կան պատերազմի օրերուն»¹:

Այսպիսով, բերված փաստերն ու փաստարկները վկայում ու հաստատում են պատմական այն ճշմարտությունը, որ թուրք-հայկական պատերազմը, որը, ցավոք, աղետալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար, սկսվել է **սեպտեմբերի 28-ին**: Սույն ենթահարցում, հիմնավորելով հանդերձ պատերազմի սկսման ստույգ օրը միաժամանակ, վավերագիր նյութերով ցույց է տրվում, թե Հայաստանի կառավարությունն ու հանրային կազմակերպություններն ինչպիսի միջոցառումների ու գործողությունների են դիմել թշնամու հարձակմանը դիմակայելու ուղղությամբ:

2. 1920 թ. ԹՈՒՐԷ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԱՆՁԱԶԵՐԾՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկսման օրվա հարցի հետ, անշուշտ, աղերսվում է նաև պատմագրության մեջ դարձյալ վիճարկվող այն հարցը, թե իրականում ո՞ր երկիրն է սկսել (սանձազերծել) պատերազմը: Հարկ ենք համարում հատուկ անդրադառնալ նաև այս խնդրին, քանզի մինչ օրս պատմագիր, հուշագիր, օտար և հայ առանձին հեղինակների կողմից հաճախ շրջանառվում է պատմական մի կերծիք այն մասին, թե՞ իբր, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը, հանձին Հայաստանի Հանրապետության, նախաձեռնել ու սկսել են հայերը, իսկ քեմալական Թուրքիան, իբր թե, հարկադրված է եղել բխմելու կանխարգելիչ գործողության: Կողմնորոշենք ընթերցողին այն բանում, որ մենք նյութի բուն շարադրանքի հետ միասին հաճախ ենք անդրադառնում պատերազմի հետ առնչվող պատմագրության հարցերին, քանզի աշխատությունը վերաբերում է նաև վերջին մեկ դարում դրա շուրջ ստեղծված պատմագիտական հարուստ

---

¹ Սատունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 53:

գրականության արժևորմանն ու գնահատականին:

Պատերազմն առաջինը սկսելու հարց-վարկաձը շրջանառության մեջ է դրվել ի սկզբանե՝ սկսած 1920-ական թվականներից, առաջին հերթին, թուրքական և խորհրդային պատմագրության մեջ, որին քաղաքական-գաղափարական-քարոզչական նկատառումներով, կուսակցական-կարգապահության պարտադրանքով և այլ հանձնարարականներով կամա թե ակամա տուրք են տվել նաև խորհրդային Հայաստանի կուսակցական-պետական գործիչները, խորհրդահայ առանձին պատմաբանները, հուշագիր հեղինակները: Ցավոք, երբեմն նման տեսակետի կարելի է հանդիպել անգամ մեր օրերում, խնդրի հետ առնչվող առանձին հեղինակների աշխատություններում:

Նախկինում պատմական իրողությունները խեղաթյուրվում ու նենգափոխվում էին, հայ և օտար շատ հեղինակներ տուրք էին տալիս այն կեղծ պնդմանն ու վարկածին, թե իբր առաջինը Հայաստանն է սկսել պատերազմը, որ դաշնակցական կառավարությունը մղում էր իմպերիալիստական, իսկ քեմալական Թուրքիան՝ ազգային-ազատագրական պատերազմ¹: Խորհրդային պատմագրության մեջ հակադաշնակցական միտումով պատմական փաստերի կեղծումն ու աղավաղումն այնքան արտառոց է եղել, որ, օրինակ, առանձին հեղինակներ Առաջին հանրապետության հիմնական կառավարող ՀՅԴ կուսակցությանն են վերագրվել ոչ միայն թուրք-հայկական պատերազմի հրահրումը (սանձազերծումը), այլև հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական պատերազմները, ավելին, որ Դաշնակցությունը իրականացրել է էքսպանսիա դեպի Թուրքիա, Կիլիկիա, Տրապիզոն, Բաթում և այլն²:

Պատերազմը, իբր, հայերի կողմից սկսվելու մասին առաջին ապատեղեկատվություն տարածողներից մեկը եղել է թուրքական պաշտոնական «Անադոլու» գործակալությունը: Ալ. Խատիսյանն իր

¹ Տե՛ս Հարությունյան Շ.Ռ., նշվ. աշխ. էջ 381:

² Ղազարյան Կ., Խորհրային իշխանության հաստատումը Հայաստանում (տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ ՄԼԻ, Եր., 1935, թիվ 1 (5), էջ 74:

հուշերում գրում է, որ այդ գործակալությունը, 1920 թ. հոկտեմբերի 23-ին Հայաստանի և հայերի մասին իր տարածած կեղծ ու զրպարտչական լուրերի շարքում, զետեղել է նաև այս հաղորդագրությունը. «- Սեպտեմբեր 24-ին մեր (թուրքական – Ա.Հ.) սահմանային պահակները անակնկալ կերպով ենթարկվեցան յարձակման: Մեր զորքերը յաղթելով թշնամուն, հալածեցին զայն մինչեւ Սարըղամիշի շրջանը, որը բնակուած է միայն Թիւրքերով: Մեր ձեռքը ընկած փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ հայկական յարձակումը պատրաստուած է եղել խնամքով՝ նպատակ ունենալով տիրել Էրզրումին»¹:

Այս կապակցությամբ կարող է հարց առաջանալ, թե ինչն է դրդել Թուրքիային պատերազմ սկսելու Հայաստանի դեմ: Այդ առնչությամբ, մենք համամիտ չենք այն պատմագիր կամ հուշագիր հեղինակների պնդմանը, թե Սևրի պայմանագիրն է եղել գլխավոր դրդապատճառը, որ Թուրքիան պատերազմ սանձազերծեց Հայաստանի դեմ: Պրոֆեսոր Ռ. Հովհաննիսյանն իր մենագրությունում (օգտագոր-

---

¹ **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 268-269: Անատոլիայի գործակալության հոկտեմբերի 23-ի տեղեկության մասին ակնարկում է նաև Հ. Տեր-Հակոբյանն իր հուշերում (տե՛ս **Տէր-Հակոբեան Զ.**, նշվ. աշխ., էջ 82-84): Իհարկե, մենք չենք բացառում, որ մինչ պատերազմը հայ ազգային-քաղաքական շրջանակներում եղած լինեն մարդիկ ու գործիչներ, որոնք Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, չսպասելով հետագա միջազգային իրավաքաղաքական գործընթացներին, ակնկալիք են ունեցել այդ պայմանագրի պահանջի ոգով հասնելու և տիրելու Հայաստանին հասանելիք արևմտահայ տարածքներին, այդ թվում, Կարինին: Այսպես, օրինակ, մի առիթով հուշագիր Վահե Արծրունին գրում է, որ հոկտեմբերի 13-ի երեկոյան, հայկական զորքի հակահարձակման հրամանի նախօրյակին, Կարսում ժողովրդին ու բանակին միգուցե ոգևորելու նպատակով, Կարս գործուղված նախարար Ս. Վրացյանը «Դեպի Կարին» քարոզչական կարգախոսով արտաբերել է. «Դուք համբերութիւն ունեցէք երեք օր եւս, եւ մեր զօրքը կանգ կառնէ Կարնոյ դրան առաջ» (տե՛ս **Արծրունի Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 166): Հարկ է արձանագրել, որ հայերի՝ իբրև Էրզրումը գրավելուն առնչվող կեղծ քարոզչությունը, ցավոք, հատուկ միտումով օգտագործել են քեմալականները և նրանց գաղափարական-դաշնակցային գործընկերները համարվող խորհրդային հեղինակները, նաև հայ բոլշևիկները՝ իբրև զենք իրենց հակադաշնակցական գաղափարաքաղաքական պայքարում:

ծելով թուրքերի ներկայացուցիչ Քյազիմ բեյի նույնքերի 19-ին Թիֆլիսում Ալ. Խատիսյանի հետ հանդիպման ժամանակ արտահայտած միտքը) պնդում է, որ թուրքերը հարձակվել են Հայաստանի վրա, որպեսզի ստիպեն նրան հրաժարվի Սևրի պայմանագրից¹։ Իհարկե, եղել է այդ հանգամանքը, սակայն դա ամբողջ ճշմարտությունը չէ։ Ինչպես արդեն քանիցս փաստվել է, թուրքերը Հայաստանի վրա հարձակումը ծրագրել էին 1920 թ. սկզբներից, նրանք նպատակ էին դրել ջախջախել հայակական բանակը, ըստ էության, այս անգամ էլ ոչնչացնել արևելահայությանը և, առհասարակ, վերացնել հայակական պետականությունը, իսկ Սևրի պայմանագրի տապալումը խնդրի մի մասն է։ Ասվածը բազում փաստավավերագիր նյութերով հիմնավորվում ու հաստատվում է Հայաստանի արևելագետ պատմաբանների և առաջին հերթին ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանի աշխատություններով։ Այլ խոսքով, Սևրի պայմանագիրը կլիներ, թե չէր լինի, քեմալական թուրքերը խնդիր էին դրել առաջին հերթին կյանքի կոչել իրենց «Ազգային ուխտ»-ը։

Ի պատասխան վերոհիշյալ թուրքական պաշտոնական գործակալության այդ հաղորդագրությանը, հարկ է արձանագրել, որ հենց թուրքերն էին ամիսներ առաջ մանրամասն ու խնամքով նախապատրաստել Հայաստանի վրա հարձակումը և նրա ջախջախումը, իսկ հայկական կողմի՝ խնամքով հարձակում նախապատրաստելու, առավել ևս հայկական համեստ գինուժով էրզրումը գրավելու մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել։ Իհարկե, չենք բացառում առանձին «տաքզլուիների» հայտարարությունները, որը կապ չի ունեցել պետական քաղաքականության հետ։ Հանրապետության ղեկավարությունը, ըստ Սևրի պայմանագրի, Միսսյալ և Անկախ Հայաստանի խնդրի լուծումն առաջին հերթին կապում էր այդ պայմանագիրը ստորագրած դաշնակից երկրների կողմից դիվանագիտական ճանապարհով, միջազգային իրավունքի ուժով լուծման հետ։ Իսկ մինչ այդ,

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 347։

հայկական բանակի առջև ընդամենը խնդիր էր դրված պաշտպանել հանրապետության սահմաններն ու ժողովրդի անվտանգությունը: Բայց, ինչպես հետո պարզվեց, հայկական բանակն անգամ չկարողացավ իր իսկ պետության սահմանները պաշտպանել: Մինչդեռ, թուրք-քեմալական քարոզչամեքենան աշխարհով մեկ տարածում էր համանման կեղծ լուրեր, որպեսզի արդարացներ իր զավթողական, հայաջինջ քաղաքականությունը:

Այժմ փորձենք հարցը ներկայացնել ըստ էության:

Ինչպես արդեն ասվել է, հենց թուրքական աղբյուրների փաստական տվյալներով հաստատվում է պատմական այն իրողությունը, որ թուրք միլիների (ազգայնապանների) բարձրագույն ղեկավարությունը՝ Մ. Քեմալի նախաձեռնությամբ, առաջին անգամ 1920 թ. սկզբներին (փետրվարից) խոսել է ՀՀ-ի դեմ պատերազմ սկսելու անհրաժեշտության (պլանի) մասին, համաձայն որի, Արևելյան ճակատում գործող 15-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային, դեռևս փետրվարի 5-ին, ծածկագիր-նամակով կարգադրվել էր անցկացնել պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական զորակոչ՝ **սեֆերբերիք**, և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ կովկասյան արգելքը, այն է՝ Հայաստանը, թիկունքից ոչնչացնելու համար¹: Այս կապակցությամբ, կարծում ենք, որ սխալվում է թուրք-հայկական պատերազմի պատմության հուշագիր հեղինակ Վահե Արծրունին, երբ պատերազմը սկսելու նախաձեռնությունը վերագրում է Արևելյան ճակատի գլխավոր հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային²: Վերջինս ընդամենը կատարել է թուրք ազգայնականների բարձրա-

---

¹ Տե՛ս Кемаль Мустафа, *Путь новой Турции*, т. 3, М., 1934, с. 313, Սարգսյան Ե.Ն., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 41, Սարգսյան Ե.Ն., *Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա*, Եր., 1994, էջ 137, Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 64–65, նույնը՝ *Հայոց ցեղասպանության քեմալական Թուրքիայի ծրագիրը (1920 թ.)*, «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն», հոգվածների ժողովածու, պատմության դասերը, Գյումրի 2020, էջ 34:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 25:

գույն ռամաքաղաքական ղեկավարության հրամանը:

Սակայն պարզվում է, որ թուրքական կողմի համար մի շարք աննպաստ հանգամանքների՝ Բարձր Հայքի ձմեռային խստաշունչ բնակլիմայական դժվարությունների, այնուհետև, բուլնիկյան կարմիր բանակի Հյուսիսային Կովկասից դեպի Ադրբեջան մտնելու դանդաղման, նաև բրիտանական զորքերի Անդրկովկասից դուրս բերման (էվակուացիայի) ուշացման, 1920 թ. մարտ ամսին Անտանտի զորքերի Կ. Պոլիս մտնելու, ինչպես նաև թուրք-հայկական պատերազմի պարագայում Վրաստանի դիրքորոշման անորոշության պատճառներով, զորակոչն ու արշավանքը հետաձգվել է¹: Այդուհանդերձ, Բ. Կարաբեքիրն առաջարկում էր արշավանքն սկսել ապրիլին՝ էրզրում-Սարի-ղամիշ հատվածներում ձյան հալչելուն պես: Տեղեկանալով Հյուսիսային Կովկասում Կարմիր բանակի ռազմական հաջողություններին, որ գեներալ Ա. Դենիկինի պարտությունը ճանապարհ է բացում դեպի Անդրկովկաս, նա մարտի 28-ին զեկուցագրով դիմում է Մուսթաֆա Քեմալին՝ առաջարկելով թույլ տալ սկսելու հարձակումը Հայաստանի վրա, գրավելու «Ազգային ուխտ»-ով նախատեսված Կարսի, Արդահանի և Արդվիհի սանջակները և առաջ ընթանալով՝ հանդիպել կարմիր բանակին: Թուրքերի նպատակն էր՝ հասնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված սահմաններին, այն է՝ մինչև Արաքս գետը: Մուսթաֆա Քեմալը հավանություն է տալիս Բ. Կարաբեքիրի առաջարկին՝ խորհուրդ տալով պահպանել մտադրության գաղտնիությունը²:

Թուրքիայի կողմից պատերազմի սանձազերծման մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ անգամ Մուստաֆա Քեմալի քաղաքական հակառակորդ, Բեռլինում ապաստանած երիտթուրք պարագլուխ Մեհմեդ Թալեաթ փաշան խորհուրդ էր տալիս Բ. Կարաբեքիրին. «Եթե ռազմական պատրաստությունների լրիվ են, անցի՛ր հարձակ-

---

¹ Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 45-46, Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 64-66:

² Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 67-68:

ման»¹: Թուրքերի՝ Հայաստանի դեմ առաջինը պատերազմ ծրագրելու և սկսելու վերաբերյալ մեկ ավելորդ փաստարկ է 1920 թ. ապրիլի կեսերին Ք. Կարաբեքիրի՝ Անգորայի (Անկարա) ղեկավար շրջաններին ուղարկած հետևյալ հեռագիրը. «Մոտ օրերս պիտի ավետեմ, որ Հայաստանը ջնջված է աշխարհի քարտեզից»²:

Ք. Կարաբեքիրի մարտի 28-ի զեկուցագրից շուրջ մեկ ամիս անց՝ ապրիլի 26-ին, երբ կարմիր բանակն արդեն մտել էր Ալյքեջան, նա մի նոր զեկուցագիր է ուղարկում Մուսթաֆա Քեմալին՝ հայտնելով, որ այժմ թե՛ բնակլիմայական պայմանները և թե՛ քաղաքական հանգամանքները նպաստավոր են Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու համար: Կարաբեքիրը գտնում էր, որ պետք է արագացնել հարձակումը, որպեսզի հնարավորինս կարողանան կանխել կարմիր բանակի հետագա առաջխաղացումը դեպի Հայաստան³: Դրան ի պատասխան, Մուսթաֆա Քեմալն առաջարկում է առայժմ ձեռնպահ մնալ Հայաստանի վրա հարձակումից, քանի որ բուլղարիկ-յան Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերություններ են հաստատվում՝ նախատեսվում է համատեղ գործողություններ սկսել անգլիական իմպերիալիստների և նրանց դաշնակից ՀՀ դեմ, և շացի այդ, Ռուսաստանից արդեն սպասվում էր լայնածավալ օգնություն⁴:

Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման հաջորդ մտադրությունը եղել է մայիս ամսին: Այս կապակցությամբ, թուրք զենեռալ, հետագայում Խորհրդային Ռուսաստանում քեմալական Թուրքիայի առաջին դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան (Ջեբեսոյը) իր հուշերում գրել է, որ մայիս ամսին Հայաստանի վրա հարձակում սկսելը հարմար (նպաստավոր) պահ էր այն իմաստով, որ «հայկական բանակը

¹ Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 43:

² Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Սարգսյան Ե.Ղ., նշվ. աշխ., էջ 138: Այս քաղվածքները արևելագետ պատմաբաններ Ե. Սարգսյանը և Ռ. Սահակյանը թարգմանաբար բերել են թուրք պատմաբան Ջեմալ Քութայի՝ «Ինչպե՞ս Կարաբեքիրը ոչնչացրեց Հայաստանը» գրքից:

³ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 70:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71-72:

գրարված էր բոլշևիկյան ներքին խռովությունները ճնշելով (խոսքը 1920 թ. մայիսյան ապստամբության մասին է՝ Ա.Հ.) և Հյուսիսում աղբյուրեղանքների ոտնձգությունները կանգնեցնելով¹:

Ի դեպ, մինչ 1920 թ. հունիսին կորրեքսվեր հույն-թուրքական պատերազմը, թուրքական զորքերի մեծագույն մասը՝ 50 հազար զորք, կենտրոնացված է եղել Արևելյան ճակատում՝ Հայաստանը նվաճելու նպատակով, իսկ Արևմտյան ճակատում՝ հույների դեմ՝ ընդամենը 15 հազար²: Հարկ է նաև արձանագրել, որ ամիսներ շարունակ ինտենսիվ գաղտնի նամակագրական կապ է եղել Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի (ԹԱԺՄ) նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի և Ք. Կարաբեքիրի միջև Հայաստանի դեմ պատերազմը սկսելու ժամանակի վերաբերյալ: Հիշարժան է, հատկապես, Մուսթաֆա Քեմալի 1920 թ. հունիսի 1-ի ծածկագիրը՝ ուղղված 15-րդ կորպուսի հրամանատար Ք. Կարաբեքիրին: Վերջինս Արևելյան ճակատի հրամանատար էր նշանակվել հունիսի 15-ին: Ծածկագրում նշվում էր. «Ձեր մայիսի 30-ի հեռագիրը քննարկվել է նախարարների խորհրդում և, հաշվի առնելով մի քանի հանգամանքներ, որոշում է կայացվել հետաձգել Հայաստանի դեմ պատերազմը»³:

Ափյուռքահայ պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանը, հենվելով թուրքական հուշագրությունների և այլ նյութերի վրա, տեղեկացնում է, որ 1920 թ. հունիսի 6-ին Մուսթաֆա Քեմալը կառավարության անունից հեռագիր է ուղարկել Ք. Կարաբեքիրին՝ հանձնարարելով պաշտպանակսն նպատակներով Սարիղամիշի, իսկ հետագայում՝ «Ազգային ուխտ»-ի մեջ մտնող երեք սանջակների՝ Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի գրավումը⁴: Այնուհետև նշվում է, որ Ք. Կարաբեքիր փաշան հունիսի 8-ին Արևելյան, այն է՝ արևմտահայ չափանգներում հրապա-

---

¹ Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 49, Սարգսյան Ե.Ղ., նշվ. աշխ., էջ 149:

² Տե՛ս Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 23:

³ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 173:

րակայնորեն գորահավաքի հրաման է արձակել, իսկ հունիսի 23-ին ծրագրել է սկսել հարձակումը¹: Հետաքրքիր է, որ թուրքերն արդեն ծրագրել էին Հայաստանի վրա հարձակումը և նախապատրաստվում էին դրան, մյուս կողմից, Հայաստանի ղեկավարության ուշադրությունը շեղելու նպատակով, այդ օրերին, ինչպես հայտնի է, հաշտության բանակցությունների հեռավար կապով առաջարկություններ էին անում, հիմք ընդունելով Բրեստ-Լիտովսկի ու Բաթումի պայմանագրերը: Այս կապակցությամբ կրկին հիշեցնենք ԹԱՄԺ-ի արտաքին գործերի կոմիսար Բեքիր Սամի բեյի հունիսի 24-ի հեռագիրը Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարությանը՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ և Հայաստանի արտգործնախարարության ավագ քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանի հունիսի 30-ի պատասխանը և այլն²:

Հայտնի է, որ թուրքերի հունիսյան հարձակումը հետաձգվում է որոշ հանգամանքների և, այդ թվում, ՌՄԴԽՀ արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինի՝ ԹԱՄԺ-ի նախագահ Մուստաֆա Քեմալին ուղղած 1920 թ. հունիսի 3-ի պատասխան նամակով, որում խորհրդային կողմը առաջարկում էր իր միջնորդությունը Հայկական հարցում, և խորհուրդ էր տրվում, շահագրգիռ կողմերի միջև հարաբերությունները չվտանգելու նպատակով, առայժմ հայերի դեմ ռազմական գործողություններ չձեռնարկել³: Ի պատասխան այդ նամակի, հունիսի 20-ին Մուստաֆա Քեմալը տեղեկացրել է ռուսական կողմին, որ իր կառավարությունն ընդունում է Ռուսաստանի միջնորդությունը և հետաձգում ռազմական գործողությունները Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջաններում⁴: Թուրքերի ամառային հարձակման հե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, ց. 604, թ. 13, 16: Այդ նամակագրությունը կրկնվել է հուլիսի 8-ին և 28-ին:

³ Տե՛ս *ДВП СССР*, т. 2, с. 555:

⁴ Տե՛ս *Տէր-Հակոբեան Յ.*, նշվ. աշխ., էջ 11, *Սարգսյան Ե.Ղ.*, նշվ. աշխ., էջ 139:

տաճգման գործում որոշակի դեր է խաղացել նաև անգլիական կայազորի առկայությունը Բաթումում, ինչպես նաև հույների հարձակման վտանգը Թուրքիայի Արևմտյան ճակատում: Այս կապակցությամբ, թուրք պատմագիր Հիքմեթ Բայուրը տեղեկացնում է, որ Անկորայի կառավարությունը վաղուց էր պատրաստվում Հայաստանի վրա հարձակվելու, սակայն Անդրկովկասից անգլիական զորքերի էվակուացիայի ուշացումը թուրքերին ստիպեց որոշ ժամանակ սպասել¹: Եթե հավատանք Հ. Բայուրին, ապա Չիչերինի հունիսի 3-ի զգուշացնող հեռագիրը առանձնապես էական դեր չի խաղացել:

Քանի որ Ռուսաստանի միջնորդության առաջարկն ընդունվում է, հուլիսի 19-ին Մոսկվա է գործուղվում թուրքական հատուկ մի պատվիրակություն՝ ԹԱՄԺ-ի կառավարության արտաքին գործերի կոմիսար Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, որպեսզի բարեկամության դաշն կնքվի և խաղաղ ճանապարհով կարգավորվեն տարածքային վիճելի հարցերը: Բանակցությունների արդյունքում, թեև նախաստորագրվեց խորհրդա-թուրքական **օգոստոսի 24-ի** պայմանագրի նախագիծը, սակայն կողմերը, ինչպես արդեն ասվել է, վերջնական համաձայնության չհանգեցին:

Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու հարցը պարբերաբար քննության առարկա է եղել ԹԱՄԺ-ի նիստերում: Այսպես, օգոստոսի 14-ի նիստում, երբ հարցում է արվում Արևելյան ճակատում տիրող դրության մասին, Մուսթաֆա Քեմալը պատասխանում է, որ ինքն արդեն հրաման է տվել Արևելյան ուսզմաճակատին արագացված տեմպով դիմել գործողությունների՝ գրավելու համար Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով իրենց հանձնված երեք սանջակները՝ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Սակայն, միաժամանակ նա տեղեկացնում է, որ այն բանից հետո, երբ հունիսի 20-ին Կարս է ժամանել ռուսական պատվիրակությունը, որն իրենց պատվիրակության հետ էր գրում պետք է սկսեր ռուս-թուրքական բանակցությունները, ինքը

---

¹ Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 45:

հրամայել է ժամանակավորապես դադարեցնել Արևելյան բանակի ռազմական գործողությունները, մինչև որ ռուս-թուրքական կողմերի միջև հարաբերությունները հստակեցվեն¹:

Պատերազմը թուրքերի կողմից նախաձեռնելու և սկսելու մասին բերենք ևս մի փաստ: Սեպտեմբերի 8-ին, Մուսթուֆա Քեմալի նախագահությամբ, կայացել է Թուրքիայի Ռազմական գերագույն խորհրդի նիստ՝ Բ. Կարաբեքիրի, Խամեթ բեյի, Ահմեդ Ֆեզիի, Ս. Ալի Ֆուադի և մյուսների մասնակցությամբ: Նիստում լսվել է Բ. Կարաբեքիրի հաղորդումը՝ Արևելյան ճակատում հարձակման նախապատրաստությունների վերաբերյալ: Վերջինս վստահեցրել է, որ իր հրամանատարության ներքո առկա չորս դիվիզիաները, յուրաքանչյուրում 8000–9000 զինվոր, նաև մի քանի հազար բաշիբոզուկներ (չեթեն անկանոն զորախմբեր) լիովին բավարար են իր առջև դրված խնդիրը լուծելու համար²: Հայաստանի վրա հարձակման նախօրյակին Բ. Կարաբեքիրը նաև հատուկ կոչ է արձակել Հայաստանի բնակչությանը, որում կեղծավորաբար նշվում էր, որ իրենց նպատակն է դաշնակիցներից փրկել քրիստոնյա և մուսուլման ճնշված բնակչությանը³:

Արձանագրենք, որ Մ. Քեմալը, Բ. Կարաբեքիրը և մի շարք այլ թուրք ծավալապաշտներ շատ անհամբեր էին և գտնում էին, որ օր առաջ պետք է սկսել պատերազմը, գրավել «Ազգային ուխտ»-ով նախատեսված տարածքները, քանի դեռ կարմիր բանակը գամված է Լեհական ճակատում, ինչպես նաև Ղրիմում՝ բարոն Ֆ. Վրանգելի դեմ ռազմական գործողություններում, և չի հասցրել մտնել Հայաստան և խորհրդայնացրել այն, հակառակ դեպքում, իրենք ստիպված կլինեն սահմանափակվել ընդամենը 1914 թ. ռուս-թուրքական սահմանով:

Հայաստանի վրա հարձակման հրամանը, որը կարելի է համարել երկրորդը՝ նկատի ունենալով փետրվարի 5-ինը, տրվել է 1920 թ.

¹ Տե՛ս Кемаль Ататюрк, *Избранные речи и выступления*, М., 1966, էջ 100:

² Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ղ., նշվ. աշխ., էջ 149:

³ Տե՛ս Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 62:

սեպտեմբերի 20-ին՝ անձամբ կառավարության նախագահ Մուսթաֆա ֆեմալի կողմից, մի անձնավորություն, որին, ի դեպ, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ա. Բալֆուրը բնութագրել է որպես **ավազակապետ**¹: Այդ հրամաններով խնդիր էր դրվում «ոչնչացնել հայկական զինված ուժերն ու Հայոց պետականությունը»²: Առաջնորդվելով Անկարայից ստացված հրամանով, սեպտեմբերի 24-ին Կարաբեքիր փաշան իր հերթին հրամայեց մինչև սեպտեմբերի 26-ի կեսօրն ավարտել զորքի տեխնիկական ու նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները և սեպտեմբերի 26-27-ի զիշերն անցնել հարձակման³: Միևնույն ժամանակ, թուրքական և ռուսական ստորաբաժանումները պետք է սկսեին հարձակումը նաև Նախիջևանի շրջանում: Այնուամենայնիվ, հարձակումը հետաձգվեց մեկ օրով և սկսվեց սեպտեմբերի 28-ի լուսադեմին (ժամը 3-ին)⁴, երբ թուրքական բանակը, Հայաստանի սահմանին կենտրոնացնելով 50-հազարանոց զորք, այդ թվում, անկանոն զինված ավազակախմբեր, մի քանի ուղղությամբ դիմեց ընդհանուր հարձակման: Գործողության մեջ դրվեց Մ. Քեմալի տակավին 1920 թ. փետրվարին Հայաստանի վրա հարձակման ծրագրած պլանը⁵: Այսպիսով, ավելի քան կես տարվա նախապատրաստություններից և քաղաքական ու դիվանագիտական սա-

---

«Յուշամատեան Մեծ եղեռնի», էջ 992:

¹ Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 75, Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 68: Սեպտեմբերի 20-ի ամսաթիվը հիշարժան է նաև այն առումով, որ Հայաստանի բանակը քայքայելու ու նրա պարտությունը հեշտացնելու նպատակով այդ գործում հետ չի մնացել Հայկոմկուսի ԿԿ-ը, որն այդ շրջ Բաքվից «հույժ գաղտնի» մի հրահանգ էր իջեցրել Հայաստանի բոլշևիկներին՝ բացատրական աշխատանք ծավալելու ազգաբնակչության ու զինվորականության մեջ այն բովանդակությամբ, որ «Քեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է», որ կազմալուծի աշխատանքներ տանելով ռազմաճակատներում՝ «արագացնել հանրապետական Հայաստանի պարտությունը և նրա խորհրդայնացումը» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, թ. 275, թ. 1):

² Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 75:

³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 225:

⁴ Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 75-76:

կարկումներից ու ձգձգումներից հետո, ի վերջո, քեմալական Թուրքիան սկսեց լայնամասշտաբ պատերազմ Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

Եվ այսքանից հետո, խորհրդային քաղաքական ու պատմագիտական գրականության մեջ տասնամյակներ շարունակ տեղ է գտել մի կեղծիք, թե իբր «դաշնակների Հայաստանն է պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ»: Եթե իրենց քաղաքական շահերի թելադրանքով թուրք պատմագիր-հուշագիր հեղինակներն են նման հայտարարություն անում, դա ինքնին հասկանալի է: Սակայն, ցավոք, ժամանակին դրան տուրք են տվել նաև հայ կոմունիստ առանձին գործիչներ ու խորհրդային շատ պատմաբաններ:

Խորհրդային ղեկավար շրջանակներում այդ կեղծ գաղափարի սկզբնավորողը եղել է «Ժողովուրդների հայր» Ի. Ստալինը, ինչը հետո ուղեցույց դարձավ խորհրդային հասարակական-քաղաքական շրջանակների համար: Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին, երբ Հայաստանն արդեն պարտված էր, բուլշևիկյան «Պրավդա» կենտրոնական պաշտոնաթերթում տպագրված «Դրությունը Կովկասում» վերտառությամբ հարցազրույցում Ստալինը հայտնում էր այն միտքը, որ «դաշնակների Հայաստանը ընկավ», որին «Անտանտը գրգռեց Թյուրքիայի դեմ»¹: Իսկ դեկտեմբեր 4-ին, Հայաստանի խորհրդայնացման առթիվ, Հայիեդկումի նախագահ Ս. Կասյանին հասցեագրված պատասխան շնորհավորական ուղերձում նա արդեն անթաքույց գրում էր, որ «դաշնակները սարքեցին պատերազմ Թյուրքիայի դեմ»²: Դա դեռ բավական չէ, «Ժողովուրդների հայրը» այդ նույն ողջույնի հեռագրում թույլ է տալիս մեկ այլ պատմական կեղծիք, թե իբր Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի է ունեցել Ժողովրդական ապստամբության միջոցով³: Հարկ է նշել, որ ստալինյան որակվող այդ մտքերը արտացոլում են գտել ՌՍԴԽՀ Խորհուրդների

---

¹ Ստալին Ի., *Երկեր*, հ. 4, Եր., 1948, էջ 455:

² Նույն տեղում, էջ 458:

³ Նույն տեղում, էջ 459:

8-րդ համագումարի 1920 թ. դեկտեմբերի 22–29-ին կայացած արտաքին գործերի ժողկոմատի՝ 1919–1920 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ, որտեղ նշվում էր, թե դաշնակցական կառավարությունը տարածքային հավակնություններ ունի Փոքր Ասիայի թուրքական միջառք նահանգների նկատմամբ՝ ընդգրկելով Էրզրումը, Լազիստան-Տրապիզոնից մինչև Սիրիա՝ ելքով դեպի ծով¹։ Այնուհետև նշված է, որ «Դաշնակները, հարձակվելով թուրքերի վրա (ընդգծումը մերն է – Ա.Հ.), իրենք դարձան այդ բանի պատճառը»², այն է՝ «գորղյան հանգույցը» սրով կտրելու թուրքական կառավարության որոշման³։

Հասկանալի է, որ պատմական իրողությունը խեղաթյուրող, ստալինյան մեթոդական ուղեցույց համարվող հարևան ասույթներով ու ձևակերպումներով են առաջնորդվել խորհրդային ու խորհրդահայ պատմաբանները, քաղաքագետները, դիվանագետները՝ պատերազմի սանձազերծման ամբողջ պատասխանատվությունը բարդելով իմպերիալիստական Անտանտի, դաշնակցական կառավարության կամ Մուստաֆա Քեմալի գաղտնի ու բացահայտ քաղաքական հակառակորդների վրա։ Այսպես, օրինակ, Թուրքիայում խորհրդային Միության առաջին դեսպան Ս. Արալովն իր հուշերում գրում է, թե 1920 թ. սեպտեմբերի 24-ին հայկական բուրժուական դաշնակցական կառավարությունը պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ⁴։ Ակներև է, որ նա հենվել է Մ. Քեմալի հայտնած այն տեղեկության վրա, որ հայերը սեպտեմբերի 24-ի առավոտյան հանկարծակի ընդհանուր հարձակում են գործել Բարդուաի ճակատում⁵։ Ս. Արալովի, Մ. Քեմալի և մյուս հեղինակների տեղեկություններից հանգում ենք այն հետևության, որ սեպտեմբերի 24-ին հայերն են սկսել պատերազմը, իսկ

¹ Տե՛ս *ДВП СССР*, т. 2, с. 726:

² «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստափոխություն (1828–1923)», էջ 482:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս *Аралов С.И., Воспоминание советского дипломата*, М., 1960, էջ 27:

⁵ Տե՛ս *Кемаль Мустафа*, նշվ. աշխ., т. 3, с. 117, նաև՝ *Кадишев А.Б.*, նշվ. աշխ., էջ 321:

թուրքերը, իբր, հարկադրված սեպտեմբերի 28-ին դիմել են հսկա-հարձակման:

Թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ ստալինյան այդ մտքերը, քաղաքական, գաղափարական, կուսակցական կարգապահության պարտադրանքով, խորհրդա-թուրքական բարեկամության ամրապնդման ակնկալիքով պետք է ուղեցույց լինեին նաև հայ կրմունիստ ղեկավարների ու պատմաբանների համար: Մեզանում դրանց առաջին արձագանքողներից մեկը եղավ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: 1922 թ. տպագրված «Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից» բրոշյուրում, որպես առաջաբան, բացասական գնահատական տալով Սևրի «խայտառակ պայմանագրին», նա անթաքույց գրում է. «Ահարոնյանը 1920 թ. օգոստոսի 10-ին աշխարհի բոլոր հափշտակիչների և կատաղի՝ կեղեքիչների հետ միասին ստորագրեց Սևրի խայտառակ դաշնագիրը, որ իմպերիալիստական պատերազմի ամենաամոթալի հիշատակներից մեկն է մնալու, նույն ժամանակներում դաշնակցականները ծրագրում էին հարձակվել թուրքերի վրա (ընդգծումը մերն է – Ա.Հ.) և գրավել նրանց հողամասերը մինչև Միջերկրական ծով»¹: Հետագայում այդպիսի կարծիք հայտնեցին խորհրդային հեղինակներ և պատմաբաններ Ա. Կարինյանը, Կ. Ղազարյանը, ավելի ուշ՝ Ա. Հարությունյան–Հարենցը և ուրիշներ²:

Խորհրդային երկրի պատմության հետագա տասնամյակներին Ի. Ստալինի և Ալ. Մյասնիկյանի արտահայտած մտքերը գաղափարական-մեթոդական ուղեցույց հանդիսացան խորհրդային ու խորհրդահայ պատմաբանների համար: Սկսած 1950-ական թվականների երկրորդ կեսերից՝ խրուշչովյան, այսպես կոչված, քաղաքական-գաղափարական մեղմացումներով՝ «հալոցքով» պայմանավորված, կա-

¹ Մյասնիկյան Ա.Ֆ. (Մարտունի Ալ.), *Ընտիր երկեր*, Եր., 1957, էջ 387:

² Տե՛ս «Большевик Закавказья», Тифлис, 1929, № 9-10, с. 78, Ղազարյան Կ., «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ ՄԼԻ, Երևան, 1935, № 1 (5), էջ 74, *История СССР, вторая серия*, т. 7, М., 1967, с. 618:

տարվեցին որոշ խմբագրումներ ու սրբագրումներ ստալինյան-կոմունիստական մի շարք կարծրատիպերի, այդ թվում նաև հայոց պատմության մի շարք հարցերի՝ հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման, Ուրարտու-Արարատի, Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության, նաև 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի շուրջ և այլն:

1960-ական թվականներին, պատմագիտական բազմաթիվ այլ հարցերի թվում, վերանայվեց և այն ժամանակների համար համեմատաբար ընդունելի մեկնաբանություն տրվեց նաև թուրք-հայկական պատերազմի սկսման հարցին: Պատմաբան արևելագետներ Ե. Սարգսյանը, Ռ. Սահակյանը և ուրիշներ փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա բացահայտեցին ու մերկացրին այն կեղծիքը, թե իբր Հայաստանն է պատերազմը սկսել, որը կամա թե ակամա ջուր էր լցնում թուրքական զեղծարար պատմագրության ջրաղացին: Մեր ժամանակներում այդ կեղծ վարկածը լիակատար հերքեց արևելագետ. ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանը¹:

Կարելի է նաև արձանագրել, որ խորհրդային պատմաբաններից Շ. Հարությունյանը համարձակություն ունեցավ դեռևս գորբաչովյան վերակառուցման, բացախսության ու հրապարակայնության պայմաններում քննադատական խոսք ուղղել խորհրդային պատմաբաններ Ա. Միլլերի, Յու. Կյուչնիկովի, Ա. Խեյֆեցի և մյուսների հասցեին, ովքեր 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը ներկայացնում էին իբրև արկածախնդիր, զավթիչ, իսկ քեմալական շարժումը՝ հեղափոխական, ազգային-ազատագրական²:

Ինչպես վերը նշվեց, վերջին շրջանում լույս տեսած Ռ. Սաֆրաստյանի՝ Մուստաֆա Քեմալի հակահայ գործունեությանը՝ նվիրված մենագրության մեջ լիովին բացահայտվեց այն ճշմարտությունը, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումից շատ ավելի վաղ՝ տակավին

---

¹ Տե՛ս Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 68, Սարգսյան Ե.Ղ., նշվ. աշխ., էջ 142, Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 75-76 և ուրիշներ:

² Տե՛ս Հարությունյան Շ.Ռ., նշվ. աշխ., էջ 321:

1920 թ. փետրվարին, քեմալական Թուրքիան էր ծրագրել Հայաստանի վրա հարձակումը և Հանրապետության ջախջախումը: Այնինչ, տասնամյակներ շարունակ խորհրդային և խորհրդահայ առանձին հեղինակներ, մեղանշելով պատմական ճշմարտության առջև ու շարունակելով տուրք տալ քեմալիզմին և, իբր, նրա առաջադիմական ընթացքին, թուրք-հայկական պատերազմի սանձազերծման ամբողջ մեղքը բարդել են Անտանտի իմպերիալիստների ու, հատկապես, «նրանց կամակատար» Հայաստանի դաշնակցական կառավարության վրա¹: Այս առնչությամբ կարելի է համաձայնել մեր ժամանակների կոմունիստ պատմաբան Վլ. Պետրոսյանի այն դիտարկմանը, որ «որքան էլ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունն անընդունելի լինի, միևնույն է, դա որևէ մեկի իրավունք չի տալիս փոքրիկ ու բզկտված Հայաստանին ներկայացնել որպես ագրեսոր, իսկ իրական ագրեսոր Թուրքիային պատկերել պաշտպանվող կողմ»²:

Ներկայումս ազատության, անկախության ու ժողովրդավարական ուղիով ընթացող հայ պատմագիտական միտքը, աստիճանաբար ձերբազատվելով խորհրդային պատմագրության ծանր ժառանգությունից, վերանայում, սրբագրում, խմբագրում և ազատվում է խորհրդային-կոմունիստական գաղափարական կապանքներից ու կարծրատիպերից, հաղթահարում տասնամյակներ շարունակ արմատացած պատմական իրականության խեղաթյուրումներն ու կեղծիքները և փորձում ճիշտ ախտորոշմամբ վերականգնել պատմական երևույթների, դեպքերի ու իրադարձությունների իրական և ստույգ պատկերը: Միայն ճշմարիտ պատմությունը իմանալով ու ներկայացնելով է հնարավոր դրանից գիտական հետևությունների հանգել, ուսանելի դասեր քաղել, ճիշտ ուղենիշներ առաջարկել ներկայիս ու ա-

---

¹ St'u Хачапуридзе Г., նշվ. աշխ., էջ 293, *Всемирная история*, отз. ред. И.И. Минц, т. 8, М., 1961, с. 452–454, Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961, с. 751, История СССР, вторая серия, т. 7, М., 1967, с. 618 и др.:

² Պետրոսյան Վլ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 292:

պագա սերունդներին:

Արդ, պատմական և ռազմաքաղաքական իրադարձությունների զարմանալի զուգադիպությամբ կարձի է ուղիղ 100-ամյա հեռավորությունից պատմական ուսանելի ու դասառատ զուգահեռ անցկացնել 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին, առանց պատերազմ հայտարարելու, քեմալական Թուրքիայի՝ ՀՀ հանդեպ սանձազերծած պատերազմի և մեր ժամանակներում՝ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին, այս անգամ էլ՝ Թուրքիայի համակողմանի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ իր ցեղակից Ադրբեջանի՝ դարձյալ առանց պատերազմ հայտարարելու, ուղիղ 100 տարի անց, ընդամենը մեկ օրվա տարբերությամբ, սանձազերծած պատերազմը Արցախի Հանրապետության, իսկ, ըստ էության, ՀՀ և համայն հայ ժողովրդի դեմ:

Ներկայիս պատերազմը, նույնպես խնամքով նախապատրաստելով ու սկսելով, Էդդողան-Ալիև տանդեմը նպատակ է հետապնդում. ա/ բռնի ուժով դատարկել Արցախը հայությունից և բ/ Թուրքիան Ադրբեջանին ցուցաբերած իր համակողմանի օժանդակությամբ, ըստ էության, լինելով մասնակից կողմ, հետամուտ է հայտնվելու կովկասյան տարածաշրջանում, այնուհետև իրագործելու դեպի Անդրկասպյան երկրներ թափանցելու վաղուց ի վեր փայփայած հեռագնա պանթյուրքական ռազմավարական պլանները:

Ինչ վերաբերում է այդ պատերազմական դիմակայությանը շահագրգիռ մեծ տերությունների ու միջազգային հանրության արձագանքներին, ապա երկու դեպքում էլ, ինչպես եղել է մեր ողջ պատմության ընթացքում, դրանք կրել են անատամ, ընդամենը հակամարտող կողմերին ուղղված կրակը դադարեցնելու և բանակցությունները վերսկսելու կոչեր:

Պատմական զուգահեռներ անցկացնելու առումով ևս շատ ընդհանրական է թուրքական, դրան հավելելով նաև ադրբեջանական ստահոդ քարոզչամեքենայի մղած հակահայկական տեղեկատվական պատերազմը:

Այսպիսով, թուրք-հայկական երկրորդ պատերազմը 1920 թ.

սեպտեմբերի 28-ին, առանց հայտարարություն անելու, սանձագերծել է քեմալական Թուրքիան: Այդ օրը, վաղ առավոտյան, թուրքական զորքերը՝ Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշայի գլխավությամբ, մի քանի ուղղությամբ անցան ընդհանուր հարձակման Հայաստանի դեմ, որով էլ սկսվեց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար 52-օրյա աղետալի պատերազմը¹:

3. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

«Սեփական ուժերով ինքնապաշտպանվելու անընդունակ ժողովուրդները պարժվում են մահվամբ»²:

Գ. ՆՇԷՆԻ

Ինչպես արդեն փաստվել է, 1920 թ. ամռան իրադրությամբ, Հայաստանին սպառնում էր չորս ռազմաճակատ՝ երկուսը Հայաստանի հյուսիսից և արևելքից՝ խորհրդա-ադրբեջանական, երկուսն էլ, առավել վտանգավոր, Հայաստանի արևմուտքից և հարավից՝ թուրքական: «Հառաջ» պաշտոնաթերթի նախկին խմբագիր Արսեն Միքայելյանի տեղեկացմամբ, Հայաստանի բոլոր չորս ճակատների՝ Կարս-Օլթի-Կողբ-Իգդիր-Շարուր-Նախիջևան-Ջանգեզուր-Բասար-

---

¹ Արտաքին գործոններով պայմանավորված՝ սեպտեմբերի վերջին թուրքերի հարձակումը Հայաստանի վրա նպաստավոր էր, քանի որ հույն-թուրքական ճակատում հույների կողմից դադար էր սկսվել՝ կապված երկրի ներքին քաղաքական խնդիրների ու, առաջին հերթին, այնտեղ անցկացվող խորհրդարանական ընտրությունների հետ: Այդ ընտրություններում պատերազմի շարունակման կողմնակից, հույն ազգային-սլետական մեծ գործիչ, հայ ժողովրդի բարեկամ, վարչապետ էլ. Վենիզելոս պարտություն է կրում և հեռանում է իշխանությունից: Հաղթանակ է տանում, այսպես կոչված, խաղաղասիրական, միապետական (ոռյալիստական) թևը: Դրանից հետո Հունաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ կատարվում է փոփոխություն, որն էլ բացասաբար է անդրադառնում Հունաստանի հետագա ռազմաքաղաքական գործընթացների վրա (տե՛ս **Джордж Л.Д., Правда о мирных договорах**, т. 2, М., 1957, с. 455).

² **ՆՇԷՆԻ Գ.**, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 130:

գեջար-Ղազախ-Լոռու չեզոք գոտի, փաստորեն, ՀՀ ամբողջ սահմանային երկարությամբ ճակատի ընդհանուր երկարությունը կազմել է շուրջ 700 վերստ(1 վերստը = է մոտ 1.07 կմ-ի)՝

Հայաստանի վրա արշավող քեմալական թուրքերի ռազմա-քաղաքական պլանների մեջ առաջին հերթին մտնում էր, առնվազն Հայաստանի մասով, Սևրի պայմանագիրը պատռելը և, ինչպես արդեն քանիցս ասվել է, Հայաստանը, որպես պետություն, ոչնչացնելն ու վերացնելը, իսկ բոլշևիկյան Ռուսաստանն, իր հերթին, որոշել էր ամեն գնով խորհրդայնացնել Հայաստանը և կցել իր տերությանը: Հենց այդ խնդիրների շուրջ էին ընթանում քեմալա-բոլշևիկյան նամակագրությունն ու բանակցությունները 1920 թ. գարնան-ամռան ամիսներին, որոնք, սակայն, մի քանի խնդիրների պատճառով, վերջնական պայմանագրային հաստատում չստացան: Այս կապակցությամբ 4-ամսյա արտասահմանյան շրջագայությունից Հայաստան վերադարձած և իրադարձություններին քաջատեղյակ ՀՀ նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը նկատում է, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումը գործնական հողի վրա դրեց թուրք-հայկական դիմակայությունը: Հայաստանի գաղտնի ծառայությունները օգուտուս ամսին արդեն տեղեկություններ ունեին, որ սպասվում է թուրքական հարձակում, որին, սակայն, Հայաստանի իշխանությունները առանձնապես կարևորություն չտվեցին²: 1920 թ. աշնանը Թուրքիայի սանձազերծած պատերազմի պայմաններում հայությունը կանգնեց երկընտրանքի առջև. ա/ դիմակայելով թշնամուն՝ ընտրել անկախությունը, կամ բ/ հրավիրել կարմիր բանակը և ընդունել ռուսական հպատակություն:

Թուրքական բանակը ընդհանուր հարձակման անցավ նախ Սարիղամիշի վրա, միաժամանակ՝ Փենյակի, Բարդուսի (Պարտեզի) և Կարաուրգանի (Քարակուրդի) շրջանների ուղղությամբ: Պատմա-

---

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 30 դեկտեմբերի 1920 թ.:

² Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 253-254:

կանորեն այդպես է եղել ռուս-թուրքական գրեթե բոլոր պատերազմների ժամանակ, որովհետև Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Սարիղամիշ գիծը Կովկասյան ճակատում մշտապես հանդիսացել է այդ պատերազմների գլխավոր ռազմավարական ուղին (ռազմաբեմը): Նույնը տեղի ունեցավ 1918 թ. թուրք-հայկական առաջին պատերազմին, և կրկնվեց այս պատերազմում: Պատմությունը, կարծես, նույնությամբ կրկնվել է 1920 թ.: Այսպես, 1918 թ. գարնանը թշնամին հարձակվում է հենց Քարակուրդի վրա, և քաղաքն անմիջապես պարավում է:

Պատմահամեմատական հետազոտության ու վերլուծության հատուկ նյութ կարող են դառնալ 1918 և 1920 թթ. պատերազմներում հայ հրամկազմի թույլ տված սխալներն ու ձախողումները, նաև նրանց մի մասի դասալքիչ տրամադրությունները: Օրինակ, Էրզրումի 1918 թ. պաշտպանության ձախողումից հետո բացասական է եղել նաև Սարիղամիշի ճակատի հրամանատար գեներալ Մ. Արեշյանի խաղացած դերը, որը թուրքերի դեռ 1918 թ. մարտ-ապրիլյան հարձակման կապակցությամբ կարծում էր, թե ձյան ու սառնամանիքի պայմաններում նրանք Քարակուրդ-Սարիղամիշի վրայով չեն հարձակվի, մինչդեռ թշնամին հարձակվեց հենց այդ ուղղությամբ, իսկ այդ գիծը մնացել էր չամրացված: Այդ ընթացքում, Ալեքսանդրապոլում գտնվող գեներալ Նազարբեկյանն ու նրա շտաբը ևս ոչինչ չէին ձեռնարկել: Արդյունք չէին տվել նաև ճակատ մեկնած Արևմտահայ Ազգային խորհրդի նախագահ Վ. Փափազյանի թափած ջանքերը¹: Այս կապակցությամբ կարելի է համաձայնել հուշագիր հեղինակների այն պնդմանը, որ Սարիղամիշի պաշտպանության ձախողման գլխավոր մեղավորը համարվում էր գեն. Մ. Արեշյանը, իսկ Էրզրումինը, մեր կարծիքով, Անդրանիկը, իհարկե, չպետք է անտեսել, ինչպես արդեն ասվել է, բանակում տարածում ստացած դասալքության երևույթները:

Թուրք-հայկական այս պատերազմի սկզբում հայկական զորա-

---

¹ Տե՛ս Ներսիսյան Ա., *Չորավար Սեպուհ*, էջ 254:.

մասերը դիմադրեցին, սակայն թշնամու ուժերի ճնշման տակ, հետագայում շրջափակման մեջ չընկնելու և ավելի հարմար դիրքեր գրավելու համար, ինչպես արդեն ասվել է, սեպտեմբերի 29-30-ին գիշերը հանձնեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը, իսկ սեպտեմբերի 30-ին թուրքերը գրավեցին նաև Մերդենենկն ու Արդահանը: Պետք է ասել, որ ռազմական գործողությունները Հայաստանի համար ի սկզբանե անհաջող դասավորվեցին: Ընդ որում, միայն հայ-թուրքական ընդհանուր ռազմաճակատի գիծը Օլթիից-Իգդիր հատվածում ուներ շուրջ 250 կմ երկարություն: Սկզբում թուրքական բանակատեղին (շտաբը) գտնվում էր Հասան-Ղալայում, իսկ Սարիղամիշը գրավելուց հետո փոխադրվեց Սարիղամիշ:

Ինչպես ասվեց, թուրքերի հարձակումը Սարիղամիշի վրա տեղի է ունեցել Քարակուրդից դեպի Սարիղամիշ ուղղությամբ: Սեպտեմբերի 29-ին, ժամը 23-ն անց 45-ին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների զորքերի հրամանատար, գեներալ Մ. Սիլիկյանը Ալեքսանդրապոլից հայկական բանակի հրամանատար (սպարապետ) գեներալ. Թ. Նազարբեկյանին ծածկագիր (շիֆրային) հեռագրով հաղորդում է. «Սարիղամիշի ջոկատը հետ նահանջեց Քյոշա-Պուքսարի գիծը՝ Աղիար, Վերին և Ներքին Քոթանլի և Բեգլի Ահմեդ: Կաղզվանի ջոկատը ժամը 6-ն անց 30-ին շարժվում է Բեգլի Ահմեդ: Մերդենի ջոկատը նույնպես կենտրոնանում է Բեգլի Ահմեդում: Այսօր երեկոյան մոտ 300 թուրք-քրդական հեծյալ և հետևակ Ռադիոնովկայից հրետանային կրակով նեղեցին մեր հեծյալ հետախույզներին և ցրեցին: Թուրքերը գտնվում են Սուլու-դաշ, Բեգիրգյան-Կեչիտ և Գեգյաշ լեռների գծում: Մուրադխանի և Աբգարի հեծյալները ցրվեցին»¹: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 30-ին, ժամը 15-ին գեներալ Սիլիկովը դարձյալ Ալեքսանդրապոլից ծածկագրով գեկուցում ու տեղեկացնում է Կարսի ճակատում տիրող վիճակի մասին: Ընդ որում, հայկական զորքը զբաղեցնելիս է եղել Բեգլի Ահմեդ գիծը: Կարսից

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, թ. 1:

բնակչության էվակուացիան (տարահանումը) կանգնեցվել է: Բնակիչները օգնում են դասալիքներին որսալու¹: Նույն օրը, ժամը 19 անց 30-ին դարձյալ զեկուցվում է Օլուխի գյուղի մոտ հայկական դիրքերի վրա հարձակման և գնդապետ Մազմանովի գնդի կողմից մոտակա բարձունքներից մեկի գրավման մասին²:

Արդեն հոկտեմբերի 1-ի առավոտյան ժամը 11 անց 30-ին դեպի Երևան, սպարապետ Նազարբեկովին ու նրա ԳՇ-ին փոխանցված ծածկագրով դարձյալ նշվում է հայկական զորքի անհաջողության մասին, որ թուրքերը գրավել են Արդահանը: Այնտեղ գտնվող հայկական զինուժը (վաշտերը)՝ հայ բնակչությամբ, և գավառապետ Կադիմովը փոխադրվել են Վրաստան³: Նույն հոկտեմբերի 1-ի արդեն երեկոյան ժամը 23 անց 30-ին գեն. Մ. Սիլիկյանի շտաբի պետ գնդապետ Ալ. Վեքիլովի՝ դեպի Երևան բանակի հրամանատարությանը ուղարկած զեկուցագրում տեղեկացվում է, որ գնդապետ Մազմանովի գունդը մարտեր է մղում Օլուխի և Բերնայի շրջանում և ունի կորուստներ⁴: Հոկտեմբերի 2-ին թշնամին փորձել է գրավել Հարամ Վարդան գյուղը, սակայն հաջողություն չի ունեցել: Հոկտեմբերի 3-ին Սուրմալուի քրդերը և թաթարները հարձակում են գործել Սուլթանաբադ և Խալֆալու գյուղերի վրա և այլն⁵: Ինչպես նկատում ենք բերված հաղորդագրություններից, ի սկզբանե (առաջին իսկ օրերից) մարտական գործերը հայկական զորքերի համար անհաջող են ընթացել, տեղի է ունեցել նահանջ նահանջի հետևից:

Նման կերպով Սարիղամիշի ճակատում ձեռնարկելով հաջող մարտական գործողություններ՝ կարճ ժամանակամիջոցում թուրքերը հասնում են ընդհուպ Կարսի դռները, և անմիջական վտանգ է ստեղծվում քաղաք-ամրոցի համար: Վ. Արծրունին վկայում է սեպ-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, թ. 3:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 38, թ. 1-3:

տեմբերի 30-ին Կարսում նոր թափ ստացած խումապի մասին: «Հայկական բանակը,- նշում է Վ. Արծրունին,- թողած էր Մերդէնէկ, Սարիղամիշ եւ Կաղզուան, ու վախ կար, որ կանգ չառներ»¹: **Սեպտեմբերի 30-ի** դրությամբ Կարսի ճակատում հայկական զորքը դիրքեր է գրավում Բեգլի Ահմեդի ուղղությամբ, որը Բերդաքաղաքից գտնվում էր 15 վերստ հեռավորության վրա (այսինքն՝ զորաշարժային մոտ 3 ժամվա հեռավորության վրա): Այդ առնչությամբ, զարգացող դեպքերին ու իրադարձություններին ականատես մեկ ուրիշ օրագրող նշում է, որ մեր դարավոր թշնամին ծեծում է Ղարսի դռները²:

Պատերազմը սկսվելուն պես, ինչպես արդեն ասվել է, կառավարության հանձնարարականով, ճակատային ու ճակատամերձ շրջաններ մեկնեցին գրեթե բոլոր նախարարները, բացի վարչապետ Հ. Օհանջանյանից ու զինվորական նախարար Ռուբենից: Նրանք խնդիր ունեին կազմակերպել ու անձամբ հսկել երկրի ռեսուրսների ու պաշտպանության աշխատանքները: Հաշվի առնելով Կարսի ճակատի բացառիկ նշանակությունը՝ ստեղծված իրավիճակում, ամենալայն լիազորություններով, Կարս են մեկնում գյուղատնտեսության և պետգույքի նախարար Ս. Վրացյանը և խնամատարության նախարար բժիշկ Ա. Բաբայանը, նաև պատգամավորներ՝ Լևոն Թադևոսյանը, Արտաշես Աբեղյանը, Հայկ Եաղջյանը, իսկ Ալեքսանդրապոլ՝ ճանապարհների և հաղորդակցության նախարար Ա. Ջամալյանը, լուսավորության նախարար Գ. Ղազարյանը և ուրիշներ:

Հ. Տեր-Հակոբյանն (Իրազեկ Յ.) իր հուշերում գրում է, որ ռազմական գործողությունների ընթացքում, որպես կանոն, թուրքերն աշխատում էին խուսափել ճակատային կռիվներից և նախընտրում էին **շրջանցելով անցնել հակառակորդի թիկունքը** կամ էլ դիմել

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 140:

² Տե՛ս Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրեր, էջ 84:

կողմնակի ու զգուշավոր հարձակման ձևերի¹: Ականատեսները, հուշագիր հեղինակները ներքին անվտանգության տեսակետից վկայում են, որ հայկական բանակում վխտում էին թուրքերին սպասարկող գաղտնի գործակալներ, որոնք հայ զինվորականության շարքերում սեփական ուժերի հանդեպ հուսահատություն ու կասկած էին սերմանում²:

Մարտական գործողությունները ղեկավարելու համար, ինչպես արդեն ասվեց, գեներալ Մ. Սիլիկյանը նշանակվել էր Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար՝ սպարապետի իրավասություններով³: Կարսի ռազմաճակատի սպայակույտի պետն էր գնդապետ Ալ. Վեքիլյանը (Վեքիլով): Ռազմաճակատի ենթաճակատների հրամանատարներ էին գեն.-ներ Դ. Փիրումյանը, Հ. Հովսեփյանը, իսկ հոկտեմբերի վերջերին Հ. (Ի.) Ղազարյանը (Կազարովը): Կարս-Սարիղամիշ ճակատի գլխավոր շտաբը գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում: Մերդենեկ-Արդահան գիծը հսկում էր Սեպուհը: Նրան օգնում էին խմբապետ Սմբատը և գնդապետ. Ա. Շահմազյանը: Կարսի վրա կախվող սպառնալիքի պայմաններում այնտեղ է մեկնում նախկին զիննախարար, մեծ հայրենասեր Խաչատուր (Քր.) Արարատյանը: Վավերագիր ու հուշագիր նյութերը վկայում են, որ իշխանությունները շարունակաբար զորակոչիկներին հավաքագրում, զգեստավորում, խմբավորում և ուղարկում էին ճակատ: Այդ օրերին Ալեքսանդրապոլից Կարս տանող ճանապարհի բնակավայրերը նմանվել են կատարյալ ռազմադաշտի: Նշենք, որ զինվորական նախարար Ռուբենի օգնականն էր նախկին զիննախարար, գեներալ Հովհ. Հախվերդյանը, բանակի ԳՇ-ի պետը գնդապետ Բաղդասարյանն էր, գլխավոր համբարակը (պարենավորման պետը)՝ վրացահայ գեներալ. Լոմիձեն, ռազմամթերքի հայթայթման պետը՝ գեներալ Կ. Ղա-

¹ Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 93:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

³ Տե՛ս Պետրոսյան Վ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 274, բերված է հղում՝ ՀԼԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, մաս 2, թ. 215:

մագյանը¹: 1920 թ. երկրորդ կիսամյակի նախահաշվով ԳՇ-ում հաշվառված են եղել 9 գեներալ, իսկ սպաներով, գրագիրներով և այլ ծառայություններով հանդերձ՝ ընդամենը 239 աշխատող²:

Սեպտեմբերի վերջին Սեպուհը կանչվում է Երևան: Կ. Սասունին նշում է, որ զորավարներ Փիրումյանը, Հովսեփյանը և Սիլիկյանը վերապահ և չկամ էին Սեպուհի հանդեպ և, անգամ, ամեն միջոցի դիմում էին նրան հեռացնելու բանակից: Սակայն, կառավարությունը (մասնավորապես, զինվորական նախարար Ռուբենը) պաշտպանում էր նրան³: Սեպուհի անձնական օրագրողի տեղեկությամբ, թուրքական բանակի հարձակման և հայկական զորքի Սարիղամիշից մինչև Բեգլի Ահմեդ խայտառակ նահանջի ժամանակ, զորավար Սեպուհը հիվանդ պառկած է եղել Ալեքսպոլում⁴: Այդ նույն օրագրողի նկարագրությամբ՝ հայկական զորքի նահանջի ու դրա հետևանքով տարածքային ու նյութական զգալի կորուստների պատասխանատվությունը, թե՛ ականատես զինվորականների և թե՛ Կարսի ազգաբնակչության կարծիքով, վերագրվում է առաջին հերթին զորավարներ Ա. Հովսեփյանին և Դ. Փիրումյանին: Նշվում է, որ նրանք «զբաղված են եղել ներքին ինտրիգաներով (խարդավանքներով՝ Ա.Հ.) եւ իրենց գրպանները լցնելու անվայել եւ ստոր գործերով՝ անտես են արել ճակատները եւ մեր երկիրը դրել են այսպիսի վտանգի առաջ: Նրանք իրենց խուճապային հոգեբանությամբ անգամ մտածել են Ղարսի պես բերդաքաղաքը առանց կռվի լքելու, թողնելու: Իրերի այսպիսի դրության ժամանակ Ղարս է գալիս զորավար Սեպուհը եւ խուճապի առաջն առնում»⁵: Այս կապակցությամբ կարող է առարկություն լինել, որ Սեպուհի օրագրողը հնարավոր է, որ թույլ

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1 փետրվարի 1921 թ.:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 186, թ. 86-88:

³ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920 թ.)*, էջ 60-61:

⁴ Տե՛ս Ազատ, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 93:

⁵ Նույն տեղում, էջ 93: Զորավարներ Ա. Հովսեփյանի, Դ. Բեկ-Փիրումյանի և մյուսների ցուցաբերած վարքագծի, ընչաքաղցության, թույլ տված ծախսողունների և այլնի մասին ավելի հանգամանալի խոսք կլինի առանձին ենթահարցով:

տված լինի կողմնակալություն, սակայն փաստերը, այլ հուշագրողների վկայությունները բերում են այն հետևության, որ նշված և էլի մի շարք զորավարներ ու սպաներ պատերազմական գործողությունների ընթացքում ցուցաբերել են դատապարտելի ապիկարություն ու անտարբերություն, զինվորականին ոչ հարիր կարգապահական խախտումներ, որի մասին ավելի հանգամանալի խոսք կլինի իր տեղում:

Հասկանալի է, որ, թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց, տեղի էր ունենում հիմնականում հայ ազգաբնակչության արտագաղթ Կարսից և Նահանգի բնակավայրերից, որը բնականաբար անդրադառնում էր նաև կռվող զորքի մարտական տրամադրվածության վրա: Սեպուհի անձնական օրագրողը պատմում է, որ դեպի Կարս մեկնող հայդուկապետը ավտոմեքենայով հանդիպում է փախչող բնակչությանը, և շատերը տեսնելով նրան՝ կես ճամփից կրկին վերադառնում են իրենց բնակության վայրերը, վստահ լինելով, որ «քանի Սեպուհը Ղարսում է, քաղաքին ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ»¹:

Թող չստեղծվի տապալորություն, թե թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում խաղաղ են եղել Հայաստանի հյուսիսային ու արևմտյան խորհրդա-ադրբեջանական երկու ճակատները: Այդ ընթացքում, բավականաչափ զինուժ կուտակելով, Դիլիջանում տեղակայված էին գեներալ Գ. Խանկալամյանի, Բայազետ-Բասարգեչարում՝ Համազասպ Սրվանձտյանի, Զանգեզուրում՝ Գ. Նժդեհի, Շարուրում՝ գեներալ Շելկովնիկյանի մարտական ուժերը, որոնք գործնականում կտրված էին հայ-թուրքական ճակատում անմիջական մարտական գործողություններից և դիմակայում էին խորհրդա-ադրբեջանական ներխուժման վտանգին:

Ինչ վերաբերում է թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնական փուլում Դաշնակից տերությունների ցուցաբերած վարքագծին,

---

¹ Ազատ Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 94:

ապա տեսնում ենք, որ ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանը հոկտեմբերի 6-ին օգնության խնդրանքով դիմել էր տերությունների ռազմական կոմիտեի նախագահ, մարշալ Ֆ. Ֆոշին, որը հոկտեմբերի 12-ին տվել էր խուսափողական պատասխան: Նա գտնում էր, որ հայկական ճակատի համար կպահանջվի ունենալ նվազագույնը 4 մարտունակ դիվիզիա, սակայն «ներկա հանգամանքներում ես հնարավորություն չեմ ունենա դաշնակիցներից հավաքել այդպիսի ուժեր անհրաժեշտ ժամանակին և հարկավոր տեղում»¹: «Դաշնակիցները» նման խուսափոխական և, ըստ էության, մերժողական դիրքորոշում պահպանեցին պատերազմի ամբողջ ընթացքում:

4. ՊԵՏԱԿԱՆ, ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՌՆԱՐԿԱԾ ՔԱՅԼԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՄԲ

Անկախ թուրքական հարձակումից, Կարսի քաղաքային, զինվորական իշխանությունների և, առհասարակ, բանակային ու քաղաքացիական իշխանությունների միջև գոյություն է ունեցել ներքին անհամերաշխություն ու պայքար, որի արմատները հին էին: Կարսի ճակատի պարագայում դրանք ընթացել են հիմնականում Ստ. Ղորլանյանի և զորավարներ Դ. Բեկ-Փիրումյանի ու Ա. Հովսեփյանի միջև: Հուլիսի 4. Արծրունին վկայում է, որ, իր հերթին, անհամաձայնություն կար Բեկ-Փիրումյանի և Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյանի) միջև, որը կարելի էր համարել, մի տեսակ, անհամերաշխություն արհեստավարժ սպայության և կամավորական ռազմիկի միջև, ինչպիսին Սեպուհն էր, էլի տաղանդավոր զորականներ՝ Դրոն, Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտոն) և ուրիշներ: Սեպուհը, շնորհիվ իր բնական

---

¹ *Геноцид армян*, т. 1, с. 538.

ընդունակության, ռազմական հոտառության և նվիրվածության, հասել էր բրիգադայի հրամանատարի զինվորական պաշտոնի: «Սեպուհի գունդերը կը համարուէին լաւագոյններէն, իսկ իր անձնուրացութիւնը զինուորութեան մտքին վրայ ունէր առանձին հմայք»¹: Սեպտեմբերի 30-ին, Կարսի խառնաշփոթի ու խուճապի ժամանակ, Սեպուհի զորամասի հայտնվելը Կարսում մի պահ էապէս կարգավորել է իրավիճակը:

Մարտական գործողություններ ծավալելու հենց սկզբից վեճ ծագեց Սեպուհի և Բեկ-Փիրուճյանի ու վերադաս հրամանատարության միջև: Սեպուհն ընդդիմացավ, որ իր բրիգադը բաժանվի ամբողջ ճակատի վրա, նա գտնում էր, որ այն կարող է հաջողությամբ կռվել, նույնիսկ, ամենավտանգավոր տեղամասում, օրինակ, ռազմաճակատի աջ թևում՝ Արդաիւանի ուղղությամբ, և իր 2000-ոց զորամասով կարող է թշնամուն մահացու հարված հասցնելով՝ անցնել նրա թիկունքը: Բարձր հրամանատարությունը պնդեց իր առաջարկը: Սեպուհը վրդովվեց և հրաժարվեց մեկնել ճակատ: Կառավարության լիազոր ներկայացուցիչների համոզման ու հաշտեցման փորձերը արդյունք չտվեցին: Ստացվում է, որ այն օրերին, երբ թշնամին առաջ էր շարժվում, հայկական զորքի թիկունքում անհամաձայնություն կար: Որոշ ձգձգումներից հետո, ի վերջո, Սեպուհը մեկնում է ճակատ այն ժամանակ, երբ հավանաբար այլևս անկարող էր որևէ բան անել: Եվ հրամանատարական կազմի միջև առկա հենց այդ անառողջ մթնոլորտի պայմաններում տեղի ունեցավ կամ դրան հետևեց **հոկտեմբերի 14-ի** փաստորեն ծախողված հակահարձակումը ու ցավալի պարսությունը:

Այս կապակցությամբ, ինչ խոսք, պետք է կշտամբանքի ու քննադատական խոսք ուղղել նաև Սեպուհի հասցեին այն առումով, որ, զինվորական կանոնադրության համաձայն, առավել ևս, պատերազմական արտակարգ դրության պայմաններում, նա պարտավոր

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 149:

էր անվերապահորեն կատարել իր վերադասի հրամանը: Ի հավելումն ասվածի, զորական Սեպուիի բնավորության քննադատելի կողմնորոշում է եղել ծայրաստիճան համառությունը և, երբեմն, բանակային կարգապահական կանոններին չենթարկվելը: Մենք դժվարանում ենք ասել, թե Սեպուիի կողմից վերադասի հրամանը անմիջապես կատարելու դեպքում դրական ինչ արդյունք կարող էր լինել: Կարելի է միայն ենթադրել, որ Սեպուիի գլխավորած բրիգադը զինվորական կարգուկանոնի, մարտունակության ու բարոյականային հատկությունների տեսակետից ավելի վստահելի էր և, միգուցե, նրա վերադասները՝ գեներալներ Մ. Սիլիկյանը, Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Հ. (Ա.) Հովսեփյանը, նպատակահարմար էին գտնում դրանք ցրել ճակատի ռազմագծի ողջ երկարությամբ՝ զորքում առկա դասալքիչ երևույթները ինչ-որ չափով կանխելու համար:

Մեր պատմագիտական և հուշագրական գրականության մեջ այս միջադեպի հարցում երկու կողմերն էլ քննադատվել են, միգուցե, սովելի շատ Հովսեփյան-Բեկ-Փիրումյանի կողմը: Կարելի է սահմանադրել նաև որպես արհեստավարժ և ոչ արհեստավարժ հրամանատարության միջև ընթացող մրցակցային, նույնիսկ, եսասիրական (էգոիստական) պայքար, որից, անշուշտ, տուժում էր առաջին հերթին երկրի պաշտպանության գործը: Դրա հետ մեկտեղ, շատ ավելի սուր ու լարված էին հարաբերությունները Բեկ-Փիրումյանի և Կարսի մարզի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի միջև: Հուշագիր Վ. Արծրունու կարծիքով՝ Փիրումյան-Ղորղանյան վեճը «մեծապես նպաստեց թշնամիի յաղթանակին եւ արագացուց մեր անկախութեան վերջը»¹:

*

*   *

Այդ ամենով հանդերձ, բայցևայնպես, չի կարելի ասել, թե պետական, կուսակցական-հասարակական մարմինները բավարար

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 159:

կազմակերպչական ու քարոզչական աշխատանք չէին տանում ռազմաճակատի ամրացման ու Կարսի պաշտպանության կազմակերպման գործում:

Պատերազմի սկսվելուն պես Կարսի նահանգում ու նրա կենտրոն Կարս քաղաքում, կամա թե ակամա, տիրել է հուսահատություն ու խուճապ, որի խթանիչներից մեկը հանդիսացավ կարսեցիների՝ 1918 թ. դեպքերի ու իրադարձությունների տխուր հիշողությունը: Ընդհանրությունների և թե՛ հիմնական կառավարող ՀՅԴ կուսակցության գլխավոր խնդիրն էր պահել մարտական, ինքնապաշտպանական բարձր ոգին թե՛ ճակատում և թե՛ թիկունքում: Կարսում ամերիկյան նպաստամատույցի, որտեղ կար մոտ 7000 որբ, պատասխանատու աշխատակից Վահե Արծրունին վկայում է, որ պատերազմի սկսվելուն պես Կարսի նահանգում ու նրա կենտրոնում երեկոյան ժամերին քաղաքային ինքնավարության և այլ դահլիճներում տեղի էին ունենում քաղաքային իշխանությունների ՀՅԴ կուսակցական կառույցների խորհրդակցություններ, քննարկումներ ու բանավեճեր: Վ. Արծրունին, օրինակ, պատմական է համարում սեպտեմբերի 29-ի նիստը, երբ կրքոտ ճառերի ու բուռն քննարկումների ժամանակ սրահ են մտնում զորավարներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը և Հ. Հովսեփյանը: Նրանք մտահոգություն են հայտնում ամենից առաջ զորքի «մօրալի» ցածր լինելու համար, որ իրենք կապկած ունեն, թե զորամասերում մղվում է կարմիր քարոզչություն, ինչի դեմն առնելու համար խնդրում էին տրամադրել որոշ թվով «ձեռնահաս պրոպականտիստներ»՝ զորամասերի վրա բաժանելու նպատակով: Ժողովը որոշում է՝ ՀՅԴ կուսակցության կարող ուժերը դնել Կարսի ճակատի հրամանատարության տրամադրության տակ:

Ավելի գործուն աշխատանքի է անցնում ՀՅԴ Վանանդի մարզային ԿԿ-ը: Կազմվում է քարոզչության ունակ մարդկանց ցանկ և ուղարկվում զորահրամանատարությանը՝ անմիջապես աշխատանքի անցնելու: Մյուս կողմից, նկատի ունենալով ազգաբնակչության մեջ առաջացած խուճապային տրամադրությունը, պահանջ

դրվում խստիվ արգելել քաղաքացիների արտագաղթը: Նույն կարգադրությունն արվեց ճակատամերձ գյուղերի բնակչությանը, նաև հանձնարարվեց հսկել թիկունքի անցուղարձը:

Հենց սկզբից, ամեն տեսակի դասալիք-դավաճանության դեմ պայքարի նպատակով, Կարսի Ալեքսանդրյան փողոցի վրա, նաև այլ քաղաքներում՝ Ալեքսանդրապոլում, Երևանում և այլ տեղերում բարձրացվեցին **կախաղանի** սյուներ¹: Մահապատժի վճռի և կախաղանի սյան կապակցությամբ պետք է ասել, որ դրանում անօրինական ոչինչ չկար: Տակավին 1919 թ. հուլիսի 24-ին նախարարների խորհուրդն էր հաստատել (գործերի կառավարիչ՝ Գ. Խոջամիրյան) դասալքության դեմ պայքարի 8-կետանոց օրենք, այդ թվում, գինվորական-դաշտային դատարանի միջոցով՝ մահապատիժ²: Վ. Արծրունու տեղեկացմամբ, Կարսի անկման նախօրյակին (հավանաբար հոկտեմբերի 26-ին) դասալքության մեղադրանքով ռազմադաշտային դատարանի վճռով «Քրիստոսի խաչը ելան» 4 շիրակցի թուլասիրտ շարքային գյուղացիներ, թեև, ըստ հուշագրի, նման պատժի արժանի էին բազում և ավելի վտանգավոր դասալիքներ³:

Պատերազմի պայմաններում մահապատիժը հարկադրական քայլ էր: Հարկ է նշել, որ ի սկզբանե հայկական բանակի ամենախոցելի տեղերից մեկը հանդիսացավ դասալքության երևույթը: Պատերազմից դեռ շատ ամիսներ առաջ, օրինակ, 1919 թ. դեկտեմբերի տվյալներով, ՀՀ 11 գավառներում դասալիքների ընդհանուր թիվը կազմել էր 17.665 մարդ, որից նման ամենաբարձր ցուցանիշն ունեցել է Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ 4516 մարդ, հաջորդը՝ Նոր Բայազետի գավառը՝ 2840 մարդ⁴: Արդյունքում, դեռ այն ժամանակ Ալեքսանդրապոլի գավառում դասալիքների թիվը գերազանցել է հան-

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 117–118, 137:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), էջ 150 և 415:

³ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 212:

⁴ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Պողոսյան Ս., Արմինե Էփ., նշվ. աշխ., էջ 579–580:

րապետության ընդհանուր դասալիքների մեկ քառորդը:

Պատերազմի առաջին օրերին, արդեն զինվորական դրության պայմաններում (սեպտեմբերի 30-ին), Շիրակի նահանգապետ Կ. Սասունին ներքին գործերի նախարար Քր. Արարատյանին (պետք է լինի՝ Ս. Արարատյան – Ա.Հ.) և ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանին ուղղված հեռագրում (թիվ 3405) նշում էր, որ «վերջին 3 օրվա ընթացքում հավաքվել է մոտ 2000 դասալիք», հավելելով, որ ինքը հույս ունի մոտ օրերում հավաքել ևս 2000 հոգի¹:

Բայց պետք է արձանագրել, որ դասալքության երևույթի դեմ պայքարի հարցում Հայաստանի կառավարությունը և համապատասխան մարմինները ընդունված օրենքների գործադրման հարցում այնքան էլ հետևողականություն չցուցաբերեցին: Այսպես, երբ սկսվեց պատերազմը, և դասալքության երևույթն ավելի մեծ չափերով գլուխ բարձրացրեց, խնդիր դրվեց նոր թարմացված օրենքներով ավելի գործուն քայլերի դիմել՝ այն կանխելու համար: ՀՀ նախարարների խորհուրդը սեպտեմբերի 30-ին և հոկտեմբերի 2-ին հրապարակեց հետևյալ որոշումները. 1. դասալիքները, Նախարարների խորհրդի, մեզ արդեն ծանոթ, 1919 թ. հուլիսի 24-ի հաստատած օրենքին համապատասխան, ենթարկվում են մահապատժի զինվորական դաշտային դատարանի միջոցով՝ նրանց ամբողջական շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավմամբ հոգուտ պետական գանձարանի: 2. դասալիքների հետ ապրողները և նրանց թաքցնողները ենթարկվում են 1–6 ամիս բանտարկության և նրանց շարժական ու անշարժ գույքը գրավվում է հոգուտ գանձարանի: 3. բոլոր պետական հասարակական և մասնավոր հիմնարկություններին, ինչպես և մասնավոր անձանց արգելվում է ծառայության ընդունել նրանց, որոնք զին. ծառայությունից ազատման վկայական չեն ներկայացնի և այլն²:

---

¹ Տե՛ս Վիրաթյան Վ., Պողոսյան Ս., Արմինե Էփ., նշվ. աշխ., էջ 588

² Տե՛ս Տեր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 49–50:

Սակայն, պետք է արձանագրել, որ դասալքության դեմ պայքարի այդ խիստ օրենքները, ըստ էության, չգործադրվեցին: Այդ կապակցությամբ, օրինակ, «Հառաջ»-ի հոկտեմբերի 27-ի համարում Գր. Չալխուշյանը քննադատում էր այդ օրենքի չգործադրվելը, հեգնորեն նշում, որ Երևանի մեջ կանգնեցված կախաղաններին «**ընդամենը ագռաւները կը նստին**»¹: Հայ Էսէժ Վ. Մինախորյանը ևս հետազայում վերհիշում է, որ դասալիքներին սաստելու նպատակով Երևանում կախաղան էր դրվել, բայց վրան այդպես էլ մարդ չի կախվել՝ «դրա պարանին փողոցի երեխաները խաղում, ճոճիկ էին անում»²: Երիտասարդ բանաստեղծ Ե. Չարենցն անձամբ տեսել և խոզվահույզ հոգեկան ծանր ապրումներով ու մորմոքով է արձագանքել 1920 թ. հոկտեմբերի 6-ին գրված իր «**Մահվան տեսիլ**» բանաստեղծությունում:

Որպես լքված թավջութակի ձգված մի լար՝

Դողում է սիրտս կարոտով մի ահարկու.

Կարոտներիս գագաթն է այն՝ վերջին քնար,-

Մի պիրկ պարան ու երկնուղեշ փայտեր երկու³:

Բանաստեղծը դատապարտում է ճակատն ու նաիրյան իայրենի հողը նախիրների նման լքող ազգադավների վարքագիծը: Իսկ վերջինը դեռ մնում էր նաիրյան բերդը՝ Կարսը: Խոսվում է «շանսատակ եղած» ռուսական հեղափոխության դրածո **Կարո Դարայանի** ղեկավարությամբ նաիրյան բանակը քայքայելու մասին. «այդ ստոր, դավաճան, նաիրուրաց մարդիկ դեզերտիրություն էին քարոզում նաիրյան բանակում և խոսում էին հաշտության մասին»⁴: Իբրև փաստ արձանագրենք այդպիսի մի **նաիրուրաց**, բանակը դասալքող, բուլձակի Հայկ Մխիթարյանի հետևյալ խոսքերը. «Մենք (բուլձակներս՝

¹ Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 51:

² Մինախորյան Վ., *Հայ-թրքական հարաբերությունները* (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 6 (ապրիլ), էջ 103:

³ Չարենց Ե., *Պոեմներ, բանաստեղծություններ*, էջ 306:

⁴ Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, Եր., 1977, էջ 150:

Ա.Հ.) զինվորների մեջ տանում էինք բացատրական-քաղաքական աշխատանքներ: Մենք հատկապես զինվորներին բացատրում էինք, որ թուրք աշխատավորներն էլ մեզ նման աշխատավորներ են, մերկացնում էինք դաշնակցականների դեմքը¹: Մեկ այլ փաստաթղթում կարդում ենք, որ հոկտեմբերի 8-ին Հայկոմկուսի ԿԿ-ը, հանդես գալով Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և զինվորներին ուղղված կոչով, հրահրում էր՝ Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ միահամուռ ուժերով խորտակել միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ դաշնակցական հատվածի լուծը²: Ինքնին հասկանալի է, որ հայ հանրության շրջանում ու բանակում առկա նման մտայնությունը չէր կարող հայրենիքի ու պետականության պաշտպանության համար որևէ դրական հեռանկար խոստանալ:

*
*   *
*

Այնուամենայնիվ, պետական, զինվորական մարմինները և կուսակցական առանձին կառույցներ, հատկապես, ռազմավարական նշանակություն ունեցող Կարս քաղաք-ամրոցի պաշտպանության կազմակերպական փորձեր կատարել են: Այսպես, քաղաքը ներքին անիշխանությունից պաշտպանելու համար ժողովրդի և մի քանի գործիչների նախաձեռնությամբ սեպտեմբերի 30-ին ստեղծվում է 7-հոգանոց **Կարսի ինքնապաշտպանության կոմիտե** (ԿԻԿ). որը ուղիղ մեկ ամիս, մինչև հոկտեմբերի 30-ի անկման օրը, փորձել է կազմակերպել Կարսի ինքնապաշտպանությունը: Կոմիտեն խնդիր ուներ համակարգելու քաղաքային և զինվորական իշխանությունների գործունեությունը, հարթելու նրանց միջև առկա հակամարտությունը, որը, սակայն, այդպես էլ չհաղթահարվեց:

Սեպտեմբերի 30-ին՝ խուճապի հենց առաջին խուճապի օրը,

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 20, թ. 1:

² Տե՛ս *Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում*, էջ 394–395:

ինչպես արդեն ասվել է, ժողովրդին համախմբելու, թշնամու դեմ պայքարին համաժողովրդական բնույթ տալու և ռազմաճակատին օժանդակելու նպատակով, քաղաքական կուսակցությունների նախաձեռնությամբ, ստեղծվեց **Միջկուսակցական խորհուրդ**։ Այդ մարմնում ընդգրկվեցին հետևյալ կուսակցությունների ներկայացուցիչները. 1. Գր. Տեր-Խաչատրյան և Եր. Հարությունյան (ՀԺԿ), 2. Հակոբ Ղազարյան (Լազո) և Հովհ. Ակունյան (Հնչակյան), 3. Բաշխի Իշխանյան և Գագիկ Բգիկյան (ՀՍԴԲԿ), 4. Արամ Սաֆրաստյան և Վարոս Բաբայան (ՀՅԴ), 5. Արշամ Խոնդկարյան և Բժիշկ Գրո (Սոցիալիստ-Հեղափոխական), 6. Արսեն Գեորգիսյան և Հարություն Վարդապետյան (Հայաստանի Ռամկավար)¹։ Հարկ է ընդգծել, որ հանրապետությունում գործող բոլոր 6-7 քաղաքական կուսակցությունները, բացառությամբ բոլշևիկների, արտաքին վտանգի հրամայականով, գործում էին միակամ ու համերաշխ, մի բան, որ, ցավոք, Արցախյան վերջին (2020 թ.) պատերազմի փորձը ցույց տվեց, որ մեզանում պակասում էր քաղաքական ուժերի պահանջված համերաշխությունն ու համագործակցությունը։

Դրան զուգահեռ, հոկտեմբերի սկզբին, դարձյալ բազմակուսակցական սկզբունքով, ստեղծվեց նաև **Կարսի թիկունքի պաշտպանության կոմիտե (ԿԹՊԿ)**՝ գեներալ Ստ. Բեկ-Մամիկոնյանի նախագահությամբ, որի նպատակն էր ժողովրդի և բանակի միջև հաստատել սերտ կապ՝ կանխելու դասալքությունը և բարձրացնելու զորքի բարոյական ոգին։ Բայց, իր հերթին, մի տեսակ մրցակցային պայքար կար Կարսի թիկունքի պաշտպանության կոմիտեի ղեկավար, գեներալ Ստ. Բեկ-Մամիկոնյանի և առավել մեծ դիկտատորական ու փառասիրական (ամբիցիոզ) հավակնություններ ունեցող գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանի միջև։ Վերջինս խուսափեց կատարել Կոմիտեի որոշումը քաղաքի պաշտպանության նպատակների համար մինչև 600 հետևակ և հեծյալ հատկացնելու մասին Կոմիտեի

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 196։

անդամ Վ. Արծրունու դիտարկմամբ, զինչալ ուժ չտրամադրելը պայմանավորված էր Բեկ-Փիրումյանի փառասիրական հավակնություններով, ում համար ցանկալի չէր, որ իր կողքին լիներ զորավար Բեկ-Մամիկոնյանի կողմից ղեկավարվող ինքնապաշտպանական զինուժի առկայություն, ինչը ցանկալի չէր Կարսում նրա դիկտատորական հակումներին: Ավելին, Բեկ-Փիրումյանը ոչ միայն զինուժ չտրամադրեց Բեկ-Մամիկոնյանին, այլև մի գրությամբ հրահանգ իջեցրեց, որ նա իր պաշտոնը հանձնի մի՝ անտաղանդ գնդապետի՝ Հովհ. Ավշարյանին: Նույնիսկ կառավարության լիազոր ներկայացուցիչներ Ս. Վրացյանի և Արտ. Բաբայանի միջնորդությունից հետո Բեկ-Փիրումյանը Կարսի թիկունքի պաշտպանության կոմիտեին չհատկացրեց խոստացված հետևակ-ծիավոր զինուժը¹:

Ամբողջ հանրապետությունում, պատերազմական արտակարգ դրության թելադրանքով, անցկացվում էր ընդհանուր զորահավաք: Հարկ է նշել, որ, ընդհանուր զորակոչից զատ, պաշտոնապես հրահանգ էր իջեցվել բոլոր քաղաքներում ու, հատկապես, ճակատամերձ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում, զինակոչի ոչ ենթակա տարիքավոր մարդկանցից, նույնիսկ, ծերերից կազմել **ինքնապաշտպանական խմբեր՝** տեղերում կարգուկանոն պահպանելու, պարեկություն անելու, դասալիքներին բերման ենթարկելու և համանման այլ առաջադրանքներով:

Այդ ամենից զատ, կառավարության նախաձեռնությամբ հոկտեմբերի 1-ին Երևանում հիմնվել էր ռազմաճակատին օժանդակող կոմիտե, որը կոչով դիմեց ժողովրդին. «Հայ քաղաքացիներ, ուղի կանքնեցեք, ամբողջ հայութիւնը զօրք պիտի դառնայ: Օգնեցէ՛ք մեր իշխանութիւններին, որ զօրահաւաքն աւելի յաջող ընթանայ: Դասալիքներին քաշեցէ՛ք տներից, այգիներից եւ թաքըստոցներից: Ամաչեցրէ՛ք վախկոտներին: Գնացէ՛ք զինավարժութեան: Մենք պիտի յաղթե՛նք թշնամուն եւ անպատճառ կը յաղթե՛նք: Բավական է, ինչ

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 150-151:

թուրքը գլուխներս տարաւ: Գնա՛նք, ճգմենք մեր դարաւոր թշնամուն եւ հանգիստ կեանք վայելենք»¹:

Բացի քաղաքական կուսակցություններից, ավելի գործուն աշխատանքի անցավ Կարմիր խաչի ընկերության Կարսի մասնաճյուղն՝ իր վիրակապային ու սննդատու կայաններով: Զինվորականության մարտական ու բարոյական ոգին բարձրացնելու նպատակով Կարսում սկսեց հրատարակվել «Դիրքերում» անվանումով օրաթերթը և այլն:

Այդուհանդերձ, պետական, քաղաքային ու հասարակական կազմակերպությունների ձեռնարկած միջոցառումները չկարողացան կասեցնել բնակչության մեջ գլուխ բարձրացրած տագնապի ու խուճապի զգացումը և արտագաղթի ձգտումը, ինչը առաջ էր բերում համընդհանուր հուսահատություն նաև ճակատում գործող զորքի շրջանում: Այդ տագնապալի օրերին Կարսում աշխատող հուշագիր հեղինակ Վ. Արծրունին, որը սեպտեմբերի 30-ի գիշերը շրջագայել է Կարս քաղաքում, նկարագրում է հետևյալ սարսափելի տեսարանը. «Ողջ աշխարհը շարժման մեջ էր: Վախէն եւ սարսափէն սեղմուած մարդկային զանգուածին սրտակեղեք լաց ու հառաչանքներ, ճիչ ու ողբեր...Թնդանօթի ծայն չկար, զօրաշարժ չկար, թշնամի չէր նկատուէր, բայց ամէնքը, ամէնքը կը փաղչէին, ամէնքը կը շարժէին հսկայական հրդեհի մը, հեղեղի մը պէս եւ կամ ձեան հիւսքի լափող ճանկարէն ազատուելու բնազդային վճռականութեամբ մը: Ոչխարի հօտելրու շփոթ մայունները, տաւարներու ծանր ու ճնշող բառաչները, ծանրաբեռն սայլերու հատու ճռռոցները՝ խառնուած մարդկային ամենէն հասակի յուսահատ ձայներուն, այդ գիշերը հազցուցեր էին դժոխային զարգանդով մը»²: Այս մեջբերումը վկայում է այն մասին, որ մեկ անգամ արդեն՝ 1918 թ. արշավանքի ընթացքում թուրքերի գազանություններն ու հրեշագործությունները կարսեցին, և ոչ միայն

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 141:

² Նույն տեղում, էջ 120:

նա, չէր ուզում կրկին տեսնել: Այս կապակցությամբ, հենց պատերազմական օրերին, Հայ ռամկավարների պաշտոնաթերթ «Հայաստանի ծայն»-ը մատնանշում է, որ պատմականորեն ձևավորված մտայնությամբ, թուրքի արշավանքի պարագայում, կամա թե ակամա, հայության մեջ առաջանում է խուճապային տրամադրություն, և դա բացատրում է այն բանով, որ «մեր դեմ կոռուղ և մեր երկիր նուաճողը ոչ թե քաղաքակիրթ պետություն մըն է և միջազգային գերազանցատարական իրաւունքները յարգող, այլ մեր դեմ կոռուղ թիրք բարբարոսութիւնն է, որի համար գոյութիւն չունի ո՛չ սրբութիւն, ո՛չ ալ ժողովրդի մը ֆիզիգական գոյութիւնը»¹: Այդ պատճառով էր, որ նրա մեջ կուտակված կենդանական վախի զգացումը ստիպում էր նրան լքել, թողնել ամեն ինչ ու հեռանալ: Ամեն մի պատերազմի հաղթանակի գործում շատ էական է ոչ միայն զինվորի, այլև սովորական քաղաքացու կեցվածքը, նրա վստահությունը իր հայրենիքը պաշտպանելու գործում: Իր հերթին, քաղաքացու հավատն ու վստահությունը, բնականաբար, փոխանցվում և ուժ ու կորով է տալիս հայրենիքը պաշտպանող զինվորին: Այս ամենով հանդերձ, կարելի է եզրահանգել, որ եթե ժողովրդի, զինվորի մեջ չկա համապատասխան գիտակցություն, հավատ, համոզում, նվիրում ու վստահություն իր հաղթանակի հանդեպ, ապա, ի վերջո, տվյալ երկիրն, անխուսափելիորեն, դատապարտված է պարտության:

5. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 14-Ի ՀԱԿԱՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ՓՈՐՁԸ ԵՎ ՁԱԽՈՂՈՒՄԸ: ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ԸՆԹԱՑՔԸ

Թուրք-հայկական 52-օրյա այս պատերազմի ընթացքում հայկական բանակը հոկտեմբերի կեսերին հակահարձակման փորձ

---

¹ «Հայաստանի ծայն», 9 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 175:

կատարեց, որը, ցավոք, հաջողությամբ չպսակվեց: Պետք է նշել, որ սեպտեմբերի 29-30-ին թշնամու կողմից Սարիղամիշի, Մերդենեկի ու Կաղզվանի գրավումից հետո, ռազմական գործողությունների հետագա ծավալման տեսակետից, եղել է փոքր-ինչ դանդաղում: Այս հանգամանքը Մ. Քեմալ փաշան բացատրում է էրզրումում ռազմաքաղաքացիական իշխանությունների միջև ծագած ներքին խռովություններով ու պայքարով:

Նախ, մինչ հակահարձակման գործողությանը դիմելը, մի քանի խոսք հայկական զորքի դասավորության մասին: Կարսի (Սարիղամիշի) ճակատի ծախ թևում (Կաղզվանի օկրուգում, Թեխնիս-Ղարաքիլիսա-Բերնա գծով) գնդապետ Ալ. Շաղութադյանի գլխավորած 5-րդ գունդն էր, որը մինչ հակահարձակման օրը վարում էր մարտավարական, դիրքային մարտեր: Գնդապետ Շաղութադյանի ենթակայության տակ էին նաև Մուշեղի, Կնյազի, Արշակի կամավորական խմբերը:

Կարսի ճակատի կենտրոնում գործում էին 1-ին և 4-րդ գնդերը: Կենտրոնական՝ Կարս-Սարիղամիշ խճուղու մասը զբաղեցնում էին 4-րդ գնդի զորամասերը՝ գնդապետ Ալ. Միրիմանյանի հրամանատարությամբ: 4-րդ գնդից դեպի աջ՝ Սողանլուղի տեղամասի հատվածում, զգալի երկարությամբ տարածքի վրա, տեղակայված էր 1-ին գունդը՝ գնդապետ Հ. Մազմանյանի հրամանատարությամբ: 1-ին գնդի հետ գործում էին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակները, ինչպես նաև Փիլոսի, Մուրադի կամավորական խմբերը:

Սեպուհի կարսյան երկար ու անպտուղ վեճերը բարձր հրամանատարության հետ ոչ մի լավ բանի չհանգեցրեցին և, սեպտեմբերի 30-ի հայտնի խուճապից հետո, նրա բրիգադան փոխադրվեց Չըլդր-Աղբաբայի զուտ մահմեդաբնակ շրջանը: Սեպուհի բրիգադայի մեջ մտնում էին 7-րդ և 8-րդ գնդերը՝ համապատասխանաբար

---

¹ St'ya Кемаль Мустафа, նշվ. աշխ., т. 3, с. 118.

գնդապետ Իշխանյանի և փոխգնդապետ Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ, Սմբատի (Բորոյանի) արևմտահայ կամավորները՝ խմբապետներ Մուրադի, Չոփուռ Միսակի, Գալեի, Արտուշ Դանի, Աբրոյի, Եղիշեի և Արամի առաջնորդությամբ, ինչպես նաև Սասունցի Մուշեղի 320 ձիավոր ու հետևակ ոստիկանները և Նիկոլ Պողոսյանի ձիավոր հետախուզական ուժերը: Հիմնականում արևմտահայ կամավորականներից բաղկացած Սմբատի գլխավորած զինուժի մասին պետք է ասել, որ թեև նրա մարտիկները կրում էին թշնամու դեմ կռվելու անհողդողդ կամք ու ոգի, սակայն, իբրև նախկին հայդուկներ, նրանցում բացակայում էր զինվորական բավարար կարգապահությունը, որին ուղեկից էր նաև թալանի մարմաջը:

Ռեզիմենտական աջ թևում էր գործում նաև գնդ. Նիկ. Ղորղանյանի ենթակայության տակ գտնվող զորամիավորումը՝ մինչև 600 հեծյալ և մոտ 1000-հոգանոց պահակային գումարտակ: Հարկ է նշել, որ հոկտեմբերի առաջին երկու շաբաթներին, մինչև հակահարձակման օրը, Սեպուհի, Սմբատի և Ղորղանյանի գնդերի ու զորաջոկատների միջև ընթացել էին ոչ փոխհամագործակցված գործողություններ: Նախատեսված հակահարձակման գլխավոր պատասխանատուն գեներալ Հ. Հովսեփյանն էր:

Ընդհանուր հարձակման նախօրեին հայ-ռուսական ճակատներում վիճակը հետևյալն էր: Կարմիր բանակը Ջանգեզուրով մտել էր Նախիջևան և ամեն բոլոր պատրաստ էր հարվածելու Հայաստանի թիկունքին: Նույնպիսին էր վիճակը նաև Ղազախ-Դիլիջանի ճակատում: Վարչապետ Օհանջանյանը հոկտեմբերի 7-ին հաղորդում է Կարսում գտնվող կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Վրացյանին, որ Թիֆլիսից Բեկզադյանը տեղեկացրել է, որ Դիլիջանի և Նոր Բայազետի շրջաններում կենտրոնանում են կարմիր զորքեր՝ նպատակ ունենալով գրավել մեր ուշադրությունը և մեր ուժերը թուլացնել Ղարսի շրջանում¹:

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 309:

Ռազմա-օպերատիվ առումով թշնամին փաստորեն կանգնած էր Կարսի ամրություններից ոչ շատ հեռու՝ Բեզլի Ահմեդի ուղղությամբ: Սեպտեմբերի վերջին Սարիղամիշի գրավումից հետո թուրքերի ձեռնարկած հետագա հաջող ռազմական գործողությունները հնարավոր եղավ կասեցնել միայն հոկտեմբերի սկզբներին: Դրանից հետո ռազմական դրությունը կայունացնելու և մարտական նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնելու նպատակով, հոկտեմբերի 14-ին հայկական զորքի հրամանատարությունը, նախապես ծրագրված պլանով, որոշեց հակահարձակման փորձ կատարել: Կարսի ամբողջ ռազմաճակատով մեկ ՀՀ բանակի հակահարձակումը նախաձեռնել էին զորավար Սիլիկյանը և շտաբի պետ, գնդապետ Ալ. Վեքիլովը: Որոշ տեղեկությունների համաձայն, հակահարձակմանը դեմ է եղել Սպարապետը, ինչը, մեր կարծիքով, զարմանալի երևույթ է: Ի դեպ, նշենք, որ Սեպուհի հիշողությունների օրագրողը գրում է, որ զորավար Սեպուհը ևս դեմ է եղել հոկտեմբերի 14-ի հարձակմանը Կարսի ճակատում՝ Նոր Սելիմի և Բեզլի Ահմեդի ուղղությամբ¹:

Իբրև վատ նախանշան, փաստենք, որ պատերազմի թեժ օրերին հեծյալ մի զորախումբ իր սպառազինությամբ Ալեքսանդրապոլից երկաթուղով Կարս փոխադրելիս **Բաշքադիքլար** գյուղի մոտ, գնացքը գծից դուրս գալով՝ շրջվում է: Վթարի հետևանքով զոհվում և վիրավորվում է 18-20 զինվոր, նույնքան էլ՝ սպանված ու վիրավոր ծի: Դրանք գնդապետ Ն. Ղորղանյանի հեծյալ խմբից էին²: Երկաթուղային այդ վթարի կապակցությամբ զինվորական նախարարության կազմած ամփոփագրերից մեկում կարդում ենք, որ հոկտեմբերի 2-ին՝ օրվա երկրորդ կեսին, Ալեքսանդրապոլից ժամանող հեծյալ գնդի էշեղները, Կարայան կայսրան չհասած, շրջվել է, ուղեգծից դուրս են եկել ու ջարդուփշուր եղել 15 վագոն, կան մարդկային զոհեր և ձիերի կորուստներ: Անմիջապես դեպքի վայր են մեկնել

---

¹ Ներսիսյան Ա., *Չորավար Սեպուհ*, էջ 309:

² Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 63:

հաղորդակցության նախարար Ա. Ջամալյանը և նրա օգնական (տեղակալ) գնդապետ Ա. Շահմազյանը: Հաղորդագրության մեջ նշված է, որ արտակարգ միջոցներ են ձեռնարկվում երկաթգիծը վերականգնելու ուղղությամբ: Միաժամանակ, հանձնարարվել է Արտակարգ դատարանի նախագահին շտապ քննիչներ ուղարկել՝ պարզելու համար վթարի պատճառը և անցկացնել քննություն¹: Հոկտեմբերի 3-ին, ի լրումն իր նախորդ հաղորդագրության, ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Սիլիվյանը հայտնում է Երևանին, որ նախնական տվյալներով գնացքը շրջվել է գծերի լայնանալու (70 սաժեն երկարությամբ երկաթուղային գիծը շարքից դուրս է եկել) և մեքենավարի անփորձության հետևանքով, զոհվել է 15, վիրավորվել՝ 40 զինվոր, շարքից դուրս է եկել 4 գնդացի, շատ այլ զենքեր, վնասվել է 40 ձի: Ձեկուցվում է, որ հոկտեմբերի 3-ի երեկոյան երկաթուղային գծի մաքրումը կավարտվի²: Գնացքի վթարի պատճառի վերաբերյալ եզրակացությունը միանշանակ չէ: Գրականության մեջ գոյություն ունեն տարբեր վարկածներ՝ անթույլատրելի բարձր արագությունը, հայ բուլճարիկների կազմակերպած քայքայիչ գործունեությունը, թուրքական դիվերսիա և այլն:

Ինչպես արդեն նշվեց, ծրագրված էր հոկտեմբերի 14-ին՝ վաղ առավոտյան, Կարսի ռազմաճակատում դիմել ընդհանուր հակահարձակման՝ Նոր Սեյիմ և Բեգլի Ահմեդ ուղղությամբ, որտեղից հայկական զորքերը պետք է առաջանային դեպի Մերդենեկ ու Սարիղամիշ: Հակահարձակման նախօրյակին Հանրապետության բանակի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, գեներալներ, զինվորական նախարարի տեղակալ Հ. Հախվերդյանը (1873–1937 թթ.) և Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկյանը այցելեցին գեներալ Հ. (Ա.) Հովսեփյանի բրիգադայի 1-ին և 5-րդ գնդերի, անգլիական նոր համազգեստով հանդերձա-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, թ. 8:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9:

վորված, զինվորականներին: Ալեքսանդրապոլի նահանգապետ Կ. Սասունին իր հուշերում կշտամբանքով է գրում, որ սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը և Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Սիլկյանը միայն մեկ անգամ և մեկ օրով այցելեցին Կարս ու ռազմաճակատ և վերադարձան՝ շարունակելու իրենց կարգադրությունները¹: Սպարապետը հանդես եկավ զինվորականությանը ուղղված ճառով՝ պահանջելով տոկոսություն և նվիրում հայրենիքի պաշտպանության գործում:

Պատմահուշագրական գրականության մեջ տեսակետ կա, որ հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակումը անձամբ ղեկավարել է Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Սիլկյանը, բայց կա նաև կարծիք, որ նա անձամբ չի ղեկավարել հարձակումը, այլ իր շտաբի պետ գնդապետ Ալ. Վեքիլովի հետ գտնվել է Ալեքսանդրապոլում²: Ինչպես ասվեց, մարտը ղեկավարել է անձամբ գեներալ Հ. Հովսեփյանը, իր նստավայրը, սպայակույտի հետ միասին, Կարսի մոտակայքում երբեք գտնվող Վլադիկարսից տեղափոխելով Բեգլի Ահմեդ բնակավայրից ոչ շատ հեռու գտնվող մի բարձունքի վրա՝ Կարս-Սարիղամիշ մայրուղու (խճուղու) մոտ:

Հոկտեմբերի 14-ի հարձակման կապակցությամբ տեղեկացնենք նաև, որ ՀՀ խորհրդարանի նախկին պատգամավոր Խոսրով Պապայանի կարծիքով, «Սելիմի դաշտի այդ ճակատամարտը իբրև թե թշնամին է պարտադրել»³: Այս կապակցությամբ ուշադրության է արժանի Կարսի և Ալեքսանդրապոլի ճակատի հրամանատարական շտաբի հոկտեմբերի 13-ի ժամը 13-ի օպերատիվ մի ամփոփագրում տեղ գտած հաղորդագրությունն այն մասին, որ գիշերը (փաստորեն, մեր զորքերի ծրագրված հաճախումից մեկ օր առաջ) թուրքերը աջ թևի տեղամասում ճեղքել են ճակատը և գրավել Կարախաչ սա-

---

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պայքերագմը (1920-ին)*, էջ 63:

² Տե՛ս Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 70, նաև՝ *Հովհաննիսյան Ռ.Գ.*, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 284:

³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 փետրվարի 1921 թ.:

րը: Սակայն, հայկական 3 գումարտակներ, կապիտան Աղայանի հրամանատարությամբ, հակազորոհի շնորհիվ կարողացել են հետ գրավել սարը և վերականգնել նախկին դրությունը: Այդ նույն օրը Հայաստանի ինքնաթիռը ռումբ է նետել Դոլբանդ գյուղի մոտ, որտեղ կուտակված են եղել հակառակորդի մեծ քանակությամբ լծասայլեր և մինչև 300 մարդ: Կաղզվանի քրդերը հարձակվել են Հաջի Խալիլ գյուղի վրա և այլն¹: Այդ նշանակում է, որ հոկտեմբերի 14-ի նախօրյակին նույնպես երկկողմանի փոքր մարտեր են ընթացել:

Հայկական հրամանատարությունը (գեներալ Հ. Հովսեփյան) որոշել էր ընդհանուր հարձակումը սկսել հոկտեմբերի 13 լույս 14-ի առավոտյան, ժամը 3-ին ուղքի հանել զորքը և գիշերային խավարում, կտրել անցնելով հայ-թուրքական միջակա չեզոք գոտին, հանկարծակի հարձակվել թշնամու դիրքերի վրա՝ անակնկալի բերելով նրան: Սակայն պետք է նշել, որ ծրագրված հարձակման գործողությունը սկսվեց մի քանի ժամ ուշացումով: Սեպուհի անանուն օրագրողի տեղեկացմամբ հոկտեմբերի 14-ին 25-հազարանոց հայկական զորամասերը հարձակման անցան, (ինչը մեր կարծիքով, այս գործողության համար խիստ չափազանցություն է), հակառակորդ կողմից՝ մարտի մեջ մտավ թուրքական երկու դիվիզիա՝ կանոնավոր և նույնքան էլ անկանոն (խուժան), և հայկական զինուժը, կոտրելով թշնամու համառ դիմադրությունը, կարողացավ 5 վերստ խորանալ դեպի թշնամու դիրքերը: Սակայն շուտով, չհասցնելով վերադասավորվել, ստիպված եղան նահանջել իրենց նախկին դիրքերը: Ավելին, թշնամին որոշ կետերում խորացավ հայկական զորքերի թիկունքը²:

Սեպուհի մոտ ծառայած անանուն օրագրողը հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակման առնչությամբ այն միտքն է հայտնում, որ Սեպուհը գտնում էր հակահարձակման կարելի էր անցնել լավ նախա-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, գ. 34:

² Տե՛ս *Անկախ, Ազար եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 6 և 97:

պատրաստությունից հետո, և այն պետք էր իրականացնել ոչ թե ճակատից, այլ, ըստ ամենայնի, Ք. Կարաբեքիրի՝ արդեն քանիցս փորձված հայտնի մարտավարությամբ, թևերից, հատկապես, ծախ կողմից շրջանցման միջոցով, ինչը հաջողության դեպքում հնարավորության կտար անցնելու թշնամու թիկունքը՝ սպառնալիք ստեղծելով նրա կենդանի գինուժի շրջապատման ու ոչնչացման և հետագա առաջխաղացման: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, բարձր հրամանատարությունը նախընտրում է հիմնականում կենտրոնից ճակատային հարձակումը¹:

Հոկտեմբերի 14-ի հարձակման կապակցությամբ՝ հուշագիրներից Վ. Արծրունին պատմում է, որ հայկական զորքը շարժման մեջ դրվեց այն ժամանակ, երբ օրն արդեն ցերեկ էր: Եվ թշնամին, կարծես, հենց դրան էր սպասում: Հայկական զորքը դեռ թշնամու դիրքերը չէր հասել, հակառակորդը դիմում է ամենակատաղի հակահարձակման, որը և առաջ է բերում հարձակվող զորքի մեծ մասի շրջանում ընդհանուր շփոթ ու տարերային խուճապ²: Այլ խոսքով, հայկական զորքի հարձակումը, կարծես, դառնում է ազդանշան թշնամու հակահարձակման համար: Ըստ ամենայնի, կարելի է ենթադրել, որ ռազմական գործում բազմափորձ թշնամին կռահել է հայկական զորքերի նախնական տեղաշարժերը, եթե չասենք, որ չի բացառվում նաև մատնության գործոնը:

Հոկտեմբերի 14-ի ծախողված հարձակման առնչությամբ, կրկին իբրև վատ նախանշան, արձանագրենք ևս մեկ ծախորդ միջադեպ: Հայկական զորքի հակահարձակման հենց նախօրեին՝ հոկտեմբերի 13-ին, առավոտյան ժամը 9-ի սահմաններում, տեղի է ունենում ավտովթար, որի ժամանակ ճակատ մեկնող գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանի ավտոմեքենան բախվում է դիմացից ընթացող բեռնատարին: Դրա հետևանքով զորավարը ստանում է ոսկորի

---

¹ Տե՛ս Անկախ, Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 98-99:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 168:

կոտրվածք ձախ ոտքի թաթի վերին մասում և առժամանակ գամվում անկողնուն¹: Ի դեպ, այդ ավտովթարի կապակցությամբ ժողովրդի շրջանում կիսակատակ տարածում է գտել մի խոսակցություն, թե ափսոս էր ջարդված ավտոմեքենան, ինչը վկայում է ժողովրդի կողմից Դ. Բեկֆիրումյանի չսիրված լինելու մասին:

Այդ հարձակմամբ մարտական խնդիր էր դրված նաև աջ թևից՝ Արդահանի ուղղությամբ, շարժվել դեպի Մերդենեկ և շրջվելով Սարիղամիշ՝ վտանգել թշնամու թիկունքը, իսկ ձախ՝ Կաղզվանի հատվածում պետք է մղվեր ակտիվ պաշտպանություն²: Մի խոսքով, մշակված է եղել հարձակողական ծրագիր, սակայն մյուս կողմից՝ հստակ տեղեկություն չի եղել թուրքական զինուժի քանակի մասին, կարծել են, թե 4000 է, մինչդեռ հայկականը եղել է 9000, այսինքն, ավելի քան կրկնակի³: Նախկին պատգամավոր Խ. Պապայանի տեղեկացմամբ, թրքական 12-15-հազարանոց բանակի դեմ կանգնած էր հայկական 7000 զինվոր⁴: Վ. Արծրունին հայտնում է, որ այդ ընդհանուր հարձակմամբ խնդիր էր դրված հնարավորության դեպքում վերագրավել Սարիղամիշը⁵: Ընդհանուր հարձակմանը մասնակցել են 1-ին, 4-րդ, 5-րդ, 7-րդ և 8-րդ գնդերը, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակները, մեկ տասնյակից ավելի կամավորական խմբեր, 21 հրանոթ, «Ազատամարտ» զրահապատ գնացքը, 2 ինքնաթիռ և այլն⁶: Կոիվն ընթացել է Բեգլի Ահմեդ-Նոր Սելիմի դաշտի 25 վերստ ճակատի վրա:

Հարկ է նշել, որ հարձակումից առաջ գնդերում, հատկապես 1-ին, 4-րդ և 5-րդ, համալրոսմներ էին կատարվել՝ հաճախ հաշվի չառնելով հավաքագրվածներին մարտական պատրաստվածության

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 35, թ. 34:

² Ներսիսյան Ա., *Հորավար Սեպուհ*, էջ 309:

³ Նույն տեղում, էջ 310:

⁴ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 փետրվարի 1921 թ.:

⁵ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 169:

⁶ Նույն տեղում, էջ 171:

վիճակը և քաղաքական համոզմունքի ու հայրենիքին նվիրվածության աստիճանը: Մինչդեռ, ընթացող պատերազմի պայմաններում այդ «համալրումները», կամա թե ակամա, լրացուցիչ դասալրության տեղիք են տվել:

Այսպես, օրինակ, տեղեկություններ կան, որ այդ օրերին՝ հոկտեմբերի սկզբներին, Թիֆլիսից-Ալեքսանդրապոլ (21 վագոններով) 800-ի չափի հայ կամավորներ են մեկնել Կարսի ռազմաճակատ: Առավել ակտիվություն է ցուցաբերել Ջավախքի հայությունը¹: Բայց հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ նրանցից շատերը, քաղաքական առումով, վստահություն չեն ներշնչել, դրանցում եղել են բուշևիկ քարոզիչներ, անգամ հայերեն իմացող ծպտված թուրք հետախույզներ ու գործակալներ, որը հաճախ տեղիք է տվել իրարանցման ու դասալրության: Այդ համալրումը բացասաբար է անդրադարձել զորամասերի մարտունակության վրա, քանզի դրանք ոչ միայն բացարձակ անմարտունակ էին, այլև, ըստ ռուս կոզակ սպա Ալ. Կորոլկովի, «նաև ավերում ու քայքայում էին այն միջավայրը, ուր որ իրենց ուղարկել էին»²: Ըստ ռուս սպայի հուշագրության, բացարձակ անմարտունակ և, կարծես, արտոնագրված դասալիքներ էին **շորագյալցիները** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.): Այսպես, օրինակ, նշվում է, որ դասալրության կամ հիվանդությունների հետևանքով Ալեքսանդրապոլի գումարտակից մնացել էր մոտ 180 մարդ³: Այդ մտահոգիչ խնդիրներին արդեն անդրադարձ ենք կատարել և, ահա, մարտական ու բարոյահոգեբանական նման խրթին իրավիճակում էր կատարվում ծրագրված հարձակումը:

Ինչպես արդեն ասվեց, հարձակման ծրագիրը հենց սկզբից խախտվել է՝ ըստ տեղամասերի սկսվելով է մի քանի (2-3) ժամ

---

¹ Տե՛ս **Ձոհրաբյան Էդ., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները**, էջ 179:

² *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 68:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63:

ուշացումով: Աջ՝ Արդահանի թևը գլխավորել է գնդապետ Ն. Ղոր-
ղանյանը, որի ենթակայության տակ էին գտնվում Սեպուհի բրիգա-
դի մի մասը և Սմբատի կամավորները: Հարձակման թևերի միջև
բացակայել է ոչ միայն ժամանակային համաձայնեցումը, այլև փո-
խադարձ հրետանային կրակով միմյանց աջակցությունը (ապահո-
վումը):

Հուշագիր Վ. Արծրունին նշում է, որ հարձակման օրը բավակա-
նին ծանր է եղել կրտսերագույն գնդապետ Հ. Մազմանյանի գլխա-
վորած 1-ին գնդի վիճակը: Մինչ հարձակումը, նախորդ շրջանում,
նրա զորամասը պարտություն էր կրել Վոսկուտից մինչև Մերդենեկ
ընկած հատվածում: Այդ օրը նրա գունդը ևս հարձակումը սկսեց
բավականին ուշացումով: Մազմանյանի գունդը, մոտենալով թշնա-
մու դիրքերին, ընկնում է հակառակորդի գնդակների տարափի
տակ, որը զորքի մեջ առաջ է բերում շփոթ: Դա տեսնելով, գնդա-
պետն իր անձնական օրինակով, տասնոցը ծեղքին, դիմում է
«հրճուսայի»՝ փորձելով իր հետևից առաջ տանել զորասյունը, որտեղ
բանը հասնում է, նույնիսկ, սվինամարտի: Գնդապետ Մազմանյա-
նին հաջողվում է սվինամարտով գրավել առանցքային նշանակույթ-
յուն ունեցող **Պրոնինոս** լեռան երեք դիրքերից երկուսը¹: Պրոնինո-
սի գագաթ հասնելու ճանապարհին թշնամու երկու դիրք-խրամատ-
ները գրավելուց հետո հերթը վերջին՝ երրորդինն էր, բայց այդ նույն
պահին հակառակորդը, ստանալով լրացուցիչ համալրում, Սելիմի
արևմտյան կողմից, զորասյունով սկսում է բարձրանալ Պրոնինոսի
գագաթը:

Այդ նույն ժամանակ, որոշ հեռավորության վրա գտնվող գնդա-
պետ Ա. Միրիմանյանի 4-րդ, այլ զինախմբերով համալրված 3000-
ի հասնող գունդը Կարս-Սարիղամիշ խճուղու երկու կողմից առաջ
էր շարժվում: Պրոնինոս լեռան մարտերին կողքից հետևող գնդա-
պետ Միրիմանյանը կարող էր իր գնդից հրետանային արկի հեռա-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 170:

վորության վրա և դեպի լեռը բարձրացող թշնամու զորասյունը թնդանոթազարկ անել, սակայն նա, ճիշտ չկողմնորոշվելով ու անվճռականություն ցուցաբերելով, թշնամու այդ զորասյունը սխալմամբ շփոթում է Մազմանյանի ուժերի հետ, որի արդյունքում էլ թուրքերն այդ հատվածում ուժերի գերակշռություն են ստանում գնդապետ Մազմանյանի նոսրացած զինուժի հանդեպ և լեռան լանջի երկու խրամատներից դուրս են վտարում և ստիպում նահանջել դեպի ներքև: Սա էլ առաջ է բերում խուճապ¹:

Ծրագրված հարձակման օրը ծախողման է ենթարկվում նաև իր անմարտունակությամբ արդեն անուն հանած գնդապետ Ալ. Շահբուդաղյանի (Շահբուդաղյան) 5-րդ գունդը՝ ճակատի ծախ թևում: Նա մարտական հանձնարարություն ունենր՝ առաջ ընթանալով գրավել մի քանի կարևոր մարտավարական կետեր: Սակայն նա, փոխանակ զորքը պահեստի և շարժվող մասերի բաժանելու և կամ գոնե մարտական շղթայի վերածելու, այն դասավորում է երկար ու տարածուն մի զորասյան նման և, առանց անհրաժեշտ հետախուզական նախապատրաստության, անցնելով գնդի գլուխ և, Վ. Արծրունու նկարագրությամբ, «հին դարերու հրամանատարի մը նման, դրօշակակիրները կողքին եւ զօրամասը ետեւէն բոլորովին անվրդով» շարժվում է առաջ²: Բանից պարզվում է, որ ոսոխը ծուղակ էր սարքել: Մոտակա բարձունքներից կարկուտի նման կրակ է տեղում, ինչը զորքի մեջ շփոթ է առաջացնում: Այդուհանդերձ, Աղադևա-Բերնա հատվածում 5-րդ գունդը կռվի է բռնվում, որի ժամանակ գնդապետ Ալ. Շահբուդաղյանը որովայնի շրջանում թեթև վիրավորում է ստանում, բայց նայնպես մնում է զորքի շարքում (մարտահաշտում): Սակայն այդ միջադեպը զինվորականության մեջ առաջ է բերում խուճապ և, հետագա մեծ կորուստներից խուսափելու նպատակով, հրաման է տրվում նահանջել ելման դիրքեր: Այդ ընթաց-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 173:

² Նույն տեղում, էջ 174:

քում հարձակողական գործողությունների ընդհանուր հրամանատար գեներալ Հ. Հովսեփյանը գտնվելիս է եղել «Ազատամարտ» զրահապատի մեջ: Նահանջող զորքի շարժը կանգնեցնելու նպատակով գործի է դրվում զրահապատը, բայց հնարավոր չի լինում դրությունը փրկել: Այդուհանդերձ, մարտերը շարունակվել են մինչև հոկտեմբերի 14-ի ուշ երեկո:

Ջուզահեռաբար նույնպիսի մարտեր ընթացան նաև հայկական զորքի ծայրահեղ աջ թևում՝ Մերդենենկ-Արդահան հատվածում՝ գնդապետ Նիկ. Ղորղանյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ՝ Սեպուհ-Սմբատի զորամասերում: Այստեղ էլ հարձակմանը հաջորդեց նահանջը: Հայկական երեք ենթաճակատների՝ Կաղզվանի, Սարիղամիշի և Արդահանի զորագնդերի, կարելի է ասել, աներդաշնակ ու անմիասնական գործողությունների արդյունքում, երեք ուղղությամբ էլ տեղի է ունենում նահանջ Կարսի ուղղությամբ, իսկ զրահապատը, դեպի Բեզլի Աիմեդ և Նոր Սելիմ կայարանները իրականացրած ռմբակոծություններից հետո, նահանջում է դեպի Վլադիկարս: Դրանով, փաստորեն, անմիջական վտանգ է կախվում Կարս քաղաք-ամրոցի վրա:

Ծանոթանալով Վահե Արծրունու հուշերին, դժվար չէ համոզվել, որ հոկտեմբերի 14-ին Կաղզվան-Կարս-Մերդենենկ-Արդահան ռազմաճակատի գրեթե բոլոր հատվածներում հայկական զինուժը, եթե չի կարողացել առաջխաղացում արձանագրել, ապա գոնե առանձին տեղամասերում ցույց է տվել ուժեղ դիմադրություն, բայց, ի վերջո, ստիպված է եղել դիրքերը զիջել: Սխալվում են բոլոր նրանք, ովքեր գտնում են, թե հայկական զորքը ամբողջովին առանց դիմադրության, գլխիկոր դասալքել ու նահանջել է: Այդպես է ներկայացվել, հատկապես, խորհրդային պատմաբան հեղինակների կողմից զուտ հակադաշնակցական դիրքերից, քաղաքական-քարոզչական նկատառումներով: Խորհրդային շրջանի հեղինակները, երբ գրում էին դաշնակցական բանակի թալանչի ու անմարտունակ լինելու մասին, ապա անկողմնակալ լինելու համար նրանք պետք է գրեին նաև, թե

Վ. Լենինի գլխավորած խորհրդային կառավարությունը ինչպիսի դրամական, դիվանագիտական, զենք-զինամթերքի օգնություն է ցույց տվել իր «դաշնակից» քեմալական կառավարությանը, որն էլ, փաստորեն, այդ նույն զենքն ուղղեց նորանկախ Հայաստանի ու նրա նորակազմ ու դեռևս անփորձ բանակի դեմ:...

Հոկտեմբերի 14-ի պարտությունը նախադուռ հանդիսացավ ոչ միայն Կարսի անկման, այլև բացահայտեց ընդհանուր առմամբ բանակի մարտական ոգու թուլությունը, սպայության անփութությունը, ենթաճակատների միջև փոխհամաձայնեցված վերաբերման թուլությունը, բարձր հրամանատարների, ռազմագիտական ունակությունների պակասն ու գործնական անկարողությունը: Մասնավորապես, այդ մեկ-երկու օրերի փորձությունը ցաքուցրիվ արեց Կարսի ճակատի երկու պատասխանատու գեներալներ Դ. Բեկ-Փիրումյանի և Հ. Հովսեփյանի ռազմագիտական ունակությունը: Վերադարձին նշում է, որ հոկտեմբերի 14-ը վերջակետ դրեց այդ երկու զորավարների հանդեպ ունեցած հույսին ու հավատին: Դա բնավ չէր նշանակում, թե մեծ էր հավատն ու վստահությունը մյուս զորավարների հանդեպ:

Չուտ դատողություններ անելու իմաստով, կարելի է հարց տալ, թե հոկտեմբերի 14-ի ձախողումից հետո կշռադատելով ու գնահատելով իրավիճակը՝ Հայաստանի մեկուսացվածությունը, բանակի, ընդհանուր առմամբ, մարտական ցածր ոգին ու անմարտունակությունը, հրամանատարների անբավարար արհեստավարժությունը և այլն, հնարավոր չէ՞ր, արդյոք, գնալ թուրքերի հետ զինադադարի ու հաշտության: Կարծում ենք, որ թուրքերը, եթե համաձայնվեին ու գնային հայկական կողմի հետ զինադադարի ու հաշտության, ապա անկասկած կրկին կդրվեր նրանց «Ազգային ուխտ»-ով նախատեսված տարածքային պահանջը՝ Կարսի մարզով մինչև Ախուրյան գետը, զինաթափություն և այլն:

---

¹ Տե՛ս Աթորունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 179:

Նման պարագայում հետաքրքիր կլիներ խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության դիրքորոշումը, որն հենց այդ օրը՝ հոկտեմբերի 14-ին, բուլշևիկյան կուսակցության բարձրագույն մարմնի՝ ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի որոշումով արդեն հստակ օրակարգ էր դրվել Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման հարցը¹։ Համենայն դեպս, հոկտեմբերի 14-ից հետո թուրքերի հետ զինադադարի ու հաշտության գնալու դեպքում չէին լինի հետագա մարդկային մեծ կորուստները, արտագաղթի մեծ մասշտաբները, իսկ հաշտության բանակցությունների ընթացքում հայկական կողմը մանևրելու ու սակարկելու ավելի մեծ հնարավորություն կունենար, որը, ցավոք, տեղի չունեցավ հետո՝ Ալեքսանդրապոլի կապիտուլյացիոն բնույթ կրող բանակցությունների ու կնքված պայմանագրի ժամանակ։

Պատմական էքսկուրսի ու համեմատության առումով նմանօրինակ դատողություն կարելի է անել ուղիղ 100 տարի հետո, մեր ժամանակներում՝ հայության հոգում ու մտքում դեռևս ծխացող Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ընթացքում, դարձյալ կշռադատելով իրադրությունը, արդյոք, հնարավոր չէ՞ր ա/ 2,5 տասնամյակների ընթացքում ինչպես հարկն է պատրաստվել պատերազմին, հաստատ համոզված լինելով, որ թշնամին վաղ թե ուշ կփորձի դիմել զենքի ուժին, բ/ հնարավոր չէ՞ր, արդյոք, ավելի վաղ, մինչ չհայտարարված պատերազմի սկսվելը, գնալ գործնական զինադադարի և չունենալ ամենացավալին՝ հազարների հասնող հիմնականում երիտասարդ մարդկային մեծ կորուստներ, սգվոր մայրեր, նաև տարածքների՝ Շուշի քաղաքի, Հադրութի, Մարտունու և մյուս շրջանների էանձնում։

Վերադառնալով հոկտեմբերի 14-ի ձախողված հարձակմանը, տեղեկացնենք, որ ռազմական պարտությունից հետո, նույն օրը երեկոյան զինվորական խորհուրդ է հրավիրվել գեներալ՝ Հովսեփյան-

---

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ՝ 303։

նի մոտ՝ քննելու և պարզելու ստեղծված նոր կացությունը: Ռազմա-
ճակատի հրամանատար Մ. Սիլիկյանը հեռագրով բացատրություն
էր պահանջել պարտության կապակցությամբ, որին գեներալ Հ.
Հովսեփյանը պատասխանել էր, որ «Ձախ թեւը (5-րդ գունդը) իր
պարտականութիւնը չկատարեց, եւ զօրքը փախաւ»¹: Գնդապետ
Մազմանյանի 1-ին գնդից 3 դասալիք սպա է ձերբակալվել և հանձն-
վել ռազմադաշտային դատարանին: Այդ երեքից՝ Արմենակ Թադ-
ևոսյանի հանդէպ մահապատժի դատավճիռ է կայացվում, բայց
որոշումը չի գործադրվում՝ Կարսի անկման պատճառով: Կարսի
դաշտային դատարանի կողմից 4 շիրակցի թուլսիրտ զինվորների
դասալքության համար կախաղանի դատավճիռ կայացվեց²: Բայց
հայտնի չէ վճիռն ի կատար ածվելու մասին: Իրականում, դեռ հոկ-
տեմբերի կեսերին, դասալիքները հաշվվում էին հազարներով: Ար-
ձանագրվել են նաև դեպքեր, երբ դասալքել են ոչ միայն դասակնե-
րի ու վաշտերի, այլև ստորաբաժանումների հրամանատարները,
իսկ այդ դասակ-վաշտերի զինվորները երբեմն շարունակել են մար-
տը առանց իրենց հրամանատարների: Անի-Նախիջևան հատվածի
պաշտպանության ժամանակ անպատասխանատու և դասալքիչ
վարքագիծ է դրսևորել գնդապետ Ղոնդախյանը: Զորք-զինվորա-
կանության թափթփվածության արտահայտություն է, օրինակ, այն,
որ հիշյալ գնդապետի զորամասի պարտությունից հետո, լքված
թնդանութաքարշ ձիերը մի քանի օր սոված մնալով, սատկել են, իսկ
Ղոնդախյանին գտել են Ադինում՝ քնած և առանց զորքի³: Եվ, ահա,
հար և նման բազում ծախող դիպվածներ, որոնց գումարը ի վերջո
պետք է հանգեցներ իռացիոնալ արդյունքի՝ պարտության:

Զինվորական խորհրդից հետո են կատարվել են զորքի վերա-
դասավորումներ: Գեներալ. Հովսեփյանի հրահանգով, ռազմական
գործողությունը հիմնականում ծախողած գնդապետ Շահբուդաղյա-

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 183:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183-184:

նի 5-րդ գունդը փոխադրվում և տեղակայվում է Աղբաբա լճոան շրջանում, իսկ նրա ենթակայության տակ գտնվող Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակը զբաղեցնում է ռուսաբնակ Նոր Միխայլովկա գյուղի հատվածը: Գնդապետ Միրիմանյանի 4-րդ գունդը փոխադրվում և դիրքեր է զբաղեցնում Հարամ Վարդանի բարձունքներին՝ Կարսի ամրոցի բարձունքներից ոչ շատ հեռու, գնդապետ Մազմանյանի 1-ին գունդը տեղակայվում է Ալեքսանդրովկա և Նոր Էստոնկա գյուղերի շրջանում, իսկ 8-րդ գնդի 1-ին գումարտակի հրամանատար գլխապետ (հարյուրապետ) Հայկ Գնդունու (Համբարձում Թոփչյանի) գումարտակը մնում է իր տեղում՝ Դանիլքեոյի հատվածում: Սեպուիի հրամանատարության ներքո գտնվող բրիգադի 7-րդ գունդը (գնդապետ Իշխանյան) փոխադրվում է ծախսակողմյան դիրքերը՝ կապ հաստատելով գնդապետ Միրիմանյանի հետ և այլն:

Հարկ է նշել, որ Կարսի ճակատի ծախ թևում որոշակի ակտիվություն է դրսևորել Հ. Գնդունու գումարտակը, որի վաշտերին հաջողվում է հոկտեմբերի 18-ին վերագրավել Հաջի Խալիլ գյուղը, իսկ ավելի ուշ՝ հոկտեմբերի 25-ին, զինագրավել Թուրքմենաշեն և Քյուչուկ Յուսուֆ գյուղերի միջակայքում գտնվող գիծը: Սակայն թշնամին, հետևելով հայկական զինուժի գործողություններին, դիմում է հակաքայլի և ուժեղ մի հարվածով ստիպում խուճապային նահանջով լքել դիրքերը: Եվ այդ ընթացքում, կարելի է ասել, նոսրանում էին հայկական զինուժի շարքերը ոչ այնքան ռազմական գործողությունների հետևանքով զոհվելուց, որքան քանիցս նշված զինվորականությանը մշտապես ուղեկից դասալքությունից: Վ. Արծրունին հոկտեմբերի 14-ի ձախողված հարձակման շարքին է դասում «սարսափելի չափերու հասած դասալքութիւնը»¹: Իսկ Սեպուիի օրագրողը զորքում ծայր առած դասալքության մասին դարձյալ գրում է. «Այդ կովից պարզ երեւաց, որ մեր զինվորները չեն կռվում ... չկռվե-

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 186:

լուով հանդերձ՝ խմբովին դասալքութիւն կար»¹:

Հանրագումարի բերելով հոկտեմբեր 14-ի ծախողված ճակատամարտի արդյունքները, արձանագրենք, որ հայկական զինուժը սկզբում ունեցել է որոշ հաջողություն, փոքր առաջխաղացում: Սակայն իրենց բարձրության վրա չեն գտնվել ռազմաճակատի և ենթակա հատվածների զորքերի հրամանատարները: Մասնավորապես, շեշտվում է գնդապետ Շաղութայանի գլխավորած 5-րդ գունդը, որն աչքի է ընկել իր առավել դասալքիչ պահվածքով: Կովի ամենաթեժ պահին՝ կեսօրին, ճակատի կենտրոնում (Նոր Սելիմ-Բեգլի Ահմեդ հատվածում), Մայիսյան ապստամբության ժամանակներից բուլնիկների ազդեցության տակ գտնվող և իր դասալքիչ վարքագծով հայտնի Ալեքսանդրապոլյան 5-րդ գունդը լքում է դիրքերը և հապճեպ նահանջում: Նրան հետևում են 1-ին գնդի 2 վաշտերը, ինչպես նաև 7-րդ գունդը, որոնք ոչ միայն չեն գրոհում, այլև լքում են մարտի դաշտը, իսկ շատերն էլ նետում են հրացանները և այլ սլարագաներ ու ցաքուցրիվ լինում դես ու դեն²: Կ. Սասունին հիշեցնում է, որ 5-րդ գունդն իր վարանոտ պահվածքով «աչքի» էր ընկել բեռ մայիս ամսին Կարսի մեջ տեղի ունեցած խռովությունների ժամանակ: Նշված գունդը, կովի ամենալարված պահին, բուլնիկների թելադրանքով, կեսօրվա ժամը 3–4-ին լքում է դիրքերը³: Կամովին ռազմական գործողությունների թատերաբեմ մեկնած հոգևոր գործիչ Գ. արք. Հովսեփյանի կարծիքով՝ «Հոկտեմբերի 14-ի հարձակումը ծախողվեց, որի համար մեղավորը 5-րդ գնդի երկու վաշտերն են եղել, որոնք, առանց հրամանատարներին լսելու, հետ են քաշվում և շփոթություն առաջ բերում նաև 7-րդ գնդի մեջ»⁴: Դիրքերը լքածների թվում են եղել նաև գնդապետ Հ. Մազմանյանի 1-ին գնդի

¹ Ազար, Անկախ եվ Միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 6:

² Տե՛ս Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 72:

³ Տե՛ս Սասունի Կ., Հայ-թրքական պարերազմը (1920-ին), էջ 75–76:

⁴ Հովսեփեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 25:

մի շարք վաշտեր, այդ թվում, սպաները. նաև 1-ին գնդին կցված շտաբ-նոտմիստր Կալոբյանը: Հոկտեմբերի 14-ի երեկոյան կողմը 1-ին գնդի ցաքուցրիվ զորամասերը մի կերպ հնարավոր եղավ հավաքել Հարամ Վարդանի շրջանում: Պարզվում է, որ զորքի ձախողման հանգամանքներից մեկն էլ եղել է այն, որ գինավորականությունը հիմնականում վարժված չէր տակավին նոր բաժանված անզլիական զենքի գործածությամբ¹:

Իր առջև դված խնդիրը չէր կարողացել լուծել նաև ոչ պակաս մարտունակ ու շարժունակ պահեստազոր համարվող 7-րդ գունդը՝ հրետանու հետ միասին: Իսկ իրենց դիրքերում գտնվող հեռավոր զորամասերը, այդ թվում, անհամեմատ կարգապահ 4-րդ գունդը ստիպված նահանջում են՝ գերի չընկնելու համար: Հարձակման ձախողումից հետո 8 հազարից ավելի գինավոր կենտրոնանում է Ելադիկարսում՝ տարածվելով 10–15 քառ. կմ տարածքի վրա: Արդախանի ենթաճակատում նույնպես վիճակը ծանր է եղել: Գնդապետ Ղորղանյանի ղեկավարած գրոհը նույնպես անհաջողության է մատնվում, և նրա ջոկատը ևս վերադառնում է իր ելման դիրքերը: Հայկական զորքի հարձակման անհաջողության և թշնամու հակահարձակման հաջողության հանգամանքներից մեկն այն պետք է համարել, որ մեծ միջանցքներով չհսկվող բացվածքներ են եղել աջ, ձախ և կենտրոնում տեղակայված գնդերի ու զորամիավորումների միջև, ինչը պատեհություն է տվել թշնամուն անխոչընդոտ, արագ թափով ներխուժել և շրջանցելով՝ հարվածել հայկական զինուժի թիկունքը:

Տվյալներ կան, որ այդ օրերին Սեպուհը եղել է հիվանդ և չի մասնակցել հարձակման գործողությանը: Այսպիսով, նույն օրն իսկ, ըստ էության, ձախողվեց հոկտեմբերի 14-ի հարձակումը: Գններալ Հ. Հովսեփյանի զորաջոկատի կորուստները կազմել էր 150 գինավոր

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 211:

և 10 սպա (այլ աղբյուրներում՝ 200 սպանված)¹: Կարելի է ասել, որ հոկտեմբերի 14-ի ձախողված հարձակումը կարծես նախադուռ հանդիսացավ Կարսի անկման համար: Այսպիսով, հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակման փորձը չպսակվեց հաջողությամբ, այլ ավարտվեց ձախողումով: Բանակի նահանջի, պարտությունների ու դասալքությունների շղթան դարձավ ոչ միայն անխուսափելի, այլև անկաշակարելի: Հոկտեմբերի 14-ի հարձակման ձախողումը առաջ բերեց լրացուցիչ խուճապային տրամադրություններ: Ընդ որում, Կ. Սասունու վկայությամբ՝ դասալքել են ոչ միայն շարքային զինվորները, այլև սպաները, նաև կառավարության պաշտոնյաները²:

*

*   *

Հոկտեմբերի 14-ի հարձակման ձախողումից հետո շուրջ տասն օր միջանկյալ մարտեր ընթացան Կարսի և Մերդենեկի ճակատային հատվածներում: Այդ ամենի հետևանքով գնալով նեղանում էր ճակատի գիծը, և Կարսի ամրոցը աստիճանաբար հայտնվում է թշնամու օղակման մեջ: Կարսի շուրջ գլխավոր մարտական իրադարձությունները ծավալվեցին արդեն սկսած հոկտեմբերի 28-ից: Զորավար Սեպուհի նույն անանուն հուշագրողի հոկտեմբերի 28-ի գրառման մեջ նշվում է, որ թշնամին նեղել է մեր ուժերին Սարիղամիշի, Սամովաթի և Անիի ուղղություններով և սպառնում է Կարսին: Մերդենեկում տեղակայված մեր զորամասը պարտվում է առանց մի գնդակ արձակելու: Սա, կարծես, դարձավ Կարսի անկման նախերգանքը³:

Նույն հոկտեմբերի 14-ի հարձակման ձախողումից հետո գեներալ Նազարբեկյանը Սեպուհին նշանակում է Մերդենեկից մինչև

---

¹ Յե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 76:

² Յե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 81:

³ Յե՛ս Ազադ, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 7:

Արդահան-Չըլդը ծգվող ռազմագծի զորամասի հրամանատար՝ 4 հազար կանոնավոր և անկանոն կամավորների զինուժով, անկանոն հատվածը ղեկավարել է Սմբատը:

Սեպտեմբեր կազմում է դաշտային շտաբ (սպայակույտ) և ուղևորվում նշանակման վայր: Մերդենեկի զորամասի պարտականությունն էր՝ ապահովել Կարսի զորամասի աջ թևի անվտանգությունը: Զորամասի աջ ռազմագիծը պահում էր Սմբատի 700 հետևակ ու հեծյալ կամավորական զորասյունը: Մերդենեկի ճակատի ձախ թևը պահում էր 8-րդ գունդը (հրամանատար փոխգնդապետ Բաղդասարյան)՝ իր 4 գումարտակով, 10 գնդացիով, 4 հրանոթով և 1 հեծյալ խմբով:

Հոկտեմբերի 18-ի ամսաթվով տեղեկություն կա, որ հայկական զորամասերը մարտավարական բնույթի գործողություններ են վարել Սարիղամիշի ուղղությամբ և հաջողել են վերագրավել Հաջի Խալիլ գյուղն ու Կեռք-դաղի բարձունքները²:

Տեղեկություն կա, որ հարձակման ձախողումից հետո իրավիճակը ուսումնասիրելու համար, հոկտեմբերի 18-ին սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, նրանց շտաբի մի քանի սպաներ, ինչպես նաև զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը ժամանել են Կարս³: Նազարբեկյանի Կարս ժամանումով պետք է հարթվեր Սեպտիի և Սիլիկյանի միջև ծագած միջադեպը: Այդ նույն վեճի և դրա հարթման մասին է վկայում նաև Կարո Սասունին⁴: Գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ներկայությամբ, կողմերի միջև անձնական շփման և փոխադարձ պարզաբանումների ճանապարհով, վեճը, կարծես, հարթվում է:

Սիլիկյանի և Սեպտիի միջև առկա անհաշտության մասին մենք

---

¹ Տե՛ս Ազար, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 103:

² Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 101:

³ Տե՛ս Ազար, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 9՝ նաև՝ Ներսիսյան Ա., *Զորավար Սեպտի*, էջ 312:

⁴ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պայքերագմը (1920-ին)*, էջ 59:

տեղեկանում ենք նաև Ալեքսանդրապոլում գտնվող կառավարության ներկայացուցիչ Ա. Ղազարյանի հոկտեմբերի 14-ին Կարսի ճակատի դրության մասին վարչապետին ուղղված հեռագրից: Պարզվում է, որ Սեպուհը տրամադրված չի եղել կատարելու գեներալ Սիլկյանի հրամանները, և սա այն ժամանակ, երբ զորքը պատրաստվում էր հոկտեմբերի 14-ի հարձակմանը: Օգուտ չեն տվել նաև Կարսում գտնվող Ս. Վրացյանի և Ա. Բաբայանի միջնորդությունները: Ա. Ղազարյանի նկարագրությամբ պարզվում է, որ ստեղծված է եղել մի վիճակ, երբ Սեպուհը գտնվել է Կարսում, իսկ իր զորամասը՝ Զըլդրում¹:

Հոկտեմբերի 21-ի կեսօրին տեղի է ունենում կառավարության խառը նիստ, որում հաղորդումներով հանդես են գալիս Կարսից նոր վերստդարձած երկրագործության նախարար Ս. Վրացյանը, հեղինակություն վայելող զորավարներ՝ սպարապետ Թ. Նազարբեկյանն ու գինավորական նախարարի օգնական գեներալ Հ. Հախվերդյանը, ովքեր հաղորդում են տալիս հոկտեմբերի 14-ի ձախողված հարձակման մասին: Նիստում խոսվել է պաշտպանվելու հնարավորությունների, առկա հրամկազմի թուլության և, առհասարակ, ղեկավար ուժեղ ձեռքի պակասի մասին: Կառավարության նիստին մասնակից նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանի՝ երկու զորավարներին ուղղված այն հարցին, թե իրենց կարծիքով, որքան ժամանակ կարող է դիմանալ Կարսը իբրև ամրոց, իբար հետ խորհրդակցելով՝ նրանք պատասխանել են. «Մեր կարծիքով, եթե զօրքերու ոգին, որ այսօր (հոկտեմբերի 21) լաւ է, չ'իյնայ Կարսը կրնայ դիմանալ երկու ամիս եւս»²: Բայց քիչ հետո կտեսնենք, որ, ցավոք, Կարսը դիմացավ ընդամենը 9 օր: Ավելին, զավեշտալին այն է, որ Կարսի անկման նախօրյակին՝ հոկտեմբերի 29-ին, դարձյալ կառավարության հրավիրած խորհրդակցության ժամանակ, ընթերցվում է ավտոմթարից

Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 245, թ. 2:

² Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 270, նաև՝ «Հայրենիք», Բօսթըն, 1925, 'Ի տարի, թիւ 10 (46), էջ 78:

անդամալույծ դարձած, ըստ էության բանից անտեղյակ, Կարսի ամրոցի պարետ-հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Դ. Բեկ-Փիրումյանի՝ հոկտեմբերի 28-ին ուղարկված նմանաբովանդակ հեռագիրն այն մասին, թե բերդապահ զորքը և բանակը ի վիճակի են պաշտպանելու բերդը մինչև **հնարավորություն**, և թե տրամադրությունը ամուր է՝ Այս ամենը ցույց է տալիս բարձրագույն հրամանատարության իրականությունից կտրված լինելու, իսկ կառավարության՝ ռազմաճակատային իրավիճակից անտեղյակության մասին:

Առկա վիճակով հանդերձ, կառավարությունը որոշում է շարունակել պատերազմը այն դեպքում, երբ թշնամին փաստորեն գրավել էր Կարսի ուղղությամբ գտնվող բոլոր ռազմավարական դիրքերն ու ընդհանուր օղակման մեջ առել Կարսը: Հոկտեմբերի 26-ին, Կարսի դիրքերին լավ ծանոթ թուրքերը, նախ դուրս են գալիս Բաշքադիք-լար և կտրում են Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգիծը:

Հոկտեմբերի վերջին շաբաթը Սպարապետի (կամ Սիլիկյանի) սպայակույտի պետ, գնդապետ Ալ. Վեքիլյանը կանչվում է Կարս՝ անմիջականորեն հսկելու ռազմական գործողությունները: Բանն այն է, որ, ինչպես արդեն ասվել է, Կարս բերդաքաղաքի ռազմապաշտպանական առումով գլխավոր պատասխանատուն՝ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, ավտովթարից ու ոտքը կոտրելուց հետո, առհասարակ, անկարող է եղել որևէ բան ձեռնարկել և, ըստ էության, հայտնվել էր մեկուսի վիճակում մինչև որ, ի վերջո, գերեվարվեց թշնամու կողմից:

Կարսի օղակը գնալով սեղմվում էր: Հարամ Վարդանի և Ադրաբայի ամրությունները վերցնելուց հետո հերթը հասնում է ամրոցը շրջափակող կենտրոնական և վերջին ամրություններին: Այդ օրերին ամրոցի հրետանու պետ է նշանակվում բուլղարացի գնդապետ Բաբաջանովը՝ հուսալով, որ 300-ի հասնող հրետանին կգործի անխափան և կապահովի ամրոցի ու քաղաքի պաշտպանությունը:

---

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 277:

Ամրոցի ու քաղաքի պաշտպանության հարցում շատ կարևոր էր ոչ միայն զորքի, այլև հասարակության բարոյահոգեբանական տրամադրվածությունն ու նվիրվածությունը պաշտպանության գործին: Հուշագիր Վ. Արծրունին նկատել է, որ թշնամու մոտենալու և Կարսի օղակման շրջանում կոնկրետ քաղաքի հասարակության մի մասը «աստիճանաբար յուսահատութեան գիրկը կ'իյնար, իսկ մյուսը՝ իրապես ուրախ էր տեսնել տաճկական շղթայի սեղմումը»¹: Այնուհետև, այդ օրերին Կարսում ապրած ու գործած նույն հեղինակը շարունակում է. «Հայկական հոգեբանութիւնը ո'չ մէկտեղ այնքան ցցուն հակադրութեամբ կը պարզուէր չէզոք դիտողի աչքերուն, որչափ Կարսի մէջ՝ այդ հսկայ եւ անառիկ ամրութիւններու հովանիին տակ: Հոն էին յափտենական անհաւատ ծայրայեղ անձնասէրները, հոն՝ ցարական անցեալ փառքով միայն յափշտակուող զինուորականները: Այնտեղ էին կարմիր գաղափարականով օրօրուող կարմիր երազատեսները, եւ այնտեղ՝ հայկական վերածնունդի հրաշքովը նեղշնչուածները»²: Նրա պատկերմամբ, մոտավորապես, այդպիսին էր հասարակության ու ոչ պակաս նաև ամրոցը պաշտպանող զորքի հոգեբանական վիճակը Կարսի անկման նախօրյակին:

Մյուս կողմից, չի կարելի ասել, թե Կարսը պաշտպանելու առանձնապես ձգտում ու գործողություններ չեն եղել: Կարսի ինքնապաշտպանության կոմիտեն հսկում էր, որպեսզի թույլ չտրվի քաղաքում իրարանցում առաջ բերող տարերային արտագաղթ: Քաղաքի ինքնապաշտպանության գործին նվիրված մեծաթիվ քաղաքացիներ՝ Կանանց միությունը, Թիկունքի պաշտպանության կոմիտեն և այլ հասարակական կազմակերպություններ մեծ ջանքեր էին թափում պաշտպանության գործին օժանդակելու: Կարսի հարյուրավոր կանայք և օրիորդներ օրնիբուն զինվորականության համար անհրաժեշտ պիտույքներ ու պարագաներ՝ վերմակներ, գուլպաներ, թել,

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 209:

² Նույն տեղում, էջ 210: Նույն էջում ընդգծվում էր կարմիր «պրօպակա-նտի» քանդիչ դերի մասին:

հագուատեղեն, ինքնատեղեր, գդալներ, սնունդ, ծխախոտ և այլ պարագաներ էին հայթայթում և ուղարկել էին տալիս մոտակա ճակատ: Հոկտեմբերվերջյան օրերին իր ոգեշունչ ու քաջալերիչ ելույթներով հանդես էր գալիս կամավոր ճակատ մեկնած, մեծ հայրենասեր Գ. արք. Հովսեփյանը, որը, սակայն, առկա հուսալքիչ մթնոլորտում չէր կարող իրավիճակը փոխել: Թշնամին աստիճանաբար մոտենում էր Կարսին, որին ռազմական առումով ծանոթ էր:

6. ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ՃԱԿԱՏԸ

Թուրք-հայկական պատերազմի երկրորդ գործուն ճակատը **Սուրմալուին** էր (**Սուրբմարի**): Թուրքերը հարձակման ուղղություն էին վերցրել Բայազետ-Իգդիր գիծը: Պատերազմի սկզբնափուլում ուժեղ մարտեր ընթացան նաև երկրորդը համարվող Սուրմալուի ճակատում: Պետք է ասել, որ պատերազմի չորս ռազմաճակատներից անհամեմատ բարվոք է եղել Սուրմալուի ճակատը: Այստեղ մարտական գործողություններն ընթանում էին փոփոխակի հաջողություններով: Ճակատային երկարությամբ այն ձգվում էր Կարակալայի կամրջից մինչև Մարգարա ու Դաշբուռուն: Այստեղ ճակատի հրամանատար էր նշանակվել **Դրոն**, ով մինչ այդ՝ ամռանը, դեպքերի բերումով, գործնականում առանց մարտեր մղելու Կարմիր բանակի դեմ՝ հետ էր նահանջել Ղարաբաղ-Ջանգեզուրից:

Սուրմալուի ռազմաքենում էին գործում հայկական բանակի 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ գնդերը, Երևանի պահեստի ոստիկանությունը, սասունցի ծիավորները, Սուրմալուի և Վասպուրականի կամավորները, ինչպես նաև Ջահանգիր աղայի 200-հոգանոց եզդիական հեծելաջոկատը, ընդամենը, մոտ 3000 հոգի¹: Բացի Դրոյից, այս ճակատի գնդերի ու գումարտակների ճանաչված հրամանատարներից

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 198: Վ. Արծրունու տեղեկացմամբ ս ճակատում թուրքերն ունեցել են կրկնակի ավել զորք՝ 6000 (նույն տեղում):

էին գնդապետներ Կոտոն (Ս. Թարխանյանը), Հալաբյանը, Խուդաբաշյանը, Բուդումյանը և ուրիշներ: Այդ ամենից զատ, ըստ տեղաբաշխվածության, Սուրմալուի ճակատի ձախ թևում տեղակայված էր գնդապետ Մամաջանյանը՝ 450 զորքով, կենտրոնում՝ գնդապետ Բեկ-Չուրաբյանը՝ 450 զորքով, աջ թևում՝ Սասունցի Մանուկն՝ իր հեծյալ կամավորներով ու գլխապետ Բեկ-Փիրումյանի գումարտակով՝ ընդամենը 500 մարտիկներով¹: Կ. Սասունու տեղեկացմամբ, Կողբ-Սուրմալուի ճակատում կենտրոնացված էր 10 հազարի չափ թուրքական կանոնավոր և անկանոն զորք²:

Մինչ թուրքերի սեպտեմբերի 28-ի ընդհանուր հարձակումը, սահմանային ընդհարումների ընթացքում, Դրոն հաղթանակներ է արձանագրում Իգդիրի և Կողբի հատվածներում: Այստեղ բավականին ակտիվ են եղել տեղի քրդերը, որոնք հիմնականում սպասարկում էին թուրքերի շահերը: Սուրմալուի ճակատը աստիճանաբար դառնում է գործուն ճակատներից մեկը: Հոկտեմբերի 3-ին քրդական 600 հեծյալ ու հետևակ, 6 գնդացիներով գրոհում են Սոգյուտլու, Փիրսաղ և Ագարակ գյուղերի վրա, իսկ հաջորդ օրը քրդերին հաջողվում է տիրել Կողբին³: Ի տարբերություն Կաղզվան-Սարիղամիշ-Մերդենեկ-Արդահան ենթաճակատների՝ պատերազմի սկզբի մի քանի օրերին Դրոն թույլ չտվեց, որ կամավորները միանան կանոնավորներին ու մասնակցեն կռիվներին՝ դրանց պահելով որպես պահեստազորի ուժ՝ թիկունքը պահելու համար: Մինչդեռ, Կարսի լայն ճակատում կամավորները ի սկզբանե գործեցին կանոնավորների հետ, որն ունեցավ ձախող հետևանքներ՝ զինվորական կարգապահության անկման, ալան-թալանի, դասալքության երևույթների տեսակետից և այլն:

Դեռ բուլնիկների Մայիսյան ապստամբության շրջանից Սեպուհի բրիգադը տեղակայված էր Իգդիրի ուղղությամբ, որին հաջողվել

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին), էջ 102:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105:

³ Տե՛ս Ագար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 89-90:

էր խեղդել այդ ելույթը: Բայց աշնանը, թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելուց հետո, երբ սուր կերպարանք ստացավ թուրքերի առաջխաղացումը Սարիղամիշ-Կարս ուղղությամբ, Սեպուհի բրիգադան ամբողջապես փոխադրվեց Կարսի ճակատ: Այստեղ, ինչպես արդեն տեղեկացվել է, անհամաձայնություն է ծագում Սեպուհի և կառավարության միջև: Վերջինս կարգադրում է, որ Սեպուհը իր առանձին բրիգադայով ենթարկվի Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Մ. Սիլիկյանին, սակայն Սեպուհը, ըստ էության, մերժում է՝ պատճառաբանելով, որ ինքը առհասարակ վստահություն չունի մեր բարձր զորահրամանատարության հանդեպ: Բայց և այնպես համաձայնում է, որ իրեն տրվի ամբողջ բրիգադան, որով կպաշտպանի Զարիշատ-Աղբաբայի հոծ մահմեդաբնակ հատվածը թուրքական ներխուժման վտանգից¹: Սակայն, դեռևս Ալեքսանդրապոլում Սիլիկյանի հետ տեսակցության ժամանակ, վերջինս հրաժարվել է ամբողջ բրիգադան տալ և առաջարկել է բավարարվել բրիգադայի մեկ, այն է՝ 2-րդ գումարտակով և Սմբատի կամավորների խմբով՝ պատճառաբանելով, որ հակառակորդն այդ կողմերում բավարար ուժեր չունի, և ինքը կարող է այդ խմբիկը լուծել²:

Արդեն Կարս հասած Սեպուհի և Ալեքսանդրապոլում գտնվող Սիլիկյանի միջև հեռագրաթելով տեղի է ունենում ծանր զրույց: Սեպուհը չի ընդունում Սիլիկյանի առաջարկությունը: Զոր. Սիլիկյանը Սեպուհի այդ անհամաձայնության մասին հանգամանորեն զեկուցում է կառավարությանը: Դրանից հետո վարչապետ Հ. Օհանջանյանը, ծանոթանալով իրերի դրությանը, վրդովված հրամայում է հեռագրաթելով. «Հրամայում եմ անմիջապես կատարել ձեզ վրա դրված պարտականությունը եւ ենթարկվել Սիլիկյանին, հակառակ դեպքում դուք պատասխանատու կլինեք կուսակցության եւ Բյուրոյի

¹ Տե՛ս Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 94:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95:

առաջ»¹։ Իհարկե, նման միջադեպը կարելի է որակել որպես կարգապահության խախտում գորավար Սեպուհի կողմից՝ իր վերադաս հրամանատարի առաջադրանքը չկատարելու կապակցությամբ։ Արտաքուստ փոքր թվացող նման խնդիրները, սակայն, երկրի գլխին կախված նման ճակատագրական վտանգի պահին, երբ թշնամին գտնվում էր Կարսի դարպասների մոտ, կարող էին անդառնալի հետևանքներ ունենալ, ինչ որ, ի վերջո, ցավոք, ունեցան։

Կարսի ռազմաճակատում հայկական զորքի հոկտեմբերի 14-ի հարձակման ծախողումից ու պարտությունից հետո թուրքերը, տեղում իրենց դիրքերն ամրացնելով, այս անգամ փորձեցին մի նոր հարձակում գործել Սուրմալուի ռազմաբեմում։ Հոկտեմբերի 20-ից հետո, հավանաբար, Կարսի ուղղությամբ հայկական զորքի ուշադրությունը շեղելու նպատակով, Ք. Կարաբեքիրը կովի ճակատի ուղղությունը փոխեց դեպի Սուրմալու՝ այդ հատվածում զորքի արագ կուտակումներ անելով։ Մինչ այդ, 5-րդ գնդի անմարտունակության ու դասալքության պայմաններում, գնդապետ Շահբուդաղյանն անկանոն մարտերով փաստորեն լքել էր Կաղզվանը։

Փաստենք, որ թուրքերը դեռ հոկտեմբերի սկզբներին Սուրմալուի ճակատի մի քանի ուղղությամբ փորձարկել էին հայկական զինուժի կայունությունը, սակայն, տեսնելով, որ այն տարբերվում է Կարսի ճակատից, ավելի քան 20 օր ոչ մի հարձակողական գործողություն չէին ձեռնարկել։

Ինչպես արդեն ասվեց, Կարսի ճակատում հոկտեմբերի 14-ի հայկական հարձակման ծախողումից հետո՝ հոկտեմբերի 23–24-ին, թշնամին կատաղի հարձակում ձեռնարկեց Սուրմալուի ճակատի ամբողջ երկարությամբ՝ Կարակալայից մինչև Դաշբուտուն, սակայն հետ մղվեց²։ Թուրքերը մտադրություն են ունեցել հատկապես ներխուժում կատարել Արփաշայի ուղղությամբ և, տիրելով երկաթու-

¹ Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 96։

² Տե՛ս Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 109։

ղուն, կտրել Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան կապը: Կարակալայի կամրջի պաշտպանությունը իրականացնում էր գնդապետ. Բեկ-Ձոհրաբյանը: Գետի երկու ափերից հրետանային կրակի շնորհիվ հաջողվում է հետ շարտել կամուրջը գրոհող թշնամու ուժերին դեպի Ղամշլիի և Սոգյուբլի բարձունքները: Հաջող մարտական գործողությանը մասնակցել են նաև գնդապետ Խուդաբաշյանի և խմբապետ Բազգառնեցի Մարտիրոսի (Աբրահանյան) զորաջոկատները: Թուրքական մի զորամաս նույնիսկ փորձել է շարժվել Սարդարապատի ուղղությամբ, գրավել այն երկաթուղագծի հետ միասին և հարավից շարժվել Ալեքսանդրապոլ, տիրել Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղուն՝ Կարսի ռազմաճակատի մեր զորքի թիկունքն անցնելու մտադրությամբ: Թշնամուն հաջողվում է մոտենալ Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծին ընդհուպ մինչև 3-4 վերստ հեռավորության վրա¹: Բայց հայկական զինուժին, Դրոյի ու նրա սպայակազմի ներդաշնակ մարտական գործողությունների շնորհիվ, հաջողվում է կասեցնել ու խափանել թշնամու պլանները:

Թուրքերը միաժամանակ փորձեցին Իգդիրի ուղղությամբ ճեղքել մեր պաշտպանական շրջան և շարժվել Երևանի վրա: Նրանք, ըստ ամենայնի, նպատակ ունեին, սպառնալով Երևանին, ստիպել արագացնելու Կարսի հանձնումը: Մի պահ թշնամուն հաջողվում է գրավել Իգդիրի շրջանի գրեթե բոլոր գյուղերը և դուրս գալ ընդհուպ մինչև Արաքս գետը՝ անմիջական սպառնալիք ստեղծելով էջմիածնի ու Երևանի համար: Հարկ է նշել, որ հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակին թուրքերը միաժամանակյա գործողություններ էին սկսել Կարս-Սարիղամիշի և Կաղզվանի ճակատներում, մասամբ նաև դիրքային կռիվներ աջ՝ Մերդենեկի հատվածում: Նման լարված իրավիճակում, հոկտեմբերի 24-26-ին Իգդիրի ճակատում Դրոյին հաջողվում է կատարյալ հաղթանակներով հետ բերել թշնամու երկու օր առաջ գրաված Իգդիրի շրջանի բոլոր գյուղերը: Այնուամեն-

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 105:

նայնիվ, Սուրմալուի ճակատում ընթացող ռազմական գործողությունները թուրքերին բերել էին այն համոզման, որ, իրոք, այն նման չէ Կարսի ռազմաբեմի գործողություններին, որտեղ նրանք հեշտությամբ հաղթանակներ էին արձանագրում: Դրան հակառակ, Սուրմալուի ճակատում հայկական 3000-ոց զինուժն ավելի արի և կայուն գտնվեց, ինչը նկատել էին թուրքերը, և դա կարելի է վերագրել առաջին հերթին ճակատի հրամանատար Դրոյի հմուտ զորավարական և կազմակերպական ունակություններին:

Դրոն անգամ Կարսի ճակատի հետ գործողությունների համաձայնեցման քայլեր է ձեռնարկել: Հուլիսի 4-ը Արծրունին Սուրմալու-Կարսի ճակատների վերաբերյալ գործակցության մի դրվագի մասին բերում է հետևյալ վկայությունը: Այն պահին, երբ հոկտեմբերի վերջին Սուրմալուի ճակատում վիճակը քիչ թե շատ կայունացել էր, Դրոյի մերձավոր գնդապետ Կոտոն առաջարկում է իր տրամադրության տակ դնել 800 հեծյալ՝ Կաղզվանի Նախիջևանով և Անիով շարժվել Կեչե դաղ լեռը և թիկունքից հարվածել Կարսը պաշարման ենթարկող թշնամուն: Սակայն, Դրոյի հավանությանն արժանացած այդ ծրագիրը կտրականապես մերժվել է Սպարապետի կողմից¹:

Այդուհանդերձ, Սուրմալուի ճակատում դիրքային և մանևրային փոփոխակի հաջող մարտերը շարունակվում են նաև հետագայում: Հուլիսի 4-ը Արծրունին նշում է, որ հայկական զորքը այս ճակատում կռվելով հակառակորդի կրկնակի ավելի ուժերի դեմ և ուժասպառ լինելով, կամաց-կամաց, ի վերջո, տեղի տվեց՝ տալով զգալի թվով սպանվածներ ու վիրավորներ²: Պատերազմի վերջնափուլում մի պահ նույնիսկ շրջապատման վտանգ է ստեղծվում Դրոյի ու նրա սպայակույտի համար, որը գտնվում էր իր սիրելի ծննդավայր Իգդիրում, իսկ հաղորդակցության կապը Երևանի հետ կտրվել էր: Թշնամուն հաջողվել էր գրավել Դաշքուռունը և ընդհուպ մոտենալ

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 224:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 203:

Մարգարայի կամրջին: Այդ ճգնաժամային դրությունը կարողանում է հարթել կադրային զինվորական գնդապետ Կուտոն (Սուեն Թարխանյանը) (1896–1944): Այդ կապակցությամբ, հուշագիր Վ. Արծրունին նկարագրում է հետևյալ մարտական տեսարանը:

Հավանաբար հոկտեմբերի 24-ին ստեղծված փակուղային վիճակում Դրոն պահանջում է, որ իր մերձավոր Կուտոն բռնաբերվի ձիավոր զորամասով և բեռնատար մեքենաներով Քանաքեռից շտապ հասնի Մարգարա՝ խզված հաղորդակցային կապը վերականգնելու համար: Գնդապետ Կուտոն 7 հնամաշ ինքնաշարժերով, 6 գնդացիով և 180 մարտիկներով դուրս է գալիս Երևանից և մի երկու ժամում Երևան-Էջմիածնով հասնում Մարգարա: Կուտոն, գնահատելով դրությունը, համախմբում է Դաշբուտունից դեպի Մարգարայի կամուրջը նահանջող հայ և եզդի ուժերին ու դիմում է վճռական հարձակման, քանզի թշնամին փակել էր Մարգարա-Իգդիր տանող խճուղին: Նախ, Կուտոն 2 ինքնաշարժ և որոշ թվով զորք է ուղղում դեպի Դաշբուտուն, իսկ ինքը մյուս ուժերով շարժվում է դեպի Իգդիր՝ փրկելու իր մերձավոր Դրոյին ու շտաբը: Դաշբուտուն շարժվող զորասյունը կարողանում է կռվով հետ քշել թշնամուն և վերականգնել նախկին դիրքերը: Ավելի դժվար էր Երևան-Իգդիր խճուղու վերականգնումը ոչ միայն մարտական, այլև բարոյա-հոգեբանական տեսակետից, քանզի այդ պահին գերի ընկնելու վտանգի մեջ էին հայտնվել Իգդիրում գտնվող ճակատի հրամանատար Դրոն ու նրա շտաբը: «Առանց երկար մտածելու,- գրում է Ս. Վրացյանը,- Կուտոն դասավորում է զինվորներին ինքնաշարժերի վրա, ինքը նստում է առաջին ինքնաշարժի վարիչի մոտ և չորս ինքնաշարժերը, իրարից հիսուն քայլ հեռու արագությամբ քշել է տալիս խճուղով, միաժամանակ գնդացիներից սաստիկ կրակ բանալով ճանապարհի երկու կողմով: Թշնամին հանկարծակի է գալիս և սարսափահար պահվում առուններում»¹: Ճեղքելով թշնամու շղթան՝ գի-

¹ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 507:

շերվա ժամը 3-ին Կուտոն մտնում է Իգդիր, փրկում է իր սիրելի հրամանատար Դրոյին ու շտաբականներին, միաժամանակ, թշնամուց մաքրվում է նաև Դաշբուտունը: Արդյունքում, խճուղին մաքրվում է, և Դրոն ու իր շտաբը ազատվում են գերի ընկնելուց: Սակայն, դա Վ. Արծրունու տեղեկացմամբ արժենում է շուրջ երեք տասնյակ զինվորի կյանք, իսկ Ս. Վրացյանի վկայությամբ, ընդամենը, մեկ սպանված և ութ վիրավոր¹:

Գնահատանքի արժանի այդ անցքի կապակցությամբ, մեր ստացած տպավորությամբ, Կուտոյի սխրանքը կարելի է համեմատել կամ նմանեցնել խորհրդային ժամանակներում ցուցադրվող և մեծ ժողովրդականություն վայելող «Չապան» կինոնկարում քաղաքացիական կռիվների հերոս, հեծյալ դիվիզիայի հրամանատար Վ. Չապանի ցուցաբերած ինքնաշարժով գնդացրային մարտ վարելու նույնանման խիզախ դրվագին: Հարկ է նկատել, որ Դրոյի և Կուտոյի համարձակ գործողությունները Սուրմալուի ճակատում հարկադրեցին Կարաբեքիրին մի քանի օրով հետաձգել հարձակումը Կարսի ճակատում:

Կարսի ռազմաբեմում ծավալվող գլխավոր իրադարձությունից հայկական կողմի ուշադրությունը շեղելու նպատակով թուրք հրամանատարությունը հոկտեմբերի 26-ին նոր հարձակում գործեց օժանդակ համարվող Սուրմալուի ճակատի ամբողջ երկարությամբ ու, հատկապես, Իգդիրի ու Կարակալա կամրջի ուղղությամբ: Բայց, եթե Իգդիրի ենթաճակատում Մարտիրոսին հաջողվեց իր պահեստայիններով կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը դեպի Դաշբուտուն-Դալիքդաշ գիծը, ապա Կարակալայի հատվածում, թուլություն ցուցաբերած գնդապետ Բեկ-Չոհրաբյանի անվճռականության հետ-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 204-205. նաև՝ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 507: Չոհվաճը եղել է Դենիկինի բանակի զինվորականներից, գնդացրային մասի պետ, ազգությամբ ռուս, անհաշտ հակաբոլշևիկ Մակմալիցկին, որի հանդիսավոր թաղումը հոկտեմբերի 27-ին տեղի ունեցավ Երևանում (տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 205):

ևանքով, թշնամին անգամ գրավում է Կարակալայի կամուրջը: Ստեղծված իրավիճակում Դրոն փոխադրվել էր Գեչարլու (Մրգաշատ գյուղը, Արմավիրի շրջան), որտեղ և շատ արագ իրավիրվում է զինվորական խորհուրդ՝ Կուռոյի, Մարտիրոսի և մյուսների մասնակցությամբ, և որոշվում է անմիջապես վերագրավել կորցված դիրքերը: Կարակալայի հատվածի հրամանատարությունը հանձնվում է գնդապետ Կուռոյին և, 5 ժամ տևած կատաղի կռիվներից հետո, անակնկալի բերելով Արաքսի աջ ափին հայտնված թշնամուն, հետ են շարտում ու վերագրավում այրվող կամուրջն ու նախկին դիրքերը¹:

Դրանից հետո, մինչև Ալեքսանդրապոլի անկումը և նոյեմբերի կեսերը, էական փոփոխություններ չկատարվեցին Սուրմալուի ճակատում: Ավելին, Դրոն և Կուռոն, հնարամիտ մարտեր մղելով, թշնամուն զգալի կորուստներ պատճառելով, կարողանում են, օրինակ, մինչև վերջին ժամ՝ նոյեմբերի կեսերը, իրենց ձեռքում պահել արդեն այրված Կարակալայի կամուրջն իր տեղանքով: Միայն նոյեմբերի 18-ի հայ-թուրքական վերջնական զինադադարից հետո Սուրմալուի ճակատային գիծը Արաքսի աջ ափից փոխադրվեց ձախ ափը, իսկ Դրոյի բանակատեղին (շտաբը) դարձավ Մարգարա գյուղը:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով, Սուրմալուի ճակատում քանակով թշնամուն զիջող հայկական զինուժը՝ Դրոյի հմուտ ղեկավարությամբ, կարողանում է սրժանի դիմադրություն ցույց տալ հակառակորդին, պատերազմի ընթացքում հսկողության տակ պահել Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան՝ ռազմավարական նշանակության երկաթուղին, պաշտպանել Էջմիածինն ու Երևանը թշնամու ներխուժման մշտական սպառնալիքից, և բացի այդ, իբրև օժանդակ ճակատ, իր վրա գրավել թշնամական լրացուցիչ զինուժեր՝ թուլացնելու համար գլխավոր՝ Կարսի ռազմաճակատի ծանրաբեռնվա-

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 206-207:

ծությունը: Սակայն, ցավոք, Կարսի ճակատը, որտեղ հայկական զինուժն իր քանակով ու սպառազինությամբ բնավ չէր զիջում հակառակորդին, տարբեր պատճառներով չկարողացավ ցուցաբերել պատշաճ մարտունակություն ու տոկունություն՝ դիմադրելու և արժանի հակահարված տալու անարգ թշնամուն:

7. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇՆԱՆԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ահա, ընդհանուր առմամբ, նման ծանր պատերազմական վիճակում էին հայտնվել Հայաստանն ու նրա բանակը, երբ օր առաջ սպասվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար, ազգությամբ լեհ Բորիս Լեգրանի ժամանումն ու բանակցությունները ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու քաղաքական լուծման ուղիներ գտնելու համար: Հիշեցնենք, որ դեռ ամառվանից Հայաստանի Հանրապետության սահմաններին էին հայտնվել Կարմիր բանակի զորամասերը՝ փաստորեն ստեղծելով լրացուցիչ ևս երկու ճակատ, որոնք սպասում էին, վերևից իջեցվող հրամանով, օր առաջ ներխուժել Հայաստան և Խորհրդայնացնել այն:

Ինչպես արդեն ասվել է, Մոսկվայի հայ-ռուսական ամառային անարդյունք բանակցություններից հետո Լ. Շանթը Մոսկվայից դուրս եկավ օգոստոսի 11-ին: Հայ-ռուսական բանակցությունները վերսկսելու համար վարչապետ Հ. Օհանջանյանը սեպտեմբերի 19-ին Բ. Լեգրանին պաշտոնապես հրավիրեց Երևան: Սակայն, Լեգրանը չէր շտապում ժամանել, պահանջելով բարձրորակ գնացք և կացարանային լավ պայմաններ: Հոկտեմբերի 11-ին Լեգրանի գլխավորած շուրջ 60-հոգանոց պատվիրակությունը՝ բուլնիկյան հարուստ գրականությամբ, կարմիր դրոշներով և «Ինտերնացիոնալի» հեղափոխական պաստառներով զարդարված հատուկ գնացքով Թիֆլիսից վերջապես ժամանում է Երևան: Բ. Լեգրանը, առանց

զնացքից իջնելու, Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրեց վերջնագրի բնույթ կրող մի հուշագիր՝ պատասխանի համար տալով 48 ժամ, որում, մասնավորապես, առաջարկվում էր. 1/ հրաժարվել Սևրի պայմանագրից, ինչպես որ դրանից ամիսուկես անց՝ նոյեմբերի վերջերին, նույն կերպ Ք. Կարաբեքիրը Ալեքսանդրապոլի հայթորքական բանակցությունների նախօրյակին, իբրև բանակցությունների սկսման նախապայման, հայկական կողմից պահանջեց հրաժարվել նույն Սևրի պայմանագրից, 2/ թույլ տալ խորհրդային զորքերին իրենց ռազմամթերքով անցնել Հայաստանի երկաթուղիներով ու խճուղիներով՝ միանալու Մ. Քեմալի զորքերին՝ դաշնակիցների (Անտանտի) դեմ կռվելու նպատակով, և 3/ Հայաստանի և հարևանների միջև գոյություն ունեցող սահմանային վեճերի լուծումը հանձնել խորհրդային Ռուսաստանի իրավասությանը¹:

Հուշագիր Վ. Արծրունին հավաստիացնում է, որ Լեգրանի առաքելության նպատակը ոչ այնքան սահմանային խնդիրները դիվանագիտական. միջոցներով լուծելն էր, որքան զանգվածների շրջանում «պրօպականտ» վարձյով նախապատրաստել Հայաստանի խորհրդայնացումը²:

Մինչև այժմ մեր պատմագիտական գրականության մեջ միակողմանիորեն պատճառաբանվում է, թե Լեգրանի Երևան ժամանման ձգձգման պատճառը եղել է Հայաստանի կառավարությունը, որը ինչ-ինչ նկատառումներով չի ցանկացել պատվիրակությանն ընդունել: Հայաստանի պատվիրակության անդամ Հ. Տերտերյանն իր հուշերում պատմում է, որ օգոստոս ամսին, Մոսկվայից Երևան վերադառնալիս, Թիֆլիսում տեսակցել են Լեգրանի հետ և առաջարկել Երևան ժամանի Մոսկվայում ընդհատված բանակցությունները վերսկսելու համար: Սակայն, «Լեգրանը մեզ հայտնեց, որ ին-

---

¹ Տերտերյան Հ., *Հայաստանի Հանրապետությունը եւ խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները*՝ Լ. Նանթի պատվիրակությունը (տե՛ս «Հայրենիք», «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954, թիվ 5 (մայիս), մաս 2, էջ 6-7:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 114:

Քը զբաղուած է Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հարցերի ուսումնասիրութեամբ եւ Բաքուում հանդիպումներ ունենալուց հետո մի 15-20 օր հետո կմեկնի Երևան¹: Այստեղից հետևում է, որ այնպես չէ, թե իբր Հայաստանի իշխանություններն են ի սկզբանե խոչընդոտներ ստեղծել Բ. Լեգրանի ժամանմանը: Իրականում պարզվում է, որ, ընդհակառակը, Խորհրդային Ռուսաստանն է դիտավորյալ ձգձգել ժամանակը, որպեսզի, հավանաբար, թուրքերը զինական ճանապարհով հայերի հետ հարցերը «լուծեն», որից հետո իրենք կհայտնվեն և կթելադրեն իրենց պայմանները: Տեղեկացնենք, որ Բ. Լեգրանը հանգիստ խղճով մասնակցել է, մեզ արդեն հայտնի, սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում ընթացող Արևելքի ժողովուրդների կոմիտեների հայտնի համագումարին: Իսկ, երբ սեպտեմբերի վերջին սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը, Հայաստանի կառավարությունը ամեն կերպ ջանում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանը անմիջապես գա Երևան և, հնարավոր միջոցներով, միջնորդական ջանքերով կանխել տա պատերազմը: Բայց, հասկանալի պատճառներով, նա չի շտապում: Ահա, սա է ողջ ճշմարտությունը Լեգրանի Երևան ժամանման հարցում պատմագրության մեջ շրջանառվող տարընթերցումների: Ասվածին հավելենք, որ դիվանագիտության մեջ միգուցե իբրև բացառիկ երևույթ, Հայաստանի կառավարությունն իր պահուստային ֆոնդից 3 մլն. ռուբլի է հատկացնում Ռուսաստանի պատվիրակությանը պարենավորելու համար²:

Ի վերջո, Լեգրանի ժամանումից և նրա նախապայմանները կատարելուց հետո, հոկտեմբերի 13-ին, ՀՀ վարչապետ, և միաժամանակ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը ընդունում է Ռուսաս-

¹ Տեղեկեա՛ն Հ., *Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները*՝ Լ. Շանթի պատվիրակութիւնը (տե՛ս «Հայրենիք», «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954, էջ 5:

² Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)*, էջ 477:

տանի պատվիրակությանը և սկսվում են բանակցությունները: Լեգ-
րանի գլխավորած պատվիրակության կազմում են եղել Օտտո Սիլի-
նը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, զինվորական խորհրդական, գեներ-
ալ. Ա. Բոբրիշևը, քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանը¹: Հայկական
կողմից վերսկսվող բանակցության մասնակիցներն էին Մոսկվայի
բանակցությունների նախկին պատվիրակները՝ նախագահ Լ. Շան-
թը, անդամներ՝ Հ. Տերտերյանը և Լ. Ջարաֆյանը: Բ. Լեգրանի
առաքելության նպատակն էր, ինչպես արդեն ասվեց, բանակցել
Հայաստանի կառավարության հետ՝ հասնելու երկրի խաղաղ խոր-
հրդայնացման, իհարկե, թուրքական սպառնալիքով: Ընդ որում,
Հայաստանը պետք է հրաժարվեր Սևրի պայմանագրից, կապերը
խզեր Անտանտի տերություններից, Եվրոպայից հետ կանչեր իր
պատվիրակությանը, ինչպես նաև, թույլ տար Կարմիր բանակին
Հայաստանի ցամաքային տարածքով ազատ կապվելու գործընկեր
Թուրքիայի հետ՝ դրամ, զորք, զենք և զինամթերք փոխադրելու: Եվ
դա արվում էր այն ժամանակ, երբ թուրքական զորքը գտնվում էր
Կարսից ոչ շատ հեռու՝ Բեգլի Ահմեդ բնակավայրի մոտ: Ի դեպ, ըն-
թացող պատերազմի պայմաններում, հոկտեմբերի 20-ին վարչա-
պետ Հ. Օհանջանյանը դիմեց Գ. Չիչերինին նոտայով, որում մե-
ղադրում էր խորհրդային կառավարությանը անուղղակի կերպով
թուրքերին աջակցելու համար²:

Ինչպես արդեն ասվել է, օգոստոսի վերջերին, Վ. Լենինի մի-
ջամտությամբ, Գ. Չիչերինի և Գ. Օրջոնիկիձեի համաձայնությամբ,
սակայն, Բ. Լեգրանի կամքին հակառակ՝ խախտվում է հայ-ռուսա-
կան Թիֆլիսի օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, և ռուսական կողմը
արտոնում է թուրքերին գրավելու Սարիղամիշն ու Շահթախթին,

¹ Հետագայում խորհրդային սխեմական գործիչ, ականավոր պատմաբան,
ակադեմիկոս Ա. Հովաննիսյանը այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Հայաստանում
ՌՍԴԻՀ ներկայացուցչության տեղեկատվական բյուրոյի վարչի պաշտոնը
(տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 52, թ. 2):

² Տե՛ս Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 361:

պայմանով, որ նրանք չանցնեն նշված գիծը¹: Անշուշտ, Ռուսաստանի կողմից այս թույլտվությունը հարմար առիթ եղավ Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակման համար: Միանգամայն ճիշտ էր Բ. Լեգրանը, երբ արտգործօղկոմ Գ. Չիչերինին ուղղված հոկտեմբերի 3-ի հեռագրում զգուշացնում էր, որ թուրքերը կանգ չեն առնի Սարի-ղամիշ-Շահթախթի գծի վրա²: Պատերազմական դեպքերը հաստատեցին Բ. Լեգրանի կռահումը:

Մյուս կողմից, ռուսական կողմի նպատակն էր Հայաստան գալով նախապատրաստել և իրագործել նրա խաղաղ խորհրդայնացումը: Ինչ վերաբերում է հայկական կողմին, ապա նա, գործնականում որևէ օգնության հույս չունենալով Արևմուտքից և հաշվի առնելով հայկական բանակի ռազմական անհաջողությունները, որոշեց վերսկսել Մոսկվայում ընդհատված և Թիֆլիսում միջանկյալ համարվող բանակցությունները:

Բանակցությունները սկսվել են հոկտեմբերի 13-ին և ընդհատումներով շարունակվել մինչև հոկտեմբերի 28-ը՝ մինչև հաշտության պայմանագրի նախագծի ու արձանագրության ստորագրումը: Արդյունքում ստորագրվել է երկու փաստաթուղթ, նախ՝ փոխըմբռնման արձանագրություն, այնուհետև, նույնն ավելի հանգամանալի բովանդակությամբ՝ ներածականից և 17 հոդվածներից բաղկացած բուն պայմանագրի նախագիծը, ինչպես նաև երկու հավելվածներ³:

Հայկական կողմի նախնական առաջարկներն էին՝ Հայաստանի անկախության անվերապահ ճանաչումը և արևմտահայ նահանգները Հայաստանին կցումը: Իսկ Ռուսաստանը պահանջում էր չեղյալ հայտարարել Սևրի դաշնագիրը և Թուրքիայի հետ կապվելու համար (ռուսական զորք, զենք և ռազմամթերք փոխադրման) մի-

¹ Տե՛ս ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 68, 75, 86, *Խաչատրյան Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 27:

² Տե՛ս *Զոհրաբյան Է.Ա.*, 1920 թ. *թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները*, էջ 220:

³ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.*, էջ 314-320:

ջանցիկ ցամաքային ճանապարհ (տրանզիտ) տրամադրել Հայաստանի տարածքով¹:

Հայաստանի կառավարության հետ բանակցելու Լեգրանի առաջին նախապայմանը, ինչպես որ մոսկովյան բանակցություններում եղել է՝ Հայաստանի վրայից տրանզիտ տալ կապվելու քեմալականների հետ: Ի դեպ, նշենք, որ մինչ Երևան ժամանելը Խորհրդային պատվիրակությունը նույնպիսի առաջարկություն էր արել վրացիներին, սակայն, ըստ ամենայնի, մերժում էր ստացել: Այս առումով, Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքական շահերը համընկնում էին, քանզի բոլշևիկ-քեմալական վտանգը հավասարապես սպառնում էր երկու պետությունների գոյությանն ու անկախությանը: Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը այդ օրերին եղել է Վրաստանում՝ փորձելով հայ-վրացական դաշն կնքել, բայց բանակցությունները արդյունք չէին տվել:

Հոկտեմբերի 28-ին, Երևանում ստորագրված արձանագրությամբ և հաշտության պայմանագրի նախագծով, Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ադրբեջանը, փաստորեն, ճանաչելու էին ՀՀ-ը 1914 թ. նախապատերազմյան հայ-թուրքական սահմանագծով, իսկ Նախիջևանը, Զանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղը համարվելու էին վիճելի, որոնց վերջնական լուծում չգտնելու դեպքում անցկացվելու էր հանրաքվե²: Ընդ որում, ստորագրված արձանագրությամբ, վերջնական պայմանագրով ճանաչվելու էր Հայաստանի անքակտելի իրավունքը վիճելի համարվող Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների նկատմամբ, իսկ ՌՍԴԽՀ-ի ու ԱՄԽՀ-ի ենթակայության գորքերը դուրս էին բերվելու այդ շրջաններից: Իր հերթին՝ ՀՀ-ն անվերապահորեն հրաժարվելու էր Ղարաբաղի նկատ-

---

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 271, նաև՝ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 190:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 317:

մամբ բոլոր տեսակի հավակնություններից¹:

Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ապա պայմանագրի նախագծում չկար որևէ նշում, թե ՀՀ պետք է պաշտոնապես հրաժարվեր Սևրի դաշնագրից, բայց և չէր խոսվում Վանը և Բիթլիսը Հայաստանին վերադարձնելու Չիչերինի՝ նախկինում առաջ քաշած պայմանի մասին: Այդ առնչությամբ, պայմանագրի նախագծի 4-րդ հոդվածում տեղ էր գտել հետևյալ ձևակերպումը. «Սևրի դաշնագրից հրաժարուելու դեպքում, խորհրդային կառավարութիւնը պարտաւորում էր ճնշում բանեցնել թուրքերի վրայ՝ Էրզրումի վիլայէթից որոշ հողամասեր զիջելու Հայաստանին»²:

Այս ամենով հանդերձ, հայկական կողմի համար բավականին նպաստավոր այդ նախագիծը ձեռքին, Լեզրանը նույն օրը՝ հոկտեմբերի 28-ին, մեկնեց Թիֆլիս, իսկ այնուհետև Բաքու՝ պայմանագրի նախագիծը ներկայացնելու Ս. Օրջոնիկիձեի գլխավորած ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կոմբյուրոյին, նաև Ադրբեջանի Հեղկոմին և Կոմկուսի ԿԿ-ին: Դա, ռազմական առումով այն ճակատագրական օրերին էր, երբ վճռվում էր Կարսի ճակատագիրը: Բ. Լեզրանին հայկական կողմի հասցեագրած դիմումին, որ փաստաթուղթը հնարավորինս շուտ համաձայնեցվի, վերջինս անվրդով պատասխանել է. «Դուք շարունակե՛ք ձեր կոիւր: Ես պիտի երթամ Բագու եւ անկէ ուղիղ հեռագրական յարաբերութեան մէջ մտնիմ Մոսկուայի հետ: Համաձայնագիրը վաւերացնելուն պէս՝ կը վերադառնամ եւ այն ատեն կ'անցնինք գործի»³:

Հայտնի է, որ պայմանագրի նախագիծը լսվել է նոյեմբերի 4-ի գաղտնի նիստում՝ Ի. Ստալինի ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կոմբյուրոյի ու Ադր. կոմ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 315, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 12, նաև՝ Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 367:

² Լազեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 260:

³ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 196–197:

կուսի ԿԿ քաղբյուրոյի անդամների մասնակցությամբ և մերժել: Ընդ որում, հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 5-ին, Ի. Ստալինի և Գ. Օրջոնիկիձեի՝ Մոսկվա Գ. Չիչերինին Բաքվից ուղղված հեռագրում կշտամբանք է հայտնվում Բ. Լեգրանի հասցեին, որ նա փոխանակ վերջնագիր ներկայացնելու Հայաստանի կառավարությանը, պայմանագրի նախագծում առաջարկվում է Հայաստանին հանձնել Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառները, որը ցանկալի չէ ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ ռազմավարական տեսակետից: Դրա համար նրանք անհրաժեշտ էին համարում, որ ընկ. Լեգրանը մեկնի Մոսկվա՝ պարզաբանումներ տալու համար²:

Ինչ վերաբերում է թուրք-հայկական պատերազմին Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշմանը, ապա վստահաբար կարելի է պնդել, որ քեմալական Թուրքիայի հարձակումը Հայաստանի վրա տեղի է ունեցել բուլղարիայի կառավարության գիտությամբ ու լուռ համաձայնությամբ: Առանց այն էլ ուշացումով Երևան ժամանած Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Բ. Լեգրանը հայ-ռուսական բանակցությունները ձգձգեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Հայաստանը լիովին պարտվի և, որպես դրա հետևանք, Ռուսաստանին հասանելիք Հայաստանի հատվածը խաղաղ խորհրդայնացվի: Այդպես էլ եղավ:

Կրկին հիշեցնենք, որ թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում Հայաստանի կառավարությունը որոշ հույսեր էր կապում բարոն Վրանգելի և ռուս-լեհական պատերազմի, ինչ-որ չափով հայանպաստ, ընթացքի հետ, սակայն Լեհաստանը, մի շարք ռազմական հաջողություններ արձանագրելով, գնաց բուլղարիների հետ զինադադարի ու Ռիգայի բանակցությունների և, ի վերջո, 1921 թ. մարտի 18-ին կնքված վերջնական հաշտության պայմանագրով տարածքա-

---

¹ Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 327, նաև՝ *Генерал армян*, т. 2, ч. 1, с. 211–212.

² Տե՛ս Միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 1, գ. 2, թ. 57, նաև՝ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 328:

յին ծեղրքերումներ ունեցավ: Վրանգելը մնաց միայնակ, որին հետևեց Ղրիմում նրա Կամավորական բանակի անհաջողությունն ու վերջնական պարտությունը:

Վրաստանն, արդեն նշված ակնկալիքով, պատերազմի ամբողջ ընթացքում պահպանեց չեզոքություն: Սկզբում թուրքերի առաջխաղացումը, իհարկե, որոշ անհանգստություն առաջ բերեց Վրաստանի ղեկավար շրջաններում: Ակտիվացան Բաթումի մարզի մուսուլմանները: Զինվորական նախարար Ռուբենի և Վրաստանում ՀՀ դիվներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի բանակցությունները որևէ դրական արդյունքի չհանգեցրին: Խնդրին փորձեց միջամտել բրիտանացի փոխգնդապետ Կ. Ստոքսը: Վերջինս ջանում էր, որ Վրաստանը հրաժարվի չեզոքության քաղաքականությունից և աջակցի Հայաստանին¹: Սակայն Վրաստանը այդպես էլ ցանկություն չունեցավ դաշն կնքել Հավաստանի հետ ընդդեմ քեմալականների: Միայն պատերազմի վերջում, երբ նոյեմբերին քեմալականների մոտ միտք ծագեց գրավելու նաև Բաթումը Վրաստանը փորձեց որոշ հայաստանապաստ դիրքորոշում արտահայտել: Բայց այդ դիրքորոշումը գործնական արդյունք չտվեց: Հասկանալի է, որ Հայաստանի պարտությունն ու խորհրդայնացմանը հաջորդելու էր նաև Վրաստանի խորհրդայնացումը: Պատմական անցյալի դառը փորձն ու դասերը հաշվի առնելով, ներկա իրողությունների լույսի տակ, կարծում ենք, համապատասխան հետևություններ պետք է անեն և՛ Հայաստանի, և՛ Վրաստանի ներկա իշխանությունները: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի անմիջական հարևան Իրանին, ապա նա պատերազմի ողջ ընթացքում վարել է չեզոքություն: Եվ պետք է արձանագրել, որ 100 տարի անց, 2020 թ. 44-օրյա Արցախյան պատերազմի ժամանակ ևս, պատերազմող կողմերի միջև իրական չեզոք քաղաքականություն վարած միակ հարևան պետությունն էր:

---

¹ Տե՛ս Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 362–363:

ԳԼՈՒԽ 3.

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ԿԱՐՍԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ԱՄՐՈՑԻ ՄԱՍԻՆ: ԿԱՐՍԻ ԱՄՐՈՑԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

*«Կարսի բերդը Հայաստանի բանալին է»¹:
Սեպուհ*

Պատմականորեն՝ Կարուց ամրոցը, Կարսը կամ Ղարսը, ավելի լայն իմաստով, Շիրակ-Վանանդի (արևելյան ու արևմտյան) դաշտը նշանակալի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի ճակատագրում՝ սկսած Պատմահայր Մ. Խորենացու վկայաբերած կիսառասպելախառն նկարագրությունից, Արարադի կամ Հայկյանների Այրարատյան թագավորության առաջին թագավոր Արամանյակի հաջորդ Արամայիսի (սկսած ք.ա. 1032 թ.²) որդիներից շատակեր Շարայի, ով իր ազգուտակով (քոչով) հաստատվում է «արգավանդ ու բերրի Շիրակի դաշտ» և, մեջբերելով ժողովրդի մեջ տարածում ստացած առասպելը. «քո որկորը Շարայի որկորն է, բայց մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»³:

Արդեն միջնադարյան Հայաստանում, հայոց արքաներ՝ Աբաս Բագրատունու (928–953 թթ.) օրոք և նրան հաջորդած Աշոտ 3-րդ Ողորմածի (953–977 թթ.) գահակալման առաջին շրջանում՝ մինչև 961 թ., Կարսը դարձել էր համահայկական մայրաքաղաք: Այնուհետև, Բագրատունյաց համահայկական թագավորության մասնատման փուլում հայտնի է Մուշեղ Բագրատունու գլխավորած Կար-

¹ «Դիրքերում», Կարս, 14 հոկտեմբերի 1920 թ., (թիվ 1):

² Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Հայոց պատմություն*, էջ 23:

³ Խորենացի Մ., *Հայոց պատմություն*, Եր., 1961, էջ 104:

սի կամ Վանանդի թագավորությունը (963–984), որին հաջորդել են Աբասը (984–1029) և Գագիկ Աբասյանը (1029–1064): Վերջինս, էլ հայոց մյուս արքաների նման, արտաքին վտանգներից դրդված, երկիրը հանձնում է Բյուզանդիային և գաղթում Փոքր Ասիա:

Միջնադարյան հայ պատմիչներ Ստ. Տարոնեցու (Ասողիկի), Ա. Լաստիվերցու և մյուսների վկայությամբ Կարսը համարվում էր ամուր ամրոց: Նրանց իսկ վկայությամբ, 11-րդ դարի կեսերին տափաստանաբնակ սելջուկ-թուրքական քոչվոր ցեղերի առաջնորդ սուլթան Թուղրիլ բեկի արշավանքի, Կարս-Վանանդի պաշտպանության ժամանակ, ըստ էության, ավանդույթի ուժ ստացած հայոց քաջ Թաթուլ իշխանը Սուլթանի որդուն հասցրած մահացու հարվածի և տված հետևյալ հատու պատասխանի, որ «Եթե իմ զարկածն է, չի ապրի» ու դրանից հետո մահապատժի ենթարկվելու մասին¹ և այլն:

Հետագա դարերում Հայկական թագավորությունների վերացումից հետո, հայկական այլ քաղաք-ամրոցների նման, Կարսը ևս վերածվեց ռազմական գործողությունների թատերաբեմի: Արդեն 16–17-րդ դարերում, շուրջ դարուկես տևած թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում, Կարսը հանդիսացավ ռազմական գործողությունների առանցքային ամրոցներից մեկը: 1555 թ. մայիսին, փոքրասիական Ամասիա քաղաքում կնքված հաշտությամբ, Կարսի ամրոցն իր շրջակա երկրամասով անցավ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ: Արդեն 19-րդ դարում Կարսի ու նրա երկրամասի շուրջ դիմակայությունը (հակամարտությունը) ոչ պակաս ուժով է դրսևորվել ռուս-թուրքական թվով չորս պատերազմների ընթացքում՝ Էրզրումի ու Բայազետի կողքին, անշուշտ, ռազմավարական կարևոր օղակներից մեկն էլ եղել է Կարսի ամրոցը: Ռուսական բանակը Թուրքիայի դեմ մղած չորս պատերազմներում չորս անգամ՝ 1807, 1828, 1855 և 1877 թթ. գրավել է Կարսի ամրոցը՝ պատ-

---

¹ Լաստիվերցի Ա., Պատմություն, Եր., 1971, էջ 59:

մականորեն մեզ հայտնի իր Վանանդ երկրամասի հետ:

Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով, Կարսի ամրոցը գտնվում է ծովի մակերևույթից 5818 ոտնաչափ¹ բարձրության վրա, ունի բարձրաբերձ ու ժայռոտ դիրք, ամուր ռազմական հզոր միջնաբերդ ու շրջապատող բազմաթիվ բնական մարտկոցներ²: Ըստ ռուսական ռազմական հանրագիտարանի, Կարսը համարվել է 3-րդ կարգի առաջնակարգ ամրոցներից մեկը, հավասարագոր՝ Վերդենին, Պերմիշլին, Էրզրումին, Կրոնշտադին, Պորտ Արտուրին³:

Հետաքրքրական է, որ ժամանակին Կարսի ամրոցի, հետևաբար, նաև նահանգի հայապատկան լինելու, ռազմավարական ու տնտեսական կարևորությանը, հանգամանքների բերումով, անդրադարձել են անգամ մարքսիզմի հիմնադիրները, մասնավորապես Ֆ. Էնգելսը: Վերջինս Կարսի ամրոցը համարել է «Հայաստանի սլաշավարը (ընդգծ. մերն է՝ Ա.Հ.)»⁴: Իսկ ռուս-թուրքական հարաբերություններով հետաքրքրվող մարքսիզմի մյուս՝ թիվ մեկ հիմնադիր Կ. Մարքսը նախ փաստում է Կարսի և նրա բարձրավանդակի հայկական լինելու մասին, այնուհետև տնտեսական, հացամշակության առումով, որքան էլ զարմանալի թվա, կարծես, նույն կերպ կրկնելով (շարունակելով) Պատմահայր Մ. Խորենացու միտքը արգավանդ ու բերրի Շիրակի, խոսքը Արևմտյան Շիրակի՝ Շուրագյալի կամ Կարսի բարձրավանդակի մասին է, նա Կարսի բարձրավանդակը համարել է. «Հայաստանի ամենահարուստ և առավել յուրացված շրջաններից մեկը»⁵:

Ի տարբերություն մարքսիզմի հիմնադիրներ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի, խորհրդային-կոմունիստական գրականության մեջ մարքսիզմի հաջորդ դասական համարվող ու բոլշևիկների կուսակցությո-

¹ 1 ոտնաչափը (ֆուտը) հավասար է մոտ 30,48 սմ:

² Տե՛ս Կրպե, *Կարս քաղաք*, Մ., 1893, էջ 3 և 5:

³ *Военная энциклопедия*, СПб., 1913, т. 12, с. 412.

⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., *Сочинения*, т. 11, М., 1958, с. 611.

⁵ Նույն տեղում, т. 9, М., 1957, с. 117.

յան ու խորհրդային պետության հիմնադիր ու առաջնորդ Վ.Ի. Լենինը, թող զարմանալի չթվա, միանգամայն այլ՝ թուրքաճապատ մոտեցում է հանդես բերել ու կարծիք հայտնել Կարսի ու նրա ամրոցի պատկանելության հարցում այն պարագայում, երբ Կարսը եղել է Հայաստանի բազրատունյաց հնամենի բերդաքաղաքն ու մայրաքաղաքը, և սա այն դեպքում, երբ թուրքերի քոչվոր նախնիները նոր-նոր պենոք է հաստատվեին հայկական տարածաշրջանում: Այսպես, օրինակ, հայտնի¹ է 1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին Կրեմլում, Հայհեղկոմի անդամներ Ս. Տեղ-Գաբրիելյանի և Անթ. Մոսվյանի հետ ունեցած հանդիպումից հետո, վերջինս՝ ստանցել էր այն տպավորությունը, որ ըստ Վ. Լենինի՝ «Կարսը թուրքական քաղաք է (ընդգծ. մերն է՝ Ա.Հ.)»: Այդ մասին Ա. Մոսվյանը, դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայից Բաքու հասնելով, հայտնում է ՀՄԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Ալ. Բեկզադյանին²: Այս փաստը մեկ անգամ ևս վկայում է Վ. Լենինի՝ թուրք-մոնղոլական էթնիկ ակունքների և թուրքերի հետ ռազմավարական գործընկեր ու դաշնակից լինելու, մեղմ ասած, այդ գործչի ոչ հայանպաստ կեցվածքի մասին: Ի դեպ, հակառակ Վ. Լենինի, Արևմուտքի ճանաչված սոցիալիստներից Կ. Կաուցկին, Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի նման, բարյացակամ է տրամադրված եղել Հայկական հարցի հայանպաստ լուծմանը՝ կողմնակից լինելով հայերի ազգային անկախության վերականգնմանը³:

Հայտնի է, որ հատկապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ շատ սուր ռազմական գործողություններ ծավալվեցին Կարսի ամրոցի շուրջ: 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին ռուսական հաղթական բանակը, հայ կամավորների գործուն մասնակցությամբ, հերթական անգամ ոչ շատ մեծ կորուստներով՝ 2183 զին-

¹ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 336.

² Տե՛ս Խաչատրյան Կ., *ՀՄԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում*, «Լրաբեր», 1997, թիվ 3, էջ 41:

³ Այդ մասին տե՛ս Վարանդեան Մ., *Հայրենիքի գաղափարը*, Պէյրուֆ, 1985, էջ 15:

վոր, 76 սպա և մեկ գեներալ (Մ. Գրաբբե), կարողացավ հայազգի գեներալ Հովհ. (Իվան) Լազարևի հրամանատարությամբ գրավել (ազատագրել) Կարսի անառիկ համարվող ամրոցը՝ գերեվարելով 1 դրոշ, 17 հազար զինվոր, այդ թվում 5 փաշա, 800 սպա, 303 հրանոթ և այլն¹: Կարսի ամրոցի առումը ռազմական առումով հիմք հանդիսացավ, որ Կարսի սանջակն ամբողջությամբ և Չըլդըրի սանջակի մի մեծ հատվածից ու Բասենի սանջակի մի փոքր կտորից 18.734 քառ. կմ, կամ 1.670756 դեսյատին տարածքով 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի նախնական և սպա Բեռլինի պայմանագրերով անվերապահորեն միացվի Ռուսական կայսրությանը²:

Կարս քաղաք-ամրոցի ու, ընդհանրապես, մարզի պատմականորեն հայկական պատկանելության մասին է վկայում այն փաստը, որ Ռուսաստանին միացման առաջին տարում այնտեղ գործել է հայկական 26 եկեղեցի (վանքեր), իսկ ընդհանուր առմամբ, 19-րդ դարի 80-ական թվականներին, մարզի տարածքում հաշվվում էր 70 գործող ու չգործող հիմնականում միջնադարյան հայկական եկեղեցի³: Պատմա-մշակութային ու հոգևոր այս կառույցները ինքնին ապացուցում են Կարսի ու նրա երկրամասի վաղնջական ժամանակներից հայապատկան լինելու փաստը: Արդեն Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին մարզի ավելի քան 400 հազար (404305) խայտաբղետ (հայ, թուրք, քուրդ, հույն, ռուս և այլն) ազգաբնակչության հարաբերական մեծամասնությունն ու հիմնական տեղաբնիկ տարր հանդիսացող հայերը կազմեցին 114938 մարդ կամ ամբողջ բնակչության շուրջ 30 տոկոսը, իսկ Կարս քաղաքի ընդամենը 48602 բնակիչների շատ ավելի մեծ տեսակարար կշիռը՝ 78,3 տոկոսը,

---

¹ Потто В., *Генерал-Адъютант Иван Давидович Лазарев*, Тифлис, 1900, с. 359, *Его же, Карсская торжества в 1910 г. и четыре штурма Карса*, Тифлис, 1911, с. 97.

² Տե՛ս Կոնոպկա Ս.Ք., նշվ. աշխ., էջ 95, նաև՝ Պողոսյան Ա.Մ., *Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կարսի մարզում 1978–1920*, Եր., 1961, էջ 7:

³ Տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների ֆոնդ, թղթ. 131, վավ. թիվ. 11–28, թ. 13, Կրպե, նշվ. աշխ., էջ 81:

կազմել են հայերը¹:

Այս համատեքստում, թող զարմանալի չթվա, որ պատմության թուրք-ադրբեջանական կեղծարարները ինչպես անցյալում, այնպես էլ առավել ևս ներկայումս քաղաքական նկատառումներով շարունակում են տարածել ստահող այն վարկածը, թե իբր հայերը եկվորներ են, իսկ իրենք՝ տեղաբնիկներ: Եվ նման ստահող ֆեյքերը տարածում են նախկինում քոչվոր, անասնապահ ու ավարառու, թուրք-թաթարական ծագում ունեցող ցեղերի մերօրյա հետնորդները, ում նախնիները այս տարածաշրջանում են հայտնվել ընդամենը միջնադարում:

Արդեն Հայաստանի անկախության հռչակումից, Աշխարհամարտում պարտված, Անդրկովկասից ու Կարսի երկրամասից հեռանալուց հետո Կարս քաղաք-ամրոցն իր երկրամասով դարձավ Առաջին հանրապետության օրգանական մասը: Սակայն, 1920 թ. աշնանը թուրքական հարձակման գլխավոր թիրախ դարձավ Կարս քաղաք-ամրոցը՝ իր Վանանդ նահանգով: Եվ ռազմական հիմնական գործողությունները ծավալվեցին Կարսի ու նրա նահանգի շուրջ: Տվյալներ կան, որ Կարս քաղաքն իր անկման նախօրյակին ունեցել է 40 հազար հիմնականում հայ բնակչություն:

Թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին հայրենիք ժամանած հուշագիր հեղինակ Ջավենը Կարսի բերդապետ գորավար Փիրումյանից թույլտվություն է ստանում շրջելու և ծանոթանալու ամրոցին ու քաղաքի շուրջբոլորը: Նա նկարագրում է, որ ամրոցի մի խրոխտ բարձունքի վրա վետվետում ու ծփում էր Հայկական եռագույնը: Ջավենը պատմում է, որ ամրոցի բարձունքից ուռքերի տակ տարածվում էր քաղաքը, իսկ ամրոցի շուրջբոլորը շրջանակի ձևով ձգվում է բերդի անվերջ շղթան: Կարս բերդաքաղաքի շուրջը գտնվող բոլոր բլուրները ունեին ամրություններ: Ամրոցում առկա

---

¹ St' u Kavkazskiy kalendar' na 1915 g., отд. стат., с. 236–237, Հակոբյան Ա., Կարսի մարզ 1878–1917 թթ., Եր., 2000, էջ 25 և 27:

էին զորանոցներ, բնակարաններ, ռազմական և սննդի պաշարեղէնի պահեստներ, ստորգետնյա գաղտնարաններ: Հուշագիրը նկարագրում է հազարավոր մեծ ու փոքր հրանոթներ, պայթուցիկ նյութերի պահեստներ, վառողի զանազան տեսակներ պարունակող պարկեր, անթել հեռագրի կայաններ: Նա ականատես է եղել զինվորների մարզանքին, հատուկ շեշտով, որ լսել է «Բարև՝ քաջաց» և «Բարև՝ քաջին» հրամանատարի և զինվորների ողջույնները միմյանց և այլն¹:

Գնդապետ. Ալ. Կորոլկովի վկայությամբ, Կարսի ամրոցն ունեցել է հրետանավոր մասնագետ սպաների խիստ պակաս²: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանն իր հուշերում դժկամությամբ է հիշում, որ զորաց նախարարը, հայ հարմար մասնագետ չգտնելով, 300-ի հասնող Կարսի ծանր հրետանու հրամանատար նշանակեց բուլղարացի գնդապետ. Բաբաջանովին³:

Ինչ վերաբերում է Կարսի ռազմապաշտպանական հագեցվածությանը, ապա, ըստ նույն գնդապետ Ալ. Կորոլկովի հուշագրության, բանակի զենք-զինամթերքի հագեցվածության տեսակետից մշտապես զգացվել է փամփուշտի պակաս, որն օգտագործվում էր խնայողաբար: Անգլիացիները, 1919 թ. Կարսից հեռանալով, տեղում թողել էին 2 մլն. եռագիծ փամփուշտ, մնացած 3 մլն.-ը ուղարկվել էր Ա. Դենիկինին: Ի դեպ, դրա փոխադրման ժամանակ այդ խմբաքանակի մի մասը բաժին էր հասել Ադրբեջանին: Բանակի հրետանային վարչությունը կարողանում էր բավարարել Կարսի ջոկատի իրական պահանջների հագիվ 10 տոկոսը⁴:

Պատմական առումով, հիշատակելի և ուսանելի պետք էր հա-

---

¹ **Զավէն**, *Հայ զինուորը* (տե՛ս «Յեղափոխական ալպոմ», Պէյրուֆ, 1962, շարք Գ. թիվ 3 (39), էջ 91-95):

² Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 45:

³ *Կարսի նահանգապետ Սպ. Ղորղանեանի յուշերը*, էջ 389:

⁴ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 47:

մարել այն, որ դեռ ցարիզմի ժամանակներում, հաշվի առնելով Կարսի մարզի ռազմավարական նշանակությունը, նորանվաճ մարզի զերագույն կառավարիչ նշանակված զինվորական նահանգապետը անմիջապես ենթարկվում էր Ռուսաստանի ռազմական նախարարությանը¹։ Ռազմաքաղաքական-պաշտպանական փորձի առումով ՀՀ կառավարությունը այս հանգամանքը պետք է հաշվի առներ և մեծ ուշադրություն դարձներ նրա սահմանների ու թիվ մեկ ամրոցի պաշտպանության հարցերին, քանզի կասկած չկար, որ եթե տեղի ունենար թուրքական հարձակում, ապա գլխավոր ուղղությունը լինելու էր Կարսն ու նրա ճակատը։ 1920 թ. հոկտեմբերի վերջին այդպիսի իրավիճակի առջև կանգնեց Կարս քաղաք-ամրոցը։

2. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 28-Ի ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ըստ զորավար Սեպուհի դիպուկ արտահայտության, Կարսը Հայաստանի բանալին է. «Եթե տվինք Կարսը, կորավ Հայաստանը և կլինի մեր գերեզմանը»²։ Իսկ Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Պաշտոնականուել Կարսը, նշանակում էր պաշտոնականուել ամբողջ երկիրը»³։

Հայկական զորքի հոկտեմբերի 14-ի ծախողված հարձակումը վստահություն ներշնչեց Ք. Կարաբեքիրին, որ կարելի է գրավել Կարսի ամրոցը։ Եվ շուտով անմիջական վտանգ կախվեց Կարս քաղաք-ամրոցի վրա։ Կարսի ամրոցը, բնականաբար, հանդիսանում էր պատերազմի գլխավոր ռազմավարական առանցքը, որի արդյունքով էլ գործնականում վճռվելու էր պատերազմի ելքը։ Հա-

---

¹ Տե՛ս Ամбарյան Ա.Շ., *Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860–1920)*, Ер., 1959, с. 18.

² Պետրոսյան Վլ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 285։

³ Վրացեան Ս., *Կեանքի ուղիներով*, հ. Բ, էջ 257։

յաստանի կառավարությունը, քաղաքական կուսակցությունները և հասարակական կազմակերպությունները ջանում էին ամեն կերպ օգնել ու խրախուսել բանակին հայրենիքի պաշտպանության գործում: Բացի պետական մակարդակով օժանդակությունից, զինվորականությանը ոգևորելու նպատակով, հանրապետությունում գործող կուսակցություններից կազմված Միջկուսակցական կենտրոնական խորհուրդը մայրաքաղաքում և այլ կենտրոններում պատերազմի ընթացքում մի քանի անգամ հանրային միտինգներ կազմակերպեց: Այդպիսի մի միտինգ տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 26-ի երեկոյան խորհրդարանի դահլիճում: Գոտեպնդիչ ելույթներով, ճակատին ամեն գնով զորավիգ լինելու պատրաստակամության հորդորներով, հասարակության ու կուսակցությունների անունից հանդես եկան ՀՅԴ-ից՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Վ. Քրմոյանը, ՀԺԿ-ից՝ Կ. Գյուլնազարյանը, ՀՍԴԲԿ-ից՝ Բախշի Իշխանյանը, նաև՝ էսէռների (սոցիալիստ-հեղափոխական), Ս.Դ. Հնչակյան, Հայ Ս. Ռամկավար կուսակցությունների ներկայացուցիչները¹: Հանրապետության բոլոր կուսակցությունները, բացառությամբ մեծամասնականների, միասնաբար և անվերապահորեն հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության և թշնամուն հակահարված տալու վճռականության գիտակցությամբ:

Մինչ քաղաք-ամրոցի շուրջ բուն ռազմական գործողություններին անցնելը, փորձենք ցույց տալ հայկական զինուժի դասավորությունը: Ըստ հուշագիր Վ. Արծրունու, Կարսի առաջնագծի շուրջ զորքի դասավորությունը եղել է մոտավորապես հետևյալը: Քաղաք-ամրոցի առաջապահ ծախ թևը գրավել էր գեներալ Ալ. Շահբուդաղյանի 5-րդ գունդը՝ զբաղեցնելով հարավ-արևելքում ընկած բարձունքները, գնդի առավել ծախ հատվածը հանձնված էր գումարտակապետ Հայկ Գնդունուն: Ճակատի կենտրոնը, երկաթուղային գծից մինչև Կարսից 13 կմ դեպի արևմուտք ընկած հունաբնակ Հարամ Վարդան գյուղի բարձունքները, դիրքեր էին գրավել գնդապետ. Մի-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 74, թ. 1-3:

րիմանյանի 4-րդ գնդի ուժերը: Այնուհետև, ուղիղ գծով դեպի աջ տեղակայված էր Սեպուհի բրիգադի մասը կազմող գնդապետ Իշխանյանի զորամասը: Սեպուհի բրիգադի մնացյալ մասը՝ փոխգնդապետ Տ. Բաղդասարյանի կանոնավոր զորքը և Սմբատ Բորոյանի կամավորական ուժերը տեղակայված են եղել ավելի աջ՝ Դեմիրգաֆից մինչև Խասքեոյ գյուղը ընկած հատվածում: Նույն հուշագրի նկարագրությամբ, գնդապետ Հ. Մազմանյանի 1-ին գունդը՝ իբրև պահեստային ուժ, հաստատված էր Կարսի մոտերքում գտնվող Նոր Էստոնկա գյուղում: Կարսի անմիջական ամրություններում կենտրոնացված էին բերդապահ և հրետանային զորագնդերը, ինչպես նաև Կարսի պահակային գումարտակի որոշ ուժեր¹:

Վ. Արծրունու նկարագրությամբ, Կարսի համար անմիջական սպառնալիքը սկսվել է հոկտեմբերի 26-ին, երբ թուրքական կանոնավոր մի խումբ վաշտեր, շղթա կազմած, թնդանոթա-գնդացրային տեղատարաւի կրակ բացեցին Կեչե-դաղ բարձունքը գրաված Հ. Գնդունու գումարտակի պահակազորի վրա: Կողմերի միջև փոխիրաձգությունը տևել է ամբողջ օրը և երեկոյան, Գնդունու հրամանով, պահակազորը հետ է քաշվել բարձունքից, միաժամանակ, թողնելով նաև Հաջի Խալիլ գյուղը: Նույն օրը թշնամին նոր ուժեր է կենտրոնացրել գնդապետ Ալ. Միրիմանյանի Կենտրոն հատվածում՝ Կարախաչ սարի գագաթին: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 27-ին, գնդապետ. Միրիմանյանի գնդի գումարտակապետ, խիզախ զինվորական Մարդանյանը, Հարամ Վարդանի առաջնագծում հետախուզական գործողության դիմելով, կարողանում է մարտավարական հաջողություն արձանագրել՝ անակնկալ թշնամուն խուճապի մատնել և, նույնիսկ, ռազմավարի տիրանալ²: Սակայն, այդ փոքր հաջողությունը հետագա զարգացում չստացավ՝ վերադաս հրամանատարության մեղքով:

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 212:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

Դրան ի պատասխան, մի քանի ժամ անց, նույն հոկտեմբերի 27-ի օրը, թշնամին դիմում է հակաքայլ գործողության՝ գերազանց ուժերով հարկադրում է հայկական առաջապահ պահակախմբերին՝ լքելու իրենց խրամատները, և նահանջելով՝ նոր դիրքեր գրավել անմիջապես Հարամ Վարդան գյուղի բարձունքների վրա: Գումարտակապետ Մարդանյանը, փոքր օգնական ուժեր ստանալով, փորձում է պահել Հարամ Վարդանի բարձունքները հարձակվող թշնամուց: Սակայն, այդ նույն պահին, գյուղում գումարտակին օգնության հասած վաշտապետ Զելիմխանը բացահայտում է մի խումբ դասալիքների, այդ թվում երկու սպանների, որոնց վաշտերը այդ պահին գյուղի մոտակայքում կռվում էին առանց իրենց վաշտապետերի: Նույն գյուղում դասալիքների մեջ է եղել նաև Մուրադխանի հեծյալ խումբը: Ստեղծված իրավիճակում, երբ գերազանց ուժերով թշնամին արդեն գրավել էր բոլոր բարձունքները, և կռվող վաշտերի համար առաջացել էր գերի ընկնելու վտանգ, գումարտակապետ Մարդանյանը ստիպված նահանջի հրաման է տալիս՝ թշնամուն թողնելով Հարամ Վարդան գյուղում Էլուտակված հսկայական ռազմա-կենսամթերքը¹:

Մարտական այս ծախողված դրվագի կապակցությամբ հուշագիր Վ. Արծրունին առաջին հերթին մեղադրում էր Կարսի ամբողջ ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալ Հ. Հովսեփյանին, որն, իր պատկերմամբ, հրանոթների որոտի տակ «Զրահապատ»-ի մեջ ապահով նստած, հավանաբար, «գբաղված էր նարդիով եւ կոնեաքով»: Հուշագիրը, նույն կերպ, մեղադրանքի խոսք է ուղղում նաև Կենտրոն ենթաճակատի հրամանատար գնդապետ. Միրիմանյանին՝ այդ ծանր պահին անտարբերությունն ու անպատասխանատվությունն ցուցաբերելու համար²: Վերջինիս գունդը, ռազմաճակատի մյուս հատվածների հետ չհամաձայնեցված, ռազմական գործողությո-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 214–216:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 215:

յունների հետևանքով նահանջում է դեպի ճակատի ընդհանուր ռազմապահեստ համարվող Վլադիկարս, այնտեղից էլ՝ թշնամուն թողնելով զենքի, ռազմամթերքի և կենսամթերքի հսկայական պահեստներ, որոնք առանց ոչնչացնելու (ի դեպ՝ այդ հարուստ ռազմա-կենսամթերքը թշնամին օգտագործեց Կարսի գրավման և այլ գործողությունների ժամանակ) հոկտեմբերի 28-ին հասնում է Կարսի կայարան:

Ահա, նման ծախողված վախճան ունեցան Հարամ Վարդանի համար մղված կռիվները: Առջևում դեռ սպասվում էր գործողությունների նոր, ավելի աղետաբեր ընթացք, որի առանցքը լինելու էր հենց Կարս քաղաք-ամրոցը:

Հայկական բանակի բարձր հրամանատարությունը, զգալով՝ ճակատի այս հատվածի ռազմական լարվածությունն ու երկաթուղուց կտրվելու վտանգավորությունը, հանձնարարեց աջ ճակատային թևում գտնվող գնդապետ Հասան-Փաշայանի զորամասին (12 վաշտ և 6 հրանոթ) և գնդապետ Նիկ. Ղորղանյանի հեծելազորին՝ օգնության հասնել գեներալ Հ. Հովսեփյանի գլխավորած ճակատին, մանավանդ որ, ըստ էության, անմարտունակ ու դասալիք գեներալ Շահբուդաղյանի 5-րդ գունդը, լքելով Նովո էստոնկա գյուղը, նույն գիշերն ուղղակի հայտնվել էր Կարսի մոտերքում: Մինչ լրացուցիչ զինուժի գալը, վերին հրամանատարությունը 2-3 գումարտակ վերցրեց գնդապետներ Իշխանյանի և Միրիմանյանի գումարտակներից և փոխադրեց գնդապետ Հովհաննես Մազմանյանի պաշտպանած ռազմաբեմ՝ վերջինիս գնդի մարտական կարողականությունը զորացնելու համար:

Կարսի համար գլխավոր ռազմական գործողությունները ծավալվեցին հոկտեմբերի 28-ին քաղաք-ամրոցի պաշտպանության անմիջական նախադուռը հանդիսացող հունաբնակ **Վեզինքեոյ** գյուղի կից բարձունքների, ինչպես նաև հարևանությամբ **Եայնինե-րի** կամ **Յաղնիների** զույգ գագաթի գրավման համար: Կարսի անկման նախօրյակին սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը Երևանից ծած-

կազիր հեռագրով հրահանգ է տալիս գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնել Վեզինքեյի բարձունքներին¹։ Դրանց գրավման գործը հանձնարարվում է գնդապետ. Հ. Մազմանյանին։ Ռազմավարական տեսակետից այդ բարձունքների գրավումը կարևոր էր ոչ միայն Կարսի պաշտպանության համար, դա նաև կզրկեր թշնամուն Մազրսան գրավելու հնարավորությունից, որը երկաթուղային և ճանապարհային կապ էր ապահովում Ալեքսանդրապոլի հետ։

Այդ գործողության համար բավարար ուժեր չունենալու պատճառով, Կարսի ճակատի հրամանատար, գեներալ. Հ. Հովսեփյանը հրամայեց ձախ թևի զորաջոկատից առանձնացնել 1-ին գնդից 2 գումարտակ, 2 վաշտ՝ Ալեքսանդրապոլի պահակային 3-րդ գումարտակից, դրանք լրացնելով Կարսի կայազորի մի քանի վաշտով։ Նման համալրում կատարելուց հետո գնդապետ. Մազմանյանին հանձնարարվեց դրանց գլուխն անցած շտապ, ռազմերթով շարժվել դեպի Վեզինքեյ։ Այդ ոչ միասեռ, ըստ էության, անմարտունակ զորախումբը ստացավ Վեզինքեյի ջոկատ անվանումը և հոկտեմբերի 27-ի ուշ երեկոյան հասավ նշանակման վայր²։ Բայց, մինչ այդ, թուրքական մի բրիգադ, առանձնապես իր հայակույ գործելակերպով հայտնի Խալիլ բեյի հրամանատարությամբ, դուրս եկավ ճակատ, նպատակ ունենալով շրջանցել Վեզինքեյի հայկական զորամասերը գրավել Գեջա-դաղ կոչված լեռը։

Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 28-ին, թուրքերը գրավում են Գեջա-դաղ լեռը և հարձակման անցնում հայկական ձախակողմյան առաջապահ 2-րդ գնդի գումարտակի ձախ թևի ուղղությամբ՝ միաժամանակ ցուցադրական տեղաշարժեր կատարելով հայկական 5-րդ գնդի դիրքերի դիմաց։ Սակայն մինչ Մազմանյանի զորաջոկատը տեղ կհասներ, նախ՝ թուրքական հետախուզությունը, ապա զինուժը

---

¹ Տե՛ս Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 38։

² Տե՛ս Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 77։

հասցրել էին գրավել Վեգինքեոյի բարձունքները և գնդացրային հակադարձ կրակով կասեցնել հայկական ջոկատի հետագա առաջընթացը: Վեգինքեոյի բարձունքները գրավելու գնդապետ Մազմանյանի ջանքերը անցնում են ապարդյուն: Արդյունքում, թուրքերը հասցնում են գրավել ու ամրանալ Վեգինքեոյի բարձունքներում: Այդ ընդհարումների ժամանակ վիրավորվում է տեղամասերից մեկի հրամանատար, արևմտահայ խիզախ կապիտան Հայկ Գնդունին:

Այդ նույն ժամանակ բաբերդցի հանդուգն զորապետ **Սեպուհին** (Արշակ Ներսիսյանին) հանձնարարվում է պաշտպանության տակ առնել Կարսի ճակատի մյուս թևը՝ Մերդենեկ-Արդահան տանող ճանապարհի հատվածը՝ փոխարինելով իրեն չարդարացրած գնդապետ Ն. Ղորղանյանին: Հարկ է նշել, որ մինչ հոկտեմբերի 28-ի վճռական ռազմական իրադարձությունները գեներալ **Հովհ. (Իվան) Ղազարյանը (Կազարովը)**¹ նշանակվել էր Կարսի ռազմաբեմի հրամանատար՝ փոխարինելով Կարսի ճակատի պաշտպանությունը, փաստորեն, ձախողած գեներալ Ա. Հովսեփյանին: Տեղեկացնենք, որ գեներալ Հ. Ղազարյանը Սյունիքի ճակատից Կարս էր ժամանել, հավանաբար, հոկտեմբերի 20-ին: Նոր նշանակմամբ նրան պետք է ենթարկվեին Հ. Մազմանյանի և Ալ. Շահբուդաղյանի գնդերը, ինչպես նաև գնդապետներ Հասան Փաշայանի և Ղորղանյանի հետևակ ու հեծյալ զորամասերը: Հուշագիր Վ. Արծրունին նշում է, որ գեներալ Ղազարյանի այդ նշանակումը գնդապետ Հ. Մազմանյանին լիովին հանեց հոգեկան հավասարակշռությունից: Հավելենք նաև, որ գեներալ Հովհ. Ղազարյանի նոր նշանակմանը դեմ են եղել նաև ուրիշներ, այդ թվում հայրենասեր ու բանիմաց Հայկ Գնդունին: Վ. Արծրունու պատկերմամբ, այդ նշանակումից գնդապետ Հ. Մազմանյանը բարոյապես իրեն վիրավորված զգաց, երբ, իր կարծիքով, իրեն վերադաս են նշանակում ռազմական բավարար տաղանդ չու-

¹ Մինչ այդ, գեն. Հ. Կազարով-Ղազարյանը եղել է Զանգեզուրի զինվորական մասի կոմիսարը (տե՛ս Գևորգյան Հ., Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), եր., 2013, էջ 201):

նեցող ինչ-որ մեկի¹: Գնդապետ Մազմանյանը դա համարել է իր անձի ու ինքնասիրության նվաստացում: Հարկ է նշել, որ բացի այդ, նրա բարոյա-հոգեբանական վիճակի վրա էապես ազդել էր նաև այն հանգամանքը, որ նրա գլխավորած զորամասը նախորդ մի քանի օրերին հանդես էր բերել անմարտունակություն: Սրանք, մեր կարծիքով, հավանաբար, այն գործոններն էին, որոնք ի վերջո պետք է հայրենասեր գնդապետին հանելին հոգեկան հավասարակշռությունից և մղելին ինքնասպանության քայլի:

Ինչևէ, ինչպես արդեն ասվեց, համայնում տալով՝ բանակի գլխավոր շտաբը հանձնարարեց գնդապետ Հ. Մազմանյանին ամեն գնով վերագրավել Վեգինքեոյի բարձունքները և թշնամուն վտարել այնտեղից, որպեսզի նրան զրկեն Մազրան գրավելու հնարավորությունից, ինչը ճանապարհ կբացեր դեպի Կարս: Այդ ժամանակ, ինչպես արդեն ասվեց, մեծապես ընկած էր գնդապետ Շահբուդաղյանի և նրա ղեկավարած 5-րդ գնդի (զորամասի) մարտական կորովը: Վ. Արծրունու դիտարկմամբ, զորամասի բարոյական քայքայման գործում առանձնապես մեծ դերակատարություն են ունեցել Վրաստանից ժամանած խիստ խայտաբղետ ու կասկածելի քաղաքական կազմ, նկարագիր ու համոզմունքներ ունեցող կամավորները²:

Սա, ժամանակային առումով, այն պահն էր, երբ Հարամ Վարդանի հատվածի բարձունքներում սակավ ուժերով խիզախ ու բախտորոշ մարտեր էր մղում գնդապետ Միրիմանյանի 4-րդ գնդի գումարտակապետ Մարդանյանը: Մինչդեռ, այդ նույն ժամանակ գնդապետ Միրիմանյանը և գեներալ Հովսեփյանն իրենց բանակատեղին (զին. շտաբը) փոխադրել էին Կարսից հյուսիս-արևելք ընկած ռուսական Բլագոդորնոյե գյուղ:

Կրկին անդրադառնալով բուն ռազմական գործողություններին, նշենք, որ թուրքերի հոկտեմբերի 28-ի հարձակման հաջորդ օրը՝

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 221:

² Տե՛ս նույն տեղում:

հոկտեմբերի 29-ին, Ալեքսանդրապոլ-Կարս ճանապարհը և երկաթուղին բացելու նպատակով, կրկին կազմակերպվեց հարձակում Յայնիների և Վեզինքեոյի բարձունքների վրա: Այդ գործողությունը հանձնարարվեց գնդապետ Հ. Մազմանյանի գլխավորած ու «համալրում» ստացած 1-ին գնդին: Գեներալ Հովի. (Իվան) Ղազարյանը (Կազարովը), համենայն դեպս, առաջադրանք էր տվել՝ ամեն կերպ խոչընդոտել թշնամու գործողությունը և փորձել վերագրավել նշված բարձունքները:

Այնուամենայնիվ, տեղատարափ անձրևի պայմաններում գնդապետ Մազմանյանը հարձակման հրաման է տալիս, սակայն զինվորները չեն կատարում հրամանը: Նրա բոլոր հորդորներն ու ջանքերը արդյունք չեն տալիս, զինվորները տեղից չեն շարժվում: Կարսի անկման նախօրյակին երիտասարդ քաջ գնդապետ **Հովհաննես Տիգրանի Մազմանյանը** (1890–1920) «... յուսահատութենէն մղուած հէնց իր զինուորներուն աչքին առջեւ տեղն ու տեղը անձնասպան կ'ըլլայ, իսկ զինուորները կը վերադառնան Կարս»¹:

Այս ողբերգական միջադեպի կապակցությամբ, ըստ գնդապետ Կորուկովի նկարագրության, ստացվել է այնպես, որ 1-ին հետևակային գունդը, որի հրամանատարն էր Հ. Մազմանյանը, տարբեր պատճառաբանություններով չցանկացավ տեղից շարժվել և ելնել գրոհի: Ավելին, զինվորականությունը ոչ միայն հարձակման հրամանը չի կատարում և առաջ չի շարժվում քաջ հրամանատարի հետևից, այլ ընդհակառակը, երիտասարդ գրող Նաիրի Զարյանի բնորոշմամբ նրանք, «ոչխարի պես հետ են փախչում»², և Մազմանյանը տեսնելով իր անզորությունը, մաուզերից գլխին արձակած երկու կրակոցով վերջ է տալիս իր խռովահույզ կյանքին: Ռուս գնդապետը կարծիք է հայտնում, որ այդ սպայի խիզախության ու վճռա-

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 279:

² «Հայաստանի ծայն», 17 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 180:

կանության հետ մեծ հույսեր էին կապում¹: Ի դեպ, Վեգինքեյի մոտերքում ինքնասպան եղած գնդապետ Հ. Մազմանյանին շատ բարձր է գնահատել նաև Կարսի ամրոցի պաշտպանության սռաջավոր դիրքերում գտնված, արմատներով հայ, սակայն, իր հուշերում ռուս ներկայացած, գնդապետ. իշխան Իրակլի Թումանյուլը² և շատ ուրիշներ: Հոգևոր գործիչ, մեծ հայրենասեր Գ. արք. Հովսեփյանի նկարագրությամբ, հոկտեմբերի 29-ին՝ Վեգինքեյի և Յագնիների բարձունքների ուղղությամբ նախատեսված հակահարձակման օրը, երեկոյան գնդապետ Հ. Մազմանյանը, հուսահատությունից մղված, կատարեց ինքնասպանություն³: Իսկ Վ. Արծրունու նկարագրությամբ, ստեղծված անհույս վիճակում, հայկական բանակի ամենաերիտասարդ գնդապետ Հ. Մազմանյանը, հասկանալով, որ մարտը տանուլ է տրված, «հոկտեմբեր 29-ի առավոտ՝ կարգ մը անհրաժեշտ հրահանգներ տալէ յետոյ, քանի մը քայլ մի կողմ քաշուելով մազէր ատրճանակի 2 հարուած կ'ուղղէ իր կրծքին եւ, հագիւ «Ա'խ, մայրիկ, ա'խ, Հայաստան» գոչելով, շունչը կը փչէ»⁴: Վ. Արծրունու գնահատմամբ. «Անհատական քաջութեան եւ զինուորի մարտական բնագոյնը գերազրգեւուն, հակապետական տարրերուն, ինչպէս նաեւ թշնամիին վրայ սարսափ ազդելուն մէջ Կարսի ռազմաճակատը հայ կրտսերագոյն գնդապետ Մազմանեանին հաասարը չունեցաւ»⁵:

Այդ ցավալի միջադեպից հետո Մազմանյանի դին փոխադրվեց Կարսի կայարան, իսկ հետո՝ Մազրայով Ալեքսանդրապոլ: Ի դեպ, տեղին է մեջբերել ժողովրդական բանահյուսության վերածված

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 80:

² Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս «Воспоминания И. Туманова о падении Карса» («Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2016, թիվ 2 (202), էջ 222):

³ Տե՛ս *Հովսեփյան Գ., Կենքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկութեանս րոպեն*, Անթիլիաս, 1982, էջ 36:

⁴ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 222:

⁵ Նույն տեղում:

Մազմանյանի դին Կարսից Ալեքսանդրապոլ փոխադրելու կապակցությամբ մշակված երգի հետևյալ քառյակը.

«Մազմանովի դիակ բերին ըստանցին,
էտ անիրավ հայեր թողին, գնացին,
Դուք, անիրավ հայեր, բոլորդ կոտորվեք,
Մազմանովի դիակ գերի մի թողեք»¹:

Գնդապետ Հովհաննես Մազմանյանի ինքնասպանության փաստի շուրջ կարելի է կատարել հետևյալ դատողությունները.

ա) անառարկելի է նրա անձնակսյն քաջությունը, ինչը կարելի է համարել հայկական բանակի պատվի ու հեղինակության արտացոլանք.

բ) նրա այդ քայլը պատասխանն ու զգաստացումն էր հակապետական տարրերի ու դասալքության,

գ) այդ քայլը չպետք է դիտել իբրև փոքրոգություն կամ էլ եսասիրություն, այլ իր կյանքի գնով մի ուսանելի ու դաստիարակիչ օրինակ մեր հետագա սերունդներին:

Այս տխուր միջադեպի կապակցությամբ կուզենայինք նշել, որ Արցախյան վերջին պատերազմի ձախողման կապակցությամբ առանձնապես ոչնչով աչքի չընկած, սակայն հայրենիքին երդում տված բարձր հրամանատարական ու սպայական կազմից որևէ մեկը, զուտ հայրենասիրական ու ազգային արժանապատվության մղումներով, չփորձեց դիմել, ծայրահեղական նման մի քայլի:

Բայցևայնպես, Մազմանյանի ինքնասպանությունը չփրկեց իրավիճակը: Հայրենադավությունն այնքան էր խորացել, որ այլևս դժվար էր այլ ելք ակնկալել: Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակը փախավ մարտադաշտից առանց լուրջ դիմադրության: Վեզինքեոյի ու, հատկապես, Եայնիների գրավումը, նաև Հարամ Վարդանի դիրքերի հանձնումը գործնականում պետք է կանխորո-

---

¹ Ղազիյան Ա., *Հայ ժողովրդական ուսզմի և զինվորի երգեր*, Եր., 1989, էջ 141:

շեին Կարսի ամրոցի հետագա ճակատագիրը:

1-ին գնդի զինվորականության դասալքման դավաճանական քայլից հետո նույն օրը կեսօրին թուրքական զորքերը Եայնիների բարձունքներից զորասյուներով ցած իջան և հարձակվեցին Մագրայի կայարանի վրա: Թուրքերը գրավեցին Կարս-Ալեքսանդրապոլի միջև երկաթուղային կապի հանգույց հանդիսացող Մագրան: Դրանով գործնականում կտրվեց Կարսից երկաթուղով նահանջի հնարավորությունը, նաև հեռագրային կապը Ալեքսանդրապոլի հետ: Սպասողական ու անորոշ վիճակում հայտնված հազարավոր գաղթականներ մատնվեցին անասելի խուճապի: Սակայն, Մագրայի կամավորներին, Մարդանյանի և Ջելիմխանի 4-րդ գնդի գումարտակներին և 1-ին գնդից 50-ի չափ զինվորների հաջողվում է ուժեղ կրակի միջոցով թուրք առաջապահ հեծելազորը մի կերպ դուրս քշել Մագրայից ու վերագրավել կայարանը:

Թուրքերը հարկադրված հետ են նահանջում դեպի Եայիների իրենց նախկին դիրքերը: Թեև հիմնականում այդպես ավարտվեց հոկտեմբերի 29-ի մարտական օրը, սակայն չէր դադարում հրետանային կրակը թուրքերի կողմից Եայիներից մինչև Հարամ Վարդան ընկած հատվածը: Մինչև նույն ժամանակ հայկական կողմից անընդհատ կրակահերթերով գործել է նաև Կարսի ամրությունների 60-ի հասնող հրետանին: Այդ օրը Մագրայի պաշտպանության, Կարսի և նրա ամրությունների հետ կապի ապահովման գործին իր մասնակցությունն է բերել նաև Հայկ Խուդավերդյանի ղեկավարած «Ազատամարտ» զրահագնացքը՝ մարտական գործողություններ վարելով մինչև Կարսի կայարան: Հոկտեմբերի 29-ի օրվա վերաբերյալ արձանագրենք նաև Կարսի ամրոցի հրամանատար Փիրումյանի ժամը 6-ին դեպի Երևան՝ ոչնչով չհիմնավորված ոգևորություն սնող անթել հեռագիրը, թե զորքի տրամադրությունը լավ է, հասարակությունը ոգևորված է, հստիքանակը ապահով է, սակայն հաջորդ օրը՝ ցերեկվա ժամը 12-ին, այդ նույն հրամանատարը արդեն

հեռագրում է Կարսի անկման մասին¹: Այսպես է փակվում հոկտեմբերի 29-ի օրը:

3. ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

*«Կարսը ընկավ, բայց ոչ նվաճվեց»²:
Սյր. Ղորղանյան*

Ինչպես արդեն ասվեց, թուրքերը խնդիր էին դրել զորքի շրջանցման միջոցով ամենից առաջ հարձակվել ու գրավել Ալեքսանդրապոլ տանող երկաթուղին և հիմնական հաղորդակցության ճանապարհը: Փաստորեն, հոկտեմբերի 28-ից իրավիճակը Կարսի համար դարձել էր ճգնաժամային: Ի դեպ, նշենք, որ պատերազմի սկզբից ի վեր՝ անցած մեկ ամսում, հայկական զորքը նահանջել էր մոտ 100 վերստ³, և թշնամին հասել էր ընդհուպ Կարսի մատույցները՝ դարպասները:

Այդ օրվանից քաղաք-ամրոցը, գրեթե չորս կողմից, առնվում է օղակման մեջ: Նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլը Կարսի հետ կապող Մազրայի գրավումը շրջապատման անմիջական վտանգ էր ստեղծում ամրոցի զորքի ու ազգաբնակչության համար, նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 8-ին, Կարսից կարգադրություն է իջեցվում նահանջելու մասին: Հոկտեմբերի 28-ին, ճակատների իրավիճակի մասին բավարար տեղեկատվություն չունենալով, Մերդենեկի զորամասը գիշերը գրեթե առանց կռվի նահանջել և դիրքեր էր գրավել Լճեր (Օզերո) կոչված կայանի բարձունքներում՝ Պրոխլադ-նոյե մոլոկանների գյուղի մոտ⁴: Հոկտեմբերի 28-ի կեսօրին արդեն

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 29 դեկտեմբերի 1920 թ., նաև՝ Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին), էջ 123:

² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 17, թ. 23:

³ 1 վերստը հավասար է մոտ 1,06 կմ:

⁴ Տե՛ս Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 105–106:

փոքր մարտեր էին ընթացել բերդաքաղաքի պարիսպների տակ:

Կարսի պաշտպանության հարցում պետք է ասել, որ հայկական բանակի բարձր հրամանատարությունը՝ Թ. Նազարբեկյանը, շտաբի պետ Հովհաննես Հախվերդյանը, Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Հ. Հովսեփյանը և մյուսները, կարծես ի սկզբանե, տրամադիր են եղել առանց կովի թողնել քաղաք-ամրոցը՝ պահպանելով կենդանի ուժը, վերադասավորել այն, զինել ու հագեցնել և նոր միայն դիմել վճռական գործողության: Սակայն, կառավարությունը մերժել է այդ առաջարկը¹: Եվ, մեր կարծիքով, կառավարությունը ճիշտ է վարվել: Եթե Կարսի նման անառիկ, բնական պաշտպանական հնարավորություններով առաջնակարգ², շուրջ 300-ի հասնող ծանր ու թեթև հրանոթներով հագեցած, հսկայական ռազմամթերքով պահեստավորված ամրոցի նպատակային պաշտպանություն չի կազմակերպվում, այլևս ի՞նչ հետագա հաջող կովի մասին խոսք կարող է լինել, էլ չենք խոսում զորքի ու ժողովրդի մեջ հուսալքություն և բարոյա-հոգեբանական անկում առաջացնելու մասին: Հայկական բանակի հրամանատարության վարքագծից կարելի է հետևություն անել, որ նրանց մոտ ի սկզբանե իշխել է պարտվողական տրամադրություն, իսկ դրա վերջնարդյունքը եղավ այն, ինչ տեղի ունեցավ՝ ամրոցի պաշտպանության ծախսողում և ռազմական ծանր պարտություն:

Նույն հոկտեմբերի 29-ի երեկոյան ճակատի զինվորական խորհուրդը, Կարսի ինքնապաշտպանության և Թիկունքի պաշտպանության կոմիտեների մասնակցությամբ, որոշում է հաջորդ օրը՝ **30-ի լուսաբացին**, դարձյալ Վեզինքեոյի ուղղությամբ հարձակման նոր փորձ կատարել գեներալ Հ. Ղազարյանի գլխավորած Կարսի ամբողջ ռազմաճակատով: Թշնամուն հետ մղելու համար կենտրոնացված է եղել 14 գումարտակ կանոնավոր զորք, բազմաթիվ կա-

¹ Տե՛ս Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 58:

² Կարսի ամրոցը դասվում էր այն ժամանակվա այնպիսի առաջնակարգ ամրոցների շարքին, ինչպիսիք Պերեմիշլը, Կրոնշդատը, Պորտ Արտուրը և մյուսներն էին:

մավորական խմբեր, 14 հրանոթ և այլն: Բացի այդ, սպասվում էր գնդապետ Նիկ. Ղորղանյանի հեծելազորի և գնդապետ Հասան Փաշայանի զորամասերի օգնությունը, որոնք այդպես էլ չհասան Վեզինքեոյի ու Եայնինների դիրքերը:

Վեզինքեոյի ու Յայնինների գրավումից հետո հայկական զինուժի ոչ բավարար կազմի ու ցածր մարտունակության պայմաններում, թուրքերը՝ հավատարիմ իրենց շրջանցման մարտավարությանը, Վեզինքեոյից, հավանաբար ինչպես որ ծրագրել էին, շարժվեցին Մազրա՝ գրավելու երկաթգիծը, կտրելու Կարս-Մազրա-Ալեքսանդրապոլ հաղորդակցության ուղին, թույլ չտալու հայկական կողմին նոր զինուժ հասցնել Կարս, իսկ այնուհետև հարձակում գործել ամրոցի վրա: Թշնամին այդպես էլ վարվեց: Թուրքական զորքի 28 և 29-րդ գնդերը, խալիլ բեյի հրամանատարությամբ, շեշտակի ու անընդհատ հարվածներով առաջ էին ընթանում ու մոտենում ամրոցին, իսկ հայերը զիջում էր դիրք դիրքի հետևից:

Մազրայում տեղակայված 4-րդ գնդի (հրամ. գնդապետ Ալ. Միրիմանյան) գումարտակներից մեկի հրամանատարը, տեսնելով 1-ին գնդի, ըստ էության, փախուստի նմանվող անկանոն նահանջը, փորձել է իր մի քանի վաշտերով (գործի դնելով խզակոթը) կանգնեցնել ու կարգի բերել նրա շարքերը: Այս կապակցությամբ հուշագիրը ակնարկում է, որ կռվի մեկնած զինվորները եղել են քաղցած և նահանջի ժամանակ, կարծես, վերածվելով մի տեսակ բանդայի (ավազակախմբի), ճանապարհին թալանում էին Կարսից սայլերով հեռացող փախստական մարդկանց մթերքով բեռնված սայլերը: Մազրա ժամանած գեներալ Հ. Հովսեփյանը չի կարողանում որևէ գործողություն կազմակերպել թշնամու առաջխաղացման դեմ: Մոտավորապես ժամը 14-ին, գեներալ Հովսեփյանի նշանակած դիտորդը հայտնում է, որ թուրքերն արդեն գրավել են Կարս կայարանը: Միաժամանակ, լուր է հաղորդվում, որ թուրքերը գրավել են Ռուզնսկի կամ Ռիզնսկի բերդամասը: Այդ ընթացքում, հակառակորդին քիչ թե շատ վնասներ է պատճառել «Զրահապատ»-ը:

Բացվում է Կարսի համար **հոկտեմբերի 30-ի** ճակատագրական օրը, սակայն, որքան էլ զարմանալի թվա, գեներալ Հ. Ղազարյանի գլխավորած ճակատում հարձակումը թշնամու աջ թևի վրա դարձյալ ձախողվում է, ըստ էության, չի կայանում: Վ. Արծրունին հայտնում է, որ Յայնիների ուղղությամբ մեր հարձակումը, անհայտ պատճառներով, զորավար Ղազարյանը ուշացրեց: Դրան հակառակ՝ ժամը 10-ին ընդհանուր ու վճռական հարձակում կատարեցին թուրքերը: Բերդի 150 մեծ ու փոքր հրանոթները հազիվ մեկ տասնյակ համազարկ արձակեցին¹: Հոկտեմբերի 30-ի ճակատագրական օրվա իրադարձությանը ականատես մեկ այլ հուշագիր նշում է, որ ձախողվում է գեներալ Հ. Ղազարյանի հարձակման փորձը թշնամու աջ թևի վրա, և զորքը խուճապահար նահանջում է, իսկ այդ միջոցին 700 հոգուց բաղկացած թուրքական առաջապահ հեծյալ զորքը մտնում է Կարսի կայարան²: Խուճապի են մատնվել նաև մյուս զորամասերը: Առավոտյան ժամը 10-ին սկսվում է Բ. Կարաբեքիրի զորքերի հարձակումը Կարսի անմիջական ամրությունների վրա:

Գնդապետ Կորուկովը շարունակում է իր հուշագրությունը՝ դեպքերի հետագա ընթացքի հետևալ նկարագրությամբ: Կարսի քաղաք-ամրոցի թիվ մեկ պատասխանատու գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, տվյալ պահին գտնվելով քաղաքում, տեղյակ չի եղել, որ հակառակորդն արդեն գրավել է Կարսի կայարանը և հայկական մյուս ուժերից կտրել է գնդ. Ալ. Շահբուդաղյանի 5-րդ գունդը, որը պահում էր գեն. Հ. Ղազարյանի ճակատի աջ թևը՝ Նոր Էստոնկա գյուղի ուղղությամբ: Իսկ 1-ին գունդը, որը Մազմանյանի կորստից հետո անցել էր ճակատի ձախ թևը, բարոյապես հուսահատ վիճակում էր և ավելի էր կորցրել մարտունակությունը, թեև գումարտակապետ Հայկ Գնդունին ջանում էր ոգևորել ու ակտիվացնել զինվորականությանը:

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 230:

² Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 փետրվարի 1921 թ.:

Կարսի պաշտպանական գործողության ընթացքում գնդապետ Շահբուդաղյանի 5-րդ գնդի վարքագծի հետևանքով, Կարսում գտնվող նախարար Ա. Բաբայանի տեղեկացմամբ, Կարս մտած թշնամին օղակման մեջ է առնում գործնականում անգործության մատնված ամրոցային ուժերին և գերեվարում: Դրանցից մեկն էլ 5-րդ հետևակային գունդն էր, որը հայտնվելով շրջապատման մեջ, իր հրամանատարի հետ գերի է հանձնվում: Ա. Բաբայանն իր հուշերում գրում է, որ Կարսի անկման օրը ամրոցի մարտկոցները հագիվ մի քանի ռումբեր նետեցին, բոլոր գնդերը փախուստի դիմեցին, իսկ «5-րդ գունդը մտավ քաղաք, անցավ ծորը և իր ամբողջ կազմով գերի ընկավ, **ժամը 12-ին** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.) Կարսը թշնամու ձեռքին էր: Դիմադրություն չեղավ: Տաճիկներից վիրավորված էին 5 ասկյար միայն»¹:

Իսկ մինչ այդ գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանի գրեթե բոլոր հրամանները եղել են ուշացած: Այսպես, նա հեծելավաշտի հրամանատար, փոխգնդապետ Գեորգի (Գևորգ) Վեքիլյանի (Վեքիլով) միջոցով հրաման է փոխանցում՝ ակտիվ գործողություններ վարել Վեզինքեոյից նահանջող հայկական ջոկատին օժանդակելու համար, և սա այն ժամանակ, երբ Կարսի ամրոցը գրեթե արդեն գրավված էր: Ինչ վերաբերում է ամրոցի հրետանուն, ապա, ըստ հուշագրի, «նրա կրակոցները հոկտեմբերի 30-ին առհասարակ չլսվեցին»²: Հուշագիրն այդ հանգամանքը բացատրում է հետևյալով, որ նախ հավանաբար թուրքերն իրենց հարձակումը իրականացրել են հրետանու կրակի համար անհասանելի գոտում, որը, մեր կարծիքով, համոզիչ ու ընդունելի չէ առաջնակարգ ամրոցների համար, քանզի մի քանի տասնյակների հասնող բուն ամրոցից հեռու ու մոտիկ ֆորտերը թույլ չէին տա թշնամուն աննկատ, առանց կրակ արձակելու, մոտե-

¹ Բաբայան Արտ., Կարսի անկումը («Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 62):

² Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 82:

նալ բուն ամրոցին:

Մեր կարծիքով, ստեղծված ավելի համոզիչ է հուշագրի մեկնաբանության այն հատվածը, որ սակավ է գործել հրետանին, հրանոթների մի մասը լքված է եղել, քանի որ կայագորային բերդամասերն ու պահակային գումարտակի վաշտերը, ինչպես նաև փախստականներն ու տեղի բնակիչները վաղօրոք հեռացել էին¹: Կնշանակի, մինչ թշնամին մոտենալը բուն ամրոցին, արդեն պաշտպանական դիրքերը լքված էին: Դրանից ելնելով, Կարսի գործողությունը կարելի է համարել ոչ թե պաշտպանություն կամ դիմադրություն, այլ հանձնում՝ հանցավոր անտարբերությամբ: Պատմաքննական համեմատության առումով հատուկ ուսումնասիրության նյութ է Կարսի 1920 թ. և հարյուր տարի անց՝ 2020 թ. նոյեմբերի սկզբին, շատերի համար անբացատրելի, Շուշիի հանձնումը:

Կարսի անկման վերաբերյալ պատմահուշագրական գրականության մեջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Այսպես, Վ. Արծրունին գրում է, որ ժամը 10-ից Կարսի ամրոցի առաջնագծի մի քանի տեղամասերում սկսվում են հրետանաձգությունները: Կարսում եղել է 150 մեծ ու փոքր հրանոթ, բայց այդ օրը, թանձր մառախուղի թե այլ պատճառով, գործել է դրանցից մի քանիսը Ամրոցի վրա հարձակման պահին գեներալ Հ. Ղազարյանի գլխավորած ճակատի աջ թևը պահել է գնդապետ Շահբուդաղյանի 5-րդ գունդը՝ Նովո-Էստոնկա գյուղի ուղղությամբ²:

Գնդապետ Հովհաննես Մազմանյանի եղերական մահից հետո գրեթե ինքնաիսի մատնված Վեգինքեոյի ուղղությամբ տեղակայված 1-ին գնդի մի գումարտակ, առանց ճակատի հրամանատար Հ. Ղազարյանի գիտության, լույսը դեռ չբացված, ինքնագլուխ հետ է քաշվում՝ ուղիղ դեպի ամրոց միջանցիկ ճանապարհ բացելով ոսոխի համար և, թշնամին օգտվում է դրանից: Ժամը 11-ի դրությամբ

---

¹ Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, էջ 82–83:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 230:

մարտական լարվածությունը մեծանում է բերդի «Քարանձավ» և «Արծ,լվ» կոչված ամրոցների դիրքերում, որտեղ, որպես պահեստային ուժ, 250-հոգանոց ջոկատով և 1-ին գնդի 2-րդ գումարտակով ամրացել էր Հայկ Գնդունին (Համբարձում Թովյան): Թշնամու գնդացրային ու հրետանային հարվածների տակ 1-ին գնդի հետևակ զորամասերը սկսում են անկանոն նահանջել: Նահանջը կասեցնել հնարավոր չի եղել, քանզի զորքի շարքերում են եղել դավաճան սպաներ, հրամանատարներ, արձանագրվել են դասալիք զինվորների գնդակահարության փաստեր: Հուշագիր Վ. Արծրունին արձանագել է փոխգնդապետ Գեորգի Վեքիլյանի հեծելազորային գնդի սպա Վ. Նավասարդյանի մի խոստովանություն, որ դեռևս Մազրա գյուղը ուղղությամբ մարտը դասալքելու պայմաններում, հետևակ զորամասի նահանջը գնդացիրների ուժով կանգնեցնելու համար, նա հարկադրված **գնդակահարել է 11 հոգու¹:**

Թիկունքային ուժերի գլխավոր հրամանատար Հ. Հովսեփյանի ենթակայության տակ գտնվող 4-րդ գունդը՝ գնդապետ Ա. Միրիմանյանի ղեկավարությամբ, Հ. Ղազարյանի կասկած հարուցող առաջադրանքով, իբրև թե պաշտպանելիս է եղել Կարսի թիկունքը այն դեպքում, երբ անմիջական վտանգը գալիս էր դիմային ճակատից: Մոտավորապես այսպիսին է եղել ռազմաօպերատիվ դրությունը, երբ թշնամին հայտնվել էր Կարսի բուն ամրոցի շեմին:

Ի դեպ, Կարսի ամրոցի խայտառակ հանձնման առնչությամբ հուսահատությունից նրա պարիսպների տակ, սպային վայել վարքագծով, ինքնասպանություն է գործել զորավար Սեպուհի բրիգադայի սպայակույտի (շտաբի) պետ, **Գարեգին Չիլինգարյանը** (1891–1920 թթ.)²: Այս կապակցությամբ, միջադեպին ականատես նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը հիշում է, որ Կարսի ճգնաժամի ու իրա-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 232:

² Տե՛ս *Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения 1914–1920 гг.*, Историко-биографический словарь, сост.: **Вираньян А., Мирзоян С.**, Ер., 2022, с. 1320.

րանցման պահին, չորս սպաներ, «իրանց թանկագին կեանքը» փրկելու համար լքել են զորամասերը և, դեմքերը քողարկած, քառածի կառքով սլացել Կարսի Ալեքսանդրյան փողոցի բազմահազար գաղթականության միջով՝ առաջ բերելով ժողովրդի մոտ մեծ հուզմունք, խուճապ և զայրույթ։ Ահա, այդ իրավիճակում, Ղորղանյանի բնորոշմամբ «մի համակրելի երիտասարդ»՝ սպա Չիլինգարյանը, տեսնելով անպատիվ ու անամոթ այդ սպաների խայտառակ փախուստը և «ճնշվելով որպես սպայ ժողովրդի առաջ, կորցնում է յուր հավասարակշռութիւնը և բերդի պարսպի տակ անձնասպանութիւն գործում»¹։ Նա իր կյանքի գնով փորձել է ամոքել հայ սպայության անօրինակ խայտառակությունը²։ Ինքնասպան եղած երրորդ սպան եղել է գլխապետ **Հովհաննես Բագրատունին** (– 1920թ.), որի մասին չկան բավարար տեղեկություններ³։

Պատմության հիշողության առումով տեղին է հիշել վարչապետներ Հովհ. Քաջազնունու և Համո Օհանջանյանի որդիների մասնակցությունը պատերազմին ու հայրենիքի պաշտպանության գործին։ Տեղեկացնենք, որ Քաջազնունու երրորդ որդին (մինչ այդ նրա երկու որդիները զոհվել էին աշխարհամատի ընթացքում) Կարսի պաշտպանության մարտերում՝ Մերդենեկի մոտ գերի է ընկնում և բազմահազար բռնի տեղահանվածների հետ քշվում էրզրում՝ տաժանակիր աշխատանքի⁴։ Ուշագրավ է նաև Քաջազնունու քայլը, երբ նա ինքնակամ որոշում և որպես շարքային զինվոր կամսավոր մեկնում է ռազմաճակատ։ Նա հասել է մինչև առաջինագիծ, սակայն հրամանատարությունը նրան հետ է վերադարձրել⁵։ Ինչ վերաբերում է վարչապետ Հ. Օհանջանյանի անդրանիկ զավակ Մոնի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 14, թ. 12:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13:

³ Տե՛ս *Օփուբեր-армяне...*, с. 269.

⁴ Տե՛ս Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հ. Քաջազնունու ֆոնդ, գ. 61 և 64:

⁵ Տե՛ս **Տէր-Յակոբյան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 76:

կին, ապա 1918 թ. նա ևս գտնվել է առաջավոր դիրքերում, մասնակցել բազմաթիվ ճակատամարտերի և անհետ կորել Ղարաքիլիսայի մայիսյան հերոսամարտում¹: Բերված փաստերը, կարծում ենք, վտանգի ժամանակ հայրենիքին նվիրումով ծառայելու ուսանելի օրինակ են մեր ժամանակի պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու նրանց որդիների, պարտադիր պահանջ բոլոր քաղաքացիների համար՝ անկախ սոցիալական դիրքից, ծագումից, ունեցվածքից ու զբաղեցրած պաշտոնից: Ինչևէ:

Հոկտեմբերի 30-ի ճակատագրական օրը Կարսի ամրոցի վրա թուրքերի առավուտյան հարձակումից մեկ ժամ անց՝ ժամը 11-ին, Կարսի և Մագրայի միջև երկաթուղային և խճուղային կապը լիովին կտրված է եղել, և նահանջի միակ ճանապարհը մնում էր Կարսի Ձորը: Կիսաանկողնային վիճակում գտնվող Դ. Բեկ-Փիրումյանին փոխարինած Կարսի ճակատի ընդհանուր շտաբի ժամանակավոր պետ Ալ. Վեքիլյանը, Հ. Ղազարյանի հաղորդած տեղեկությունները հիմք ընդունելով, հեռախոսով հրամայում է Հովսեփյանին՝ անմիջապես հարձակման անցնել Վեզինքեոյի ուղղությամբ՝ թեթևացնելու բերդի դրությունը և հնարավորություն տալու հարավային զորամասերին նահանջելու և դուրս գալու բերդից²: Սակայն, ժամը 11-12-ի միջակայքում, կտրվում է գլխավոր շտաբի հեռախոսային, նաև երկաթուղային և ճանապարհային կապը Մագրայի հետ: Բացի այդ, ինչպես արդեն ասվեց, Դ. Բեկ-Փիրումյանի հրամանը եղել է ուշացած, որովհետև այդ պահին թշնամին արդեն մտնելիս է եղել Ամրոց, իսկ Կարսի ամրությունների գլխավոր հրամանատարն ու պատասխանատուն այդ մասին տեղյակ չի եղել: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի նկարագրությամբ, Կարսի անկման նախօրյակին բանակի Շտաբը, կարևորություն չտալով ավելի ու ավելի հաճախացող հրանոթային կրակոցներին, իրականում ոչ մի տեղեկություն չի

---

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 121:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 235:

ունեցել քաղաք-ամրոցին մոտեցող թշնամու մասին¹: Փաստորեն, կապ չի եղել ամրոցի Շտաբի, աշտարակների, բերդամասերի, հեռագրաթելի, սուրհանդակների, լրտեսների և այլ տեղեկատու միջոցների միջև:

Ռազմական պլանի և կապի բացակայության պատճառով, գնդապետ. Իշխանյանի ղեկավարած 7-րդ գունդը, որը մտնում էր Սեպուհի բրիգադի մեջ, Կարսի անկման օրը գտնվելիս է եղել Կարսից արևելք մի քանի կմ հեռավորության վրա և, փաստորեն, մատնված էր անգործության: Նա չի դիմել ակտիվ ռազմական գործողությունների Կարսը փրկելու համար²: Կարելի է ասել, որ բանակի զենեքայիտեղը (բարձր հրամանատարությունը) թշնամանքի հասնող ատելություն է ունեցել Սեպուհի նկատմամբ: Ստացվել է այնպես, որ Կարսի անկման նախօրյակին, Սեպուհի պաշտոնական ենթակայության տակ գտնվող բրիգադի մեջ մտնող 7-րդ, 8-րդ գնդերը և Սմբատի կամավորական խմբերը գտնվելիս են եղել իրարից կտրված վիճակում՝ Կարսից մինչև Արդահանի շրջան ընկած հատվածներում:

Կարսի անկման ճակատագրական օրը քաղաքում գտնվող և գերված Գ. Եպիսկ. Հովսեփյանի նկարագրությամբ, «Եթե միայն Ղարադաղի ամրություններից մեր թնդանոթները գործեին, ոչ միայն քաղաքը պաշտպանված կլիներ, այլև թուրքերը չէին կարող բերդին իսկ մոտենալ: Բայց մեր թնդանոթածիզները և զորքը թողել էին և փախել, իսկ թշնամին մագլցել էր հինավուրց բերդի բարձունքները առանց դիմադրության հանդիպելու: Ազգերի պատմության մեջ դժվար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտություն, ինչպիսին մերն էր այդ օրերին»³:

Կարսի անկման օրը ամրոցի հրետանու գործել-չգործելու հարցի վերաբերյալ պատմահուշագրական գրականության մեջ գոյութ-

¹ Տե՛ս Կարսի նահանգապետ Սյր. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 475:

² Տե՛ս Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 39:

³ Հովսեփեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 36-37:

յուն ունի վերոնշյալից տարբերվող տեսակետ: Կարսի անկման նախօրյակին և բուն անկման օրը չի կարելի ասել, թե ամրոցի հրետանին, առհասարակ, չի գործել, բայց այլ հարց է, թե ինչպիսի արդյունավետությամբ: Զորավար Սեպուհի գրագիրն իր օրագրում հոկտեմբերի 30-ի ամսաթվով նշել է. «Երկու օր է, որ թնդանոթների որոտը մեզ ջղայնացրել է: Ղարսը դիմադրում է: Իրիկվանից մեր բոլոր դաշտային զորքերը կռվով նահանջել են Բերդը: Լուրեր են հասնում, որ թշնամին կտրել է Մագրայի գիծը, որով ոչ միայն պաշարել է Ղարսի մեր զորքը, այլև փակել է մեր զորամասի նահանջի ճամփան»¹: Այնուհետև, անանուն օրագրողը շարունակում է. «Այսօր ժամը 12-ին թուրքերը խուժել են բերդաքաղաք: Խուճապը մեծ է եղել եւ շատերը չեն կարողացել փախչել: Քաղաքի առումը հանկարծակի է եղել, որով եւ անհնարին է եղել դուրս գալու մեր շտաբների ծառայողներին, ժողովրդի մեծ մասին եւ օ², խայտառակություն, այնտեղ է մնացել նաեւ Ղարսի ճակատի ընդհանուր շտաբի պետ, գնդապետ Ալ. Վեքիլով, խնամատարության նախարար Ա. Բաբայան, զինվորական նախկին նախարար զորավար Արարատյան եւ զորավար Փիրումյան եւ ուրիշ շատ ու շատ զինվորականներ ու հասարակական գործիչներ»²: Իրողությունն այն է, որ քաղաք-ամրոցը չի կարողացել դիմադրել անգամ մի քանի ժամ: Ընդ որում, Կարսում ներգաղթի հարցերով զբաղվող Վ. Արծրունին ականատեսի աչքերով նկարագրում է «կոմունիզմի կարմիր նշաններով» քաղաք մտած կիսամերկ ու քաղցած թուրքական զորքի վիճակը³: Ըստ հուշագիր, նախկին պատգամավոր Խոսրով Պապայանի, 4 ժամ տևած կռիվներից հետո բերդի թնդանոթները լռում են: «Առանձին փոքր խմբեր (վաշտեր) կռիվ մղեցին բերդի տակ և ընկան հերոսաբար»⁴: Հոկտեմբերի 30-ն իր կյանքի ամենադժբախտ օրը համարած Գ.

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 107:

² Նույն տեղում, էջ 107:

³ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 26:

⁴ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 փետրվարի 1921 թ.:

եպիսկ. Հովսեփյանը ցավով նշում է. «Մի քանի ժամում տեղի ունեցավ Կարսի անփառունակ անկումը՝ գրեթե առանց կռուի թշնամին տիրեց առաջնակարգ ամրություններ ունեցող բերդին»¹: Բնակլիմայական պայմանները ևս նպաստավոր են եղել թուրքերի համար. տարածաշրջանում առաջին անգամ ձյուն է տեղացել միայն հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 31-ին:

Մ. Քեմալ փաշան Կարսի գրավման գրում է, որ «թշնամին առանց դիմադրության թողեց քաղաքը, և մենք հոկտեմբերի 30-ին գրավեցինք այն»²: Ըստ թուրքական զորքի հրամանատար Ք. Կարաբեքիրի՝ Կարսն ընկել է 3,5 ժամվա ընթացքում: Նա իր հիշերում հայտնում է. «Կարսի մեջ ահագին քանակությամբ զինամթերք գրավեցինք: Լաւ գործածելի վիճակի մեջ 377, նորոգութեան կարօտ՝ 339 թնդանօթ եւ միլիոններով ռումբ ու փամփուշտ»: Ընդ որում, այդ ռազմավարից նա Հունական (Արևմտյան) ռազմաճակատ՝ Մուստաֆա Քեմալին է ուղարկել 117 հրանոթ, 12 հազար հրացան, 244 գնդացի, 14 հազար սվին և թուր, հրետանու 170 հազար ռումբ, 32 մլն փամփուշտ, 110 հազար պայթուցիկ, վագոններով այլ զինամթերք և մեծ քանակությամբ դրամ³: Կարծում ենք, որ Կարաբեքիրի հիշերում պատմածի մեջ չափազանցություն կա: Եթե նա միայն Հունական ճակատ այդքան սպառազինություն ու ռազմամթերք է ուղարկել, ապա որքա՞ն է պահել իր գլխավորած ճակատում: Մեր կարծիքով, նրա հիշերի թվական տվյալները կրել են քարոզչական բնույթ՝ ընդգծելու համար իր տարած հաղթանակի կարևորությունը և ձեռք բերված ռազմավարի հսկայական քանակը:

Խոսելով բուն ամրոցում հնարավոր ռազմական գործողությունների մասին՝ կարող է հարց կարող է ծագել, թե ամրոցում կամ քաղաքի փողոցներում ընթացել են, արդյո՞ք, կռիվներ, կամ թե ինչպես է գործել ամրոցի հրետանին և այլն: Պատասխանը երկակի է. այդ

¹ Հովսեփեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 36:

² Кемаль Мустафа, նշվ. աշխ., т. 3, с. 119.

³ Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 4:

ճգնաժամային պահին ցուցաբերվել է մի կողմից դիմադրելու ուժեղ կամք, անգամ կատաղի մերժամարտ (սվինամարտ), մյուս կողմից՝ խայտառակ դասալքություն ու գինաթափություն, ինչպիսին, օրինակ, Շահբուդաղյանի գլխավորած 5-րդ գունդը: Տվյալներ կան, որ քաղաքի փողոցներում են ընթացել կատաղի մարտեր, առավել մեծ նվիրումով են մարտնչել բուն կարսեցի կամավորները: Մասնավորապես, մարտեր են մղել սպաներ Հ. Գնդունու, Վ. Նավասարդյանի և մի քանի խմբապետների հեծյալ զորախմբերը: Բայց, վիճակն անհուսալի է դարձել կեսօրին, երբ թուրքերը գրավել են Կարսի կենտրոնական ամրոցը: Ժամը 1-ի մոտ առավել կատաղի մարտեր են ընթացել Ղարադաղ և Ռուզլասկի կամ Ռիզլասկի աշտարակների միջակայքում ընկած հարթության վրա: Հենց այդ թեժ կոիվների ժամանակ օդ է բարձրանում Կարսի ավիավաշտի մի ինքնաթիռ հրամանատար կապիտան Ղուլյանի միջոցով (մնացած ինքնաթիռները եղել են անսարք), որը, մի երկու պտույտ գործելով քաղաք-ամրոցի վրա. ուղղվում է դեպի Երևան՝ հասցնելու Կարսի աղետի գույժը: Ինքնաթիռը վայրէջք կատարեց Երևանում հոկտեմբերի 30-ի կեսօրին:

Կարսի անկման գույժը ստանալուն պես հրավիրվեց ՀՀ կառավարության ընդլայնված նիստ: Նիստին մասնակից ականատես սպան ներկայացրեց իրավիճակը և պատմեց, թե ինչպես էին ասկյարները քաղաք մտնում կայարանի կողմից, իսկ քաղաքից փախչում էին հայ զինվորները և բնակչությունը:

Ջարմանալի է, որ Կարսի անկման մակատագրական օրվա նախօրեին՝ հոկտեմբերի 29-ի երեկոյան, կառավարության հրավերով կայացել էր խորհրդակցություն, որտեղ ընթերցվել էր Կարսի ամրոցի պարետ-հրամանատար Դ. Բեկ-Փիրումյանի՝ հոկտեմբերի 28-ի երեկոյան ժամը 6-ին ուղարկած հեռագիրն այն մասին, «թե բերդապահ զօրքը եւ բանակը կը պաշտպանեն բերդը մինչեւ հնարաւո-

րութիւն եւ թէ տրամադրութիւնը ամուր է»¹: Իր հերթին, այդ նույն հեռագրի բովանդակությունը Հ. Տեր-Հակոբյանը ներկայացնում է հետևյալ կերպ՝ «Զօրքի տրամադրութիւնը լաւ է, հասարակութիւնը ոգեւորուած եւ յաղթանակը ապահով»²: Իսկ ճակատագրական հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 30-ի, կեսօրին, այդ նույն անփառունակ հրամանատարից հեռագիր է ստացվում, որ Կարսի ճակատագիրը վճռված է, բերդաքաղաքի անկումը ժամերի հարց է³:

Այդ ամենը վկայում է ամրոցի պաշտպանության գործում բարձր հրամանատարության, առաջին հերթին Բեկ-Փիրումյանի, նրա շտաբի հանցավոր անտեղյակության, անփութության ու անգործության մասին: Վերը բերվածը ցույց է տալիս, որ նրանք տեղյակ չեն եղել, թե ինչ է կատարվում ամրոցի պատերի տակ: Հոկտեմբերի 30-ի ճակատագրական իրադարձությունների մասին զորավար Սեպուհի անանուն օրագրողը արձանագրել է հետևյալը. «Այսօր ցերեկվա ժամը 12-ին թուրքերը խուժել են Բերդաքաղաք: Խուճապը մեծ է եղել, եւ շատերը չեն կարողացել փախչել: Քաղաքի գրավումը հանկարծակի է եղել»⁴:

Ինչպես արդեն ասվել է, քաղաքում խուճապ չառաջացնելու նպատակով, բացի կանայք և երեխաները, արգելված է եղել քաղաքից գնացքով և այլ փոխադրամիջոցներով հեռանալը: Կարսեցի Ե. Չարենցի պատկերմամբ որոշ տղամարդիկ կանացի շորեր հագած փորձել են հեռանալ⁵: Իսկ արդեն թշնամու ներխուժման ժամանակ մի աննկարագրելի իրարանցում է տեղի ունեցել երկաթուղային կայարանում. «Մարդիկ կոխտուում էին իրար ու իրարու վրայով սողալով՝ առաջ անցնում,- դարձյալ կարդում ենք Չարենցի իսկապես վեպ-ողբերգությունում,- որպեսզի մոտ լինեն եկող գնացքին. մայ-

¹ Խատիսեան Ա., նշվ աշխ., էջ 277:

² Տեր-Հակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 113:

³ Նույն տեղում, էջ 113:

⁴ Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 7:

⁵ Տե՛ս Չարենց Ե., Երկիր Նաիրի, 2012, էջ 185:

րերն ամբոխի գլուխների վրայով առաջ էին նետում իրենց երեխաներին, որպեսզի իրենք ևս առաջ սողան, բայց երեխաները խեղդվում էին ընդհանուր հրիրոցում, իսկ մայրերը, առանց երեխաներին հասնելու, փչում էին իրենց շունչը՝ չորս կողմից սեղմված»¹:

Խոսելով բանակն ու ճակատը քայքայող ամենամեծ չարիքի՝ դասալքության մասին, Ե. Չարենցը նկարագրում է, որ «Ամեն առավոտ տներից ու փողոցներում թափված մարդակույտներից, սայլերի արանքից և նույնիսկ կանանց փեշերի տակից հազարներով հանում էին ու ռազմաճակատ ուղարկում դեգերտիրների հարյուրավոր խմբեր,- բայց գիշերը, մութն ընկնելու պես, նրանք կրկին փախչում էին ու քաղաք էին վերադառնում և այդպես շարունակ»²:

Սպա Գ. Սյուրմենյանը գրում է, որ թշնամին արևելքից մտավ Կարսի կայարան. «Նահանջ էր, բայց ի՞նչ նահանջ: Կարսի նահանջը ուրիշ բան էր, որ կը հոսեր: Ալ՝ կին, երեխա, մեծ-պղզտիկ, գինվոր ու ժողովուրդ իրարու խառնուած՝ կը վազեին ծորի ուղղությամբ, ներխուժող թշնամիի ճիրաներուն մէջ չիյնալու համար»³: Իսկ վերջին պահին քաղաքից հեռացող նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանն իր հուշերում հետևյալն է պատկերում. «Այստեղ և այնտեղ պայթում էին ռումբերը, լացը և հեկեկանքը որպէս ոգալից զանգ՝ ծփում էր օդում, բոլորը խելակորույս փախչում էին, և բոլորը թախձալից թողնում հայրական օջախը...»⁴: Դժվար է ըմբռնումով մոտենալ այն վարքագծին, որ քաղաքի անկման նախօրեին ու անկման օրը քաղաքային բնակչության հետ միաժամանակ փախել են նաև շատերը քաղաքի ու նահանգի ղեկավար կազմից ևս: Փախչողներից է եղել Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը: Վերջինս, Խատիսյանին պատմել է, թե ինչպես են ինքը և ընտանիքը քաղաքի

---

¹ Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, 2012, էջ 196:

² Նույն տեղում, էջ 189:

³ Սյուրմենյան Գ., *Տաճկահայ գինուոր եւ գինուորականութիւնը նախ րաճկական, ապա հայկական բանակներուն մէջ*, Պէյրութ, 1967, էջ 105:

⁴ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի յուշերը, էջ 474:

անկման օրը փախել են Կարսից, ինքը՝ ծիով, ընտանիքը՝ կառքով: Հարկ է նշել, որ Կարսից հեռանալը սկսել էր շատ ավելի վաղ, որն էլ, դեռ մինչ թուրք ասկյարը կհայտնվեր, առաջ էր բերել խուճապ բնակչության շրջանում: Քահանա Ստամբուլցյանը պատմում է, որ քաղաքում խուճապն սկսվել էր նրա անկումից ուղիղ մեկ ամիս առաջ, երբ իշխանությունները, քաղաքի ու զորքի ղեկավարները սկսել էին իրենց ընտանիքներն ու ունեցվածքը տեղափոխել երկրի ավելի ապահով խորքը: Բնականաբար, սա խուճապ էր առաջ էր բերել խուճապ ժողովրդի մեջ¹: Այդ ճակատագրական օրվա վերաբերյալ Իրազեկը (< Տեր-Հակոբյանը) հետևյալն է գրում. «Քաղաքում տիրում է սոսկալի դրուփին և խուճապ: Մօտենում է անողորթ թշնամին և ամենքը ահ ու սարսափի են մատնուած: Յնծում են միայն քաղաքի հայ բուլեիկները և բոլոր բուլեիկամիտները, որովհետեւ, չէ՞ որ եկողները իրենց եղբայր տաճիկներն են և գալիս են վերջ դնելու իրենց ատելի «դաւշնակների» իշխանութեանը»²:

Վերջին անգամ խաչ հանելով ու խոնարհվելով հռչակավոր Սուրբ Առաքելոց եկեղեցու սռոջն, բազմահազար ամբոխը թողեց Կարսը, Նոտր Դամը հիշեցնող Ս. Առաքելոցը, Վարդան Սպարապետի խորհրդավոր կամուջը. Կարս չայլ՝ հավատ ու հույս ունենալով, որ մի գեղեցիկ օր կվերադառնան իրենց հայրենի օջախները:

Տվյալներ կան, որ Կարսի դիմադրությունը դադարել է ցերեկվա մոտ ժամը 3-ին³, երբ հայկական հեծելազորի մի մասը խառնվելում է քաղաքից փախչող ժողովրդի հետ և ձիերը, կոխոտելով մարդկանց իրենք ևս խաղաղ բնակչության հետ միախառնված դիմում են փախուստի: Այդ ճգնաժամային պահին թշնամին կտրում է Ձորի մի-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 3, գ. 42, թ. 4:

² Իրազեկ Յ., *Մօտիկ անցեալից*, Պէյրուս, 1956, էջ 73:

³ Հայկական զորքերի հրամանատարության նոյեմբերի 1-ի օպերատիվ ամփոփագում հաղորդվում է, որ հոկտեմբերի 30-ին, մոտ ժամը 14-ին, թուրքական զորքը գրավեց Կարս քաղաքն ու ամրոցը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, 2-րդ մաս, թ. 382):

ջով անցնող Կարս չայ գետի ձախ ափով անցնող միակ խճուղին՝ գրկելով մարդկանց քաղաքից փախչելու հնարավորությունից: Դրա հետևանքով շրջապատման մեջ են ընկնում հազարավոր զինվորականներ և տասնյակ հազարավոր խաղաղ բնակիչներ, որոնց թուրքերը հետ են քշում դեպի քաղաք: Ակսնատեսները նկարագրում են Ձորում հայտնված բազմահազար մարդկանց ողբալի տեսարանը, հատկապես, Կարս գետի քարե նեղլիկ կամուրջն անցնելու ժամանակ մարդկանց հրմշտոցը, երեխաների աղեկտուր լացը, ծիծերի կոխրտոցները, մարդկային հոսքի ճնշումից գետի պղտոր ջրերում թափվող ու գազազած ալիքների կողմից քշվող մարդկանց ու երեխաների դիրքը: Առանց չափազանցության, հոկտեմբերի 30-ի կեսօրին Կարսի Ձորում կատարվածը կարելի է համեմատել 1915 թ. Մեծ եղեռնի օրերին Եփրատ գետի իրադարձությունների հետ, երբ մայրերը, թուրքի մարդակուլ ճիրաններից փրկվելու համար, իրենց սիրասուն երեխաների հետ գետն էին նետվում: Ջարհուրելի նման տեսարանի մասին է պատմում ծնունդով կարսեցի Ա. Ալեքսանդրյանն ականատեսի իր հուշերում¹:

Կարսի ու նրա բնակիչների համար հոկտեմբերի 30-ի ճակատագրական օրը մեկ այլ ոչ պակաս տխուր տեսարան է արձանագրվում արդեն բուն քաղաքում ու Ամրոցում: Կարսում գտնվող զինվորական շտաբը ժամը 4-ին բարձրացնում է սպիտակ դրոշ: Գերի է ընկնում 3 գեներալ՝ ավտովթարից ուտքը կոտրած Դ. Բեկ-Փիրումյանն իր ամբողջ շտաբով՝ սպայակույտով, Կարսի ճակատի ընդհանուր շտաբի ժամանակավոր պետ Ալ. Վեքիլյանը, նախկին զիննախարար Քրիստափոր (Խաչատուր) Արարատյանը (1876–1937), Հովհաննես (Իվան) Ղազարյանը: Գերի ընկածների թվում են եղել Կարսի ամրոցի պարետ, բուլղար Բաբաջանովը (ի դեպ, բերդի հանձնումից հետո նա թուրք հրամանատարությանը ժրաջանորեն ցույց էր տալիս ամրոցի ամրությունները, ստորգետնյա թունելներն ու գաղտ-

---

¹ Ալեքսանդրյան Ա., *Կարս. 1920–21*, Եր., 1986, էջ 33–35:

նարանները), Վ. Տեր-Առաքելյանը, ևս մի քանի գնդապետներ: Գերի են հանձնվում գնդապետ Ալ. Շահբուդաղյանն՝ իր հրամանատարական կազմով և դասալիք 5-րդ գունդն ամբողջությամբ¹, Ալեքսանդրապոլի զորախմբի բարձրաստիճան զինվորականներ ու սպաներ, Կարսի բերդապահ գնդի մի գումարտակ, բերդի հրանոթային զորամասը, տարբեր գնդերից դասալիքներ և այլոք, ընդհանուր հաշվով՝ մոտ 100 գեներալ, բարձրաստիճան հրամանատար ու սպա և մոտ 3000 զինվոր, 7000-ի չափ խաղաղ բնակչություն²: Ըստ Բ. Կարաբեքիրի Կարսում գերի է ընկել 3 զորավար, 6 գնդապետ, 12 փոխգնդապետ, 100-ից ավելի սպա ու ենթասպա և 2000 ավելի զինվոր՝ հատուկ հիշատակելով «Երևելի» գեներալներ՝ Դ. Բեկ-Փիրումովի, Հ. Ղազարյանի, Վեքիլովի (խոսքը գնդ. Ալ. Վեքիլյանի մասին է) և պաշտպանության նախկին նախարար գեն. Քր. Արարատյանի անունները³: Ըստ նախկին պատգամավոր Խ. Պապայանի, գերվել է 2000-ից ավելի զինվոր, 105 սպա, գեներալներ և նախարարներ⁴:

Գերության մեջ հայտնվածների թվում են եղել նաև հատուկ առաքելությամբ Կարս գործողված երկու նախարարներ Ս. Վրացյանից և Արտ. Բաբայանից վերջինը⁵, ինչպես նաև քաղաքում աշխա-

---

¹ Իսպանիայի քաղաքացիական կռիվներից անուն հանած, իր դասալքությամբ աչքի ընկած 5-րդ շարասյունը հանդիսացող և իրականում էլ նույն զուգահիսպությամբ հայկական բանակի հետևակային թիվ 5-րդ գունդը, որն իր ամբողջ կազմով գերի է ընկնում Կարսում: Կարսի անկման կապակցությամբ հուշագիրը նշում էր, որ հայ զինվորների դավաճանության օջախներից էր Ալեքսանդրապոլի 5-րդ գունդը (տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 24 դեկտեմբերի 1920 թ.):

² Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 509, Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 240, *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 84:

³ Տե՛ս Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 փետրվարի 1921 թ.:

⁵ Ինչ վերաբերում է Երկրագործության նախարար Ս. Վրացյանին, ապա նա, դեռ քաղաքի անկումից մեկ շաբաթ առաջ, հետ էր կանչվել Երևան՝ կառա-

տող կառավարչական ոլորտի մոտ 100 աշխատող, այդ թվում, նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի օգնական (փոխքաղաքապետ) Գ. Չալխուշյանը, Կարսի քաղաքագլուխ Համազասպ Նոիրադյանը¹ պոետ Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» պոեմական վեպի գլխավոր հերոսի՝ «Մագութի Համոյի» կերպարի մարմնավորողը, որին թուրքերը կախաղան են հանում², բժիշկ Կարապետ Ղազանջյանը³, Կարսի քաղաքային ինքնավարության նախագահ, իրավաբան Մարգարյանը, շրջանային դատարանի նախագահ Համբարձում Մելքումյանը,

---

վարության աշխատանքներին մասնակցելու համար (Տե՛ս Սասունի Կ., Հայ-թրքական պայրերագմը (1920-ին), էջ 139):

¹ Խոսքը միաժամանակ «Լույս» նախարկությունաբերական ընկերության Կարսի գրասենյակի կառավարիչ Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի մասին է, որին, նավթի հետ գործ ունենալու պատճառով, նաիրյան այդ քաղաքում անվանել են «Մագութի Համո»: Նա միաժամանակ հանդիսացել է ՀՅԴ ԿԿ-ի Կարսի կոմիտեի ղեկավարը: Վեպի կենտրոնական դեմքը և գլխավոր հերոսը Մագութի Համոն է, ով, ըստ էության, մարմնավորում էր ՀՅԴ-ն ու դաշնակցական կառավարությունը, հայի դիմադրական ու պայքարի ոգին և ուժը: Նկատենք, որ Չարենցը համակրել է իր հերոսին և նա դիտվել է որպես ազգային նկարագիր ու «ուղեղ» ունեցող դրական կերպար, ինչը խորհրդային ժամանակաշրջանում կեղծելով վեպի բովանդակությունը՝ ներկայացվել է իբրև բացասական կերպար:

² Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Չիլինգարյան-Նոիրադյան Ն., Ո՛վ է Մագութի Համոն: Ցավով և հարգանքով հիշատակման է արժանի այն փաստը, որ 1918 թ. թուրքական 1-ին արշավանքի ժամանակ, Կարսի ապրիլի 12-ի պաշտպանության փորձի ընթացքում, Մագութի մոտ հերոսի մահով է ընկել նույն քաղաքագլխի որդին՝ ուսանող կամավորական Գևորգ Նոիրադյանը (տե՛ս Վրացյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 117):

³ Ք. Կարաբեքիրի և թուրքերի վրեժխնդրության գլխավոր թիրախը համարվում էր Դաշնակցություն կուսակցությունը, գրեթե անխտիր նրա բոլոր ներկայացուցիչները: Հուշագիր Վահե Արծրունին պատմում է, որ թուրքերը, դեռ Կարս չմտած, շատ լավ տեղեկություններ ունեին հայ պետական ու հասարակական գործիչների մասին, և առաջին իսկ ձերբակալվողները նրանք դարձան: Օրինակ, Կարաբեքիրը խորամանկությամբ կարողանում է որսալ հայտնի շատ գործիչների, առաջին հերթին՝ դաշնակցականների՝ Կարսի քաղաքագլուխ Համազասպ Նոիրադյանին, Կարսի ՀՅԴ ԿԿ-ի նախագահ կամ քարտուղար, բժիշկ Կ. Ղազանջյանին: Մի երկու շաբաթ անց՝ Կ. Ղազանջյանը ևս զոհ գնաց Կարաբեքիրի ճանկերին: Եվ այսպես՝ քանի-քանի հարյուրյակներ...

Գ. եպիսկոպոս Հովսեփյանը, հասարակական գործիչներ, հազարավոր զինվորներ և շատ ուրիշներ: Ինչ վերաբերում է հոկտեմբերի 30-ի Կարսի գրավման գործողության ընթացքում հայ զինվորականության կորստի մասին, ապա Վ. Արծրունու հայտնած մոտավոր տվյալներով, Կարսի գրավման գործողության ընթացքում, սպանվել է 20–25 սպա և 1000–1500-ի չափ զինվոր¹:

Իր «մանկության քաղաք» Կարսի անկումը գեղարվեստորեն պատկերող Ե. Չարենցը «Երկիր Նաիրի» վեպում նկարագրած հերոսներից մեկի՝ Հաջի Մանուկոֆ Օնիկ Էֆենդու խոսքերով դատապարտում էր այդ օրերի «ազգային դավաճանությունը»՝ այդ «անվարտիք շների»՝ «մոսկովներում փչացած» ու Բաքվում հատուկ դաստիարակություն ստացած բոլշևիկ Կարո Դարայանի, «պսակի չարժանացած», «դարմանի տակ ջուր», ծամը կտրած «օրիորդ» Սաթոյի, պարոն Մարութե Դրաստամատյանի և էլի մի քանի նման արարածների իրականացրած քայքայիչ գործունեությունը և, հատկապես, գրավյալ տարածքները հսկելու գնացած Մազութի Համոյի բացակայության ժամանակ թշնամու դեմ կռվող Կարսի կայազորի հայ զինվորների մեջ դասալքության քարոզչությունը²: Նաիրյան բանաստեղծը Կարսի ամրոցի մասին դառնաթախիժ կսկիծով գրում է. «Անառիկ է այդ բերդը-ամենքն այդ գիտեն.- և դավաճանություն է, նենգ, ստոր, նաիրյան դավաճանություն է այդ բերդը հանձնել եկվոր սրիկաներին»³: Կնշանակի, գրողը նույնպես կասկած չի ունեցել, որ իր հայրենի Կարս քաղաք-ամրոցը դավաճանությամբ է հանձնվել եկվոր, «Հավիտենական ոսոխ» թուրքին:

Մյուս կողմից, պատմագեղարվեստական հենքով անդրադառնալով Կարսի անկման պատճառներին ու հանգամանքներին, Ե.

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 240:

² Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, 2012, էջ 179, նաև՝ Մուրադյան Ս., *Եղիշե Չարենց-120* (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2017, թիվ 2 (205), էջ 23:

³ Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, 2012, էջ 12 և 180:

Չարենցը մեղադրական խոսք է ուղղում իր վեպի գլխավոր հերոսին՝ Մազուրի Համոյին, այն բանի համար, որ նա մինչ անկումը չպետք է թողներ քաղաքը և մեկներ **գրավված վայրեր** (մեր կարծիքով, կարելի է ենթադրել՝ Արևմտյան Հայաստան՝ Ա.Հ.), իսկ երբ վերադարձավ՝ քաղաքն արդեն ընկել էր¹։ Չարենցի դիտարկմամբ՝ Կարսի անկման առաջին պատճառն եղել է այն, որ Մ. Համոն չպետք է բացակայեր քաղաքից։ Այս կապակցությամբ կարող է հարց ծագել, թե սա ինչ է նշանակում։ Մեր կարծիքով, փոխաբերական իմաստով միգուցե, հանձին կառավարող ՀՅԴ-ի, չպետք է ձգտեինք ու հավակնեինք Մեծ Նաիրիին (Մեծ Հայաստանին) և, գուցե, բավարարվեինք եղածը պաշտպանելով։ Բայց, միաժամանակ, վեպում շատ հաճախ է խոսվում Ավետյաց երկրի, վեց վիլայեթներով Նաիրիի մասին։ Այնպես որ, դժվար է միանշանակ հասկանալ գրողին, թե ինչ է նշանակում Մ. Համոյի քաղաքից բացակայելու սխալ քայլը։

Մեկ այլ դրվագում, Կարսի անկման ողբերգականությունը իրադարձության կապակցությամբ դեպքերին ու իրադարձություններին ականատես ու հոգեկան մեծ տագնապ ու ապրումներ ունեցած բանաստեղծը գեղարվեստորեն պատկերում է «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության մեջ՝ քաղաքի հրապարակում դասալիքների համար կանգնեցված է կախաղանը՝ «մի պիրկ պարան ու երկնուղեշ փայտեր երկու»։ Բայց, Չարենցը հայրենիքի անկման վտանգը խորհրդանշող այդ կախաղանին չի ցանկացել որևէ զոհ՝ բացի իրենից։ Իսկ վերջում, իր մահվան գնով բանաստեղծական լավատեսություն է ներշնչում, որ գան կարմիր, պայծառ օրեր։

«Թող ո՛չ մի զոհ չպահանջվի ինձե՛ից բացի,

Ուրիշ ոտքեր կախաղանին թող մուտ չգան,

Եվ թող տեսնեն ի՛մ աչքերի մեջ կախվածի,

Իմ բո՛րբ երկիր, լուսապսակ քո ապագան»²։

---

¹ Տե՛ս Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, 2012, 184-185։

² Չարենց Ե., *Պոեմներ, բանաստեղծություններ*, էջ 307։

Կրկին փաստենք, որ, ըստ հուշագիր Վ. Արծրունու, Կարսի գործողության ընթացքում սպանվել և վիրավորվել է հայկական բանակի մոտ 20–25 սպա և 1000–1500 զինվոր, մոտ 2000 խաղաղ բնակիչ¹: Ալ. Խատիսյանի տեղեկացմամբ, քաղաքում սպանվել է շուրջ 3500 մարդ²: Ինչ վերաբերում է քաղաքի գրավումից հետո այնտեղ մնացած խաղաղ բնակչությանը, ապա նրանց թիվը հաշվվում է մոտ 7000 հոգի:

Քաղաքի գրավումից հետո, թուրքական սովորույթի համաձայն, 3 օր ու գիշեր թույլատրվել է թուրք զինվորականությանը, քուրդ բաշիբոզուկներին ու խուժանին՝ իրականացնելու ամենաանմարդկային գազանություններ քաղաքում մնացած խաղաղ բնակչության հանդեպ՝ առաջին հերթին հայերի: Նրանք առանց սեռի ու տարիքային խտրականության մորթոտում, զանգվածային բռնաբարությունների, տանջանքների էին ենթարկում մարդկանց, կողուպտում նրանց ունեցվածքը և այլն, չնայած, քաղաքը հանձնվել էր գրեթե առանց կռվի: Կարսի անկման ականատես, ազգությամբ ռուս ներկայացող փոխգնդապետ Իրակլի (<երակլ) Կոնստանտինի Թումանովն (1891–1947) իր հուշերում նկարագրում է ամրոցի աղետալի անկման և քաղաք ներխուժած թուրքերի ու քրդերի կողմից մղձավանջային երեք օրերում նրանց անմարդկային վայրագությունների մասին, որի համար, ըստ նրա, ամբողջական հատորներ կպահանջվի³: «Որքան էլ որ ես գրեմ,- շարունակում է ռուս փոխգնդապետ Ի. Թումանովը,- ես ի վիճակի չեմ մեկ հոդվածում նկարագրել այն հանցագործությունները, որոնք ընկած են այդ վայրենի ժողովրդի ու նրա բանակի վրա»: «Ես զգացի,- այնուհետև շարունակում է նա,-որ

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 240:

² Տե՛ս Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 279:

³ «Воспоминания И. Туманова о падении Карса» (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2016, թիվ 2 (202), էջ 224:

յորաքանչյուր թուրքի մեջ, ինչ ռանգի ու դիրքի էլ որ լինի, նստած է՝ սկզբում գազանը, իսկ հետո մարդը»¹:

Համաձայն քահանա Ստամբուլցյանի հիշատակած տվյալների՝ Կարսի անկումից հետո նրա փողոցներից, տներից, ամրություններից, ձորից, կայարանից և այլ վայրերից հավաքված դիակների թիվը գերազանցել է 6000-ը, ավելի ստույգ՝ 6348²: Սակայն, մեր կարծիքով, դա չափազանցություն է:

Կարսի գրավման թուրքական գործողության ժամանակ հայ զինվորների կորուստը կարելի է հաշվել 500 զինվոր, իսկ խաղաղ բնակչությանը՝ մոտ 3,5 հազար: Ինչպես նկատում ենք, կորուստների վերաբերյալ տվյալները հակասական են:

Հաջորդ օրը, երբ Երևան են հասել Կարսի անկման ականատեսները, Ալ. Խատիսյանի փոխանցմամբ, «թուրքերը քաղաք էին մտել գրեթե առանց գնդակ արձակելու»³: Իհարկե, ռազմաճակատային գործողություններից հեռու և միայն ուրիշների ասածների վրա հիմնված՝ նախկին վարչապետի պնդումը այնքան էլ վստահություն չի ներշնչում: Նախկին նախարար Արտ. Բաբայանը ցավով արձանագրում է. «Կորցրեցի՛նք Կարսը, նրա հետ միասին մեր անկախությունը եւ հայրենիքը»⁴: Փաստավավերագիր նյութերը հիմք են տալիս համաձայնվելու նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի արտահայտած այն մտքին, որ, իրոք, «Կարսն ընկավ, բայց ոչ նվաճվեց», քանզի այն գրավվեց, ըստ էության, առանց լուրջ կռվի, և թուրքը Կարս մտավ «ոչ որպես հաղթող»⁵:

Հայ հասարակական-քաղաքական ու գիտական մտքի ճանաչված դեմքերից Դավիթ Անանունը Կարսի անկման առնչությամբ

---

¹ «Воспоминания И. Туманова о падении Карса» (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2016, թիվ 2 (202), էջ 225:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 3, գ. 42, թ. 78-79:

³ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 279:

⁴ Բաբայեան Արտ., Կարսի անկումը (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 63):

⁵ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 512:

ցավով գրում է. «Կարսը ընկավ ոչ թե թուրքի թվական ու տեխնիկական գերազանցության շնորհիվ: Ո՛չ: Կարսը ընկավ, որովհետև թուրքը մեզ գերազանցեց իր ոգու կորովով, իր ցեղային շաղկապի ամրությամբ»¹: Իրոք, խոսքն այն ոգու մասին է, ինչի մասին Նախորդիվ ակնարկվել է, որը պակասում էր այն ժամանակվա հայ զինվորի ու հանրության մեջ: Մեծն Գ. Նժդեհը, տալով հայ ժողովրդին պատուհասած թուրք-հայկական պատերազմի, թերևս, ամենամեծ աղետի՝ Կարսի անկման գնահատականը, գրում է. «Կարսի ամոթը Հ. Հանրապետական կառավարությանը չի միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդին: Չափվում են, բախվում բանակները, բայց հաղթում կամ պարտվում են ազգերը, ցեղերը: Կարսի պատերի տակ պարտվողը հայ զինվորն ու զորավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայությունը, հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջության մեջ, անարի, անմշակ հոգին»²:

Եթե քննում ու գնահատում ենք Կարսի անկման ճակատագրական օրը ամրոցի շուրջ ռազմաօպերատիվ իրադրությունը և հայկական զինուժի տեղակայումը, ապա տեսնում ենք, որ Կարսի պաշտպանության պատասխանատու գեներալ Հ. Հովսեփյանն իր շտաբով գտնվելիս է եղել Նոր Տրոիցկոյե գյուղում: Իրականում ստացվել է այնպես, որ Սեպուհն իր բրիգադայով, Ղորղանյանն՝ իր հեծելազորով, Միրիմանյանն՝ իր 4-րդ գնդով, Տիգրան Բաղդասարյանը և մյուս զորամիավորումների հրամանատարները փաստորեն անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել Կարսի ամրոցի պաշտպանությանը, թեև պետք է նշել, որ Սեպուհն ու Ղորղանյանը պահել են հայ-թուրքական ռազմաճակատի աջ թևը: Կարսի անկման գույժը, փաստորեն, անսպասելի է եղել նրանց համար: Խոսակցություն է ընթացել հակահարձակման և Կարսի ամրոցը վերագրավման մասին, բայց հրաժարվել են այդ մտադրությունից, որից հետո Հովսեփյանի,

¹ Անանուն Դ., *Կարսի անկումը* (տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», Եր., 1920, թիվ 21:

² Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 56:

Միրիմանյանի գինուծի հիմնական անելիքը դառնում է նահանջի կազմակերպումը և գաղթականությանը անվտանգ տեղափոխելը թիկունք: Արդյունքում, Կարսի անկումից հետո հայկական զորքի մի մասը անձնատուր է լինում, իսկ ավելի մեծ հատվածը, կազմալուծ ու հուսահատ վիճակում, նահանջում է դեպի հայաբնակ Փարգիթ կամ Պարկետ գյուղ: Կ. Սասունու տեղեկացմամբ, Կարսի անկումից հետո հայկական գինուծի մեծագույն մասը (մոտ 10000 հոգի) նահանջում է Ղըզըլ-Չախչախ, Ալեքսանդրապոլից 18 կմ հեռավորության վրա¹:

Կարսի անկման կապակցությամբ հարց կարող է ծագել, թե այդ գործողության ընթացքում որքան է եղել իրար դիմակայող գինուծերի քանակական հարաբերակցությունը: Սեպուհի օրագրողի տեղեկացմամբ, որը, մեր կարծիքով, չափազանցություն է, Կարսի աղետից առաջ հայկական բանակն ունեցել է շուրջ 47 հազար զինվոր, ամրոցում տեղակայված են եղել 300 թնդանոթ, որոնցից իբրև միայն 2-ը տասը վայրկյանի չափ կրակ են բացել ու լռել: Թուրքական բանակը, որ շուրջ 7800 զինվոր ուներ, ամրոցի գրավումով 11000 գերիներ են վերցնում²: Ակներև է, որ ներկայացված թվային համեմատությունը միտումնավոր և խիստ կասկածելի է: Հավանաբար, օրագրողը նպատակ է հետապնդել ցույց տալու Սեպուհի հետ հակամարտ հարաբերությունների մեջ գտնվող Կարսի պաշտպանության հրամանատարների անզորությունը:

Այսպիսով, թուրք-հայկական պատերազմի բարձրակետը հանդիսացավ **Հոկտեմբերի 30-ը**, երբ առանց լուրջ դիմադրության, մի քանի ժամվա ընթացքում Կարսի անառիկ համարվող ամրոցն ու քաղաքը հանձնվեց թշնամուն, ինչն էլ գործնականում կանխորոշեց պատերազմի ելքը: Կարսի անփառունակ անկման կապակցությամբ, դեպքերին ականատես, մեծ հայրենասեր Գ. արք. Հովսեփ-

¹ Տե՛ս Ներսիսյան Ա., *Կարո Սասունի*, Եր., 2004, էջ 211:

² Տե՛ս Ազադ, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 7:

յանն իր հուշ-օրագրում ցավով գրում էր. «Ազգերի պատմության մեջ դժվար է գտնել այնպիսի խայտառակ պատմություն, ինչպիսին մերն էր այդ օրերին»¹:

Եթե պատասխան տանք հարցին, թե եղել է, արդյո՞ք, Կարսի պաշտպանություն, ապա բերված փաստական տվյալների, նյութերի, վկայությունների հիման վրա կարելի է արձանագրել, որ եղել է դիմադրության որոշակի փորձ, սակայն այն ընթացել է հատվածական, անփույթ ու անկազմակերպ, ինչն էլ հանգեցրել է Հայոց պատմական խորհրդանիշներից մեկի՝ Կարսի կորստին:

4. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱՄՐՈՑԻ ԳՐԱՎՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ: ՊԱՐՏՎՈՂ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀՈԳԵՎԻՃԱԿԸ

ՀՀ ամենամեծ բերդաքաղաքի անկումը, հիրավի, անդառնալի վիթխարի աղետ էր: Հսկայական են դրա քաղաքական, մարդկային, նյութական ու հոգևոր կորուստները:

Նախ, ակնարկային կարգով արձանագրենք, որ Կարսի գրավումից հետո թուրքական գլխավոր ուժերը Ք. Կարաբեքիրի հրահանգով առաջին մի քանի օրերին զբաղված էին ամրոցի մարտական հենակետերը զբաղեցնելով, իսկ մյուսները՝ հին ու միջնադարյան բարբարոս ցեղերին բնորոշ՝ քաղաքի ջարդ, թալան-կողոպուտով, որի գլխավոր դերակատարներից կարելի է առանձնացնել քաղաքական ու պետական որևէ իդեալ չունեցող, թուրք իշխանությունների ձեռքին մշտապես գործիք դարձած քրդերին: Պատահական չէ, որ ներկայումս աշխարհում 40 մլն.-ի հասնող քրդերը մինչ օրս չունեն ինքնուրույն պետություն: Կարելի է ասել, որ ինչպես թուրք-հայկական 1918 թ. առաջին, այնպես էլ 1920 թ. երկրորդ պատերազմում քուրդ անկանոն հրոսակ-ավազակախմբերը գործուն օգ-

---

¹ Ոգուն չապավինելու արդյունքը, տե՛ս Գ. արք. Հովսեփյանցի հուշագրությունը և փաստաթղթեր, Եր., 2002, էջ 41:

նություն ցույց տվեցին թուրքերին, որոնց ընթացքում նախապատվություն էր տարվում կոտորածներին, թալանին ու ավերածություններին:

Լ.ռաջինը Կարս ներխուժել են քուրդ հեծյալները, հասկանալի է, թե ինչու առաջինը, բնական է նրանց բնորոշ կողոպուտի համար: Սակայն, դա ամեննին էլ չի նշանակում, թե թուրքերը հայերի հանդեպ չղել են ավելի հանդուրժող և մեղմ են վերաբերվել: Այն, ինչ կատարում էին քուրդ ավազակախմբերը, դրանք կատարվում էին թուրք զորահրամանատարության գիտությամբ ու թողտվությամբ: Թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում, բոլոր ճակատներում քրդերը միանշանակ ծառայել են թուրքերին և դժվար է, առհասարակ, խոսել հայ-քրդական համագործակցության մասին: Մեր անձնական կարծիքն է, որ քրդերի հետ մեր դարավոր հարևանության փորձը ցույց է տալիս, որ հնարավոր չէ, նույնը կարելի է ասել ներկայիս աշխարհաքաղաքական կտրվածքով, վստահություններ չնշող դաշինք կազմել քրդերի հետ, թեև բանակցային ու համագործակցության փորձեր արվել են: Քրդերի ազգային-պետական ինքնակազմակերպվածության տեսակետից պատահական չպետք է համարել, որ անգամ ներկայումս աշխարհում ավելի քան 40 մլն.-ի հասնող քրդերը չեն հանգել այդ ինքնագիտակցությանը և չունեն ինքնուրույն պետականություն:

Ըամանակին Թուրքիան կարողացել է հեշտությամբ պառակտումներ մտցնել իր կայսրության ճնշված ազգ-ազգությունների մեջ, հատկապես, քրդական հատվածի՝ հաշվի առնելով նրանց թույլ զարգացած ազգային ինքնագիտակցությունը, իրենց ցեղապետերի հետ միասին տոհմացեղային աշիրեթական, կլանային ոչ բարձր քաղաքական-գաղափարական մտածելակերպը. իրականում քաղաքական իդեալ չունենալը, Հայոց Մեծ եղեռնի շրջանում նրանց շատ ցեղապետերի՝ թուրքական իշխանությունների ձեռքին գործիք դառնալը, մասնակցությունը հայկական ջարդերին նաև ավանդաբար ժառանգված թալան-կողոպուտի, ավերածությունների, զանազան

անմարդկային բռնությունների հակվածությունը և այլն:

Ռուս սպա հուշագիրը խոսում է Կարս մտած քուրդ հեծյալների իրականացրած զանգվածային բռնությունների, խաղաղ բնակչության գնդակահարությունների մասին: Կարսի գրավումից հետո, կարելի է ասել, որ գործել է անցյալից բարբարոս ցեղերին բնորոշ ու ավանդույթ դարձած սովորույթը՝ երեք օրուգիշեր անիշխանությունը, թալան-կողոպուտը, զանգվածային բռնություն-սպանությունները և այլն: Կարսում բռնություններից փրկվել են միայն նրանք, ովքեր կարողացել են պատսպարվել ամերիկյան որբատներում և արտասահմանյան օգնության ու բարեգործական միություններում:

Մասնավորապես, անվնաս են մնացել միջազգային, ամերիկյան դրոշի ներքո գործող՝ Ամերիկյան նպաստամատույցի և Հայաստանի պետական որբանոցները, որոնք որբերով, ամերիկացի պաշտոնյաներով ու ծառայող այլ աշխատակիցներով հաշվվել են մոտ 8500 շունչ¹: Բայց, Կարսի գրավումից հետո, թուրք-քրդական խուժանը կողոպուտի է ենթարկում նաև Ամերիկյան նպաստամատույցի շտեմարաններն ու մթերանոց-պահեստները: Ի դեպ, Կարսի իրադարձությունների ականատես Ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակից և իր՝ հուշագրությամբ մեզ արդեն հանրածանոթ Վահե Արծրունին նշում է, որ Կարսի անկումից հետո մոտ 2,5 ամիս ինքը, ամերիկյան քաղաքացու անվան տակ, շարունակել է մնալ Կարսում, մինչև 1921 թ. հունվարի 13-ը, երբ հաջողել է փախչել, և իրագել է քաղաքի վիճակին ու տեղի ունեցած գրեթե բոլոր անցուդարձերին: Նա պատմում է Կարսի ամրությունների պետ, բուլղարացի գնդապետ Բաբաջանովի, ամրոցի ճարտարապետ Ղամբարյանի, երկրաչափ Մոճակյանի կողմից թուրքերին ամրոցի գաղտնիքներին ծանոթացնելու և գաղտնարանները ցույց տալու մասին, նաև 6–8 երիտասարդ հայի՝ թուրքական «կոմունիզմ» կառուցող բուլշևիկների, ովքեր «Էնվերի գլխարկը» դրած ամբողջ օրը շրջել և ամենազազրե-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 243:

լի դավաճանական մատնություններ արել քաղաքում դեռևս այսուայնտեղ թաքնված ու ծալտված հայերի ու հայուհիների մասին¹: Առանձնապես մեծ նվաստացումների էին ենթարկվում Կարսում մնացած և հարճերի վերածված հայ կանայք ու օրիորդները:

Կարսի անկումից և պատերազմի ավարտից հետո մի քանի հազար գերեվարված զինվորականներ և երիտասարդ աշխատունակ ուժեր, ձմռան դաժան ցրտի պայմաններում, կիսամերկ քվեցին դեպի Էրզրում՝ տաժանակիր աշխատանքի: Այդ կապակցությամբ, հուշագիր Վ. Արծրունին գրում է. «Կարսէն մինչեւ Կարին ձգուող ճամբան գերեզմանոց մը դարձաւ պարզապէս»²: Ողջ է մնում է մնում և հայրենիք վերադառնում նրանցից մոտ 700 հոգի³: Ինչպես արդեն ասվել է, այդ տարագրվածների շարքում է եղել նաև ՀՀ խնամատարության նախարար բժիշկ, Արտաշես Բաբայանը⁴: Նա

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 251–252:

² Նույն տեղում, էջ 249:

³ Ըստ Ա. Ահարոնյանի քաղաքական օրագրի՝ Թուրքիա է քվել մոտ 8000 հայ երիտասարդ և նրանցից հետ է վերադարձել միայն 700-ը (տե՛ս **Ահարոնեան Ա.**, *Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան, քաղաքական օրագիր*, Պոսթըն, 1943, էջ 143):

⁴ ՀՀ նախկին նախարար, թուքական գերության մեջ հայտնված բժիշկ **Արտաշես Բաբայան** (1886–1959), շուշեցի մորական կողմից նրա պապի որդիներն են եղել Սոցիալ-Դեմոկրատ (սպեցիֆիկ-մենշևիկներ) Ղազար և Նարիման Տեր-Ղազարյանները: Ա. Բաբայանը նախկինում եղել է Շուշիի ՀՅԴ «Ապառաժի» 'ԿԿ-ի անդամ, կամավորական շարժման ժամանակ ընդգրկված է եղել Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյան) 5-րդ կամավորական գնդում: ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր, խնամատարության և աշխատանքի նախարար: Թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ Ա. Վրացյանի հետ գործուղվել է Կարս՝ որպես կառավարության լիազոր: Բոլշևիկյան սադրանքների հետևանքով հայկական բանակը բարոյալքվելով, տեղի է ունենում Կարսի անկումը⁴: Կարսի անկման օրը՝ հոկտեմբերի 30-ին, նախարար Ա. Բաբայանը գերի է ընկնում տաճիկների ձեռքը և մեկ ամբողջ տարի արգելափակված մնալով Կարսում և Կարինում, 1921 թ. հոկտեմբերին ազատվելով գերությունից, մեկնում է Իրան, այնտեղ՝ Թավրիզում աշխատում որպես զինվորական բժիշկ «Փաիլավի» հիվանդանոցում, 1938 թ. Իրան մտած խորհրդային զորքերի կողմից ձերբակալվում է,

պատմում է, որ Կարսում, իր գերության 5-րդ օրը, իրենց են այցելել չորս հայ՝ մի քանի թուրք սպաների ուղեկցությամբ, զարդարված կարմիր լաթերով, որոնք շրջելով գերեվարվածների հանրալացարաններով՝ մատնում էին իրենց թշնամիներին, ցույց էին տալիս Կարսի պահեստների ու գաղտնարանների տեղերը և անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդում հայկական զորքի և երկրի վիճակի վերաբերյալ: Նրանք Կարսի հեղկոմի (կոմունիստ) անդամներն էին¹:

Կարսի անկումից հետո շրջակա վայրերից, ընդհուպ մինչև Արփաչայ ընկած գյուղերի հայության մեծագույն մասը գործնականում տեղահան եղավ, դարձավ փախստական, ենթարկվեց կոտորածի, սովի ու թշվառության: Կարսի անկման կապակցությամբ նոյեմբերի 1-ին ՀՀ կառավարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որում «մա՛հ կամ ազատությո՛ւն» օրվա կարգախոսով դիմում էր բանակին ու ժողովրդին՝ փորձության ժամին գենքը ձեռքին պաշտպան կանգնել Հայաստանի ազատությանը²:

Կարսյան աղետալի իրադարձությունների կապակցությամբ հարկ է նշել, որ արդյունավետությամբ աչքի չի ընկել նաև կառավարական հանձնաժողովը, որը ոչ միայն լավ չէր կողմնորոշվում ռազմական իրավիճակում, այլև թույլ չտվեց ժամանակին կազմակերպել տեղի խաղաղ բնակչության տարահանումը՝ նկատի առնելով, որ այդ հանգամանքը կարող էր վնասել զորքի բարոյահոգեբանական վիճակին ու մարտունակությանը: Այդ իսկ պատճառով, հոկտեմբերի 30-ի օրը, ինչպես արդեն ասվեց, Կարսից դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղին լցված էր գաղթականության հսկայական զանգվածներով, սայլերով, անասուններով, կահկարասիքով և այլն: Այդ

1945 թ. ազատվում է: Նա մահացել է 1959 թ.(տե՛ս «Յեղափոխական Լկպոմ», Հալեպ, Պէյրութ, 1960, Գ. շարք, թիւ 2 (26), էջ 40–43):

¹ Բաբալեան Արտ., *Մի տարի գերության մէջ* (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, թիւ 6, ապրիլ, էջ 57):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 257, թ. 1, «Յառաջ», Եր., 2 նոյեմբերի 1920 թ., «Հայաստանի ծայն», 3 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 170, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 326:

շարժընթացը կատարվում էր թշնամու սաստիկ հրետակոծությունների տարափի տակ: Քաղաքից դուրս եկող և խճուղով շարժվող քաղաքացիական բնակչության հետ էր նաև ցաքուցրիվ զինվորականությունը:

Լեւր ձեռքի տակ եղած վավերագիր հարուստ նյութերը ցույց են տալիս, որ ինչպես Կարսի գրավումից առաջ, առավել ևս դրանից հետո, զինվորականությունը և ժողովուրդը, կառավարության կամքին հակառակ, տրամադրված չեն եղել կռվելու, շարունակելու պատերազմը: Դրան հակառակ, ինչպես քանիցս փաստվել է, աննկարագրելի մեծ է եղել դասալքության երևույթը, որը դրսևորվել է ամենատարբեր ձևերով:

Լնշուշտ, պատերազմում հայկական բանակի անհաջողության գործում շատ մեծ դեր է խաղացել դասալքության գործոնը: Գեներալներ Մ. Սիլիկյանը և Հ. Հախվերդյանը գլխավոր հրամանատար Թ. Նազարբեկյանին հասցեագրած զեկուցագրում հայտնում էին, որ Կարսի տակ մեր կրած անհաջողության պատճառների շարքում առաջինը եղել է «նաիրյան խայտառակությունը»¹ դասալքությունը, «գնդերը երկու երրորդ մասով լի են համոզված դասալիքներով», «մեր զորքերը զորամասերից փախչում են և նույնիսկ չեն կատարում իրենց պետերի հրամանները»¹: Բացի Կարսի ճակատից, նման իրավիճակ է եղել նաև Շարուրի զորաջոկատում: Գեներալ Գ. Շելկովնիկովը գրել է, որ «Զինվորները բոլորովին չեն կռվում և ամբողջական վաշտերով փախուստի են դիմում»²: Նույնը նաև Ղազախ-Դիլիջան ճակատում:

Բավական չէ, որ զինվորականությունը բավարար մարտունակություն չի դրսևորել ու զգալի մասով դասալքել է, կուսակցական և պետական գործիչ Աշ. Հովհաննիսյանի բերած վկայագրերից տեղեկանում ենք, որ հատկապես Ալեքսանդրապոլի շրջանի հայ ազգաբ-

---

¹ Մատենադարան, Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244/14, վավ. 341, թ. 9:

² Նույն տեղում:

նակչությունը բարյացակամ էր տրամադրված թուրքերի հանդեպ: Այսպես, գինվորական շտաբի պետ Կոտուրսկին հաղորդում էր, թե «գյուղացիները թուրքերին ցույց են տալիս խուզարկու հեծելախմբերի տեղերը: Նույնը վկայում էր ռոտմիստր Մելիք-Ադամովը, հայտնելով, որ Ալեքսանդրապոլի շրջանի հայերը իրեն հանձնել են թուրքերի ձեռքը: Մեկ այլ հաղորդումից տեղեկանում ենք ավելի մեծ խայտառակության մասին Իլխիարի (Այգեբաց) և Փոքր Քյափասնակ (Հովիտ) գյուղերը պարզում են կարմիր դրոշակներ, իսկ հայ կանայք ճաշ են պատրաստում «բուլնիկ» թուրքերի համար¹:

«Ինչո՞ւ ընկավ Կարսը» վերտառությամբ հոդվածում Կարսի աղետի անմիջական ականատես մի հուշագիր պատմում է, որ բուլնիկյան քարոզիչ գործակալները կռիվներում հոգնած գինվորներին հավատացնում էին, թե թուրքերի հաղթանակը որևէ վտանգ չի ներկայացնում և որ նրանց գալով հայ գինվորների համար ավելի իմանալիս կանք կստեղծվի: Եվ, ըստ հուշագրի, նման քարոզչության հետևանքով, Կարսի պարիսպների տակ որևէ կռիվ չմղվեց²:

Անշուշտ, նշանակալի է եղել բուլնիկների քայքայիչ գործունեությունը հայկական բանակում ու հասարակության մեջ: Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթն իր 1920 թ. թղթակցություններից մեկում խոր հիասթափությամբ գրում էր Հայաստանում իշխանության գլուխ անցած բուլնիկների (համայնավարների) մասին, որ Շողովորդը դավաճանական քայլ էր համարում դրանց «կողմից սկսուած շարժումը, որ հայկթուրք կռիւին մէջ քայքայեց հայ բանակին դիմադրական կորովը ու նպաստեց թրքական յառաջխաղացման դէպի Հայաստան»³: Սակայն, ինչպես արդեն ասվել է, միայն բուլնիկյան քարոզչությունը չէր Հայաստանի պարտության պատճառը: Պարտության առանցքային պատճառներից էր խորհրդա-թուրքա-

---

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244/14, վավ. 341, թ. 9:

² Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 24 դեկտեմբերի 1920 թ.:

³ Նույն տեղում, (թիվ 640):

կան ներքին համաձայնությունը: Այդ մասին Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի գերագույն կոմիսար Բրիստոլը նոյեմբերի 30-ին անթաքույց հեռագրում էր պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին¹:

Մյուս կողմից, անժխտելի փաստ է, որ իր բարձրության վրա չի գտվել Հայաստանի բանակի հրամանատարությունը: Վավերագրերից ձեկում նշվում է, որ «սպաների մեծ մասը թույլ է և կռվում չի վայելում զինվորների վստահությունը, իսկ հրամանատարներն իրենց անշնորհք հրամաններով սպանել են զինվորների հավատը դեպի ղեկավարությունը»²: Հարց է ծագում ո՞վ էր մեղավոր: Իհարկե, առաջին հերթին պետության ղեկավարությունը, զինվորական նախարարությունը և բանակի հրամանատարությունն իր սպայակազմով:

Փաստական վավերագրերը և հուշագրությունները ցույց են տալիս, որ հիմնական կռվող ու թշնամուն դիմակայող, թերևս, միակ ուժը եղել են խմբապետական և դաշնակցական մարտական խմբերը (կամավորները):

Վերը բերված փաստական տվյալները բնավ չեն նշանակում, թե Հայաստանի պարտության պատճառը եղել են միայն բոլշևիկները: Կարսի անկման ու Հայաստանի պարտության պատճառները բազմաթիվ ու բազմաշերտ են: Դրանք պայմանավորված էին ներքին ու արտաքին բազում այլ հանգամանքներով և, առաջին հերթին, բոլշևիկների ու թուրքերի միջև գոյություն ունեցող համաձայնությամբ ու գործակցությամբ:

*
*   *
*

Կրկին արձանագրենք, որ ռուսական կամ որ այդ շրջանում նույն է՝ բոլշևիկյան կողմնորոշում ունեցող հայության մի զգալի հատվածում ձևավորվել էր չկռվելու վտանգավոր այն մտայնությունը

---

¹ *Геноцид армян*, т. 1, с. 591.

² Մատենադարան, Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244/14, վավ. 341, թ. 9:

կամ հոգեբանությունը, որ թեկուզ Կարսը, Ալեքսանդրապոլը կամ Սուրմալուն հանձնվի թուրքերին, միևնույն է, Կարմիր բանակը կռվով կամ նույնիսկ խաղաղ, քանի որ նա քեմալականների դաշնակիցն է, կվերականգնի Հայաստանի տարածքները առնվազը մինչև 1914 թ. նախապատերազմական սահմանը: Ժողովրդի մութ զանգվածը «յուսը կտրած էր Հայաստանէն և կուզէր, որ «Օրհնեալ Ռուսը» գար. մանաւանդ իր ականջէն վար կ'ըսէին Պոլշէվիքները, թէ ի զուր է որ պիտի կոռիք թուրքին հետ: Թուրքը որչափ ալ առաջ գայ, օրինյալ ռուսը «նրան ետ կը շարտի»¹:

«Ժողովուրդը համոզված էր,- գրում էր բուլնիկ Բ. Բորյանը,- որ թուրքերը եկել են Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ, որպեսզի տապալեն դաշնակցական կառավարությունը և Հայաստանի միջոցով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ»²: Իսկապես՝ թուրքերի հարձակումը կատարվել էր Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ: Այս նույն կապակցությամբ, թողցիկ հայացք ձգելով մեկ դար հետո մեր ժամանակներում Արցախի ձախողված պատերազմի հարցին, արդյո՞ք, հիմքեր կա՞ն պնդելու, թե այս պատերազմն էլ է տեղի ունեցել Ռուսաստանի (ՌԴ) գիտությամբ ու լուռ համաձայնությամբ: Առայժմ, ձեռնպահ մնալով, գտնում ենք, որ ժամանակը կհաստատի կամ կհերքի դրա իրական, ճշմարիտ պատասխանը:

Թուրքիայի դեմ պատերազմող արևելահայության մեջ ձևավորվել էր այն թյուր պատկերացումը, որ եթե թուրք-քեմալականները ռուսների (չկարևորելով, թե այդ ռուսը բուլնիկ է) դաշնակիցն են ուրեմն, նրանցից որևէ վտանգ չկա: Այստեղից էլ, թե՛ հայ զինվորականության և թե՛ հայ հանրության մեջ, մի տեսակ, դրական հայացք էր ձևավորվել կարմիր դրոշներով և աստղավոր փափախներով Հայաստան ներխուժած թուրք ասկյարների հանդեպ, մանավանդ, որ իրենց հերթին հայ բուլնիկներն էին քարոզ տանում, թե ռուս-

¹ Տէր-Յակոբեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 74:

² Борьян Б.А., *Армения, международная дипломатия и СССР*, часть 2, М.-Л., 1929, с. 136.

թուրք-բուլղարական ազատարար ուժերը գալիս են հայ ժողովրդին ազատելու դաշնակների լծից: Տարակույս չկա, որ քարոզչական այդ վարակը տարածվում էր նաև հայոց բանակում և մեծապես խթանում չկովելու և դասալքելու երևույթը: Բնականաբար, այս հոգեվիճակը պարտվողական տրամադրություն էր սերմանում հանրության ու նրա բաղկացուցիչ մասը կազմող զինվորականության մեջ:

Ավելի ուշ՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլը հանձնելուց հետո, հայ հանրության իր մաշկի վրա զգաց ու հասկացավ, որ ոչ մի նոր բան չկա. թուրքը մնում է թուրք: Դա հատկապես ցցուն կերևա ավելի ուշ Ալեքսանդրապոլի հետագա վեցամսյա ռազմակալման շրջանում՝ մինչև 1921 թ. ապրիլի 22-ը: Այստեղ կրկին հարց է ծագում, թե ինչպես կարելի էր թուրքին, թեկուզ ռուս բուլղարիկի հետ մերձեցած ու դաշնակցած, ազատարար ուժ համարել այն դեպքում, երբ մի քանի տարի առաջ՝ 1915–1916 թթ, այդ նույն թուրքերն իրենց կառավարության հրահանգով ու թողտվությամբ իրականացնում էին Հայոց Մեծ եղեռնը, և այդ նույն թուրքերն էին, որ 1918 թ. առաջին կեսին, ներխուժելով Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս, հիշեցնելով Շիրակի Ձիթհանքով գյուղի մարագներում թուրքերի ձեռքով այրված անմեղ զոհերին, հսկայական թվով արևելահայ խաղաղ բնակչություն կոտորեցին, և այդ նույն բանը նրանք կրկնեցին արդեն 1920 թ. արշավանքի ժամանակ:

5. ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԿԱԶՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐ ՈՒ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ

(Ներքին անհամերաշխություն, մարտական ծախսողումներ,
կոռուպցիոն երևույթներ և այլն)

*Ես բնավ համաձայն չեմ էն մարդկանց հետ, որոնք մեր
դժբախտությունների պատճառները մեզնից դուրս են որոնում»:*

Հովհ. Թումանյան

Մեր դիտարկմամբ, պատերազմի ավարտական փուլում Հայաստանի բանակի բարձր հրամանատարության ու սպայակազմի հայրենիքին ու պետականությանը նվիրվածության, մարտական գործողություններում ցուցաբերած ոչ միանշանակ ռազմակազմակերպական, հրամանատարական ու բարոյական նկարագիրը, ունակությունների ու վարքագծի դրսևորման տեսակետից, կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Նման բաժանում ենք կատարում այն իմաստով, որ մեր պատմագիտական ու հուշագրական գրականության մեջ ևս քննարկվելիք ու վիճահարույց հարցերից է, հատկապես, այդ պատերազմում ՀԲ բարձր հրամանատարության խաղացած բացասական դերակատարության ու ծախսողումների վերհանման, քննության ու գնահատման խնդիրը: Հավելել, որ բանակի հրամանատարներից շատերը պարզապես բավարար վստահություն չեն տաձել ընդհանրապես Հայոց անկախ պետականության, այդ թվում, հիմնական կառավարող Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության հանդեպ, ուստի, նրանց գոծունեությանը գնահատական տալիս հարկ է ցուցաբերել շերտավորված մոտեցում:

Առաջին խմբի մեջ կարելի է դասել բարձր զինվորական կրթություն ստացած, ռազմական արվեստին տիրապետող, պատերազմ վարելու փորձ ունեցող, մի խոսքով՝ արհեստավարժ, հին փորձառու գեներալների ու գնդապետների, ովքեր, ցավիք, տարբեր պատճառների ու հանգամանքների բերումով, այս պատերազմում չցուցաբե-

րեցին հրամանատարական բարձր որակներ, հայրենիքին ու պետությանը պատշաճ նվիրվածություն: Նրանցից ոմանք դրսևորեցին եսասիրության, հովանավորչության, ընչաքաղցության, պաշտոնական դիրքի չարաշահումների հակումներ, այսպես կոչված՝ կոռուպցիոն երևույթներ: Բանակի, հետևաբար նաև պետականության հիմքերը քանդող թալանի հակում կար ոչ միայն «մաուզերիստ» որակվածների, այլև բանակի հրամկազմի շրջանում, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում բանակի ընդհանուր կարգապահության և մարտունակության վրա: Ականատեսները նկարագրում են գինվորականության շրջանում տարածում գտած, այսպես կոչված, «թալանի» հակումը: Օրինակ, Վ. Արծրունին արձանագրում էր այն «հսկայական հօտերու առեւտուրը, որ Արդահանի վրայով կը կատարուէր հայ գինուորականներու կողմէ Վրաստանի ուղղությամբ, որ պարզ ըլլայ, թէ ինչո՞ւ մեր զօրքը չկոռւեցաւ, թէ ինչո՞ւ մեր ամենանպաստաւոր թուպէին իսկ մենք թոյլ տուինք, որ այնքան թանկ կերպով ձեռք բերուած անկախութիւնը յօդս ցնդէր»¹: Ինքնին հասկանալի է, որ երկրում ու բանակում առկա համանման նեգատիվ երևույթները ազդելու էին ԶՈՒ բարոյահոգեբանական վիճակի և մարտունակության վրա:

Այդ խմբի մեջ կարելի էր անվանապես ներառել ՀԲ հիմնական բարձր հրամանատարական կազմը, ըստ իրենց զբաղեցրած պաշտոնների և գինվորական տիտղոսների: Դրանց մեջ պայմանականորեն մտնում էին ՀԲ սպարապետ, գեն.-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանը, գեներալներ՝ Մ. Սիլիկյանը, Հ. Հախվերդյանը, Խ. (Քր.) Արարատյանը, Հ. Հովսեփյանը, Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Հ. Ղազարյանը, Դ. Խանկալամյանը, գնդապետներ՝ Ալ. Միրիմանյանը, Ալ. Վեքիլյան, Հ. Մազմանյանը, Ալ. Շահբուդաղյանը, Տ. Բաղդասարյանը և ուրիշներ: Իր հերթին, այս բարձր խմբին դասվող հրամկազմը, ըստ պատերազմում իր ցուցաբերած անձնական ու ծառայողական

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 30:

վարքագծի, կարելի է բաժանել ևս հետևյալ երկու ենթախմբի՝ ա) իր զինվորական երդմանը հավատարիմ զինծառայողներ, որի կատարյալ տիպար պետք է համարել Հայոց բանակի (ՀԲ) գլխավոր հրամանատար, սպարապետ **Թ. Նազարբեկյանին**, Կարս-Ալեքսանդրապոլի ռազմաճակատի հրամանատար գեն. **Մ. Սիլիկյանին** և բ) խումբ՝ ամբարտավան, ընչաքաղց, թալանով հարստանալու հակում ունեցող, պատերազմի պայմաններում զինվորական բարձր ու պատասխանատու պաշտոններ վարած գեներալներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել գեներալներ՝ **Հարություն (Արտեմ) Հովսեփյանին (Օսիպով)**, **Դանիել Բեկ-Փիրումյանին (Փիրումով)** և մյուսների:

Այս ամենի մասին խոսվում է այն մտահոգությամբ, որ այդ երկույթը արդիական է նաև մեր ժամանակներում, քանզի 100 տարի անց մեր իրականության մեջ մենք կրկին տեսնում ենք նման բացասական դրսևորումներ ի հայտ եկան Արցախյան վերջին՝ 44-օրյա պատերազմի ընթացքում, միգուցե նաև դրանից առաջ: Բանակում առկա նման բացասական երևույթները պետք է որ նպաստեին պատերազմում բանակի ու հետևաբար երկրի պարտությանը, ինչպես որ դա եղավ մեզանում տեղի ունեցավ 1920 թ. և, կարծես թե նույնը կրկնվեց ուղիղ մեկ դար անց՝ 2020 թ: Իհարկե, Հայաստանի մեր ժամանակներում հայկական բանակի պարտությունը Արցախյան պատերազմում ավելի բազմաշերտ է՝ ներքին խնդիրներց զատ, եղել են արտաքին քաղաքական բնույթի բացթողումներ, կառավարող շրջանակների թույլ տված սխալներ ու ձախողումներ, որոնց կանդրադառնանք առաջիկայում:

*

* *

Սեփական ուժերով ու կարողություններով Հայաստանի քաղաքական ճակատագիրը տնօրինելու խնդրում Վահե Արծրունին նույնպես քաղաքական ու մարտունակության առումներով բարձր կարծիք չի հայտնում հայկական բանակի սպայության հայրենասիրա-

կան-բարոյական մղումների ու նվիրվածության մասին: Ըստ նրա, հայկական բանակը «փրցուած էր ռուսական բանակի հսկայ մարմնի զանազան մասերէն», «Հայ սպայութիւնը անծանօթ էր մեր երկրին, անծանօթ՝ մեր ժողովուրդի հոգեբանութեանը, խորթ՝ անոր դարաւոր թոփշներուն եւ գրեթէ զուրկ՝ պետական վճիտ ըմբռնումէ: Անոր համար նոր (հայաստանյան՝ Ա.Հ.) միջավայրը չունէր հրապոյր, ո՛չ ալ ներշնչում: Այս պատճառով էր, որ ինչպէս մեր բանակը, նմանապէս մեր սպայութիւնը մինչև վերջ մնաց թուով բարձր, բայց ո՛չ որակով: Այսպէս էր, որ յաճախ Սեպուհ մը եւ կամ Դրօ մը ւաւելի մեծ արժէք կը ներկայացնէր թէ՛ ռազմադաշտին վրայ եւ թէ՛ թիկունքում, քան թէ համալսարանաւարտ, բարձրաստիճան եւ հռչակ հանած յայտնի զինուորական մը»¹: Հայկական բանակին քաջածանօթ նույն հուշագրի վկայությամբ, օտար միջավայրում ապրած ու կրթություն ստացած «Հայ սպայութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը անծանօթ էր իր մայրենի լեզուին»²: Բանակում խոսում էին տարբեր լեզուներով, չկար կարող և հեղինակավոր հրամանատարություն, պակասում էր ազգային ոգին, ազգային պատվախնդրությունը, նորակազմ ազգային պետականությունը պաշտպանելու գիտակցությունը և այլն:

Այս նույն իմաստով դարձյալ հիշատակման արժանի է Ե. Չաբենցի ստեղծագործություններում նկարագրված բանակի հրամանատարական շտաբում իշխող ռուսաց լեզվի ու վարքութարքի դիպուկ նկարագրությունը: Տեղին է բերել «Խմբապետ Շավարշը» պոեմից մի քառատող՝ ազգային լեզուն ու ազգային ոգին մոռացության մատնող բանակի սպայակոյտի պճնված ու ազգային նկարագրի պակաս ունեցող հայազգի նման գեներալների ու սպաների հասցեին:

ունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 32:
ում, էջ 376:

«Ռուսահայ սպաներ են իշխում այնտեղ,
Ռուսացած սպաները:- Օսլայած տղերք,
Ձեռքերին՝ ձեռնոցներ, դեմքերին՝ պուդրա:
Ո՛չ գենք են տեսել, ո՛չ կոխվ...»¹:

Անշուշտ, օտար միջավայրում կրթված ու մասնագիտորեն պատրաստված Հայաստանի բանակի բարձր հրամկազմի շարքերում կարելի է տեսնել հայրենիքին նվիրվածության, **ազգային** (էթնիկ) **ոգու** և **ինքնագիտակցության** պակաս: Ազգային ոգին կարող է արտահայտվել գինվորականի դրսևորած ազգային, հայրենասիրական մղումների ձևով: Ժողովրդի ազգային ոգին մեծապես կարող է դրսևորվել իր գինվորականի վարքագծում, ազգային հայրենասիրական մղումներում, մարտական գործողություններում, անձնական կյանքը վտանգելու պատրաստականությամբ և այլն: Ինչ խոսք, գինվորականին ազգային-հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու գործում կարևորվում է ազգայինի՝ մայրենի լեզվի, նաև պատմության ու մշակույթի դերը, որոնց նպատակը ազգային ինքնագիտակցության ձևավորումն է: Եթե խնդիրը քննենք ու գնահատենք ժամանակակից հոգեվերլուծաբան Ա. Նալչաջյանի չափումներով, ապա նրա բնորոշմամբ՝ «**Էթնիկական ինքնագիտակցությունն ու էթնոսի լեզուն անխզելիորեն փոխկապակցված են** (ընդգծ.՝ Ա.Ն.)»²: Նման չափումների պարագայում, ռուսախոս հայազգի գեներալների վարքագիծը՝ հայրենիքին ու նրա անկախության նվիրվածության աստիճանը, մարտական ոգին, գործելակերպը, անգամ նիստուկացը և այլն, ցույց են տալիս, որ նրանց մոտ բավարար արմատացած չի եղել հայ էթնիկ ինքնագիտակցությունը, անգամ՝ բնագորը, համենայն դեպս, նրանցից շատերի մեջ առկա է եղել երկլեզվի (բիլինգվալի) մտայնություն ու հոգեբանություն:

Հայկական բանակում ազգային ոգու պակասի մասին է ծնուն-

---

¹ Չարենց Ե., *Ընտիր երկեր*, Եր., 1954, էջ 407:

² Նալչաջյան Ա., *Էթնիկական հոգեբանություն*, Եր., 2001, էջ 67:

դով շատախցի Վահե Արծրունու նկարագրությունը, որ ռուսահայ սպաները «Մեր Հայրենիք»-ի փոխարեն նախընտրում էին երգել ռուսական «Բոժե ցարյա խրանի» օրհներգը¹։ Այս ամենը մենք պատահական չենք հիշատակում։ Դա անհրաժեշտ հետևություն անելու և դասեր առնելու տեղիք պետք է տա ներկայիս բարդ քաղաքական ժամանակներում։

Ժամանակի իրադարձություններին ականատես ու մասնակից հեղինակների կարծիքներն ու տեսակետները բարձր հրամկազմի խաղացած բացասական, առանձին գորավարների հանցավոր անտարբերության ու անգործության մասին միանշանակ եղել են բացասական ու դատապարտող։ Մի խումբ նախկին բարձր պաշտոնյաների, այդ թվում, օրինակ, Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հուշերում մի շարք գորավարների՝ Դ. Բեկ-Փիրումյանի, Ա. Հովսեփյանի, Հ. Ղազարյանի, Ալ. Միրժմանյանի և մյուսների մասին տրված բնութագրումներն ու գնահատականները խիստ բացասական են։ Այդ գորավարների՝ հայրենիքին նվիրված չճառայելու վարքագծի մասին խոսվում էր դեռևս մինչև թուրք-հայկական պատերազմը։ Օրինակ, նման վարքագիծ դրսևորվել է դեռևս 1920 թ. բուլղարիկների Մայիսյան ապստամբության շրջանում և, նույնիսկ, ավելի վաղ։

Ստացվել է այնպես, որ ՀԲ հրամանատարներից ոմանք ծառայել են ոչ թե ՀՀ պետական և հայոց ազգային շահերին, այլ, կարելի է ասել, սպասարկել են բուլղարիկյան Ռուսաստանի շահերը։ Եթե նկատի առնենք, որ 1920 թ. գարնանից Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մերժեցավ ու գործնականում դաշն կազմեց հեղափոխականի դիմակ հագած, հայ ժողովրդի թշնամի քեմալականների հետ, տրամաբանորեն կստացվի, որ նրանք անուղղակիորեն, իրենց պարտվողական գործողություններով, նպաստել են թուրքերի հաղթանակին, իսկ թուրքերին ու ռուս բուլղարիկներին անհրաժեշտ

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 370։

էր, որ դաշնակցական համարվող Հայաստանի բանակը պարտվի, որպէսզի թուրքերն իրագործեն իրենց «Ազգային ուխտ»-ի ծրագիրը և ռուս բոլշևիկները խորհրդայնացնեն Հայաստանի իրենց հասանելի հատվածը, հնարավորության ու հեռանկարի դեպքում նաև՝ Թուրքիան ու Արևելքը, ինչպես որ այդ շրջանում փորձում էին, հանձին Միրզա Քուչուկ խանի, խորհրդայնացնելու Իրանի հյուսիսը՝ Էնզելին, Ռեշտը և այլ ծովափնյա քաղաքներ: Ռեշտում անգամ հիմնվել էր, այսպես կոչված, հեղափոխական կառավարություն, որը պիտի շարժվեր Թեհրան: Նույնիսկ, հայտնի բոլշևիկ Բ. Մդիվանին նշանակվել էր ՌՍԴԽՀ ներկայացուցիչը Մ. Քուչուկ խանի մոտ¹:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության ժամանակ այդ հրամանատարները, իրենց զինվորական երդմանը հակառակ, ցուցաբերել են հանցավոր անտարբերություն ու անգործություն խռովարար զինվորականության հանդեպ, իսկ մենք գիտենք, որ այդ ապստամբության հիմնական շարժիչ ուժը եղել է զինվորականությունը: Կարսում Մայիսյան ապստամբության ժամանակ առաջինը այդ «հակազգային և հակապետական շարժման գլուխ կանգնեց գեներալ Հ. Հովսեփյանի թիկնապահ վաշտը, որի մասնակիցներից է եղել նրա համհարզ, ռուս գլխապետ Կուտիրովը»²: Ընդ որում, հայազգի բարձր հրամանատարների գլխավորած զորամասերում անարգել գործել են բոլշևիկ քարոզիչներ: Խռովությանը ճնշումից հետո այդ հրամանատարները՝ զորավարներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Ա. Հովսեփյանը, Ալ. Միրիմանյանը և մյուսները անհետացան ասպարեզից՝ չենթարկվելով որևէ պատասխանատվության ու պատժի³: Չի բացառվում գաղտնի կապի առկայությունը բոլշևիկների և Հովսեփյան-Փիրումյան-Միրիմանյան խմբի միջև: Բերված փաստը վկայում է հայրենիքին ու ան-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 194:

² Կարսի նահանգապետ Սպ. Դորդանյանի հուշերը, աշխ.՝ Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2018, էջ 533-534:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 514:

կախ պետականությանը այդ գեներալների քաղաքականապես անվստահելի լինելու մասին:

Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը 1920 թ. հոկտեմբերի սկզբներին ՀՀ վարչապետին ու ն.գ. նախարար Ս. Արարատյանին ուղղված զեկուցագրում, դարձյալ դժգոհություն հայտնելով Կարսի ճակատի բարձր հրամանատարության կամայականությունից, նշում էր, որ դեռ մինչ պատերազմի սկսվելը Արդահանի քանիցս հիշատակված գավառապետ, գնդապետ Կադիմովից ծածկագիր է ստացել, որ Խալիլ փաշան մեծ ուժերով պատրաստվում է հարձակվելու միաժամանակ և՛ Սարիղամիշի, և՛ Մերդենեկի վրա, բայց այդ հեռագիրը զինվորական քմահաճույքի հետևանքով ինքը ստացել է միայն յոթ օր հետո»¹, ինչը մեկ անգամ ևս վկայում է զինվորական հրամանատարության անպատասխանատու վերաբերմունքի մասին:

Բանակի բարձր հրամանատարության մի զգալի մասը, կարելի է ասել, անտարբեր է գտնվել Կարսի մարզ ներխուժած թուրքական զորքերին դիմակայելու, պաշտպանություն և արդյունավետ դիմադրություն կազմակերպելու հարցում: Շուրջ երկամսյա պատերազմական գործողությունների ընթացքում նրանք, որպես կանոն, արձակել են միայն նահանջի հրամաններ: Նույնիսկ Կարսի մատույցներում զորահրամանատարներից շատերը տեղյակ չեն եղել, թե ինչ է կատարվում մոտակա դիրքերում: Եվ պատահական չպետք է համարել Կարսի անկման նախորդ օրը բանից անտեղյակ զոր. Փիրումյանի՝ հեռագիրը կառավարությանը, թե Կարսը դեռ երկար կպաշտպանվի:

Հայկական բանակի ոչ այնքան ամրակուռ լինելու բացերից էր ոչ միայն հրամանատարների, այլև շարքային զինվորականության շրջանում առկա տարանջատումը, և նույնիսկ օտարացումը՝ **արևե-**

---

¹ Տե՛ս «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը), Եր., 1932, էջ 142:

լահայ և արևմտահայ բաժանմամբ: Ի դեպ, այդ մասին է արևմտահայ սպա, հարյուրապետ Հայկ Գնդունու նամակը Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանին դեռ թուրք-հայկական պատերազմից առաջ (օգոստոսի 2-ին), որտեղ նա գրում է, որ մեր գնդերի (8-րդ և 9-րդ) և կամավորական ջոկատների միջև ի հայտ է եկել մի երևույթ, որի մասին նախարարին տեղյակ չպահելը սխալ կլիներ: Գնդունին խոսում է գնդերի սպաների և խմբապետների՝ ավելի ստույգ տաճկահայ և ռուսահայ սպաների միջև անհաշտության, խորթ, անհարգալից հարաբերությունների մասին: Պատերազմի ընթացքում դրա տիպական ամենավառ արտահայտությունը եղավ գեներալներ Հ. Հովսեփյանի և Դ. Բեկ-Փիրումյանի անձնական և աշխատանքային, մեղմ ասած, ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը արևմտահայ ճանաչված զորական Սեպուհի (Ա. Ներսիսյան) և մյուսների հանդեպ: Հարյուրապետ Հ. Գնդունու երկբերթանոց այդ նամակը Ռուբենը մակագրել էր Սիլիկյանին, որ նա անձամբ ուսումնասիրի վիճակը և համարժեք քայլեր ձեռնարկի¹: Բայց բարձրացված խնդրին որևէ ընթացք չի տրվել:

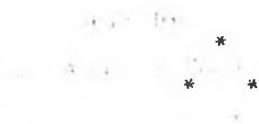
Հարկ է նշել, որ Առաջին Հանրապետության շրջանում **հատվածականության** երևույթն այնքան սուր է եղել, որ ի հայտ է եկել անգամ կառավարող ՀՅԴ շարքերում: Դաշնակցության կուսակցական կառույցներում (կոմիտեներում) ևս նկատվել է որոշ օտարացում ու անվստահություն տեղացի արևելահայերի (ռուսահայ) և հանրապետությունում հաստատված մի քանի հարյուր հազար արևմտահայ (տաճկահայ) հատվածների միջև: Ռուսահայ և տաճկահայ հատվածական բաժանման վնասակար երևույթները կանխելու նպատակով, 1919 թ. աշնանը ՀՅԴ 9-րդ Ընդհ. ժողովն անգամ փոփոխություն կատարեց կուսակցության կանոնադրության մեջ՝ Հայաստանում գործող արևելահայ և արևմտահայ կոմիտեությունները, այդ թվում՝ ՀՅԴ երկու Բյուրոները կազմակերպչորեն ձու-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 53, թ. 1-2:

լեց մեկ միասնական կուսակցական բարձրագույն մարմնում՝ ՀՅԴ Բյուրոյում¹: Եթե այդ երևույթը առկա էր կուսակցության շարքերում, ապա այն ավելի ակներև պետք է լիներ հայ հանրության շրջանում, ինչն արտահայտվում էր և՛ բանակում, և՛ մարդկանց առօրյա կյանքում, և՛ կենցաղում:

Ոնդհանրացնելով, կարելի է ասել, որ դա ոչ այլ ինչ է, քան պատմականորեն մեզանում տարածում ստացած, ազգը տարանջատող բացասական մի երևույթ՝ հատվածականություն, ինչն աամենակին չէր կարող նպաստել բանակի միասնականությանն ու մարտունակությանը: Ցավոք, հատվածականությունը դատապարտելի մի խնդիր-երևույթ է, որ երբեմն տարբեր դրսևորումներով կարող է ի հայտ գալ նաև մեր ժամանակների բանակում, և ոչ միայն բանակում, այլև պետական ու հանրային կառույցներում և, նույնիսկ, կենցաղում:

Մեր ներկայացրած առաջին խմբի ամենավառ ներկայացուցիչ, հայկական բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-գնդապետ **Թովմաս (Ֆոմա) Նազարբեկյանը (Նազարբեկով) (1855–1931)** բնավ չէր տիրապետում մայրենի լեզվին և ընդամենը մի քանի բառ գիտեր Թիֆլիսի հայ բարբառից²: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը նրան բնորոշել է՝ «հայկական բանակի բեմուրազ եւ անբախտ սպարապետ»³: Հայտնի է, որ Բ. Նազարբեկյանը աչքի է ընկել 1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմում և ցուցաբերած զորավարական տաղանդի համար արժանացել է գեներալի զինվորական կոչման: Առաջին աշխարհամարտում նա ստանձնում է Կով-

¹ Տե՛ս **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., հ. է, էջ 219, նաև՝ **Հակոբյան Ա.**, Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհ. ժողովը, էջ 40–41:

² Տե՛ս **Եազընեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 23:

³ **Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը**, էջ 470:

կասյան 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարությունը և հաջողությամբ վարում է Դիլմանի (1915 թ. ապրիլ) ճակատամարտը՝ Անդրանիկի հետ՝ ջարդելով Խալիլ փաշայի բանակը: Նազարբեկովը պարգևատրվում է Գեորգիևյան խաչով: 1917 թ. դեկտեմբերի 13-ին Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Վ. Լեբեդինսկու հրամանով նա նշանակվում է նորաստեղծ Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար, իսկ շտաբի պետ՝ գեն. Ե. Վիշինսկին, որին հետո փոխարինում է Դրոն (Դրաստամատ Կանայանը): Ջարմանայի է, որ 1920 թ. պատերազմական պայմաններում սպարապետն ու նրա շտաբը գտնվում էին Երևանում: Դա այն ժամանակների ռազմատեխնիկական ու կապի միջոցների տեսակետից նշանակում է, որ անհնար էր օպերատիվ կերպով ռազմական գործողությունների ծրագիր մշակել և ղեկավարել ճակատը: Արդյունքում ստացվեց այնպես, որ Դիլմանի հաղթական ճակատամարտի հռչակավոր հերոս Թ. Նազարբեկյանը 1920 թ. Կարսի պարիսպների տակ տվեց իր վերջին անհաջող ճակատամարտը:

Կարսի ռազմաճակատը բաժանված էր երեք ենթաճակատների՝ Օլթիի (Արդահան-Մերդենեկի), Սարիղամիշի (Կարաուրզան--Սարիղամիշ) և Կաղզվանի (Կարակուրտ-Կաղզվան): Երբ ռազմական իրադրությունը ավելի սրվեց, Երևանը գեներալ-լեյտենանտ **Մովսես Սիլիկյանին (Սիլիկով) (1862–1937)** նշանակեց Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար՝ բանակի հրամանատարի լիազորություններով, միաժամանակ նրա ենթակայության տակ դնելով շրջանի ողջ զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները: Նրա գերակայանը (շտաբը) տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ, որպեսզի այնտեղից վերահսկի աջից՝ Արդահան-Չըլդրի, իսկ ձախից՝ Ղաջաղալա-Կաղզվան ուղղություններից հնարավոր վտանգները: Գեներալ Սիլիկյանի շտաբի սպետի ժամանակավոր պաշտոնակատար նշանակվեց Հայաստանի զինված ուժերի հրամանատարի

շտաբի պետ գնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլյանը (Վեքիլովը)¹: Մ. Սիլկյանի անմիջական ենթակայության տակ էր գտնվում գնդապետ. Իշխանյանի շարժունակ (մոբիլ) պահեստազորը (7-րդ հետևակ գունդ): Հետագոտող Գ. Յազըճյանի բնորոշմամբ, բանակի բարձրաստիճան հրամանատարներից գեն.-լեյտենանտ Մ. Սիլկյանը, թեև նա էլ հայերեն չգիտեր (ազգությամբ ուդի էր), բայց և այնպես հանդես է բերել հայրենասիրական ջիղ, լրջություն, բանիմացություն և ռազմական պատվախնդրություն: Մենք գիտենք, որ նրա ռազմարվեստի աստեղային ժամը եղան 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը: Բայց այս ճակատագրական պատերազմում նա ևս իրեն լավ չդրսևորեց²:

Ամրոցի անկման առնչությամբ ժամանակին թուրքական բանակում ծառայած արևմտահայ սպա Գ. Սյուրմենյանը, մասնակից լինելով Կարսի պաշտպանությանը և անկման ընթացքին, մեղադրում է զորավար Մ. Սիլկյանին այն բանի համար, որ հոկտեմբերի 13-ի ավտովթարի հետևանքով Դ. Փիրումյանի վնասվելուց և անկողնուն գամվելուց հետո, նա Ալեքսանդրապոլից չտեղափոխվեց Կարս և չփորձեց տեղում հետևել ու ղեկավարել ռազմական գործողությունները, իր անձնական ներկայությամբ չոգեշնչեց, կորով ու հավատ չներշնչեց զինվորականությանը, «մանավանդ, որ Կարսի ճակատի երկու հրամանատարներն ևլ (Հովսեփյանը և Փիրումյանը՝ Ա.Հ.) մեծ հեղինակությամբ մը չէին ներկայացներ՝ մեկ եւ երկրորդ՝ մշտական խռով էին իրարու հետ»³: Գ. Սյուրմենյանի բերած փաստարկներին կարելի է ավելացնել նաև այն, որ Փիրումյանի հետ կապված ավտովթարի հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 14-ին, նշանակված էր հայկական զորքերի հակափարձակումը, որը, ինչպես նա-

---

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 57-58:

² Տե՛ս *Եազըճեան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 25. նաև՝ *Հակոբյան Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պարմության փորձն ու դասերը*, էջ 19:

³ *Սյուրմենեան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 90-91:

խորդ գլխում տեսանք, ծախուղվեց:

Կարելի է ենթադրել, որ զինվորական կադրերի սղության պատճառով, հավանաբար, չի գտնվել համապատասխան փոխարինող: Բացի այդ, քաղաքական, հայոց անկախ պետականությանը նվիրվածության առումով ևս նա բավարար վստահություն չէր ներշնչում: Տվյալներ կան նաև նրա կողմից թալանի և ծառայողական չարաշահումների վերաբերյալ, թեև նշվում է, որ նա նաև ցուցաբերել է բարեխղճություն և հոգատարություն զինվորների նկատմամբ, մյուս կողմից խիստ հակառակ է եղել խմբապետական ջոկատների գոյությանը՝ դրանց համարելով դասալքության և կարգապահության անկման հարուցիչներ¹:

Հայկական բանակի բարձր հրամանատարության շարքին էր դասվում գեներալ-լեյտենանտ **Դանիել Աբխտղոմի Բեկ-Փիրումյանը** (1861–1921) (տեղադրել նկարը), որը մայրենիի իմացության տեսակյունից գիտեր մի քանի բառ, այն էլ Արցախի բարբառով: Վերջինս համարվում էր Կարս-Ալեքսանդրապոլյան զորախմբի պետը, միաժամանակ, Կարսի ամրոցի կայազորի ընդհանուր հրամանատարը (պարետը): Բացի ամրոցային զորախմբից՝ նա իրավասու էր ղեկավարել Կարսի ռազմաճակատի դաշտային զորքերի գործողությունները: Նրա զորակայանը գտնվում էր Կարսում: Նկատենք, որ «Գեն. Փիրումովը, - իր հուշերում կարծիք է հայտնում ՀՀ նախկին ռազմական նախարար Հովհ. Հախվերդյանը, - բոլորովին չէր համապատասխանում ամրոցի հրամանատարի պաշտոնին՝ ո՛չ ռազմական գիտելիքներով, ո՛չ ընդհանուր զարգացմամբ և ո՛չ էլ խելքով»²:

Կարսի պարետ Դ. Փիրումյանը դասվում էր ապօրինի ճանապարհներով հարստացողների շարքին: Կարսի նահանգապետ, անկուսակցական Ստ. Ղորղանյանն իր հուշերում խոսում է «Կարսի կո-

---

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 112:

² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 12:

մենդատ գեներալ Փիրումովի լատիֆունդիաների» մասին¹: Նա ունեցել է անհանգիստ և կամակոր բնավորություն, պճնանքի սիրահար և իր ռազմական գիտելիքներով չի համապատասխանել Կարսի նման կարևորագույն ամրոցի պատասխանատու պաշտոնին, էլ չենք խոսում պատերազմի ընթացքում օպերատիվ իրավիճակին տիրապետելու անկարողության մասին²: Խնդիրն ավելի էր բարդանում, երբ հարց էր բարձրանում քաղաք-ամրոցի զինվորական ու քաղաքացիական իշխանության համատեղելիության մասին: Այդ հողի վրա հաճախակի հակասություն ու վեճ էր ծագում նրա և Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի միջև: Դրան գումարվեց նաև այն, որ ճակատագրի բերումով, նա Կարսի ամրոցի համար ամենակարևոր փուլում ավտոմթարի հետևանքով կոտրեց ոտքը և հայտնվեց կիսաանկողնային վիճակում: Ստ. Ղորղանյանի հուշերում տեղեկություններ են հայտնվում, որ Կարսին պատած ճգնաժամային այդ օրերին Փիրումյանի շտաբը գտնվել է հանցավոր անգործության մեջ, ամրոցի պաշտպանության դիրքերին ու ամրություններին հրամաններ չեն իջեցվել, անգամ չեն պատասխանել իրենց հեռախոսազանգերին: Օրինակ, ամրությունների սպա Բեկզադյանը և այլ սպաներ, որոնք տարբեր ամրություններում ղեկավարել են հրանոթները, լքել են իրենց դիրքերը և ոտքով շարժվել դեպի Ալեքսանդրապոլ³: Այսպիսին է Բեկ-Փիրումյանի համառոտ բնութագիրը:

Կարսի ռազմաճակատում գործող բարձր հրամանատարներից էր համարվում գեներալ-մայոր **Հարություն (Արտեմ) Հովսեփյանը (Օսիպովը)** (1872–1921), ծնված Թիֆլիսի նահանգի Խաչեն գյուղում: Հ. Հովսեփյանը Կարսի զորաջոկատի (բրիգադի) հրամանատարն էր և օպերատիվ տեսանկյունից ենթարկվում էր գեներալ-լեյտե-

---

¹ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի յուշերը, էջ 390:

² Տե՛ս Հարությունյան Վլ., Կարսի վերջնախաղը, էջ 48–51:

³ Տե՛ս Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի յուշերը, էջ 476:

նանտ Դ. Բեկ-Փիրումյանին¹:

Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը և նրա տեղակալ (փոխքաղաքապետ) Գ. Չալխուշյանը պատմում են, որ երկու զորավարներ՝ Փիրումյանը և Հովսեփյանը բավականին հարստություն էին դիզել, վերջինս նույնիսկ, 55 կով ուներ (1 կովն արժեր կես մլն ռուբլի): Պարզվում է, որ գեներալ Հովսեփյանի եղբայրը եղել է Կարսի շրջանի անասնաբույժը, որին ևս պատկանելիս են եղել անասնահոտեր²: Տեղեկություններ կան, որ պատերազմական շրջանում զորավար Հովսեփյանը, փոխանակ բեռնատար ինքնաշարժերով փամփուշտներ հասցնելու կովորդ բանակին, իր կահկարասիքն ու կաթնատնտեսության գործիքներն էր փոխադրում դեպի ապահով Ալեքսանդրապոլ³: Կարս մեկնած կառավարական հանձնաժողովի անդամ, նախարար Ա. Բաբալյանն իր հուշերում գրում է, որ Կարսի անկման նախօրյակին զորավար Հովսեփյանի ընտանիքը, նրա եղբայրը՝ հարյուրավոր կովերով, առաջինն են փախել Կարսից⁴:

Գեներալ Հ. Հովսեփյանի հանդեպ ևս կենտրոնական իշխանությունը չի ունեցել բավարար վստահություն: Չնայած, նախարարական և բարձրագույն զինվորական շրջանները դժգոհ էին նրանից, բայց ևայնպես նա շարունակում էր մնալ իր զբաղեցրած պաշտոնին: Արտ. Բաբալյանը պատմում է, որ կառավարության ներկայացուցիչներ Ս. Վրացյանը և ինքը առաջարկել են բարձրագույն հրամանատարությանը, նաև Զիննախարար Ռուբենին, որ Հովսեփյանին հեռացնեն Կարսի ճակատից: Սակայն Նազարբեկյանը մերժել է: Նա մերժել է նաև Սիլիկյանին ու նրա շտաբը Կարս տեղափո-

---

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 45:

² Տե՛ս *Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի*, էջ 210:

³ Տե՛ս «Արձագանք Փարիզի», 30 սեպտեմբերի 1923 թ., թիվ 13:

⁴ *Բաբալյան Արտ., Կարսի անկումը*, (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիվ 12, հոկտեմբեր էջ 55:

խելու առաջարկը¹:

Կարսի անկման նախօրեին, բավականին ուշացումով, ռազմական գործերը ծախողած Հովսեփյանի փոխարեն զիննախարարը Կարսի ճակատի ծախ՝ կաղզվանյան թևի հրամանատար է նշանակում գեներալ **Հովհաննես (Իվան) Ղազարյանին (Կազարովին)**, որը Սյունիքից գործուղվել էր Կարսի ճակատ՝ փոխարինելու ռազմապաշտպանական գործերը ծախողած, զորքը շարունակ նահանջի տանող Ա. Հովսեփյանին: Ուշագրավ է նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի և գեներալ Ղազարյանի հանդիպման հետևյալ դրվագը Կարսի անկման նախօրյակին: Նկատի ունենալով, որ Հ. Ղազարյանը Կարսի ռազմաբեմ էր եկել բավականին ուշացումով, նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նա արտասանել է նապոլեոնյան հայտնի նախադասությունը, թե՛ «Մենք բանակ չունենք այլևս, ամեն բան վերջացած է»²:

Ավելի ուշ, Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, նախարար Ռուբենը զորավար Հովսեփյանին ձերբակալեց, սակայն հաջորդ նախարար Դրոն նրան բանտից ազատեց և ուղարկեց Լոռի՝ տեղի հայ գյուղացիներին ոտքի հանելու, Թիֆլիսի դեմ ապստամբելու³: Նույնպիսի մեղմ մոտեցում ցուցաբերվեց գնդապետ Ալ. Միրիմանյանի և մյուս ծախողված զորահրամանատարների հանդեպ: Նրանք որևէ պատասխանատվություն չկրեցին, ընդհակառակը, արդեն Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, նոր իշխանությունները, «ցուցաբերած ծառայությունների համար» նրանց պարգևատրեցին շքանշաններով ու մեդալներով:

Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում նշանակալի են բանակի բարձ օղակի հրամանատարության առանձին դեմքերի հան-

---

¹ Բաբայան Արտ., *Կարսի անկումը*, (տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 55):

² *Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը*, էջ 468 և 473:

³ Բաբայան Արտ., նշվ. աշխ., («Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիւ 12, հոկտեմբեր, էջ 68):

ցավոր անտարբերությունն ու թույլ տրած ծախողումները, հատկապես, Կարսի անկման գործում: Ինչպես արդեն ասվեց, ընդհանուր առմամբ ՀՀ բանակում բարձր չի եղել հայազգի սպաների հայրենասիրական որակներն ու բարոյականային հատկանիշները: Մյուս բարձրաստիճան հրամանատարների մասին պահպանվել են տարաբնույթ բնութագրական տեղեկություններ, օրինակ, Սեպուհի օրագրողը ռուսական բանակի գեներալ **Գ. Խանկալամովին** որակում էր իբրև «փալաս» մարդ: Նրա բնորոշմամբ, ռուսահայ բանակի շատ սպաների համար «հաճույքը միշտ գերադասելի է մեր անկախության նույնիսկ ամենամեծ հաճույքից: Այլասերված սրիկաներ են դրանք»¹: Անհրաժեշտ է նշել, որ հատկապես Կարսի ռազմաճակատում մի քանի բարձրաստիճան հրամանատարներ, իրենց վարքագծով ու պահվածքով, պարզապես, խայտառակվել են: Ինչ վերաբերում է մեկ ուրիշ զինվորականի՝ գնդապետ **Ալ. Շաղութայանին**, որը տարիքն առած ցարական սպա էր, ապա, ինչպես արդեն ասվել է, նրա 5-րդ կոչված գունդը, ճակատային գործողությունների ու Կարսի ամրոցի պաշտպանության ընթացքում, իրոք, կատարել է պատմության մեջ հայտնի դասալքության «5-րդ շարասյան» դեր: Դեռ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ժամանակ նրա գունդը «վարակվել էր բուլճարիկյան բացիլով»: Պատերազմի փուլում նրա գունդը պահում էր Կաղզվանի թևը: Հրամանատարության սանատան գործողություններից, ավելի ճիշտ՝ անգործությունից զատ, իր քայքայիչ դերը կատարեց զանգվածային դասալքությունը, որի դրոշակակիրը հենց Ալ. Շաղութայանի գլխավորած 5-րդ գունդն էր:

Առաջ անցնելով նշենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո այդ հրամանատարներից շատերը աշխատեցին Հայաստանի կարմիր բանակում: Հայտնի է, որ 1921 թ. հունվարի 24-ին չուրջ 1500 զորավար ու սպա, այդ թվում, Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը և ուրիշներ, աքսորվեցին Ռուսաստան՝ Ռյազան: Բայց եղան

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 15:

նաև խորհրդային իշխանությանը համերաշխ, ցանկալի ու չեզոք գինւորական հրամանատարներ, ովքեր մասնակցեցին 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ճնշմանը: Հիշեցնենք, որ գորավար Ա. Հովսեփյանը, գնդապետ Ալ. Միրիմանյանը և ՀՀ նախկին բանակի ևս մի քանի հրամանատարներ, կարմիր ռուսների սաղավարտը գլխներին, մասնակցեցին Վրաստանի խորհրդայնացմանը և 1921 թ. փետրվարի 25-ին հաղթականորեն մտան Թիֆլիս, իսկ հետո պարգևատրվեցին ՌՍԴԽՀ Կարմիր բանակի շքանշաններով¹:

Հանրագումարի բերելով վերոշարադրյալը, կարելի է եզրակացնել, որ, ընդհանուր առմամբ, իր բարձրության վրա չգտնվեց ՀԲ բարձր հրամանատարությունը, հանդես չբերեց բարձր պատրաստվածություն, պատերազմ մղելու ռազմարվեստ, հայրենիքին, ժողովրդին ու անկախ պետականությանը մեծ նվիրվածություն, պատերազմի ընթացքում նրանց մի մասը ցուցաբերեց էգոիզմի ու ընչաքաղցության դրսևորումներ, և այդ բացասական երևույթները, անշուշտ, նպաստեցին, որ ՀՀ ծանր պարտություն կրի: Այս ամենից զատ, հարկ է նշել, որ իր հերթին, գինւորական կարգապահություն, տոկունություն ցուցաբերելու և այլ առումներով իրենց պատշաճ դերում չգտնվեցին նաև միջին և ցածր օղակների սպայությունն ու շարքային գինւորականությունը՝ իրենց ոչ բավարար կարգապահությամբ, մարտունակությամբ ու հաճախակի ուղեկցվող դասալքություններով: Այս հանգամանքներով պայմանավորված, ՀՀ բանակը հանդես չեկավ որպես մի ամբողջական կառավարվող, սպառազեն, կազմակերպված, մարտունակ, ժողովրդի հետ հոգեբանորեն միասնական պատրաստակալ՝ օրգանիզմ, և դա դարձավ Հայաստանի պարտության, անկախ պետականության, հայրենի Կարսի ու մյուս տարածքների կորստի գլխավոր պատճառը:

---

¹ Տե՛ս Կարսի նահանգապետ Սյր. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 516, 538, 540:

Երկրորդ խումբ: Հրամանատարական կազմի մյուս խմբի ներկայացուցիչները, որոնց նույնիսկ չի կարելի դասել բարձր հրամանատարության շարքին, իրականում չեն ունեցել զինվորական մասնագիտական կրթություն, անցյալում եղել են ազգային նկարագիր ունեցող հայդուկապետներ, ազգային-ազատագրական պայքարի ճանաչված դեմքեր, ֆիդայական-հայդուկային երկարամյա կոիվների ընթացքում ձեռք են բերել մարտարվեստի հարուստ փորձ և հմտություն, եղել են քաջ ու ազգանվեր, ցուցաբերել են հայրենիքին, ժողովրդին ու անկախ պետականությանը նվիրվածություն, բայց չեն կրել զինվորական բարձր տիտղոսներ ու աստիճաններ: Նրանց շարքերում առանձնանում են **Դրոն, Սեպուհը, Սմբատը** և ուրիշներ: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ թուրք-հայկական այս պատերազմում, նրանք ինքնադրսևորվեցին դրական կողմերով: Պատերազմի ընթացքում Դրոն անձամբ գլխավորում էր Սուրմալուի ռազմաճակատը, իսկ Սեպուհն ու Սմբատը ժամանակ առ ժամանակ գործել են մեկ զորամիավորման մեջ և ղեկավարել են հիմնականում Կարսի ռազմաճակատի աջ՝ Օլթի-Արդահանի ենթաճակատը:

Կանոնավոր զորքի կողքին Հայաստանի բանակում գործել են գերազանցապես արևմտահայ նախկին հայդուկներից ու կամավորներից կազմված զորախմբեր՝ Վանի, Տարոն-Սասունի, Խնուսի, Ալաշկերտի, Մանազկերտի և այլն: Ինչպես արդեն նշվել է, որոշակի անջրպետ կար ինչպես արևելահայ ու արևմտահայ շարքային զինվոր-կռվողների, այնպես էլ սպաների ու նախկին հայդուկապետների միջև: ՀՀ բանակը կազմված էր ռուսականի սկզբունքով, որի կարգապահական կանոններին արևմտահայ մարտիկները չէին հարմարվում: Բացի այդ, ռուսական բանակի համակարգում պատրաստված ու ծառայած հայ սպաները հաճախ հրամաններ էին տալիս ռուսերենով, որը արևմտահայերը լավ չէին հասկանում:

Համեմատություն անցկացնելով թուրք-հայկական երկու՝ 1918 թ. և 1920 թ. պատերազմների միջև, կարելի է նկատել, որ երկու դեպքում էլ հայկական կողմից նվիրումով կռվող զինուժը հիմնականում եղել են 1890-ականներից սկիզբ առած երբեմնի հայդուկային ու կամավորական խմբերը՝ իրենց նվիրյալ աշխարհագրային հրամանատարներով ու շարքային մարտիկներով՝ Դրոն (Դրաստամատ Կանայանը), Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան), Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտոն), Կարո Սասունին, Սասունցի Մուշեղը (Ավետիսյան), Համազասպը (Սրվանձտյան), Արտուշ-խանը, Փեթարցի Մանուկը, Մորուք Կարոն, Չոլո Նազարը, Ախոն, Գալեն, Իսրոն, Մխիթար Դարմանյանը, Աբգար Մկրտչյամը, Արտակ Քոչարյանը, Մակեդոնը (Մելիք-Միրզախանյանը), Ցրոնքցի Մուրադը, Ասլանը, Եփրեմ Դավթյանը, Կայծակ Առաքելը, Ստ. Ծաղիկյանը, Փիլոսը, Մակվեցի Մեսրոպը, Գրիգորը, Կնյազը, Հայկակը, Հայկ Գնթունին, Գալուստ Սյուրմենյանը, Գաբրիել Լազյանը և շատ ուրիշներ:

Բարձր հրամանատարության երկրորդ՝ հայրենիքին ու անկախ պետականությանը աներկբա նվիրված, մեծ նվիրումով մարտնչած, հայրենասեր, բայց առանձնապես զինվորական մասնագիտական հատուկ կրթություն չստացած խմբի ամենավառ ներկայացուցիչներից էր ծնունդով իգդիրցի և հենց Սուրմալուի ճակատի հրամանատար, ՀՀ վերջին զիննախարար Դրոն (Դրաստամատ Կանայանը) (1883–1956):

Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը Դրոյի մասին գրում է. «Դրո տիպիկ հայդուկ է՝ կամաւորական այն բարձր տրամադրութեամբ, որ երբեմն հրաշքներ է գործել և տրամադրել երկիրը յոյսերի և երազների ... Օժտուած բնական խելքով և պատերազմական կրակով՝ նա ամբողջ գլխով բարձր էր մեր ռուսախօս գեներալներից: Նա մեծ հայրենասէր էր և կրակոտ գործիչ: Հայ զինուորականութիւնը պատրաստ էր գնալու Դրոյի յետևից և մեռնելու

յանուն հայրենիքի և յանուն մեր դարաւոր ու արդար դատի»¹: Հուշագիր Վահե Արծրունին նույնպես գովասանքով է գրում Դրոյի մասին. «Դրօ (Դրաստամատ Կանայեան)՝ հին եւ վարժ տէռորիստ մը, անձնական քաջութեամբ եւ զինուորական հոտառութեամբ՝ իր շրջապատը հմայող: ... Ճակատէն, ռազմագիծէն վախեցող մը չէ, իսկ ճգնաժամային թուային՝ զօրքը ելեքտրականացնելուն մէջ հաւասարներ քիչ ունի: Թափանցող է, զինուորի կարիքները եւ պահանջները շուտ կը տեսնէ եւ ժամանակ չանցներ զանոնք բաւարարելու: Ուժեղ մարտեր ընտրելուն մէջ հազուագիւտ է: Նախաձեռնութեան ոգին անոր մէջ տեսակ մը հասարակ տեղիք է դարձած»²: Հայոց բանակի սպարապետ Թ. Նազարբեկյանի բնորոշմամբ Դրոն «Շատ խելացի է, բանիմաց, կարգապահ, տաքարյուն: Մարտը լավ է ղեկավարում: Քաջ է, սիրում է զբաղվել քաղաքականությամբ, երբեմն ռուսատյաց է, բնավորությամբ դաժան»³: Ի տարբերություն գեներալ Նազարբեկյանի, գոյություն ունի հակառակ կարծիք. օրինակ, մեզ անհայտ հեղինակի օրագրում կարդում ենք, որ Դրոն հայտնի էր իր ընդգծված ռուսասիրությամբ, որ նա ասել է՝ «ռուսների դեմ գնդակ արձակած չկամ»⁴: Իսկ Ե. Չարենցը «Խմբապետ Շավարշը» պոեմում իզդիրցի այդ խմբապետին համարում էր՝ «հերոս և անվախ տոորիստ»⁵:

Դրոն նշանակվեց իր ծննդավայր Սուրմալուի ճակատի հրամանատար և անմիջականորեն ենթակա էր սպարապետ Թ. Նազարբեկյանին: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում Սուրմալուի ճակատը գտնվել է քիչ թե շատ կայուն վիճակում: Վարչապետ Ս. Վրացյանի

¹ Կարսի նահանգապետ Սյր. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 535:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 61-62:

³ Թովմաս Նազարբեկյանի անդրիպ հուշերը, պատրաստեց Ռ.Օ. Սահակյան, (տե՛ս «ՎԷՄ», Եր., 2019, թիվ 3 հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 213):

⁴ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 4: Ի դեպ, սույն օրագրողը եղել է հայկական բանակի 4-րդ (գնդ. Միրիմանյանի), անհամեմատ մարտունակ, գնդի ռուսաց լեզվի թարգմանիչ-զինվորականը:

⁵ Չարենց Ե., Երկերի ժողովածու, էջ 407:

վկայությամբ, Կարսի ռազմաճակատում ընթացող անհաջող գործողությունների թելադրանքով, «բազմիցս է տարբեր մակարդակներով առաջարկ արուել Դրօին փոխարկուել Կարսի ճակատ, սակայն այդպէս էլ ընթացք չի տրուել»¹: Հուշագիր Վ. Արծրունին ակնարկում է, որ «Կարծողներ կան, որ եթէ Դրօ Կարսի ճակատը դրկուէր, դէպքերը այն ընթացքը պիտի չստանային, ինչ որ ստացան»²: Բայց, մեր կարծիքով, դժվար է պնդել, թե միայն Դրօն և իր նման մի քանիսն ի վիճակի կլինեին բեկում մտցնել պատերազմի ընթացքի մեջ:

Եթե զուգահեռ անցկացնենք Դրօյի և **Անդրանիկի** (1865–1927) միջև, ապա երկուսն էլ անառարկելի հայրենանվեր հայդուկապետներ են: Բայց ռազմական տաղանդի առումով, ըստ Թ. Նազարբեկյանի, որի հրամանատարության ներքո 1915 թ. ապրիլին Դիլմանի հայտնի ճակատամարտում իր զորախմբով ու անձնական քաջությամբ աչքի էր ընկել Անդրանիկը, այնուամենայնիվ, վերջինս մեծամիտ է, կարգապահության հետ հաշվի չի նստում, հրամանները չի կատարում: Զգացվում է, որ նա չէր կարող ղեկավարել մեծ զինուժ (դա երևաց 1918 թ. փետրվարին Կարինի ձախողված գործողության ժամանակ՝ Ա.Հ.), դիմում է ռազմական մանր խորամանկությունների, շուտ վիրավորվում է, աղմկարար է և այլն³:

Հավելենք, որ, ի վերջո, հայ ազգային ռազմարվեստի այդ երկու տարագիր մեծություններն իրենց վերջնական հանգրվանը գտան հայրենի հողում: Ի կատարումն Դրօյի կտակի, տասնամյակներ անց՝ 2000 թ., ԱՄՆ Բոստոն քաղաքից նրա աճյունը Հայաստան փոխադրվեց և իր իսկ գլխավորած երբեմնի Բաշ Ապարանի հաղթական ճակատամարտի տեղանքում, Մայիսի 28-ի անկախության խորհրդանշական օրը, Ապարանի ճակատամարտին նվիրված հուշակոթողի մոտ հանդիսավորությամբ վերաթաղվեց: Այդպիսով,

¹ Վրացեան Ա., *Կեանքի ուղիներով*, հ. Բ, էջ 242:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 62:

³ Թովմաս Նազարբեկյանի անրիպ հուշերը, պատրաստեց Ռ.Օ. Սահակյան, (տե՛ս «ՎԷՄ», Եր., 2019, թիվ 3 հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 213):

Դրոն իր հավերժական հանգիստը գտավ իր հայրենի հողում:

Նույն կերպ, հայ ժողովուրդն իր մեծագույն հարգանքի տուրքը մատուցեց զորավար Անդրանիկի հիշատակին: Անդրանիկը վախճանվեց 1927 թ. օգոստոսին թաղվեց Ֆրեզնոյի գերեզմանատանը: 1928 թ. հունվարին Նրա աճյունը տեղափոխվեց Փարիզ՝ Հայաստան փոխադրելու և վերահուղարկավորելու նպատակով: Սակայն, խորհրդային իշխանությունները քաղաքական-գաղափարական նկատառումներով, արգելեցին Անդրանիկի աճյունի փոխադրումը Հայաստան: Նրա աճյունը ճարահատյալ վերաթաղվեց հանրահայտ Պեր-Լաշեզ գերեզմանատանը: Ի վերջո, տասնամյակներ անց, ԽՍՀՄ կայսրության փլուզումից և Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո, իրականացավ Անդրանիկի վերջին փափագը: 2000 թ., Նրա աճյունը Փարիզից փոխադրվեց Հայաստան և ամփոփվեց հայրենի հողում՝ Երևանի Եռաբլուր պանթեոնում, որպես հիշեցում ներկա և ապագա սերունդներին՝ Հայրենիքում, որին անմնացորդ տվել էր իր բովանդակ կյանքը:

Եվ վերջապես, մեր և շատերի կարծիքով, առանձնահատուկ մեծարման ու գնահատանքի է արժանի հայ ժողովրդի լավագույն զավակներից մեկը՝ մեծ հայրենասեր, գաղափարախոս, զորավար, քաղաքագետ **Գարեգին Նժդեհը (Գարեգին Եղիշեի Տեր-Հարությունյանը)** (1886–1955): Գ. Նժդեհը, գործելով Սյունիքում թուրք-բոլշևիկյան ներխուժումների դեմ, կարելի է ասել, որ նա իր մասնակցությունը բերեց բուն թուրք-հայկական պատերազմի բեռի թուլացման գործին, քանի որ Սյունիք-Նախիջևանը ևս փաստորեն համարվում էր ճակատներից մեկը: Ընդ որում, 1920–1921 թթ. Սյունիքի համար մղված կռիվներում նա, իր քաջ զինակիցների հետ, թերևս, հաղթանակ արձանագրած միակ զորավարն էր, որին հայ ժողովուրդը պարտական է իր իսկ հռչակած Ինքնավար Սյունիքը, Լեռնահայաստանը-ՀՀ, և վերջին հաշվով, Սյունիքը արդեն խորհրդայնացած Հայաստանի կազմում հայտնվելու համար: Բոլշևիկյան զնդաններում տառապանքներ կրած գործչի կտակի համաձայն,

ԽՍՀՄ մայրամուտին նրա աճյունը Վլադիմիրի բանտի գերեզմանատնից գաղտնի բերվեց Հայաստան և, հետագայում նրա մասունքները՝ հողին հանձնվեցին Եղեգնաձորի շրջանի Սպիտակավորի վանքի բակում և, Նժդեհի համար շատ հարազատ, Սյունիքի Խուստուպի լեռան լանջին, որտեղ ժամանակին իր ազատամարտիկներով հերոսական հաղթական կռիվներ էր մղել օտար նվաճողների դեմ՝ հանուն Հայաստանի ազատության ու անկախության¹:

*
*   *
*

Հրամանատարական երկրորդ խմբի փաղանգին պետք է դասել ազգային-ազատագրական պայքարի բովով անցած, թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում առավել աչքի ընկած հայրենանվեր հրամանատարներից Սեպուհին (Արշակ Ներսիսյանին) (1872–1940)

Ինչպես արդեն նշվել է, զորավար Սեպուհի հանդեպ ճակատի շտաբի և գեներալների անբարյացակամությունը արտահայտվել է ոչ միայն զուտ անձնական հակակրանքով, այլ հենց մարտական գործողությունների ընթացքում, երբ, ասենք, նա առաջարկում էր իրեն ճակատի այս կամ այն մարտական տեղամասը կամ թևը ուղարկել, կամ այս կամ այն չափով զորք և զինամթերք հատկացնել (իր տրամադրության տակ ունեցել մինչև երկու գունդ՝ 7 և 8), կամ, օրինակ, մարտավարական նկատառումներով ռազմական գործողությունները իրար հետ համաձայնեցնել, սակայն նրա առաջարկները, որպես կանոն, անտեսվում կամ մերժվում էին:

Եյուս կողմից, հարկ է նշել, որ Սեպուհն, իր հերթին, երբեմն դրսևորել է հայդուկներին բնորոշ, «չորկողություն» ու կարգապահական բնույթի խախտումներ, հրաժարում վերադասի և, անգամ կառավարության, կարգադրությունների կատարումից: Այսպես, օրինակ, ռազմական գործողությունների շրջանում Սեպուհը փորձել է

---

¹ Տե՛ս Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 6–7:

մերժել կառավարության կարգադրությունը՝ իր բանակային 4-րդ բրիգադայով ենթարկվելու Կարս-Ալեքսանդրապոլի ռամաճակատի հրամանատար Մ. Սիլիկյանին: Սեպուհի օրագրողը կառավարության այդ հանձնարարականից Սեպուհի հրաժարվելը բացատրում է վերջինիս՝ հայ զորավարների հանդեպ վստահություն չունենալու հանգամանքով¹:

Ի տարբերություն ազգային-ազատագրական հայդուկային պայքարի բոլով անցած նախկին հայդուկապետների ու կամավորական խմբերի, առանձին բացառություններով միանգամայն այլ վարքագիծ դրսևորեց ռուսական բանակի զինվորական ու քաղաքական դպրոցն անցած հայ բարձր հրամանատարության և սպայության մեծ հատվածը: Այս կապակցությամբ, Սեպուհի մասին անանուն օրագրողը ցավով արձանագրում է, որ «մեր սպայության ճնշող մեծամասնությունը Հայաստանի անկախությունը համարում է մի անցողական շրջան եւ նրանք՝ այդ ստրկամիտները, օրից-օր սպասում են, որ ռուսը գա և տիրե մեր երկրին»²:

Կարելի է արձանագրել, որ քաղաքական, մարտական ու բարոյական առումներով ամենավստահելին Սեպուհի բրիգադն էր: Նշանակում է, որ մյուս զորամասերում կային խմորումներ, որոնք Ադրբեջանի խորհրդայնացումից և, որպես դրա ազդակ, Մալխայան դեպքերով ավելի ակտիվացան: Այդ պատճառով, Մալխայան խռովությունների ճնշման գործը հանձնարարվեց Սեպուհին: Հարկ է նշել, որ հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեն, խորհրդային ժամանակներից եկած, նեգատիվ ու բացասական որոշ երանգավորումներ, ու անհարկի ոչ դրական որակումներ ու գնահատականներ են տրվել Սեպուհին: Հասկանալի է, հավանաբար դրա պատճառն այն է, որ հենց Սեպուհն է ճնշել Մալխայան «հերոսական» կոչված ապստամբությունը, որի կենտրոնը Ալեքսանդրապոլն էր: Նրա զո-

¹ Տե՛ս Ազատ, Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 93–94:

² Նույն տեղում, էջ 40:

րամասն ու կամավորները մասնակից են եղել նաև Կարսի և Սարի-ղամիշի ելույթների հնազանդեցմանը: Դիլիջանի և Իջևանի ցույցերի ճնշումը նույնպես դրված է եղել Սեպուհի վրա: Նա մայիսի 19-ին մուտք է գործել Սարիղամիշ, իսկ մայիսի վերջին նաև Դիլիջան ու Իջևան՝ հնազանդեցնելով տեղի հակապետական ելույթները¹:

Մայիսյան, ըստ էության, մեծամասամբ զինվորական ելույթները հնազանդեցնելու կապակցությամբ, Սեպուհի կերպարը խորհրդային մարդկանց ու պատմագիր հեղինակների մոտ առաջացրել է բացասական վերաբերմունք այդ զորականի անձի ու գործի վերաբերյալ: Մինչդեռ, Սեպուհի գործունեությունն այս ուղղությամբ ևս գնահատելի է քանի որ այն ուղղված էր Հայոց պետականության և անկախության պահպանմանն ու ամրապնդմանը: Ջարմանալի չէ, որ Սեպուհի հանդեպ ոչ միանշանակ, երկակի վերաբերմունքը որոշ հեղինակների կողմից շարունակվում է նաև մեր ժամանակներում: Հավանաբար, դրանով պետք է բացատրել նաև այն իրողությունը, որ տակավին չի կատարվել 1940 թ. հուլիսի 31-ին Նյու Յորքում իր մահճանացուն կնքած Սեպուհի փափագը (կտակը)²՝ իր աճյունասափորը թաղել հայրենի հողում: Այն պահվում է Դետրոյթի ՀՅԴ ակումբում³: Այնինչ, մեր և շատերի կարծիքով, Սեպուհը դասվում է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենանշանավոր դեմքերի՝ Աղբյուր Սերոբի, Հրայր Դժոխքի, Գևորգ Չաուշի, Նիկոլ Դումանի, Բեռու, Սեբաստացի Մուրադի, Համազասպի, Դրոյի, Սմբատի և մյուս քաջերի շարքին:

Թուրք-հայկական պատերազմում գործող զորքերի աջ թևը պահող հայրենանվեր հայդուկապետներից էր մշեցի **Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտոն)** (1881–1956): Նա իր տաճկահայ հեծյալներով և հետևակ զորախմբով գործում էր մուսուլմանաբնակ Արդահանի ուղ-

---

¹ Տե՛ս Ներսիսյան Ա., *Չորավար Սեպուհ*, էջ 290 և 293–296:

² Տե՛ս Ավօ, *Զոր. Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան)*, «Յեղափխական Ալպոմ», Բէյրութ, 1971, հ. 8, թիւ 7, էջ 178, նաև՝ Ներսիսյան Ա., *Չորավար Սեպուհ*, էջ 333–334:

ղութամբ՝ պահելով քաղաք տանող խճուղին և հակազդելով լքողական ավազակախմբերին: Պատերազմի թեժ շրջանում, գեներալ Մ. Սիլիկյանի հրամանով, Կարսի ռազմաճակատի աջ թևի Մերդենեկ-Արդահան ենթաճակատ է ուղարկվում գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանի (1878–1921) հեծյալ գունդը և Երևանի պահակային գումարտակը: Ի դեպ, Սմբատի հետևակ ու հեծյալ կամավորականները հայտնվում են Ն. Ղորղանյանի ենթակայության ներքո: Նշենք, որ գնդապետը հայերեն բնավ չի իմացել, և Սմբատի ու Ղորղանյանի միջև հրամանատարական կապը իրականացվել է թարգմանչի միջոցով: Ինքնին հասկանալի է, թե ինչպիսին պետք է լիներ ճակատային օպերատիվ մարտական գործողությունների վիճակն ու դրանց արդյունավետությունը: Չնայած ռազմական բնույթի անհաջողություններին, այնուամենայնիվ, Ն. Ղորղանյանը գործել է եղած հնարավորությունների սահմաններում և, նրան գնահատելու տեսակետից, կասկած չի հարուցում ազնվական ակունքներ ունեցող գնդապետի մարդկային, զինվորական ու բարոյական ազնիվ կերպարը: Փաստենք նաև, որ գնդապետ Ն. Ղորղանյանը 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության նախօրյակին՝ փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը, Երևանի կենտրոնական բանտում բռնակիկ չեկիստների կողմից գնդակահարվեց (ավելի ստույգ կացնահարվեց) 22 այլ բանտարկյալների, այդ թվում խմբապետներ՝ Համազասպի, Բաշգառնեցի Մակեդոնի, Արտուշ խանի և մյուսների հետ միասին¹:

Այսպիսով, պատերազմում ոչ միանշանակ նվիրումով է դրսևորվել հայկական բանակի հրամկազմի վարքագիծը հայրենիքի պաշտպանության խնդրում: Բանակի բարձր հրամանատարների մի մասի կողմից հանդես է բերվել ոչ միայն անբավարար հրմանատարական ունակություններ ու նվիրվածություն, այլև եսամոլություն ու կոռուպցիոն երևույթներ: Դրան հակառակ, զինվորական բարձր

---

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., <ՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Եր., 2014, էջ 134:

կրթություն ու կոչում չունեցող, ոչ պրոֆեսիոնալ համարվող մի խումբ հրամանատարներ ու հայրուկային խմբեր պատերազմի ողջ ընթացքում ջանացել են հանդես բերել մարտական գործուն ակտիվություն ու նվիրվածություն հայրենի հողի ու ժողովրդի պաշտպանության գործին, ինչը, սակայն, ցավոք, բավարար չեղավ ահեղ թշնամու դեմ վերջնական հաղթանակի համար:

6. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Ռազմապաշտպանական այլ բացթողումների հետ միասին, բնականաբար, իր բարձրության վրա չի գտնվել նաև ռազմական հետախուզությունն ու առավել ևս հակահետախուզությունը: Գրեթե բոլոր հուշագիրներն ու վավերագիր նյութերը միաբերան վկայում են պետանվտանգության, հատուկ ծառայությունների ողբալի ու ողորմելի վիճակի մասին: Հուշագիր Վ. Արծրունին վկայում է, որ ՀՀ ռազմապաշտպանական համակարգում, բանակի հետ միասին, հայկական լրտեսական ծառայությունը ռուսականի ժառանգորդն էր, որն անհամեմատելի էր անգլիսյանի և կամ գերմանականի հետ¹: Ողբալի կարելի է համարել, հատկապես, ռազմական հետախուզության ու հակահետախուզության վիճակը: Պատերազմից առաջ և բուն պատերազմի ընթացքում հայ քաղաքական և ռազմական շրջանակները իրական պատկերացում չեն ունեցել թշնամու ռազմաքաղաքական պլանների վերաբերյալ:

Դրան հակառակ՝ թուրքերը քաջատեղյակ էին Հայաստանում կատարվող իրադարձություններին: Ուշագրավ է, որ Հայաստանի տարածքում, հատկապես, Կարսի ու Արդահանի շրջաններում ցրված մուսուլման բնակիչները, և ոչ միայն նրանք, պետական, ռազմական և այլ բնույթի գաղտնիք պարունակող տեղեկություններ

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 34:

տարբեր ձևերով հասցնում էին Հայաստանի դեմ պատերազմող թուրք շրջանակներին: Թուրքական հետախուզությունը հայկական միջավայրում գործել է համարյա անարգել և մեծ արդյունավետությամբ: Կորյուն քահանա Քոթանջյանը, որը Կարսի անկումից հետո շուրջ երկու տարի մնացել է քաղաքում, վկայակոչում է թուրք գնդապետ Հուանի բեյի հետևյալ խոսքը. «Ձեր բոլոր ժողովներում խօսուած ճառերը եւ զինուորական գաղտնի որոշումները մեզ անմիջապէս տեղեկացնում էին մեր բարեկամ հայերն ու մոլոկանները»¹: Հասկանալի է, որ Հայաստանի անկախ պետականության խորտակման և շուտափույթ խորհրդայնացմանը ջանացող ազգուրաց հայ բոլշևիկները, իրենց նպատակին հասնելու համար, աջակցում էին «բարեկամ ու դաշնակից» քեմալականներին նաև ռազմաքաղաքական բնույթի գաղտնի տեղեկություններ փոխանցելով նրանց:

Հայ-թուրքական ռազմաքաղաքական իրավիճակին քաջատեղյակ, Կարսի իրադարձություններին ականատես ու մասնակից Վահե Արծրունին իր հուշերում հայտնում է, որ պատերազմից առաջ Հայաստանում վխտում էին թուրքական գործակալներ, որոնք, ըստ ամենայնի, կանոնավոր կերպով տեղեկատվություն էին փոխանցում թուրքական զինվորական հետախուզական կենտրոնին: Հուշագիրը նշում է նաև, որ թուրքական Արևելյան ճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշան, Հայաստանի վրա հարձակումից առաջ, վերջնական և ստույգ տեղեկություններ էր ձեռք բերել պոլսեցի թուրք սպա Շուքրի միջոցով, որը քահանայի հազուստով մանրամասն ուսումնասիրել էր ճակատամերձ Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Սուրմալու շրջանները և անվտանգ հետ վերադարձել²: Պատերազմից առաջ և ընթացքում թուրքական հետախուզությունը գործել է լայն ցանցով, համարձակ ու արդյունավետ:

Բացի թուրք պրոֆեսիոնալ հետախույզների, հանրապետութ-

¹ Եազըճեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 25:

յան տարածքում խլուրդային քայքայիչ աշխատանքներ էին տանում թիկունքի մահմեդական տարրերը և, զարմանալի չէ՝ նաև «հայ կարմիրները»։ Կասկածելի տպավորություն էին թողնում հաճախ դրսից ժամանած, հատկապես Վրաստանից ժամանած, այսպես կոչված, նորեկ հայ «կամավորները»։ Պատերազմական իրադարձություններին ականատես ու մասնակից Վ. Արծրունին իր հուշերում վկայաբերում է մի հայ սպայի հավաստիացումը, որ հայկական զորքի հետ խառնված են եղել «անգլիական համազգեստով հայախոս թուրք զինվորներ, որոնք թե՛ կուսումնասիրեին մեր դիրքերը եւ թե՛ կը քայքայեին մեր շարքերը կարմիր (բոլշեիկեան) պրօպականտով»¹։ Այդ ամենի համար, անշուշտ, պատասխանատվություն էր կրում հայկական բանակի բարձրագույն հրամանատարությունն իր շտաբով և հետախուզական ու հակահետախուզական կոչված կառույցներով, որոնք դրանք կանխելու ուղղությամբ, ըստ էության, կանխարգելիչ ոչինչ չեն ձեռնարկել։ Ստացվում էր այնպես, որ հայկական կողմի հետախուզության անորակության, աչալոջության ու սթափության պակասի հետևանքով, թշնամին կարողացել էր դիմել անակնկալ հարձակման, առանձին հատվածներում շրջանցել հայկական զորքի թիկունքը և ստանալ հոգեբանական ու ռազմական առավելություն, շփոթ ու խուճապ առաջացնել հայկական զորքի մեջ ու հարկադրել նրան նահանջել կամ անձնատուր լինել։

Դրան հակառակ, անորակ և անարդյունավետ է եղել հայկական հետախուզությունը։ Նույն Վ. Արծրունու դիտարկմամբ՝ «Հայկական հետախուզութիւնը երբէք մասնագիտութեան տպատրութիւն թողած չէր»²։ Մեր կարծիքով, ընդհանուր առմամբ ողբալի է եղել հայկական հետախուզության վիճակը։

Նույն կերպ, անորակ ու անարդյունավետ է եղել հայկական հետախուզությունը նաև հայ-ադրբեջանական ճակատում։ Հայաստա-

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 185:

² Նույն տեղում:

նի կառավարությունը հիմնականում անիրազեկ էր, թե ինչ է նյութվում երկրի դեմ, ինչ ծրագիր ունիեր Հայաստանի սահմաններին հայտնված կարմիր բանակը, թեև առանց հետախուզությանը, անգն աչքով, արդեն ամեն ինչ պարզ էր:

Հայկական իշխանություններին ծառայություններ մատուցելու տեսակետից, ինչպես արդեն քանիցս ասվել է, կարելի է առանձնացնել Արդահանի գավառապետ Իբրահիմ Կադիմովի ցուցաբերհայտնած գաղտնիք պարունակող տեղեկությունները թուրքական կողմի ռազմական ծրագրերի մասին, որինով, իհարկե, հայկական իշխանությունները բավականին ժամանակ չէին վստահում ու կասկածումի տակ էին առնում: Սակայն, պատերազմի ավարտից հետո պարզվեց, որ նրա հայտնած տեղեկությունները եղել են ճշմարիտ և իրականությանը համապատասխանող:

Ամփոփելով արձանագրենք, որ թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտության խնդրում, անշուշտ, իրենց մասնաբաժինն են ունեցել նաև հայկական գաղտնի համարվող ծառայությունները:

7. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՅԼ ՏՎԱԾ ՄԻ ՔԱՆԻ ՍԽԱԼՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

(Կառավարություն-ազգ-բանակ միասնության հարցը)

Այս հարցի կապակցությամբ, նախ տեղին է Հայաստանի կառավարության թույլ տված սխալները դիտարկել **ազգ-բանակ-Հայրենիք** գաղափարի համատեքստում: Մեր պատկերացմամբ, եռամիասնական այս հասկացությունները անբաժանելի են և, փիլիսոփայական ընկալումով, գտնվում են դիալեկտիկ միասնության մեջ: Նախ, ազգ-բանակ հասկացության տակ պետք է հասկանալ այն գաղափարը, որ ազգին ու հայրենիքին սպառնացող մեծ վտանգների պահին ազգ-ժողովուրդը ամբողջ էությամբ պետք է պատրաստ

լինի նվիրվելու հայրենիքի պաշտպանությանը, եթե հարկ լինի, նույնիսկ, ազգովին բանակ դառնա:

Ազգ-բանակի միասնությունն արտահայտվում է տվյալ ժողովուրդի նվիրվածությամբ իր հայրենիքին, հայրենասիրությամբ, հայրենի հողին կապված մնալու և շենացնելու ձգտումներով և այլն: Բնականաբար, այդպիսին պետք է լինի նրա ազգային բանակը, քանզի նրա ապագա ամեն մի զինվոր մեծանում, դաստիարակվում, հայրենասիրական մղումներ է ձեռք բերում հարազատ ընտանիքում, կրթօջախում, հայրենի միջավայրում: Իր հավաքական ամբողջության մեջ ժողովուրդը չի կարող հայրենասեր լինել, իսկ բանակը՝ դասալիք, և ընդհակառակը: Ասվածից հետևում է. ա) բանակը տվյալ ազգ-ժողովրդի ծնունդն է ու հոգեհարազատ զավակը, բ) ձախողման է դատապարտված ցանկացած բանակ, եթե այն աջակցություն չի ստանում իրեն ծնող ժողովրդի կողմից, գ) ռազմապես և բարոյապես դատապարտված է այն բանակը, որտեղ անմիջական կապ չկա հասարակության ու բանակի միջև և դ) ազգային բանակ և ժողովուրդ. կապի ամրակայման տեսակետից շատ կարևոր է վստահությունը բանակի և իշխանությունների (կառավարության) և, որ ավելի կարևոր է, փոխադարձ կապն ու վստահությունը **ժողովրդի ու կառավարության** միջև:

Վերջին հաշվով, հայրենիքի ու ազգի անվտանգության ապահովման տեսակետից, առաջնայինը ժողովուրդ-բանակի կապն է, իսկ կառավարությունը դրա համակարգողն է: Իբրև բացառություն, այդ շրջափուլում կարելի է առանձնացնել այն պայքարը, որը մղում էր մեծն զորավար ու գաղափարախոս Գ. Նժդեհը: Եվ չպետք է զարմանալ, որ 1920–1921 թթ. նա, իր իսկ գլխավորած Լեռնահայաստանի հաղթական զինուժը անվանում էր **ժողովուրդ-բանակ**¹: Ժողովուրդ-բանակ, որովհետև էական տարբերություն չկա ժողովրդի և նրա ձևավորած բանակի միջև, քանզի բանակը ժողովրդի ծո-

---

¹ Տե՛ս Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 14:

ցից ելած հարազատ զավակն է:

Բայց, այն ժամանակ, լայն ու՝ խորքային առումով, Հայաստանյան իշխանություններին չհաջողվեց ապահովել այդ եռամիասնական, իրար փոխլրացնող կապը, որը կարող է մեծ հաղթանակների երաշխիք ու գրավականը լինել: Այդ նույն իմաստով, մենք չենք կարող ասել, որ մեր ժամանակներում առկա է կառավարություն-ազգ-բանակ-Հայրենիք միասնական կապը: Եվ արցախյան վերջին ծախսողված պատերազմը մեզ կրկին խորհելու և համապատասխան հետևություն ու գործնական քայլեր ձեռնարկելու տեղիք է տալիս:

Մարտունակ է այն բանակը, որին տվյալ երկրի հասարակությունը սիրում ու փայփայում է, որը արժանանում է պետության ու քաղաքացիների ամենօրյա աջակցությանը, համակրանքին ու անկեղծ գուրգուրանքին: Սրանք քաղաքական և բարոյահոգեբանական կարևորության հարցեր են, որոնցով կարելի է չափել տվյալ երկիր-պետության քաղաքական ամրության, ուստի և ռազմական անխոցելիության աստիճանը: Ազգ-բանակ-ժողովուրդ գաղափարա-տեսական այս համադրույթը, կոնկրետացնելով 1920 թ. աշնանը Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի վրա, կարելի է ասել, որ այդ միասնականությունը ապահովված չի եղել, հայ հանրության շրջանում և նրա բանակում առկա են եղել շերտանստվածքներ, հասարակական-քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ, գործող կառավարության հանդեպ ոչ բավարար վստահություն և այլն, որոնք, ի վերջո, պետք է հանգեցնեին Հայաստանին պարտադրված պատերազմում անհաջողության ու պարտության:

Դրա համար է ասվում, որ եթե տվյալ երկրի բանակը պարտվում է, ապա դա միայն նրա կառավարության պարտությունը չէ, այլ ամբողջ ազգ-ժողովրդի: Իզուր չեն, 1920 թ. աշնանը Կարսի անկման կապակցությամբ, Գ. Նժդեհի հետևյալ խոսքերը. «Կարսի ամրոքը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը չի միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդին: Չափվում են, բախվում են բանակները,

բայց հաղթում կամ պարտվում են ազգերը, ցեղերը: Կարսի պատերի տակ պարտվողը հայ զինվորն ու զորավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայությունը»¹: Իմաստային առումով, գրեթե, նույնն է հուշագիր Վահե Արծրունու գնահատականը. «Հայ-թրքական պատերազմի (1920 թ.) ժամանակ ազգովին պայքարի ելանք եւ ազգովին պարտուած, զենքներնիս վար դնելով՝ տուներնիս վերադարձանք»²:

Պատերազմի հետ կապված տեղին չէ ամեն մի անհաջողություն ու ծախսողում վերագրել միայն բանակին, նրա բարձրագույն հրամանատարությանը կամ զինվորների անմարտունակությանն ու դասալքությանը: Այդ խնդրում, անշուշտ, մեծ դեր ու պատասխանատվության բաժին ունի նաև կառավարությունը, առաջին հերթին զինվորական նախարարությունը, խորհրդարանի զինվորական հանձնաժողովը, բանակին սպասարկող համապատասխան հիմնարկներն ու ծառայությունները:

Կառավարության ու, հատկապես, զորական նախարարության ամենահիմնական բացթողումներից էր բանակում ոչ բավարար մակարդակի զինվորական կարգապահությունը՝ սկսած շարքային զինվորից մինչև գեներալ ու ռազմաճակատի հրամանատար: Ի սկզբանե, կազմակերպական, քաղաքական-դաստիարակչական բավարար աշխատանք չի տարվել՝ ուժգնացող դասալքության, «ֆրոնտից փախած դեգերտիրների» դեմ մանավանդ որ հակապետական, բանակը քայքայող թշնամական «**նախիրուաց**» ու «**նախրադավաճան մարդիկ**» քայքայիչ աշխատանքներ էին տանում երկրի կայունությունը թուլացնելու և բանակի մարտունակությունը մեղցնելու ուղղությամբ: Ե. Չարենցի գնահատմամբ. «– Ո՛ւշ, շատ ուշ գլխի ընկան և ուշ, շատ ո՛ւշ հարկ եղած խստագույն միջոցներին դիմեցին հիշյալ լրբերի վերաբերմամբ նախրյան իշխանավորները»³: Այստեղ պոետը, հավանաբար, նկատի է ունեցել քաղաքներում կանգնեցված

¹ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 56:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 14:

³ Չարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, 2012, էջ 180:

կախաղաններն ու արդեն ուշացած մահապատժի գործադրումը: Սակայն նրա բնորոշմամբ՝ դասալքության դեմ ինչ էլ որ ձեռնարկում էին, ապարդյուն էր, քանզի փախչում էին «ինչպես սարսափած ոչ-խարներ»¹:

Պատերազմի շրջանում Դաշնակցության ամենահեղինակավոր դեմքը զինվորական նախարար Ռուբենն էր: Վ. Արծրունու դիտարկմամբ, հայկական բանակի ընդգծված դեմքերն էին դաշնակցական դպրոց անցած, նախկին հայդուկներ Սեպուհը, Դրոն և Ռուբենը: Հուշագիրը վերջինիս մասին գրում է, որ նա վայելում էր ժողովրդականություն, բայց թուրք-հայկական պատերազմը ստվերեց նրա ժողովրդականությունը²:

Կ. Սասունին նշում է, որ նշանակալի էր Ռուբենի դերը հանրապետության հայացման գործում: Նա դրվատանքով է բնորոշում Ռուբենին իբրև մտածող, խորհող ու արարող գործիչ: «Ռուբենի գիտակից, ճկուն, խոհեմ եւ նաեւ յանդուգն ղեկավար մըն էր թէ՛ կազմակերպական եւ թէ՛ զինուորական գործերուն մէջ»³: Մեկ այլ տեղ նշում է. «Մտածող եւ ծրագրող էր Ռուբեն: Մտածման եւ վերլուծման ճախարակ մը կար անոր գլխուն մէջ, ամենէն բանիմացըն էր»⁴:

Այդուհանդերձ, կառավարության ու զորական նախարարության ամենամեծ բացերից մեկն այն պետք է համարել, որ պատշաճ ուշադրություն չդարձվեց բանակի հայացման բարոյահոգեբանական գործոնին, թեև լեզվի ու լեզվամտածողության արմատավորման ուղղությամբ՝ կառավարությունը 1920 թ. մայիսի 30-ին ընդունել էր «Պետական լեզուն չիմացող բոլոր անձանց լիկվիդացիայի

---

¹ Զարենց Ե., *Երկիր Նաիրի*, 2012, էջ 189:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 61–62:

³ Սասունի Կ., *Ռուբեն եւ Գալէ*, «Յեղափոխական ալպոմ», Պէյրուք (Հալեպ), 1962, Դ. շարք, թիվ 1 (37), էջ 7:

⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

մասին» լրացուցիչ օրենքը¹: Տվյալ դեպքում, խոսքը վերաբերում էր նաև բանակի սպայական ու վարչական ոլորտի ծառայողներին, որոնք չէին տիրապետում հայոց լեզվին, իսկ դրանց թիվը, ինչպես արդեն ասվեց, շատ մեծ էր: Բայց այդ, օրենքը, ինչպես շատ այլ օրենքներ, հետևողականորեն չգործադրվեցին: Ձինվորական նախարար և ՀՅԴ Բյուրոյի փաստական միանձնյա ղեկավար Ռուբենը, լեզվաինձացության ու լեզվամտածողության փոփոխության առումով, բանակում կադրային էական փոփոխությունների չդիմեց՝ հաշվի առնելով բարձր հրամկազմի ու սպաների պակասը: Պետք է նկատի առնել, որ Հայաստանի բանակի միջուկը ձևավորվել էր նախկին ռուսական բանակի գինվորականությունից, ինչը, բնականաբար, անդրադառնում էր հայկական բանապի և՛ կառուցվածքի, և՛ մտածելակերպի, և՛ գործելակերպի վրա:

Մյուս կողմից, պատերազմի նախօրյակին և ընթացքում կառավարության ու, հատկապես, Զորական նախարարության թույլ տված սխալների թվին պետք է դասել այն, որ 1920 թ. հունիսին Օլթիի գրավումից հետո, սպայության և գինվորականության մի մասը տարված է եղել թալանով ու կողոպուտով, ինչը ժամանակին չի կասեցվել կառավարության կողմից²: Հուլիսի 4. Արծրունին, դաշնակցական լինելով հանդերձ, կշտամբում է իր կուսակցության երկրորդ դեմքը հանդիսացող գինվորական նախարարին նաև այն բանի համար, որ պատերազմի ամբողջ ընթացքում Ռուբենը ոչ մի անգամ չեղավ ճակատամերձ Կարսում՝ մոտիկից տեսնելու այնտեղ տիրող կացությունը³:

Ինչպես արդեն նշվել է, պաշտոնեական ու անձնական բնույթի լուրջ հակասություններ են եղել Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորանյանի և Կարսի ամրոցի ու ճակատի պետ Դ. Բեկ-Փիրումյանի

---

¹ Կայսրության Հանրապետության պատվամենտի օրենքները (1918–1920)

² Կրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 73:

³ Եղում, էջ 158:

միջև, և այդ ընթացքում կառավարությունը անհրաժեշտ քայլեր չի ձեռնարկել այն հարթելու ուղղությամբ: Շատերի, այդ թվում նաև Վ. Արծրունու կարծիքով, Բեկ-Փիրումյանը դեռ մինչ պատերազմը պետք է հեռացվեր իր զբաղեցրած պաշտոնից¹:

Կառավարության թույլ տված բացերից էր նաև զինվորականության բժշկասանիտարական վիճակին պատշաճ ուշադրություն չդարձնելը: Օրինակ, տվյալներ կան, որ պատերազմից առաջ Օլթիի գորամասը բռնված է եղել մալարիայի տենդով² 1-ին գունդն ունեցել է 20-ի չափ սպա և ավելի քան 400 հիվանդ զինվոր³: Այս կապակցությամբ, ևս մի փաստարկ, որ սեպտեմբերի 11-ին, նույն Օլթիի ուղղությամբ գնդապետ. Հ. Մազմանյանը, Վասկուտ լեռան շրջանում դիրքերը պահելու և ամրացնելու նպատակով, գեներալ Հովսեփյանին խնդրում է, օգնության կարգով, օժանդակ ուժեր տրամադրել՝ հավելելով, թե «տրամադրությանս տակ ունիմ 243 սովինաուր եւ Փիլոսի 150 ձիատրները. մնացեալ ամբողջ զօրքը կտառապի ջերմէ»³: Կարելի է ասել, որ թուրքերի հարձակման նախօրյակին զինվորականության մի մասը գործնականում հիվանդ է եղել:

Այսպիսով, վերը բերված փաստարկները դարձյալ վկայում են, որ մինչ պատերազմը և դրա ընթացքում կառավարությունը թույլ է տվել սխալներ, որոնք իրենց բացասական ազդեցությունն են ունեցել պատերազմի վերջնարդյունքի վրա:

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 74:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 75:

ԳԼՈՒԽ 4.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՓՈՒԼԸ: ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ԸՆԹԱՑՔԸ

Կարսի անկումից հետո հայկական զինուժը, ըստ էության, կազմալուծված ու ցաքուցրիվ վիճակում, հարկադրված էր նահանջել: Սպասելի էր, որ Կարսի ամրոցը գրավելուց հետո թուրքերը կանգ չէին առնելու, այլ շարունակելու էին հարձակումը առնվազը մինչև իրենց «Ազգային ուխտ»-ով ծրագրված Արփաչայ և Երասխ գետերի հունը: Կարսի անկումից հետո, մինչև Ալեքսանդրապոլ ընկած հատվածում, հիմնականում բարոյալքված ու դասալիք զինվորների քանակը հասնում էր 8000-ի:

Հայկական բանակի հրամանատարության համար, ստեղծված իրավիճակում, իրար հետ հաղորդակցվելու հնարավորություն են ունեցել գեներալ Հովսեփյանը և Սեպուհը, որոնք ակտիվ գործողություններ ծավալել չէին կարող, քանզի թշնամին հիմնականում գրավել էր պարենի և զինամթերքի պահեստները: Այդ պահին գեներալ Հովսեփյանի անմիջական տրամադրության տակ է գտնվել մոտ 500 մարդ ունեցող նվազ մարտունակ 7-րդ գունդը, իսկ 4-րդ գունդը՝ գնդապետ Ալ. Միրիմանյանի: Գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանը գերեվարված էր, գեներալ Մ. Սիլիկյանի հետ բացակայում էր կապը: Հ. Հովսեփյանը, ստանձնելով նահանջող զորքի հրամանատարությունը, որոշում է ամրանալ Ալեքսանդրապոլից 18 կմ հեռավորության վրա գտնվող Շորագյալի **Ղըզլ-Չախչախ** գյուղի դիրքերում՝ նպատակ ունենալով պաշտպանել դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղին ու երկաթգիծը, միաժամանակ, փորձել կապ հաս-

տատել Բաշկադիքլար գյուղակայարանում հայտնված գնդապետ Ն. Ղորղանյանի հեծելագնդի հետ: Դրանից հետո միայն կապ է հաստատվում Ալեքսանդրապոլում գտվող գեներալ Սիլիկյանի շտաբի հետ: Ալեքսանդրապոլի գլխին կախված թուրքական անմիջական ներխուժման սպառնալիքի պայմաններում ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Մ. Սիլիկյանի շտաբը փոխադրվում է Ալեքսանդրապոլ-Ղարաքիլիսա ճանապարհին գտնվող Ջաջուռ գյուղը: Ինչ վերաբերում է 1-ին հետևակային գնդին, որը գնդապետ Մազմանյանի եղերական մահից հետո շարունակում էր մնալ կազմալուծված, ցաք ու ցրիվ վիճակում, ընդգրկված էր գեներալ Հ. Ղազարյանի զորամասի ձախ թևում: Վերջինս նույնպես, անկանոն ընթացքով, ուղղություն էր վերցրել դեպի Ալեքսանդրապոլ:

Կարս-Ալեքսանդրապոլ հատվածի մարտական գործողությունների պետ գեներալ Հովսեփյանի շտաբը Ղըզլ-Չախչախից փոխադրվում է Կարայալ կայարան: Ստեղծված իրավիճակում, իրադրությանը ծանոթանալու համար, Կարայալ կայարան է ժամանում Ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանն՝ իր տեղակալ (օգնական) գեներալ Հովհ. Հախվերդյանի հետ¹:

Վիճակը վերահսկելի ու կայուն չի եղել նաև Կարսի ճակատում իրեն լավ դրսևորած Սեպուհի զորամասերում: Այդ օրերին Սմբատի ղեկավարած աջթևյան հատվածը, հեծյալ-հետևակների հետ միասին, ջանում էր հյուսիսից կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի քաղաք: Ավելին, տեղ-տեղ ստիպում էր նրանց նահանջել: Սակայն, թշնամու գինական ճնշման տակ, Սեպուհն ու Սմբատը նույնպես ստիպված են լինում նահանջել և ամրանալ Վարդանլուի և Փոքր Ղարաքիլիսայի բարձունքների վրա²: Նահանջողների շարքում էր նաև գնդապետ Դմիտրի Ղորղանյանի սակավաթիվ ջոկատը: Թշնամուն դիմակայելու փորձեր էին կատարում գեն. Հովսեփ-

---

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ*, էջ 89–90:

² Տե՛ս *Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի*, էջ 214–215:

յանի ղեկավարած 7-րդ և Ալ. Միրիմանյանի՝ 4-րդ գնդերը, շարժընթացներ էր կատարում միակ «Ազատամարտ» զրահապատը: Դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող դիրքերը ամրացնելու և պաշտպանելու նպատակով, իբրև վերջնագիծ, հայկական զինուժին հրամայվեց դիրքեր գրավել ու ամրանալ Արփաչայ գետի ափի երկայնքով:

Այդպիսով, Կարսի անկումից հետո ստեղծվել էր մի վիճակ, երբ հայկական զորքը քայլ առ քայլ նահանջում էր դեպի Շիրակի նահանգ ու Ալեքսանդրապոլ, իսկ թուրքերը, նրան հեղապնդելով, շարժվում էին դեպի Արփաչայ գետը: Այդ ուղղությամբ Կարսից հետո հաջորդ բերդաքաղաքը համարվում էր Ալեքսանդրապոլը: Ալեքսանդրապոլի ամրացված (25 վերստ տարածքով) շրջանի կայազորի պետն էր Հ.Յ.Դ. կուսակցական պատասխանատու գործիչ, Բյուրոյի անդամության թեկնածու գնդապետ **Արսեն Շահմազյանը**: Ամրոցն ուներ բերդապահ զորք, բավականաչափ հրետանի և պաշտպանական միջոցներ: Ալեքսանդրապոլ-Կարս ճակատի ընդհանուր հրամանատարը Մ. Սիլիկյանն էր: Պատերազմն սկսվելուն պես, նահանգում հայտարարվել էր զինվորական դրություն, և նա ուներ դիկտատորական իրավունքներ:

Հայաստանի կառավարությունը և Շիրակի նահանգապետ Կարո Սսսունին ակնկալում էին նահանգում ապաստանած արևմտահայ գաղթականության զինական աջակցությունը, քանզի եղեռն տեսած ու ապրած արևմտահայությունը, բնականաբար, ավելի վրեժխնդիր էր թշնամուն: Թուրքերն, իրենց հերթին փորձում էին որսալ ու ոչնչացնել տաճկայ գաղթականությանը՝ մշեցուն, վանեցուն, կարնեցուն և մյուսներին: Պատերազմական ընթացքի որոշ փուլում, կառավարության որոշումով, Կարսի և մյուս ճակատների օրինակով, ճակատամերձ Ալեքսանդրապոլ գործուղվեցին Հ.Յ.Դ. Բյուրոյի անդամ-նախարարներ Արշակ Ջամալյանը, Գևորգ Ղազարյանը, պատգամավորներ Հովակիմ Բուդաղյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը, Հայկ Սարգսյանը, Լևոն Շանթը, Հայկ Յաղջյանը, իսկ, կամավոր ցանկությամբ, նաև Հովհ. Քաջագ-

նունին: Հասկանալի է, որ պետական պաշտոնյաների նման մեծ խմբի առաքելության նպատակը բանակին օժանդակելն էր, նահանգային ու քաղաքային իշխանություններին օգնելը՝ ապահովելու հաղորդակցային անխափան ու ռազմա-նյութատեխնիկական մատակարարումը Ալեքսանդրապոլին, իսկ առաջին հերթին, առաջնագիծ համարվող, Կարսի ռազմաճակատին: Սակայն, դժվար է միանշանակ դրական գնահատական տալ նման մեծ ու հեղինակավոր մարդկանց ու գործիչների կատարած, ցուցաբերած աշխատանքի արդյունավետությանը: Անշուշտ, եղել են դժվարություններ, անլավ մակերպվածություն ու անփութություն, քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների աշխատանքի ոչ հստակ բաժանում, ճակատին սպառազինության և կենսամթերքի մատակարարման, վիրավոր կամ հիվանդ զինվորների բժշկական սպասարկման, տեղեքում զորահավաքի կազմակերպման, դասալքության դեմ պայքարի և այլ հարցերում:

Քաղաքական առումով, պատերազմի ամբողջ բեռն ընկած էր Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության վրա, որն, անշուշտ, հանդես էր բերում պատերազմական իրադրությանը բնորոշ դիկտատորական դրսևորումներ, միաժամանակ, թույլ տալով նաև սխալներ ու ծախսողումներ: Բայցևայնպես, Հայաստանի ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը գնում էր նրա հետևից: Ինչ վերաբերում է մյուս կուսակցությունների դիրքորոշմանը և ցուցաբերվող մասնակցությանը, ապա շարունակում էր գործել կուսակցությունների ներկայացուցիչներից կազմված Միջկուսակցական մարմինը՝ խորհրդակցական իրավունքներով: Հարկ է նշել, որ հանրապետության ամենակուսակցականացված քաղաքը համարվում էր Ալեքսանդրապոլը: Եվ պատահական չէ, որ այն դարձավ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության օջախ-կենտրոնը:

Դեռ հոկտեմբերի վերջին օրերին, երբ Կարսի ճակատում վիճակը ծանր ու աղետալի էր, որոշվեց Ալեքսանդրապոլում ևս հրավիրել Միջկուսակցական խորհրդակցություն՝ բոլոր կուսակցություննե-

րի մասնակցությամբ: Երկար քննարկումներից ու խիստ վիճաբանություններից հետո, տեղում ստեղծվեց Միջկուսակցական մարմին՝ հետևյալ կազմով. Արամ Ալեուջյան (Հ.Յ.Դ.), Լևոն Սարգսյան (Սոցիալ-Դեմոկրատ), Վ. Տեր-Մինասյան (Հ.Ժ.Կ.), Հ. Տեր-Ջաքարյան (Հայ Ս. Ռամկավար), Ամատունի (Սոցիալիստ-հեղափոխական) և Համբարձում Տեր-Ղազարյան (Հնչակյան)¹: Սակայն, ճակատագրական այդ ծանր օրերին, ժողովրդին ու կուսակցություններին համերաշխության ու համագործակցության մղելուն ուղղված ներկայացուցչական այդ մարմնի փորձերը, Կ. Սասունու գլխավորած նահանգապետարանի և ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Մ. Սիլիկյանի ջանքերը, որևէ գործնական արդյունքի չբերեցին: Մինչդեռ, թշնամին քայլ առ քայլ մոտենում էր Ալեքսանդրապոլին:

Դեպի Շիրակի նահանգի տարածք նահանջող Հովսեփյանի, Սեպուհի և մյուսների զորամասերին էին միացել 1-ին և 5-րդ գնդերից գերի ընկնելուց խույս տված առանձին զորախմբեր, ինչպես նաև զորքերի առջևից ընթացող, թուրքական կոտորածներից մազապուրծ կարսեցի և հարևան այլ բնակավայրերի բազմահազար գաղթականներ: Հայկական զորամասերից քիչ թե շատ կայուն ու համախումբ վիճակում էին 4-րդ գնդի որոշ մասեր: Վ. Արծրունին վկայում է, որ հայկական բանակային զինամիավորների միջև, ըստ էության, բացակայում էր ոչ միայն ռազմական անհրաժեշտ փոխգործակցությունը, այլև դրանց միջև հաղորդակցային, ժամանակակից արտահայտությամբ՝ տեղեկատվական կապը, զորօրինակ, Սեպուհի գլխավորած ճակատի աջ թևը պահող խմբապետ Սմբատ Բորոյանի զորախումբը մինչև հոկտեմբերի 30-ի ուշ երեկո անտեղյակ է եղել Կարսի անկման մասին²:

Նոյեմբերի 1-ի դրությամբ, Շիրակի հատվածում, հայ-թուրքական ճակատը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը: Հայկական

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 267:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269:

ճակատի աջ թևը զբաղեցնում էր խմբապետ Սմբատի կամավորական զորամասը, աջից դեպի կենտրոն 7-րդ՝ գնդապետ. Իշխանյանի, 8-րդ՝ փոխգնդապետ. Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ, 2-րդ, 1-ին և 5-րդ գնդերի մնացորդները, գնդապետ. Ղորղանյանի հեծելազորը՝ ձախ թևում Բաշթադիքլար-Օղուզլի գյուղերի գծով: Գնդապետ. Միրիմանյանի 4-րդ գունդը պահում էր թիկունքը, ինչպես որ Կարսի գործողության ժամանակ, իսկ Սեպուհը նշանակված էր պահեստային ուժերի պես, առկա ճակատի հրամանատարն էր գեներալ. Հովսեփյանը, իսկ ընդհանուր հրամանատարը գեներալ. Մ. Սիլիկյանը: Ալ. Խատիսյանը վկայում է, որ ճակատին մոտ լրնելու համար, նոյեմբերի առաջին օրերին, Ջիննախարար Ռուբենը գտնվում էր Ադին Կայարանում¹:

Կարսի անկումից հետո՝ նոյեմբերի 1-ին, Թիֆլիսից շտապ հրավիրվեց գեներալ. Մ. Արեշյանը և նշանակվեց Ալեքսանդրապոլի թիկունքի պետի պաշտոնում: 1918 թ. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ռազմական որոշ ձախողումների հետ կապված, Արեշյանը, նեղացածի կեցվածքով, մեկնել ու բնակվում էր Թիֆլիսում: Ջինվորական նոր պաշտոնում ևս գեներալն առանձնապես աչքի չընկավ կազմակերպչական ու պաշտպանական գործերում: Այդպես էլ հնարավոր չեղավ դասալքության առաջն առնել: Մինչ թուրքերի ներխուժումը, Ալեքսանդրապոլում անիշխանության, կողոպուտ-թալանի դրսևորումներ են եղել հենց հայկական շրջանակների կողմից: Այն առավել ևս ուժեղացավ բուլշևիկների բանտից դուրս գալուց հետո, որոնք, ամբոխին միացած, հարձակվեցին Ֆինանսների նախարարության ենթակա շենքերի, իտալական «Սագո» ընկերության մթերային պահեստի, «Հայկոոպ»-ի և ամերիկյան բարեգործական միջանի պահեստների վրա և թալանեցին դրանք²:

Հուսալքված զորքի ու խուճապի ենթարկված ժողովրդի

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 287:

² Տե՛ս «Ճակատամար», Կ. Պոլիս, 24 դեկտեմբերի 1920 թ., նաև՝ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 277:

շրջանում ակտիվ թուրքանսլաստ քայքայիչ ու կազմալուծիչ աշխատանքն էին կատարում Ալեքսանդրապոլի հայ բոլշևիկները: Նահանգապետ Կարո Սասունին նշում է, որ նոյեմբերի 4-ի գիշերը բանտից ազատ են արձակվում բոլոր բոլշևիկները, որից հետո ավելի է թեժանում կողոպուտը, ավան-թավանը¹: Բավական է ընթերցել Հայկոմկուսի Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի այդ օրերին տարածվող կոչերը: Օրինակ, ըստ հուշագիր Վ. Արծրունու, հայ գյուղացիներին, բանվորներին և զինվորներին ուղղված այդ կոչերի հիմնական բովանդակությունն այն էր, որ թուրքերը գալիս են ոչ թե հայ աշխատավորությանը թալանելու և կոտորելու, այլ նրանց թալանելու դաշնակներից ազատելու² և այլն: Կարելի է վստահաբար ասել, որ Հայաստանի ու հայկական բանակի պարտությունը կատարվում էր ոչ միայն արտաքին թշնամի թուրքի, այլև «ներքին թուրքերի», հայ բոլշևիկների և թշնամական այլ տարրերի կողմից: Բոլշևիկյան գործակալները օգնում էին թուրքերին՝ տարածում էին պարտվողական քարոզչություն՝ հայ զինվորներին համոզում չղիմարել «թուրքական կարմիր բանակին», որ նրանք գալիս են «ազատագրելու Հայաստանը դաշնակ կեղեքիչներից»: Ընդ որում, Կարաբեքիրի զինվորները կրում էին կարմիր աստղ տարբերանշաններ և կարմիր դրոշներ³:

Պատմությունը, կարծես, կրկնվում էր: Այն, ինչ տեղի ունեցավ 1918 թ. գարնանը Մեհմեդ Վեհիբ փաշայի զորքերի ներխուժմամբ, կրկնվեց 1920 թ. աշնանը, այս անգամ արդեն Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի զորքերի կողմից՝ չհանդիպելով էական դիմադրության: 1918 թ. մայիսյան դեպքերի կապակցությամբ, պատմագիր Ա.-Դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) գրում է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում որևէ դիմադրություն չեղավ, գրավումը կատարվեց խաղաղ կերպով: Ավելին, «գավառի շատ գյուղեր ոչ միայն դիմադրություն

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թուրքական պայքերագը (1920-ին)*, էջ 154-155:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 278:

³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 295:

ցույց չտվին, այլև սպիտակ դրոշակ բարձրացրին և աղ ու հացով ընդունեցին տաճիկների մուտքը»¹։ Բայց, դրանով հանդերձ, թուրքերն ավելի մեղմ չվերաբերվեցին ազգաբնակչությանը։ Արյունարբու թուրքի մեջ մշտապես խոսում է էթնիկ վայրենի բնազդը, բռնությունը, թալանը, սպանությունը։ Մի՞թե շիրակցիները մոռացել էին ընդամենը մեկ-երկու տարի առաջ՝ 1918 թ. մայիսի 25-26-ին, Ձիթհանքով գյուղի երեք խոշոր մարագներում լցված 3000-ի չափ անմեղ մարդկանց ողջակիզումը։ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ու շրջանների հազարավոր երիտասարդ տղամարդիկ սայլերով ու եզներով քշվեցին դեպի Կարս-Սարիղամիշ-Էրզրում։

Վերստին արձանագրենք, որ նահանգում զանգվածային է եղել դասալքությունը, ամբոխի դարձվերածված զինվորները գիշերները փախել են հարյուրներով։ Քիչ չեն եղել դասալիքները նաև Սեպուհի զորամասում²։ Բայցևայնպես, Սեպուհի զորամասը թույլ չտվեց թշնամուն աջ կողմից անցնելու Ալեքսանդրապոլի թիկունքը։ Սեպուհըն ժամանակավորապես հաստատվեց Փիրվալիում։ Նոյեմբերի 2-ին, խորհրդարանի երկու պատգամավորների հետ Ղըզլ-Չախչախ և Փիրվալի ժամանած զիննախարար Ռուբենը Սեպուհին նշանակեց Ալեքսանդրապոլի պահեստազորի ընդհանուր հրամանատար։ Տվյալներ կան, որ Սեպուհը երկու դասալիքի մաուզերով անձամբ է գնդակահարել³։

Նոյեմբերի 4-ի տվյալներով, զորավար Հովսեփյանը մեծաթիվ զորախմբով դեռևս գտնվում էր Ղըզլ-Չախչախում, վագոնում տեղակայված իր շտաբով, իսկ նոյեմբերի 5-ի օրագրային տեղեկությամբ, Սեպուհի զորամասը փոխադրվում է Վարդանլու գյուղի հատվածը։ Այդ նույն օրը Սեպուհի ոչ լիակազմ բրիգադան կարողանում է հա-

---

¹ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 415։

² Տե՛ս Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերին օրերը, էջ 108-109, նաև՝ Ներսիսյան Ա., Չորավար Սեպուհ, էջ 314։

³ Տե՛ս Ազար, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 110, նաև՝ Ներսիսյան Ա., Չորավար Սեպուհ, էջ 315։

ջողովքամբ դիմադրել թշնամուն, որը չորս շաբաթունով Ղմխ կամ Կմխ գյուղից շարժվում էր դեպի Վարդանլուի հայկական դիրքերը: Հայկական զինուժը սկզբում հաջողությամբ դիմակայում էր թշնամուն, որի ընթացքում առանձնապես աչքի է ընկել բրիգադայի հեծյալ հարյուրակի պետ, հետագայում «Նեմեսիս» վրեժխնդրության ծրագրով Ս. Թեհլիրյանի զինակից Ստեփան Ծաղիկյանը: Բայց հետո, թշնամու գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ, Սեպուհի բրիգադան նահանջում է դեպի Ալեքսանդրապոլ¹: Հիշեցնենք, որ Սեպուհի՝ մեզ արդեն հանրածանոթ անանուն գրագրի օրագիր այստեղ ընդհատվում է:

Փաստավավերագիր տվյալներ կան, որ նոյեմբերի 4-ին թուրք-բրդական զորքերը ուժեղ հարձակում են գործել Սեպուհի ենթակայության տակ գտնվող զինուժի աջ՝ խմբապետ Սմբատի թևի վրա, այնուհետև ռազմական գործողությունը տարածվել է դեպի կենտրոն, որտեղ մարտի են անցել Սեպուհի պահեստային բրիգադան և Իշխանյանի ու Բաղդասարյանի գնդերը: Այս ռազմաբեմի վրա հայկական զինուժերը նույն օրը կարողացել են կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Սակայն, զորքերի շարքերում՝ կրկին գլուխ են բարձրացնում խուճապային տրամադրությունն ու լռասալքությունը: Գեներալ Սիլիկյանի հրամանով Հովսեփյանի սպայակույտը Ղըզլ-Չախչախից փոխադրվում է Ախուրյանի ձախ ափին գտնվող Բայանդուր կիսակայարանը, իսկ Սեպուհն ու Ղորղանյանը մնում են աջ ափին: Այդ պահին հայկական զինուժը տեղակայված էր, ըստ էության, Ախուրյան գետի երկարությամբ 25 վերստի վրա:

Սա նշանակում էր, որ արդեն անմիջական վտանգ էր կախվում Կարսից հետո ռազմավարական նշանակությամբ երկրորդ կարևոր ամրոցի՝ Ալեքսանդրապոլի վրա: Ինչպես արդեն ասվեց, նախորդ շրջանում առանձնապես շատ բան չէր արվել Ալեքսանդրապոլի ռազմապաշտպանական ամրացման ուղղությամբ: Արձանագրենք,

---

¹ Տե՛ս Ազար, *Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը*, էջ 112-113:

որ այս անգամ արդեն ներքին մրցակցություն ու անհամերաշխություն է եղել Ալեքսանդրապոլ-Կարսի ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Մ. Սիլիկյանի և Ալեքսանդրապոլի ամրոցի ու ամրացված շրջանի պետ Արսեն Շահմազյանի միջև: Հասկանալի է, որ այդ անհամերաշխությունն իր բացասական հետևանքը պետք է ունենար Ալեքսանդրապոլի պաշտպանության գործում:

2. ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Ռազմաքաղաքական իրավիճակը հայկական կողմին թելադրում էր գնալ **զինադադարի ու հաշտեցման**: Նախ տեղեկացնենք, որ Կարսի անկումից հետո Հայաստանի կառավարությունը միջնորդության խնդրանքով դիմեց խորհրդային կառավարությանը (արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Զիչերինին), սակայն խորհրդային կողմը, հանդես բերելով զգուշավորություն, դրան անմիջապես չարձագանքեց¹: Խորհրդային բարձր ղեկավարությունը իրազեկ էր հայթորքական ճակատում իրադարձությունների զարգացման ընթացքին: Այդ մասին Բ. Մդիվանին Երևանից Բաքու՝ Ստալինին իրազեկ էր պահում, իսկ վերջինս էլ այդ հարցերով կապի մեջ էր Լենինի և Զիչերինի հետ²:

Ստեղծված անհուսալի վիճակում Հայաստանի կառավարությունը զինադադարի առաջարկ արեց Թուրքիային: Բայց, որքան էլ զարմանալի լինի, պարզվում է, որ առաջինը նման առաջարկ էր արել թուրքական կողմը: Կարսի անկումից անմիջապես հետո Հայաստանի ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջանակներում, բնականաբար, հարց պետք է ծագեր, թե իմաստ ունի արդյոք շարունակել պատերազմը: Զինվորական նախարար Ռուբենի և ճակատի հրա-

¹ Տե՛ս *Геноцид армян*, т. 1, с. 548.

² Տե՛ս Միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 1, գ. 2, թ. 1բ:

մանուատար Մ. Սիլիկյանի մասնակցությամբ, նոյեմբերի 1-ին Ալեքսանդրապոլում հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ, քննարկելով այդ հարցը, գեներալ Սիլիկյանը առաջարկում է անհապաղ զինադադարի բանակցություններ սկսել, և ծայների մեծամասնությամբ որոշվում է համապատասխան հրահանգ ստանալու համար այդ մասին հեռագրել Երևան: Նշենք, որ մինչ այդ Կարսում գերեվարված նախարար Ա. Բաբայանը ևս իր և մյուս գերեվարվածների անունից նամակ էր ուղարկել Ալեքսանդրապոլ՝ Հայաստանի կառավարությանը փոխանցելու, որ վերջ տրվի արյունահեղությանը և կնքվի հաշտություն¹:

Նոյեմբերի 3-ին Կարսի նահանգապետ Կ. Սասունին ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանից ստանում է մի ծածկագիր հեռագիր, որում կառավարության որոշմամբ հրահանգվում էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային և գավառային իշխանություններին, որ թուրքերի կողմից քաղաքը գրավելու պարագայում, բոլոր պաշտոնյաները՝ քաղաքագլուխը, քաղաքային վարչության անդամները, շրջանային ինքնավարությունների նախագահները և վարչության անդամները պարտավոր են մնալ իրենց տեղերում: Միայն նահանգապետ Կ. Սասունին էր պարտավորված հեռանալու նահանգից²: Բայց, ինչպես հետո պարզվում է, դեռ քաղաքը չգրավված, շատերը, այդ թվում քաղաքագլուխ Պարույր Լևոնյանը, հավանաբար իրենց կյանքը փրկելու համար արդեն լքել էին քաղաքը: Նահանգապետ Կ. Սասունին նշում է, որ տեղի իշխանություններից մնում է միայն քաղաքի պաշտպանության պետ, գնդապետ. Ա. Շահմազյանը՝ իր սպայակույտով³:

Այդպիսով, հայ-թուրքական դիվանագիտական կապն ու բանակցային գործընթացը, ամառային ընդհատումից հետո, վերսկսվում է: Իբրև բանակցային գործընթացի սկիզբ՝ նախ, ինչպես ար-

Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 280:

² Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պայտերագմը (1920-ին)*, էջ 144:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 155:

դեն ակնարկվեց, **նոյեմբերի 2-ին**, հայկական կողմի մտադրություններին անտեղյակ, զինադադարի առաջարկ է արվում ԹԱՄԺ արտաքին գործերի կոմիսար Բեքիր Սամի բեյի անունից, հայկական կողմի մտադրություններից անտեղյակ, առաջինը զինադադարի առաջարկ է անում, իսկ հաջորդ օրը՝ **նոյեմբերի 3-ին**, արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը, թուրքերի նոտայից անտեղյակ, իր հերթին առաջարկում է կողմերին հանդիպել, վերջ տալ արյունահեղությանը և գալ համաձայնության¹:

Հիրավի, այդ օրերին կառավարության առջև ծառացած գլխավոր խնդիրը պատերազմը շարունակել-չշարունակելու հարցն էր, որովհետև Հայաստանի աղետալի վիճակը օր-ավուր դառնում էր ակներև ու օրհասական: Եվ վարչապետ Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը, գնահատելով իրավիճակը և պատերազմը շարունակելու հետագա անհեռանկարայնությունը, որոշում է գնալ բանակցությունների Անգորայի կառավարության հետ, և գրավոր առաջարկություն է արվում հրադադարի մասին: Ստացվում է, որ պատերազմող կողմերը զինադադարի վերաբերյալ առաջարկություն են արել իրարից անկախ, միմյանց մտադրություններին անտեղյակ: Թուրքերը, գործնականում հասնելով իրենց ծրագրած սահմանին. այն է՝ Արաքս և Արփաչայ գետերի սահմանագծին, Հայաստանի կառավարությանը զինադադարի առաջարկություն են անում՝ երկու երկրների միջև հաշտության պայմանագիր կնքելու համար²:

Սակայն, և՛ նոյեմբերի 2-ին՝ թուրքերի (հավանաբար կարծես դիտավորյալ ռազմաճակատում պահելու, ուշացնելու և տեղ չհասցնելու պատճառով), և՛ հայկական կողմի՝ նոյեմբերի 3-ին ներկայացված զինադադարի մասին առաջարկները մնում են անարձագանք: Հավանաբար, պատճառը եղել է Կարաբեքիրի զորքերի հաջող ընթացող ռազմերթը: Ինքնին հասկանալի է, որ մինչ զինադադարի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 67 և 74:

² Տե՛ս **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 280:

կայացումը, թուրքերը որքան ավելի առաջանային Հայաստանի խորքերը, այնքան ավելի մեծ կլինեին նրանց ներկայացվելիք տարածքային, ռազմատեխնիկական, նյութական և այլ պահանջները:

Նոյեմբերի 3-ին թուրքերը գրավում են Ղըզլ-Չախչախ գյուղն ու կայսրանը: Այդ հանգուցային բնակավայրի գրավումը գործնականում կանխորոշում էր Ալեքսանդրապոլի հետագա ճակատագիրը: Ինչպես արդեն ասվել է, Սեպուհի զորքը հետ է քաշվում Վարդանլու-լի ու Փոքր Ղարաքիլիսայի բարձունքները: Նոյեմբերի 5-ին թշնամին դիրքեր է գրավում Աղբաբայի լեռնաշղթայից դեպի Ղըմլի կամ Կմլի գյուղի շրջանում: Ղըզլ-Չախչախից և Ղըմլիից թուրքերը ուղղություն են վերցնում դեպի Ալեքսանդրապոլ: Թուրքական զորքի մուտքը Շիրակի դաշտ ոգևորում է Աղբաբայի թուրքերին, որոնք ոտքի են կանգնում թուրք սպանների գլխավորությամբ և հարվածում հայկական զորքի թիկունքին: Պաշտպանության վիճակը ավելի է բարդանում, երբ երկաթուղային շարժը և, առհասարակ, տրանսպորտի աշխատանքը գործնականում կանգ է առնում ու կազմալուծվում՝ չկար ո՛չ Օլթու ածխահանքը, ո՛չ Սարիղամիշի փայտը, էլ չենք խոսում նավթի ու մագուֆի մասին: Գաղթականությունը շարժվում էր դեպի Ապարան, Արագած և Ջաջուտ: Հիշեցնենք, որ դեպի Հայաստանի խորքերն արշավող թուրքական զորքի խաղաղ ազգաբնակչության ջարդարարական գործողությունների գլխավոր թիրախը, առաջին հերթին, արևմտահայ (տաճկահայ) գաղթականությունն էր: Այն, ինչ տեղի էր ունեցել 1918 թ., այդ նույնությամբ կրկնվում էր 1920–1921 թթ:

Մինչ այդ, ընդհանուր հրամանատար Մ. Սիլիկյանը, տեսնելով զորքերի շրջանում զանգվածային դասալքությունը և անկառավարելիությունը, զորամասերը ինքնագլուխ թողնվում են ճակատը, և զինվորները խմբերով դասալքում են իրենց ստորաբաժանումները, չեն կատարում իրենց պետերի հրամանները, գործնականում իր հրամանատարական հսկողությունից դուրս է թողնում ճակատային մասերը և նոյեմբերի 4-ի երեկոյան որոշում է հեռանալ դեպի Ջա-

ջուռ, ինչն առաջ է բերում մարդկանց խուճապի նոր հոսք: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 5-ին, հասնելով Ջաջուռ, այնտեղից անցնում է Ղարաքիլիսա: Նոյեմբերի 5-ի առավոտյան, Ա. Ջամալյանի նախագահությամբ, Ալեքսանդրապոլի կայարանում տեղի է ունենում մի հավաք-ժողով, որտեղ առաջարկվում է մտավորականների ու գործիչների մի մասին, իրենց հայեցողությամբ, մեկնել Ղարաքիլիսա. իսկ մյուս մասին՝ Երևան: Նույն օրը Շիրակի նահանգապետ Կ. Սասունին, իր թիկնապահներով, մեկնում է Ադիաման (այժմ՝ Գառնահովիտ):

Նոյեմբերի 5-ի երեկոյան Ք. Կարաբեքիրի զորքերը դիրքեր են զբաղեցնում Ալեքսանդրապոլից դեպի արևմուտք գտնվող բարձունքների վրա և սպառնում քաղաքի գրավմամբ: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 6-ի առավոտյան, Կարաբեքիրը ուշացումով ստանում է դեռ նոյեմբերի 3-ին հայկական կողմի ներկայացրած զինադադարի մասին առաջարկը և այն ուղարկում է իր կառավարությանը: Բայց, մինչ թուրք կառավարությունից պատասխանը կստացվեր, Ք. Կարաբեքիրն իր նախաձեռնությամբ, նոյեմբերի 6-ին հայկական կողմին է ներկայացնում վերջնագրի բնույթ կրող մի շարք պահանջներ: Նույն օրը թշնամին մոտենում է Ալեքսանդրապոլին և սպառնում քաղաքին:

Քաղաքն առանց դիմադրության իրեն հանձնելու մտադրությամբ՝ Ք. Կարաբեքիրը առաջարկում է զինադադար, որի հիմքում, ըստ ամենայնի, դրված են եղել Բեքիր Սամի բեյի նոյեմբերի 2-ի թվակիր հեռագրի նախապայմանները, ինչը Կարաբեքիրը, փաստորեն, հարկ է համարել 4 օր պահել իր մոտ և միայն նոյեմբերի 6-ին հանձնել հայկական հրամանատարությանը: Ինչևէ, հայկական կողմը (Հայաստանի կառավարությունը) ընդունում է Ք. Կարաբեքիրի ներկայացրած հրադադարի մասին առաջարկը, որովհետև առանց այդ էլ հայկական կողմը մտադիր էր գնալու զինադադարի կայացման:

Կարաբեքիր փաշայի կողմից զինադադարի համար ներկայաց-

վող առաջնահերթ նախապայմաններից էր հայկական զորքերի հետքաշումը Ալեքսանդրապոլ քաղաքից 10–15 կմ շրջագծով: Նոյեմբերի 7-ին կողմերի միջև կայացվում է զինադադար հետևյալ պայմաններով՝ ա) դադարեցվում են ռազմական գործողությունները, և հայկական զորքերը հետ են քաշվում Արփաչայի արևմտյան ափից, բ) թուրքական զորքերը զինադադարի ընթացքում գրավում են Ալեքսանդրապոլի ամրոցը, երկաթուղային կայարանը և քաղաքի շրջակա տարածքը 10 կմ շրջագծով, իսկ բուն քաղաքում, իբրև թե, թուրքական զորք չէր տեղակայվելու: c.) թուրք հրամանատարությունը երաշխավորում էր կարգը քաղաքում և բնակչության անվտանգությունը¹: Զինադադարի վերաբերյալ հայկական կողմի համաձայն լինելու մասին պատասխանը թուրքերին է հանձնվում նույն օրը Թիքնիս կամ Տիխնիս գյուղում:

Համաձայն զինադադարի, նոյեմբերի 7-ի երեկոյան հայկական կողմը, քաղաքն առանց դիմադրության հանձնում է թուրքերին: Համեմատության կարգով արձանագրենք, որ Կարսի պարագայում եղել է քիչ թե շատ դիմադրության փորձ, իսկ Ալեքսանդրապոլի դեպքում՝ ճարահատյալ տեղի է ունեցել քաղաքի խաղաղ հանձնում: Փաստենք, որ Ալեքսանդրապոլի հանձնումից և նախնական զինադադարից հետո գեներալ Մ. Սիլիկյանը հետ է կանչվում: Նա թողնում է Ալեքսանդրապոլը և մեկնում Երևան, որտեղ, ըստ Վ. Արծրունու, «ավարտվում է նրա անփառունակ հրամանատարությունը»²:

Փաստավավերագիր տվյալներն ու ժամանակակիցների հուշերը վկայում են, որ Կարսի ռազմաճակատում իր զորախմբով մինչև վերջ միակ կանոնավոր հետնահանջածը Սեպուհն էր, որին վստահվում էր դեպի հյուսիս ընկած **Ջաջուռի** լճակատը, իսկ Սուրմալուի ճակատից նույնպես կանոնավոր նահանջած Դրոյին վստահվում է

---

¹ Տե՛ս РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 19, л. 1, նաև՝ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 331, «Հայաստանի ծայն», 11 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 176:

² Տե՛ս **Արծրունի Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 283:

Աղին-Արագածի ճակատային հատվածը¹: Ավելին, Ալեքսանդրապոլի հանձնումից հետո Դրոն գործնականում դառնում է հայաստանյան զինուժի, թերևս, միակ գլխավոր դերակատարը՝ հրամանատարը:

Հարկ է արձանագրել, որ իրավիճակի հրամայականով, Հայաստանի իշխանությունները կարճ ժամանակում հիմնականում ի կատար են ածում զինադադարի պայմանները, որպեսզի սկսեն հաշտության բանակցությունները: Դրանից հետո, զինադադարի պայմաններին համապատասխան, ճակատներից անկանոն հեռացած հայկական զինուժի առանձին զորամասեր ու խմբեր հետ են դառնում և կրկին տեղակայվում իրենց նախկին տեղերը: Համապատասխան հրահանգով կազմվում են երեք զորասյուներ, որոնք զբաղեցնելու էին հետևյալ դիրքերը. 1. աջ թևում Սեպուհի բրիգադան և կամավորական խմբերը պետք է գրավեին Ջաջուտի գիծը, 2. Կենտրոն զորասյունը՝ կազմված 1-ին, 4-րդ և 5-րդ գնդերից ու խմբապետ Սմբատի կամավոր զորամասից՝ գեներալ Հովսեփյանի հրամանատարությամբ պիտի զբաղեցներ Սոգյուլուի (Սառնաղբյուրի) դիրքերը և 3. ձախ զորասյունը՝ բաղկացած գնդապետ Ղորղանյանի հեծելազոր բրիգադայից և 2-րդ հետևակ գնդից, ինչպես նաև «Ազատամարտ» զրահապատից՝ ընդհանուր հրամանատար գնդապետ Ղորղանյան, պետք է պաշտպանեին երկաթուղային գիծը՝ Աղին կայարանից մինչև Բաբուռլի կայարանը: Առավոտյան հայկական զորքը զբաղեցնում է զինադադարով նշված դիրքերը՝ Ախուրյան գետից 10 վերստ դեպի արևելք:

Ինչպես ասվեց, մինչ այդ՝ դեռ նոյեմբերի 4-ին, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Պարույր Լևոնյանը, քաղաքային և տեղական ինքնավարության մարմինները ինքնագլուխ լքել էին իրենց պաշտոններն ու հեռացել, Հայաստանի կառավարությունը քաղաքագլուխ (քաղաքային վարչության նախագահ) է նշանակում սոցիալ-դեմոկրատ, քաղաքի Առևտրի դպրոցի տեսուչ, «Մուրճ» ամսագրի

---

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Դժոխս, 5 փետրվարի 1921 թ.:

նախկին խմբագիր, բազմափորձ **Լևոն Սարգսյանին**, իսկ նախկին քաղաքագլխի ու մյուս պաշտոնյաների վերաբերյալ նոյեմբերի 7-ին կարգադրություն է իջեցվում՝ ինքնազուլուս իրենց պոստերը լքելու համար ձերբակալել և դատի տալ¹:

Կարսից դեպի Ալեքսանդրապոլ ընթացող ռազմական գործողությունների ընթացքում, որքան թուրքերը մոտենում էին Ալեքսանդրապոլին, նույնքան ակտիվանում էին տեղի բոլշևիկները: Զորամասեր սողոսկած բոլշևիկյան կառույցները շարունակում էին քայքայիչ, դասալքիչ աշխատանքները գինվորականության ու ազգաբնակչության շրջանում, քանի որ, լլստ նրանց, ժողովրդի գլխավոր թշնամին Հայաստանի կառավարությունն էր, ուստի, զենքը պետք էր ուղղել նրա դեմ, իսկ թուրք ասկյարը գալիս էր ազատություն բերելու հայ ժողովրդին²: Քաղաքի ու շրջանի բոլշևիկյան խմորումները նպաստավոր հող էին ստեղծում առանց այն էլ անմարտունակ ու դասալք գինվորների փախուստի համար: Վիճակն ավելի բարդացավ, երբ թուրքերը արդեն մոտեցել էին քաղաքին. տեղի իշխանությունները բանտից ազատ արձակեցին Մայիսյան ապստամբության մասնակից բոլշևիկ բանտարկյալներին: Նրանք անմիջապես թուրքիկներ տարածեցին քաղաքում՝ «ազատարար թուրքերին» չդիմադրելու կոչերով: Նշենք, որ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների ակտիվացմանը էապես նպաստել է նաև նորանշանակ քաղաքագլուխ Լ. Սարգսյանը:

Մինչ քաղաքը կհանձնվեր թուրքերին, ստեղծված ռազմա-քաղաքական անկայուն իրավիճակում կարգուկանոն պահպանելու համար Սեպուհին և քաղաքի պարետ Ա. Շահմազյանին միառժամանակ հաջողվում է հանդարտեցնել այդ «տաք գլուխներին» ու ժողովրդին, որպեսզի խուճապի չմատնվեն ու կանոնավոր կերպով ավելի ապահով վայրեր տեղափոխվեն: Հայ բոլշևիկների կողմից

---

¹ԿՍ «Հայաստանի ծայն», 11 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 176:

²ԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, թ. 1, ֆ. 403, ց. 1, գ. 20, թ. 1 և այլն:

թուրք զինվորներին ջերմ դիմավորելու վերաբերյալ արձանագրված են բազում փաստագրական տեղեկություններ: Օրինակ, պահպանվել է Ս. Օրջոնիկիձեի Ստալինին հասցեագրած հեռագիր-հաղորդագրությունն այն մասին, թե ինչպես են հայ բուլճարիկները կարմիր դրոշներով ընդառաջ եկել Կարաբեքիրի գործին¹: Նորահայտ հարուստ նյութեր է հրապարակել Վլ. Հարությունյանը՝ Ալեքսանդրապոլում հայ բուլճարիկների և ² Կարաբեքիրի ջերմ համագործակցության վերաբերյալ²: Մյուս կողմից, քաղաքում առաջացած խուճապի ու անիշխանության պայմաններում, դասայիք ու ավազակային տարրերի կողմից, գլուխ են բարձրացնում կողոպուտը, մարդկանց առևանգումները, տարատեսակ բռնությունները: Արտակարգ դրություն հայտարարված քաղաքում տեղի իշխանությունները մի քանի թալանչի-ավազակների հանդեպ գնդակահարություն իրականացրին, սակայն ընթացքը կասեցնել չհաջողվեց³:

Ձինադադարի կայացումից հետո, նույն օրը՝ նոյեմբերի 7-ին, նորանշանակ քաղաքագլուխ Լ. Սարգսյանը հանդիսավոր կերպով դիմավորում է թուրքերին: Ինչպես արդեն ասվեց, զինադադարի համաձայն, թուրքական զորքը գրավում է Ալեքսանդրապոլի ամրոցը և երկաթուղային կայարանը: Արդեն թուրքական զինագրավման (օկուպացիայի) պայմաններում ավելի են ակտիվանում տեղի բուլճարիկները: Դուրս գալով բանտերից, շատ բուլճարիկներ հանդես էին գալիս հեղափոխական ու հակադաշնակցական կոչերով և անգամ նույնիսկ հիմնում են **Հեղկոմներ**: Իսկ թուրքական զորքերի օժանդակությամբ բանտերն են լցվում հարյուրավոր անմեղ մարդիկ: Քաղաքում իշխանությունը գործնականում անցնում է բուլճարիկների ձեռ-

¹ Տե՛ս *Большевистское руково́дство. Переписка. 1912–1927 гг.*, М., 1996, раздел 1, 1912–1921 гг., 1920 г., док. N 107.

² Այդ մասին կարելի է ծանոթանալ՝ տե՛ս *Հարությունյան Վլ., Հայ բուլճարիկների հակապետական գործունեությունը 1919–1920 թթ.*, էջ 380–383, 387–390, 396–398, 404–412 և այլն:

³ Տե՛ս *Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի*, էջ 216:

քը: Առանձնապես ծայրահեղ թուրքամետ կեցվածք է ցուցաբերել ՀԿ(Բ)Կ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը: Նրա «Հայ գինվորներին, գյուղացիներին և գաղթականներին ուղղված» կոչերից մեկում, մասնավորապես, ասվում էր. «Մի հավատացեք դաշնակ խմբապետների այն ստին, թե թուրք քեմալականները գալիս են թալանելու և մորթելու ձեզ: Մենք Ձեզ կոչ ենք անում չհավատալ դաշնակներին, քանզի գալիս են ոչ թե թալանչիները, այլ հայ գյուղացիների, գինվորների և բանվորների ընկերները: Նրանք գալիս են ոչ թե մորթեն ձեզ, այլ ազատեն դաշնակ-թալանչիների ձեռքից»¹ և այլն: Ընդ որում, Ալեքսանդրապոլում և շրջաններում հեղկոմների ստեղծման և խորհրդային իշխանության հաստատման գործում, տեղի բուլճակներին օգնել են Շիրակի նահանգ ներխուժած թուրքերը: Այդ մասին է վկայում ԹԱՄԺ արտաքին գործերի ժողկոմ Բեքիր Սամի բեյը 1921 թ. փետրվարի սկզբին (հավանաբար 5-ին) Երևանում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Բեհադդին Էֆենդիին և խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Ալ. Բեկզադյանին, պատճեն Մոսկվա՝ Չիչերինին և Ալի Ֆուադին, ուղարկած հեռագրում, որ «Մենք միշտ՝ դաշնակների տապալումից առաջ և հետո էլ պաշտպանել ու պաշտպանում ենք Հայաստանի կոմիտեները, և մենք դրանց իշխանության հաստատողները եղանք»²:

Իր հերթին, նոյեմբերի 7-ին Ալեքսանդրապոլ մտած Բ. Կարաբեքիրը հայտարարում է, որ տեղում հաստատելու է բանվորագյուղացիական իշխանություն: ՀՀ կառավարությունը հույս էր տածում, որ թուրքերի ներկայացրած գինադադարի պայմանները կատարելով՝ հնարավոր կլինի առաջիկայում սկսել հաշտության բանակցությունները վերջնական հաշտության համար, անգամ արդեն մտորում էր պատվիրակության կազմի մասին:

Սակայն, հաջորդ օրը՝ **նոյեմբերի 8-ին**, անսպասելի կերպով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 189, թ. 2, նաև՝ Նավասարդյան Վ., *Աշխարհի քաղաքական երկունքը* («Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 11 (սեպտեմբեր), էջ 73):

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 18:

ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը, հավանաբար նկատի ունենալով հայկական գինուծի թույլ դիմադրությունը և իրենց զորքերի անարգել առաջխաղացումը, չբավարարվելով Կարաբեքիրի ներկայացրած վերջնագրի «մեղմ» պայմաններից, հույժ գաղտնի ծածկագիր հեռագրով (արտաքին գործերի կոմիսարի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթարի ստորագրությամբ), իր կառավարության անունից, Զաջուռում հայկական կողմին է հանձնվում գինադադարի նոր, **ավելի ծանր** վերջնագրային պայմաններ, ինչպես նաև պաշտոնական գրություն՝ կողմերի միջև հաշտություն կնքելու վերաբերյալ:

Այդ նոր կողոպտիչ պայմաններով՝ առավելագույնը երեք օրվա ընթացքում հայկական կանոնավոր և անկանոն զորքը պետք է ավելի հեռ քաշվեր նախկին դիրքերից՝ թուրքերի համար ստեղծելով առավել նպաստավոր **չեզոք գոտի** և տեղակայվել Սուրմալու-Արաքս կայարան-Ղըզլ-Զիարեթ-Արագած լեռան լանջ-Տանագիր-մագ-Նովո Միխայլովկա-Բոզիքենդ-Շերմուղ-Յավանդաղ գծի արևելյան հատվածում: Դա նշանակում էր, որ թուրքերին էր զիջվելու, ըստ էության, Հայաստանի տարածքի կեսից ավելին: Բացի այդ, Հայաստանի կառավարությունը 24 ժամվա ընթացքում սարքին վիճակում թուրքերին պետք է հանձներ 2000 արագահարված հրացան, 60 ծանր և թեթև գնդացիր՝ սարքերով և գրաստներով, 3 մարտկոց (12 հատ) թնդանոթ՝ բոլոր մասերով, 4000 արկղ հրացանի փամփուշտ, 4000 ջրի, 6000 թնդանոթի արկ, 2 շոգեմեքենա, 50 վագոն և այլն¹: Ընդունել կողոպտիչ պայմանները նշանակում էր գրկվել երկրի պաշտպանության ամենակարևոր դիրքերից և լիովին գինաթափ լինել թշնամու առաջ: Թուրքերի գինադադարի նոր պայ-

---

¹ Տե՛ս РГАСПИ, ф. 85, оп. 145, д. 24, л. 1 и об (ծածկագրված հեռագրային ժապավեն): **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 117-118, նաև՝ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.*, էջ 334 և 347: Պատերազմի ավարտական փուլում թուրքերի ներկայացրած աահանջներից կարելի է հետևություն անել, որ հայկական բանակը տակավին ունեցել է բավականաչափ զենք և զինամթերք պատերազմը շարունակելու համար, բայց պակասել է այն մղելու ոգին:

մանները քննելու և վճիռ կայացնելու համար նոյեմբերի 10-ի գիշերը կառավարությունը սպարապետ Թ. Նազարբեկյանի սպայակույտի (ԳՇ) դահլիճում հրավիրեց խորհրդակցություն: Կառավարության անդամները և հրավիրյալները մերժեցին թուրքերի առաջարկած զինադադարի կողոպտիչ պայմանները: Նույն վճիռը պաշտպանվեց խորհրդարանի նոյեմբերի 11-ի նիստում¹: Դա նշանակում էր պատերազմի վերսկսում:

*

* *

Այդպիսով, **Նոյեմբերի 11-ին** ընդհատվեց փխրուն զինադադարը և վերսկսվեցին ռազմական գործողությունները: Թուրքերը փոքր ուժերով վերսկսեցին հարձակումը ռազմաճակատի Հոռոմ-Քյաֆ-թառլու (այժմ՝ Փանիկ) հատվածում: Այստեղ պահակային ծառայություն իրականացնող հայկական 1-ին գունդը թեթև դիմադրությունից հետո նահանջեց դեպի Արթիկ, իսկ գնդի մի գումարտակ՝ նահանջելով դուրս եկավ դեպի Բաշ-Ապարանի խճուղի:

Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում, ընդհանուր հուսալքության պայմաններում հայության և ղեկավար շրջանների համար միակ հույսը կրկին դարձան նախկին հայդուկապետներ Դրոն և Սեպուհը: Կարս-Ալեքսանդրապոլ ռազմաճակատը, ըստ էության, բաժանվեց երկու նոր ենթաճակատների՝ **Ջաջուռի** և **Արագածի**², որոնց հրամանատարներ նշանակվեցին համապատասխանաբար Սեպուհը և Դրոն³: Ն. Ղորղանյանի հեծելազորը փոխադրվեց Շարուրի ճակատ, որովհետև կարմիրների ակտիվացմամբ ուժեղացել էր թուրքական ներխուժման վտանգը նաև Շարուր-Նախիջևանի կողմից: Թուրքերի հարձակման գլխավոր թիրախը դառնում է Ջա-

---

¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 287:

² Արագածի զինվորական շտաբը գտնվում էր Սոգյուրլու (այժմ՝ Սառնաղ-՝ գյուղում:

³ **Արծրունի Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 283:

ջուղը, իսկ Հոռոմը և Աղինը՝ երկրորդական: Հոռոմի մոտ 2500-ոց հայկական զորաբաժինը, առանց դիմադրության, հետ է քաշվում Մոլլա-Գեոկչա (Մարալիկ), որը բարդացնում է իր թևում հաջող մարտնչող Սեպուհի դրությունը, քանի որ մյուս ուղղություններով դիմադրություն ցույց չի տրվում, որի համար Կ. Սասունին մեղադրում էր գեներալ Հովսեփյանին: Իսկ մինչ այդ, գեներալ Մ. Սիլիկյանն արդեն փոխադրվել էր Երևան¹:

Վերսկսված ռազմական գործողությունների պայմաններում Ղարաքիլիսա մեկնած պատգամավորներ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկը), Վահան Նավասարդյանը և Արշակ Հովհաննիսյանը, տեղում կամավորներ հավաքագրելով, փորձում են օգնել Սեպուհի ճակատին ²: Հուլիսի 2-ին Վ. Արծրունու և Հ. Տեր-Հակոբյանի վկայությամբ, հաշվի առնելով թշնամու ուժերի սակավությունը և Սեպուհի կամային հատկությունները, որոշվել էր նոյեմբերի 15-ին, նույն-իսկ, վերագրավել Ալեքսանդրապոլը³:

Նոյեմբերի 11-14-ին Սեպուհը ծանր կոիվներ է մղում Ջաջուռի լեռնանցքի ու կայարանի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով Ալեքսանդրապոլը հետ վերցնել: Վ. Արծրունին նշում է, որ նոյեմբերի 12-ին Ջաջուռի ուղղությամբ հայերը մարտավարական հաջողություններ ունեցան, գերեվարեցին նույնիսկ թուրք 1 սպա և 10 զինվոր⁴: Այդ կոիվներում աչքի են ընկել Ստեփան Ծաղիկյանը, Հայկ Գնդունին, խմբապետ Գալեն և ուրիշներ: Որոշ մարտավարական հաջողություններից հետո, թշնամու ընդհանուր հարձակման ու ուժեղ հրետակոծությունների հետևանքով, հայկական զորախմբերի միջև կապը խզվում է և, այն ժամանակ, երբ Սեպուհը մեկնել էր Ղարաքիլիսա կարգադրություններ անելու, ճակատի պատասխանատվությունը ստանձնած գնդապետներ Իշխանյանը և Տիգրան Բաղ-

---

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պայքերագմը (1920-ին)*, էջ 166-167:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 283-284:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 284:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 286:

դասարյանը զորքի մնացորդների հետ նահանջում են Ադրուվախ, Խալթախչի, Նալբանդ, մինչև Համամլու (Սալիտակ) ու Բաշ Ապարան: Այդպիսով, ձախողվեցին Ջաջուռի կռիվները, որտեղ հայերի կորուստը, Վ. Արծրունու վկայությամբ, հաշվվում էր մոտ 40 հոգի, չնայած որ թուրքերի զոհերն ու վիրավորները եղել են ավելի մեծաթիվ, և այդ հանգամանքը մեծ հուզում էր առաջացրել արդեն Կարսում հաստատված թուրքերի շրջանում¹: Ջաջուռի կռիվներից հետո Սեպուհն անցնում է Դիլիջան՝ կանխելու կարմիրների հնարավոր մուտքը Հայաստան:

Այդ նույն օրերին **Արագածի ճակատում**, որի (1-ին, 4-րդ, 5-րդ գնդեր, Ն. Ղորղանյանի հեծելազորը և Սմբատի կամավորները) ընդհանուր հրամանատարը գեներալ Հովսեփյանն էր, Սեպուհին մարտական աջակցություն ցույց չտալով՝ նահանջում է դեպի Հոռոմի և Մուլա-Գեոկչայի (Մարալիկի) ուղղությամբ: Գեներալ Հովսեփյանի սպայակույտը, որի կազմում էր նաև գնդապետ Միրիմանյանը, հաստատվել էր Սոգյութլու (Ներկայիս՝ Սառնաղբյուր) գյուղում: Արագածի ճակատը, Ջաջուռի ճակատի համեմատ, ուներ շատ ավելի նպաստավոր դիրքեր, քանի որ նրա թիկունքում Արագած լեռն էր, որը հսկում էր Շիրակի հարթավայրը, որտեղից էլ սպասվում էր թուրքերի առաջխաղացումը: Սակայն, այս ճակատում ևս հայկական զինուժը չկարողացավ պատշաճ կերպով դիմակայել ու հակահարված տալ թշնամուն: Շարունակվող դասալքության պայմաններում, Արագածի ճակատի 4-հազարա՝ոց զորախմբում թշնամուն քիչ թե շատ դիմադրություն ցույց տված միակ ուժը եղել է խմբապետ, մշեցի Սմբատ Բորոյանի և Սասունցի Մուշեղի մարտիկներից կազմված ջոկատը: Ի դեպ, Արթիկ-Մարալիկի ուղղությամբ կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել հայ մեծ վիպասան Րաֆֆու «Խենթ»-ի (Սամսոն Տեր-Պողոսյանի) որդու՝ Պողոս Տեր-Պողոսյանի գլխավոր-

---

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 292:

րած նորակազմ վաշտերը¹:

Այնպես որ, չի կարելի ասել, թե հայկական զինուժը բնավ չի կարողացել որևէ դիմադրություն ցույց տալ: Նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանն իր հուշերում գրում է, որ Հայաստանի կառավարությունը, հայ բանակը, ժողովուրդը հնարավորին ջանքեր թափում էին, բայց ուժերն անբավարար էին²: Օրինակ, գնդապետ. Ղորղանյանի ղեկավարած պաշտպանական տեղամասում Սմբատն իր ծիավորներով հետ է մղում թշնամու հեծյալների հարձակումը և շարտում դեպի Աղին կայարան, անգամ ձեռնամարտի են բռնվում հետևակի հետ, պատճառում որոշ կորուստներ: Ի դեպ, այդ կոիվների ընթացքում (նոյեմբերի 13-ին) Մովսես-Գեոկչայի մոտ Սմբատը ծանր վիրավորվում է գլխից: Ձիուց ընկնելիս ստանում է ծանր կոնտուզիա, վիրավորվում է նաև հին հայդուկ, ներքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ Նիկոլ Օդաբաշյանը: Նրանց մահամերձ վիճակում փոխադրում են Երևան:

Թուրք-քրդական զինուժի ճնշմամբ հայկական զորքի առաջապահները թողնում են Աղին կայարանը: Ի վերջո, հայկական զորաջոկատը նահանջում է մինչև Թալին, որից հետո, հետագա ընդհարումներից խուսափելու նպատակով, կողմերի միջև որոշվում է սահմանել չեզոք գոտի: Սարդարապատից համալրում ստանալով՝ հնարավոր եղավ քիչ թե շատ կայունացնել մարտական դրությունը: Բայցևայնպես, հայկական զինուժին հրամայվեց Ղըրմըզլու (Կարմրաշեն)-Թալին գծից իջնել ավելի հարավ՝ ընդհուպ մինչև Արաքս կայարան-Թալիշ գիծը: Հընթացս, գեներալ Հ. Հովսեփյանի և գնդապետ Ալ. Միրիմանյանի միջև ծագած անախորժությունները հարթելու նպատակով, նրանք կանչվում են Էջմիածին՝ բացատրություն տալու տեղում հաստատված Արագածի ջոկատի հրամանատար Դրոյին: Արդյունքում, Հ. Հովսեփյանը հեռացվում է բրիգադի հրա-

¹ Տե՛ս Ներսիսյան Ա., *Կարո Սասունի*, էջ 221:

² Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 265:

մանատարի պաշտոնից: Հետագայում մինչև մահը՝ 1921 թ. հուլիս ամիսը, նա ծառայության է անցնում բոլշևիկներին, աչքի է ընկնում 1921 թ. փետրվարին Վրաստանի խորհրդայնացման ժամանակ, այնուհետև Հայաստանում Փետրվարյան ապստամբության ճնշման գործում, որի համար պարգևատրվում է խորհրդային մեդալներով ու շքանշաններով:

Նոյեմբերի կեսերին մարտեր են վերսկսվում նաև Սուրմալովի ճակատում, և նոյեմբերի 14-ին հայկական զորքը հարկադրված թողնում է Իգդիրն ու անցնում Արաքս գետը: Դրոն նույնպես անցավ Արաքսի ձախ ափը և կարգադրեց իր ենթակայության տակ գտնվող 9-րդ գնդի հրամանատար գնդապետ Թարվերդյանին՝ առաջ շարժվել ու շրջայական կապ հաստատել Արագածի ճակատի ձախ թևը պահող գնդապետ Ղորղանյանի հեծելազորային բրիգադայի հետ: Նկատենք, որ այդ նույն օրերին՝ նոյեմբերի 12-ին, մարտեր են ընթացել մյուս ճակատներում՝ Դարալագյազի և Բասարգեչարի (Վարդենիսի) հատվածներում, Ջոդ գյուղում, Գայլի Դրունքի շրջանում և այլուր¹: Դիվանագետ Միք. Թումանյանի տեղեկացմամբ, մինչև նոյեմբերի 25-ը ռազմական գործողություններ են ընթացել նաև հայկրացական Չեզոք գոտու հատվածում²:

Արագածի ճակատում կռիվները շարունակվեցին մինչև վերջնական զինադադարի կայացումը: Թշնամին առաջ խաղալով գրավեց Սոգյություն և հասավ Մաստարա ու Թալին գյուղերը, իսկ Արագածի մյուս թևում՝ մինչև Բաշ-Ապարաւն-Ղարաքիլիսա ռազմագիծը, որն էլ պետք է դառնար **չեզոք գոտի**: Թուրքերը կռահում էին, որ Շիրակի ու Արագածի ռազմակալումը լինելու է ժամանակավոր:

Ի վերջո, Անի կայարանով Ալեքսանդրապոլ է մեկնում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Ս. Արարատյանը և **նոյեմբերի 18-ին** կողմերի միջև ստորագրվում է 10-օրյա զինադադար, որով վերջ է

---

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», 14 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 178:

² Տե՛ս Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 367:

տրվում պատերազմական գործողություններին: Ստեղծված իրավիճակում Սեպուիը թողնում է Ջաջուռը և անցնում Համամլու (Սպիտակ): Ստորագրված զինադադարով՝ Ջաջուռը, Քյաֆթառլուն (Փանիկը), Սոգյություն, Աղինը ժամանակավորապես մնում էին թուրքերի ձեռքում: Հայկական զինուժը հետ էր քաշվում դեպի Դիլիջան, Արաքս: Ստեղծվում է 30 կմ լայնությամբ չեզոք գոտի, որը պիտի կառավարվեր հայկական վարչությամբ և կարգը պահպանվեր միայն հայկական միլիցիայի չոլմից՝ առանց որևէ կողմի զորքի¹: Համաձայն Հայաստանի կառավարության նոյեմբերի 20-ի հաղորդագրության՝ կայացված զինադադարով թուրքական զորքը բռնում էր Ալազյոզ-Ղըրմըզլու-Նալբանդ-Վորոնցովկա գիծը, իսկ հայկականը՝ Սուրմալու-Արաքս կայարանը, Զիարեթ-Արագած-Բոզիքենդ-Ուերմազ-Յավանդուզ գյուղերը, իսկ իրար դիմակայող կողմերի միջև ընկած տարածքը մնալու էր չեզոք²:

*

*   *   *

Հասկանալի է, որ Կարսի աղետալի կորստից, Ալեքսանդրապոլի հանձնումից ու, փաստորեն, պատերազմը տանուլ տալուց հետո Բյուրո-կառավարությունը պետք է հեռանար, և թուրքերի հետ նոր պայմաններում հաշտության բանակցություններ վարելու համար որոշվեց ձևավորել կոալիցիոն կատավարություն: Կառավարության հրաժարականի կապակցությամբ Վ. Արծրունին վկայում է, որ Բյուրո-կառավարությունը հրաժարականի առաջարկ էր արել դեռ նոյեմբերի 6-ին, այսինքն, Ալեքսանդրապոլի անկման նախօրյակին³: Խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցությունը վարչապետի թեկնածու առաջադրեց Եվրոպայից նոր վերադարձած, հայացքներով ավելի չափավոր ու հավասարակշիռ, հասարակության մեջ մեծ հե-

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)*, էջ 171:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 247, թ. 1:

³ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 300:

ղինակություն վայելող գործիչ, առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունուն: Կոալիցիոն (խառը) կառավարություն ձևավորելու նպատակով, Հ. Քաջազնունին խորհրդակցական բանակցություններ վարեց Էսէռ, Հայ Ժողովրդական և ՀՍԴԲԿ կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ, սակայն վերջիններիս ներկայացրած նախապայմանների հետևանքով, հնարավոր չեղավ ձևավորել խառը կառավարություն: Նկատի ունենալով, որ Հովհ. Քաջազնունին իր հայացքներով ավելի շատ արևմտյան արժեքային համակարգի գործիչ էր, իսկ ստեղծված պայմաններում երկրին հարկավոր էր «ծախ», խորհրդամետ հայացքներ ունեցող անձնավորություն, որովետև Կարմիր բանակը կանգնած էր Հայաստանի սահմանագլխին, և մի քանի շրջաններ (Արցախը, Զանգեզուրը և Նույնիսկ Ալեքսանդրապոլը) արդեն հասցրել էր խորհրդայնացնել, վարչապետի համար առաջադրվեց «ծախ» դաշնակցականի համարում ունեցող, բուլնիկների համար ավելի հանդուրժելի **Սիմոն Վրացյանի** թեկնածությունը: Նա էլ ձևավորում է 4 հոգի ՀՅԴ-ից և 2 հոգի էսէռներից բաղկացած ոչ լիակազմ «ծախ» կոալիցիոն կառավարություն: Նոյեմբերի 21-ին Բ. Լեգրանը հեռագրում է Չիչերինին և Օրջոնիկիձեին, որ «Կառավարության ճգնաժամը հարթվեց կոմպրոմիսով: Կաբինետ մտան ռուսական կողմնորոշման կողմնակիցներ, այդ թվում Տերտերյանը և Դրոն»¹: Նոյեմբերի 23-ին խորհրդարանի նիստում Հովհ. Քաջազնունու նախագահությամբ ընդունվեց վարչապետ Հ. Օհանջանյանի կառավարության հրաժարականը և նույն նիստում վարչապետ ընտրվեց ծախակողմյան և ռուսամետ ուժերին ավելի հաճոթեկնաձու, պատգամավոր Սիմոն Վրացյանը, որին էլ հանձնարարվեց կառավարություն կազմել²: Իսկույն ձևավորվեց «ծախակողմյան» համարվող կաբինետը: Նոյեմբերի 24-ին հրապարակվեց կառավարության դեկլարացիան, որի գործունեության հիմնական նշանաբանն էր լինելու՝ «անկեղծ հաշտություն Տաճկաստանի հետ և

¹ *Геноцид армян*, т. 1, с. 255.

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 75, թ. 1 և 3:

համերաշխություն ու խաղաղ համակեցություն բոլոր հարևան ժողովուրդների հետ»¹:

Ստեղծված պայմաններում նորակազմ կառավարությունն ի վիճակի չէր իրավիճակը փոխել: Բոլշևիկները և բոլշևիկամետ տարրերը ակտիվ գործում էին ոչ միայն Ալեքսանդրապոլում ու Շիրակի տարածաշրջանում, այլև գրեթե ամբողջ հանրապետությունում: Սոցիալ-հոգեբանական առումով շատերը պատրաստ էին, թեկուզ անկախության կորստի գնով, խաղաղ ընդունել Կարմիր բանակին և ապահովել իրենց անվտանգությունը: Այդ ընթացքում, նաև մատնությունների ու դավաճանությունների միջոցով, քանդվում էին պետականության հիմքերը: Հուլիսի 19-ին Ստ. Ղորղանյանն իր հուշերում այդ օրերի մատնությունների վերաբերյալ բերում է մի քանի երկու գաղտնի գրություններ, թե ինչպիսի մատնություններ են արվում, և թե Մոսկվան Հայաստանի խորհրդայնացման ինչպիսի մարտավարություն էր ընտրել: Այսպես, այդ օրերին Հայաստանի կառավարության ձեռքն էր ընկել Մոսկվայից ուղարկված մի գաղտնի գրության պատճեն՝ Երևանի ռուս դեսպան Լեգրանի անունով (նա այդ ժամանակ գտնվելիս է եղել Բաքվում՝ Ա.Հ.), որտեղ կարդում ենք. «ուղարկելով Ձեզ 35 հազար ռուբլի ոսկով Հայաստանում պրոպագանդ անելու համար, հայտնում ենք ի գիտություն, որ Հայաստանի դեմ բռնի միջոցներ առայժմ առնելու պետք չկա, որ մենք ունինք այստեղ 138 գաղտնի գործակալներ և որ երկիրն ինքը կընկնի մեր գիրկը»²: Հետաքրքիր է, որ այդ գաղտնի գրության պատճեն Ղորղանյանը պատահաբար գտել էր նախարարի (չի նշում՝ ո՞ր նախարարի՝ Ա.Հ.) սեղանի վրա, և դա եղել է, հավանաբար, նոյեմբերի 19-ին, երբ Կարսում մարդիկ ունկնդրելիս են եղել ընկերվարների ելույթը, իսկ Երևանի պարետ Ա. Շահխաթունին մեկնել էր Դիլիջան՝ դիմավորելու Բաքվից ժամանող Հայաստանի միսիայի ղեկավար Բ. Լեգրանին:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թ. 431:

² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 17, թ. 3-4:

Մինչ այդ՝ նոյեմբերի 15-ին, ինչպես արդեն ասվել է, Սեպուհն անցնում է Համամլու (Սպիտակ), հետո Դիլիջան՝ դիմակայելու կարմիր զորքի հնարավոր մուտքը Հայաստան: Արդեն Հայաստանի խորհրդայնացման փուլում Սեպուհը Դիլիջանում էր, և ծանր էր տանում անկախության կորուստը: Ինչպես 1920 թ. մայիս-հունիսյան օրերին, այնպես էլ նոյեմբերի վերջերին, Դիլիջանի գավառում տեղակայված ռազմական և ոստիկանական ուժերը պատրաստ էին ընդունել Ղազախի կողմից մուտք գործող կարմիր զորքերին:

Այդպիսին է եղել տրամադրությունը նաև ճակատին մյուս մասերում և, ընդհանրապես, բնակչության շրջանում: Հավանաբար դա նկատի ունենալով է զինվորական նախարար Դրոն հայտարարել, որ ինքը ռուսի դեմ կռվող զորք չունի: Հաշվի առնելով Սեպուհի՝ բոլշևիկների հանդեպ անհաշտ կեցվածքը, մոտեցող ռուս-կարմիր զորքին դիմադրություն ցույց չտալու նկատառումով՝ նրա փոխարեն Ղաբաքիլիսա-Դիլիջան զորամասի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ Խանկալամովը: Վարչապետ Ս. Վրացյանը և իր մտերիմ զիննախարար Դրոն պատրանք ունեին, թե Կարմիր զորքի մուտքով հնարավոր կլինի վերականգնել 1914 թ. սահմանները: Դա էր պատճառը, որ կառավարությունն առանձնապես տրամադիր չէր դիմադրել Հայաստան մտնող ռուսական կարմիր բանակին: Բայց, ա՛վաղ, այդ հույսերը չարդարացան...

Նման պայմաններում, ինչպես հայտնի է, նոյեմբերի 29-ին Քարվանսարա (Իջևան) մուտք գործեց Կարմիր բանակի առաջապահ հատուկ մի զորախումբ՝ խախտելով Թիֆլիսի օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Ինչ վերաբերում է Սեպուհին, ապա նա Չիբուխիով (Ծովագյուղ) մեկընդմիջտ անցավ արտասահման ու չարժանացավ խմբապետ Համազասպի և մյուս հերոսների կացնահարության ողբերգական ճակատագրին:

3. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Արտաքին որևէ իրական օգնության բացակայության, Հայաստանի գլխին կախված մահացու վտանգի պայմաններում, կամա թե ակամա, առաջնահերթ էր դառնում՝ ընդունել թուրքերի ներկայացրած նոյեմբերի 8-ի վերջնագրային զինադադարի կողոպտիչ պայմանները և հաշտության գնալը: Անդրկովկասյան տարածաշրջանն իրենց անմիջական ազդեցության գոտի համարվող Ռուսաստանի արտգործկոմիսար Գ. Չիչերինը (դեռ նոյեմբերի 11-ին) ռադիոգրով պատրաստակամություն էր հայտնում միջնորդ լինելու Հայաստանի և Թուրքիայի միջև և, այդ նպատակով, ռազմական գործողությունների վայր է ուղարկում իր լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանուն¹: Որոշ հաջողություններ արձանագրելուց հետո Անգորայի արտգործկոմիսարի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթար բեյը համաձայնվում է ռուսական միջնորդությանը միայն նոյեմբերի 8-ի վերջնագրային պայմաններն ընդունելու պարագայում²:

Նոյեմբերի 11–15-ին վերսկսված ռազմական գործողություններում որևէ էական արդյունք չարձանագրելով՝ հայկական փողմը հարկադրված էր ընդունել թուրքերի նոյեմբերի 8-ի զինադադարի պայմանները: Նոյեմբերի 16-ին, քննության առնելով ստեղծված իրավիճակը, Հայաստանի կառավարությունը որոշեց ընդունել Թուրքիայի զինադադարի պայմանները և սկսել հաշտության վերջնական բանակցություններ: Նոյեմբերի 17-ին կառավարությունը որոշում կայացրեց դիմելու Ալ. Խատիսյանին, որպեսզի նա ստանձնի բանակցությունները վարողի պատասխանատվությունը: Նախարար Ս. Արարատյանը հայ սպա Խան Կոթուրսկու հետ մեկնեց Ալեքսանդրապոլ, և **նոյեմբերի 18-ին** ստորագրվեց զինադադարը, որի

¹ Տե՛ս *ДВП СССР*, т. III, М., 1959, с. 325.

² Տե՛ս *Туманян М.*, նշվ. աշխ., էջ 371:

Ժամկետը լրանալու էր նոյեմբերի 25-ի առավոտյան ժամը 10-ին¹:

Ալեքսանդրապոլի հաշտության բանակցությունները վարելու համար Հայաստանի պատվիրակությունը ստեղծվել էր նախքան Բյուրու-կառավարության հրաժարականը: Ինչպես Բաթումի, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի բանակցություններում այն գլխավորեց բարեկիրթ, քաղաքական հոտառություն ու դիվանագիտական հմտություն ունեցող, տոհմիկ ազնվական ՀՀ երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը: Նրա գլխավորած հաշտարար պատվիրակության կազմում էին ընդգրկվել նախկին ֆինանսների նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, ներքին գործերի նախարարի օգնական (տեղակալ), Կարսի նախկին նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը, իրավաբանական և զինվորական խորհրդականներ, այլ պաշտոնատար անձինք: Պատվիրակությունը Երևանից դուռ եկավ նոյեմբերի 23-ին երեկոյան, և Ալեքսանդրապոլ հասավ հաջորդ օրը վաղ առավոտյան:

Բազմաքաղաքական ու դիվանագիտական առումով, Հայաստանի համար ստեղծված ծայրահեղ ճգնաժամային այդ շրջանի առնչությամբ, ընթերցողի ուշադրությունն ենք հրավիրում ՀՅԴ Բյուրոյի խոսնակ «Յառաջ» թերթի նոյեմբերի 20-ի և 23-ի համարներում գետեղված երկու առաջնորդողներին, որոնցում քաղաքական-դիվանագիտական նկատառումներով, խոսվում էր հայ ժողովրդին խորթ մի գաղափարի՝ Թուրքիայի հետ հաշտվելու, նրանց հետ հաշտ ապրելու, նույնիսկ, թուրքական քաղաքական կողմնորոշման (արևելման) մասին՝ փոխարենը ակնկալելով Թուրքիայի բարյացակամ վերաբերմունքը Ալեքսանդրապոլի բանակցություններում²: Սակայն, «Յառաջ»-ի թուրքահաճո առաջնորդողները որևէ էական ար-

---

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 288, նաև՝ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 311:

² Տե՛ս «Յառաջ», 20 նոյեմբերի 1920 թ. (նո. 255) և 23 նոյեմբերի 1920 թ. (նո. 257), նաև՝ Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն (1918–1920 թթ.), էջ 40:

դյունքի չբերեցին: Պատմության փորձի ու դասերի առումով սա խորհելու և զգուշանալու տեղիք տվող խնդիր է, որը կրկին ասպարեզ է նետվել հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավոր կարգավորման համատեքստում, և Հայաստանի ներկայիս իշխանությունները պարտավոր են շատ զգույշ լինել այդ հարցում:

Բանակցություններին, իբրև միջնորդ, Մոսկվան ուղարկել էր բոլշևիկ Բ. (Պ.) Մդիվանիին: Այսպես, նրա առաքելության իրական նպատակը ոչ թե թուրքերի վրա ազդեցություն գործելն ու հայկական կողմին նպաստ բերելն էր, այլ Հայաստանի խորհրդայնացումն արագացնելը: Այդ նույն գործին էր լծվել Հայաստան ժամանած Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը: Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանուն, իբրև միջնորդ, չթույլատրվեց մասնակցել Ալեքսանդրապոլի բանակցություններին: Եվ դա ոչ այն բանի համար, որ հայերն արդեն ընդունել էին թուրքերի վերջնագրի պայմանները և ռուսների միջնորդության կարիք այլևս չկար, ինչպես որ փորձել են այդ հանգամանքով բացատրել ռուս պատվիրակի չմասնակցելը խորհրդաժողովին: Ավելին, թուրքական պատվիրակությունը գրավոր մերժել է Հայաստանի պատվիրակության առաջարկը Մդիվանու մասնակցության վերաբերյալ¹: Այս կապակցությամբ նոյեմբերի 24-ին Բ. Լեգրանը Ալեքսանդրապոլից հեռագրով հաղորդում է Գ. Չիչերինին, որ «Անգորայի կառավարությունը մեր միջնորդությունը ավելորդ է համարում, քանի որ հայերն ընդունել են թուրքերի բոլոր պայմանները: Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ ինքը Անգորայից կարգադրություն է ստացել՝ անմիջական բանակցություններ վարել հայերի հետ»²: Իրականում խնդիրն այն էր, որ Անգորան մտավախություն է ունեցել, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը կարող էր բանակցությունների ժամանակ առաջ քաշել 1920 թ. ամռանը Գ. Չիչերինի կողմից մի քանի անգամ արված՝ Վանի, Բիթլիսի և

¹ Ст'я Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 378:

² РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 17, л. 24.

Մուշի շրջանները Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը:

Այդ մտավախությանը հիմնավորող փաստարկ է ակադեմիկոս Ռ. Մաֆրաստյանի մենագրությունում զետեղված մի վավերագիր, ըստ որի ԹԱՄԺ արտգործ. նախարարի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթարին՝ նոյեմբերի 20-21-ին Ք. Կարաբեքիրին ուղղված ծածկագիր հեռագրում: Կարաբեքիրին հրահանգում էր, եթե բանակցություններում (նկատի ուներ Ալեքսանդրապոլինը՝ Ա.Հ.), ռուսական կողմի հնարավոր մասնակցության պարագայում, «առաջարկվի Վանի, Բիթլիսի և Մուշի Հայաստանին միացման խնդիրը, ապա բացատրեք, որ դա անցանկալի և անընդունելի է»¹:

Սա վերահաստատվում է նույն հեղինակի մենագրությունում տեղ գտած մեկ այլ փաստաթղթով: Այն է՝ Ա. Մուխթարի հեռագրից երկու օր անց՝ նոյեմբերի 23-ին, ԹԱՄԺ նախագահ Մ. Քեմալ փաշան Ալեքսանդրապոլ մեկնող թուրք պատվիրակության անդամներ՝ Համիդ և Նեջաթի բեյերին ցուցում էր տալիս՝ ընդգծելով, որ թուրք-հայկական բանակցություններում մի երրորդ կողմի (ըստ ամենայնի, նկատի է ունեցել ռուսների՝ Ա.Հ.) միջամտությունն ու միջնորդությունը քննարկման առարկա լինել չեն կարող²: Նա հիշեցնում էր, որ այդ մասին արդեն հրահանգվել է պատվիրակության ղեկավար «Նորին գերազանցության Ք. Կարաբեքիր փաշային»³: Մ. Քեմալի և Ա. Մուխթարի հեռագիր ծածկագրերը անհերքելի փաստեր են առ այն, որ Բ. Մդիվանիին Ալեքսանդրապոլի բանակցություններին չի թույլատրվել մասնակցել ոչ թե հայկական կողմի պահանջով, այլ թուրքերի ցանկությամբ ու պնդումով: Բերվածին հավելենք ևս մեկ փաստավավերագիր: Հենց Մդիվանու վկայությամբ նոյեմբերի 25-ին ժամը 11-ին, ինքը անձամբ խոսել է Կարաբեքիրի հետ: «Նա (Կարաբեքիրը՝ Ա.Հ.) հաղորդեց, որ անգորյան կառավարությունը մեր (- Ռուսաստանի՝ Ա.Հ.) միջնորդությունը համարում է ավելորդ, քանի

¹ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., նշվ.: աշխ., էջ 94–95:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97:

³ Նույն տեղում, էջ 99:

որ հայերն ընդունել են բոլոր պայմանները: Նա հայտարարեց, որ ինքը Անգորայից ցուցում է ստացել՝ բանակցությունները վարել միայն հայերի հետ»¹:

Այսպիսով, առկա փաստաթղթերը հիմք են տալիս պնդելու, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանուն չթույլատրվեց մասնակցելու Ալեքսանդրապոլի բանակցություններին ոչ այն բանի համար, որ հայերն արդեն ընդունել էին թուրքերի ներկայացրած վերջնագրի պայմանները, և ռուսների միջնորդության կարիք այլևս չկար, ինչպես որ պարզաբանում էին թուրքերը, այլ այն բանի համար, որ Ա. Մուխթարի հրահանգի համաձայն՝ Կարաբեքիրը ներքուստ մտավախություն ուներ, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը կարող էր առաջարկել՝ Վանը, Բիթլիսը և Մուշը հայերին վերադարձնելու պահանջ, ինչպես Գ. Չիչերինը՝ 1920 թ. Մոսկվայի օգոստոսյան բանակցությունների ժամանակ: Հետևաբար, Բ. Մդիվանու մասնակցությունը բանակցություններին ցանկալի չէր: Մենք բացառում ենք, որ Մդիվանին նման պահանջ կղներ, քանզի փաստերն ապացուցում են, որ նրա առաքելության նպատակը ոչ թե հայերի համար տարածքներ ձեռք բերելուն նպաստելը, այլ Հայաստանի խորհրդայնացումն արագացնելն էր: Հիշենք, որ նման տարածքային առաջարկ արել էր նաև Հայաստանի պատվիրակությունը (Ալ. Խատիսյանը), որին զարմացական ու կոշտ կերպով մերժել էր թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ք. Կարաբեքիրը: Հավելենք նաև, որ քեմալականները ռուս բոլշևիկներին շարունակ վախեցնում էին Անգլիայի վտանգով և Կ. Պոլսի Սուլթանական կառավարության՝ ամբողջ Թուրքիայում վերահաստատման անցանկալիությամբ: Պատմագիտական առումով, հիշյալ փաստերը գալիս է հերքելու խորհրդային, տեղ-տեղ երբեմն նաև մեր ժամանակներում հայ պատմագրության մեջ շրջանառվող, հակադաշնակցական քարոզ-

---

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 17, թ. 21, նաև՝ *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 255-256.

չական նպատակներ հետապնդող, հերթական այդ անհիմն պնդումները:

*

* *

Հայկական պատվիրակության ժամանումից և փոխադարձ այցելություններից հետո Ալեքսանդրապոլի ամրոցում սկսվեցին բանակցությունները: Ինչպես ասվեց, թուրքական պատվիրակության ղեկավարն էր Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշան: Թուրքական կողմից խորհրդաժողովին մասնակցում էին նաև էրզրումի վալի (նահանգապետ) Համիդ բեյը և էրզրումից ԹԱՄԺ պատգամավոր Սուլեյման Նեջադի բեյը: Ինքնին հասկանալի է, որ Կարսի անկումը և պատերազմում Հայաստանի պարտությունը ենթադրում էր, թե ինչպիսի ծանր ընթացք ու ավարտ պիտի ունենային հայ-թուրքական բանակցությունները:

Բանակցությունները սկսվեցին նոյեմբերի 25-ին: Ալ. Խատիսյանի առաջարկությամբ խորհրդաժողովի նախագահ ընտրվեց թուրքական պատվիրակության ղեկավարը: Խորհրդաժողովը նախագահող Ք. Կարաբեքիրի առաջին իսկ քայլը լինում է այն, որ առաջին նիստում՝ նոյեմբերի 25-ին, Հայաստանի կառավարության առջև, իբրև նախապայման, պահանջ է դնում գրավոր կերպով պաշտոնապես չեղյալ հայտարարել Սևրի դաշնագիրը և իր կապերը խզել Թուրքիայի Ազգային կառավարության թշնամի պետությունների հետ՝ «Թուրքիոյ պահանջն է, որ պետք է ընդունին Հայերը այն մասին, թե Հայաստանը կը հրաժարի Սեւրի դաշնագրէն»¹: Պայման դրվեց՝ քանի դեռ հայկական պատվիրակությունը չի պատասխանել այդ պահանջին, խորհրդաժողովի նիստը հետաձգվում է: Խատիսյանը հարցում է անում վարչապետ Ս. Վրացյանին և հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 26-ին, կազմվում է Սևրի դաշնագրից հրաժարման մա-

---

¹ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 304:

սին հուշագրի տեքստը, հասկանալի է, միջազգային իրավունքում անընդունելի, հակառակորդի ճնշման ու սպառնալիքի տակ: Նույն-
բերի 27-ին՝ 2-րդ նիստում, Ալ. Խատիսյանը կառավարության անու-
նից պաշտոնապես (գրավոր) ընթերցում է Սևրի դաշնագրից հրա-
ժարման մասին, որից հետո թուրքական զինվորական նվազախում-
բը հնչեցնում է «Ինտերնացիոնալը»¹:

Հայկական պատվիրակության անդամ Ստ. Ղորղանյանն իր
հուշերում հայտնում է, որ բանակցությունների սկզբում թուրքերը
հուշագրի ձևով հայկական կողմին առաջարկեցին «Հայաստան»-ի
քարտեզը, որում բնավ ոչ մի խոսք չկար Թուրքահայաստանի վե-
րաբերյալ, Հայաստանից անջատվում էին Կարսի նահանգը, Սուր-
մալուի, Հին Նախիջևանի և Շարուրի գավառները: Կարսի նահան-
գից Հայաստանին էր թողնվում Աղբաբա գավառակի մի մասը՝ Ար-
փաչայի հոսանքի վերին մասում: Այդ «զիջումը» Կարաբեքիրը հիմ-
նավորել է այն նկատառումով, որ «Վրաստանը ապօրինի կերպով
գրաւել է Ձեր Ախալքալաքի գավառը, Աղբաբան սահմանակից է
Ախալքալաքին, վերջում դուք կգրաւէք Ախալքալաքը՝ և այդպիսով
մենք Ձեզ ելք կտանք դէպի ծով»²: Դժվար չէ կռահել Ք. Կարաբեքի-
րի խոսքի ենթատեքստը, որ ա/ այլևս որևէ խոսք չլինի Արևմտյան
Հայաստանի ու նրա հանդեպ հայերի որևէ իրավունքի մասին և ք/
Աղբաբայի հարցում նման «զիջում» կատարելով, հավանաբար,
թշնամացնել երկու հարևաններին:

Այնուհետև խորհրդաժողովում մեկ ժամ տևողությամբ ելույթ է
ունենում Ալ. Խատիսյանը՝ հայկական պահանջները ներկայացնելով
զգացական ու տրամաբանական փաստարկներով, խոսելով չարա-
ղետ Աշխարհամարտի, հայ ժողովրդի կրած մեծագույն կորուստ-
զրկանքների, նաև Սևրի պայմանագրի, ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսո-
նի իրավավար վճռով հայ-թուրքական սահմանագծի մասին և այլն:

---

¹ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 305:

² Նույն տեղում, էջ 489:

Խատիսյանը Սևրի դաշնագրից հրաժարվելու դիմաց առաջարկում է՝ 1. Հայաստանին ծով դուրս գալու հնարավորություն տալ Բաթում-Ռիզե հատվածում, 2. Հայաստանի մեջ ներառել ամբողջ Կովկասահայաստանը, նաև Վանի վիլայեթը և Բայազետի սանջակը և 3. ընձեռել տնտեսական զարգացման հնարավորություններ¹։ Խատիսյանի հուզիչ ճառից հետո Ք. Կարաբեքիրն առաջարկում է, որ հաջորդ նիստին հայկական կողմը քարտեզի վրա և գրավոր պարզաբանող մեկնաբանություններով ներկայացնի իր պահանջները։ Ընդ որում, նշված տարածքը կազմում էր 100 հազար քառ. վերստ՝ 3 մլն բնակչությամբ։ Այդ մասին Ալ. Խատիսյանը նախապես իրազեկել էր վարչապետ Ս. Վրացյանին և ստացել էր նրա հավանությունը²։

Նոյեմբերի 28-ին հայկական կողմն իր պահանջի վերաբերյալ համապատասխան քարտեզով «Հուլազիի ուղարկեց Կարաբեքիրին, որով (փոփոխված տարբերակ՝ Ա.Հ.) առաջարկվում էր ՀՀ-ին միացնել Արևմտյան Հայաստանի մի քանի շրջաններ՝ Բայազետի, Վանի, Մուշի, Խնուսի և մի նեղ պարանոցով տարածք դեպի Ռիզեի նավահանգիստ՝ բաց ծով դուրս գալու համար։ Ծանոթանալով հայերի առաջարկին, հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 29-ի նիստում, Ք. Կարաբեքիր փաշան զարմանք է հայտնում՝ Մուշի և Վանի և այլ տարածքների պահանջի վերաբերյալ³։ Նոյեմբերի 29-ին՝ ժամը 20-ին, Ալ. Խատիսյանը հեռագրում է Երևան՝ ԱԳՆ. «Սահմանների վերաբերյալ տաճիկների հակաառաջարկը կստանանք վաղը։ Մինչ այդ Լեզրանի հետ բանակցությունները, մեր կարծիքով, պետք է հետաձգել։ Մոկվանիի դերն այստեղ վնասակար է մեր շահերի համար։ Նա գործում է բացառապես իբրև կուսակցական՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով։ Պարզվեց, որ վրացիները գաղտնի դաշնունեն տաճիկների հետ։ Կարաբեքիրը հավատացնում է, որ Բաքու

---

¹ Տե՛ս Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 377։

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378։

³ Տե՛ս Կարսի նահանգապետ Սրբ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ.306-307։

չի գնալու»¹:

Նոյեմբերի 30-ին թուրքերը ներկայացրին իրենց պահանջների նախագիծը՝ հուշագրի և քարտեզի տեսքով, որով մերժվում էր ոչ միայն Արևմտահայ որևէ հատվածի հանձնում Հայաստանին, այլև պահանջվում էին «Ազգային ուխտ»-ի բոլոր պահանջները, այն է՝ Կարսի, Արդահանի, Օլթիի ու Կադզվանի շրջանները: Նրանք պահանջում էին նաև Թուրքիային կցել Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառը՝ Հայոց խորհրդանիշ՝ Արարատ լեռան հետ միասին, որը երբեք չէր գտնվել Օսմանյան կայսրության մեջ: Ավելին, թուրքերը, բռնազավթելով Արաքս գետի ձախ ափին հարող Շարուր-Նախիջևանի գավառը, հավակնում էին տիրանալ նաև դրան կամ, նվազագույնը, այն զիջել իր ցեղակից Ադրբեջանին, ինչպես որ արվեց հետագայում: Ստացվում է, որ քեմալականները, հայկական տարածքների հաշվին, նպատակ ունեին գերակատարել իրենց «Ազգային ուխտ»-ով նշված տարածքային պահանջները:

Բանակցային գործընթացում Հայաստանը մնաց մենմենակ՝ ո՛չ Հյուսիսից, ո՛չ էլ Արևմուտքից որևէ երկիր-պետություն կամ միջազգային կառույց փորձ չարեց միջամտել և օգնության ձեռք չեկնել Հայաստանին ու հայ ժողովրդին: Այդուհանդերձ, Հայաստանի վերջին հույսը մնում էր Խորհրդային Ռուսաստանը, որից դրդված նա հարկադրաբար գնաց խաղաղ խորհրդայնացման:

Դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցավ հայ-թուրքական բանակցությունների 3-րդ կամ 4-րդ լիազումար նիստը: Թուրքական պատվիրակությունը Ալ. Խատիսյանին պաշտոնապես ներկայացրեց հաշտության պայմանագրի 18-հոդվածից կազմված իր նախագիծը, որը մասնակի խմբագրական փոփոխություններից հետո, ստորագրվեց դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը՝ ժամը 2-ին²:

Մեր պատմագրության մեջ մինչ օրս շարունակվում է տարա-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 57, թ. 1:

² Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 311:

կարծությունը՝ պայմանագիրը ստորագրել-չստորագրելու խնդրում: Իրականում դեպքերն ու հանգամանքներն ունեցել են մոտավորապես հետևյալ ընթացքը: Պայմանագիրը ստորագրելուց առաջ հայկական պատվիրակությունը հեռագրով դիմել է Հայաստանի կառավարությանը համապատասխան հրահանգ ստանալու համար: Հուլիսի 2-ի Արծրունու տեղեկացմամբ, վարչապետ Ս. Վրացյանը պատասխանել է. «Կառավարութիւնը հրաժարական տուեց: Դիվիզանում եւ Քարվանսարայում մեր զօրքերն առանց կոուի հանդիպեցին բոլշեիկեան զօրքերի հետ: Կազմուում է **կոալիսիօն** (ընդգծումը՝ Ա.Հ.) կառավարութիւն բոլշեիկների հետ՝ մասնակցութեամբ Դրօի եւ Տերտերեանի Դաշնակցութեան կողմից: Դուք լիազօրուած եք ստորագրել դաշինքը»¹: Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը դեկտեմբերի 2-ին՝ ժամը 17:50 ընդհատեց, հեռագրել է Թիֆլիս՝ Վրաստանում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Տիգ. Բեկզադյանին, որ կառավարության (Հայհեղկոմի) 7 անդամներից 2-ը լինելու են ծախ դաշնակցականներ՝ Դրոն և Տերտերյանը, իսկ 5-ը՝ կոմունիստներ՝ Ս. Կասյանը, Ա. Մոսկվանը, Ս. Տեր-Գեորգիեյանը, Ալ. Բեկզադյանը և Ավիսը (Նուրիջանյան), որ Ռուսաստանը պարտավորվում է պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, այդ թվում, Նախիջևանը և Զանգեզուրը և այլն²: Իրականում «ծախ» խառը կառավարություն չի կազմվել: Ստեղծված կացության մեջ, դիվանագիտական առումով, հավանաբար, ավելի խելամիտ կլինեին այդ կողոպտիչ պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելը, մինչև, որ (դեռ նոյեմբերի 29-ի Հայհեղկոմի հռչակագրով) խորհրդային հայտարարված Հայաստանը և նրա նորաստեղծ կոալիցիոն կառավարությունը, նոր քաղաքական իրադրության մեջ, իր վրա կվերցնեին պայմանագիրը ստորագրել-չստորագրելու պատասխանատվությունը:

Այդ իմաստով ճիշտ է վարվել Խաչիսյանը, երբ հեռագրաթելով

---

¹ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 319:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 560, թ. 476:

նորից է կապվել Երևանի հետ: Բայց այս անգամ հեռագրաթելին է մոտեցել մի երկու օրով, մինչ Հայիեղկունը Իջևան-Դիլիջանից կժամաներ Երևան, Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի Դրո-Լեգրան համաձայնագրով բովանդակ իշխանության՝ զինվորական և քաղաքացիական, ղեկը դիկտատորական իրավունքներով մինչև դեկտեմբերի 4-ը ստանձնած Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար Դրաստամատ Կանայանը (Դրոն)¹: Վերջինս իր, նաև բանակի կոմիսար Օտտո Սիլինի անունից հավանություն է տվել պայմանագրի ստորագրմանը: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավարը դեկտեմբերի 2-ի օրվա երկրորդ կեսին իրավացիորեն, ընդ որում, երկու անգամ, պահանջել է՝ արդեն որպես ժամանակավրեպ, պատվիրակությանը պաշտոնապես հետ կանչել: Դրոն նոր կառավարության անունից երկու դեպքում էլ չի առարկել և թույլ է տվել, որ իր հայեցողությամբ Խատիսյանը ստորագրի պայմանագիրը: Ընդ որում, Խատիսյանը մի քանի ժամով հետաձգել է պայմանագրի ստորագրումը՝ ակնկալելով իրադրության որևէ փոփոխություն և, ինչպես արդեն ասվեց, ի վերջո, այն ստորագրվեց Ալեքսանդրապոլի ամրոցում **դեկտեմբեր 2-ի լույս 3-ին՝ գիշերվա ժամը 2-ին**, այսինքն՝ **դեկտեմբերի 3-ին**:

Պատմագրության մեջ վիճարկելի այս դրվագի կապակցությամբ, Ալեքսանդրապոլի հայ-թուրքական բանակցություններում հայկական պատվիրակության անդամ Ստ. Ղորղանյանի պատմածի համաձայն, դեկտեմբերի 2-ին՝ վերջին նիստից առաջ, Ալ. Խատիսյանը Ալեքսանդրապոլից հարցումով դիմել է Երևանում դիկտատոր նշանակված Դրոյին, ստորագրե՞լ, թե՞ ոչ: Ձինվորական դիկտատորը հեռագրաթելի ժապավենի վրա՝ ռուսերենով պատասխանել է. «Դա ձեր գործն է...»: Խատիսյանը հարցնալնդումը կրկնել է և ստացել միևնույն պատասխանը.՝ «Կրկնում եմ, որ դա ձեր գործն է: Ուղիղ ժամը 7-ին երևաց Ք. Կարաբեքիրն իր շքախմբով: Մեր կող-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 383-384:

մից նախագծում մի քանի աննշան ուղղումներից հետո դեկտեմբերի 2-ին, գիշերվա ժամը 1.00-ին մենք ստորագրեցինք այդ ծանրագույն համաձայնագիրը»¹: Այլ խոսքով, ՀՀ անունից ստորագրվել է մի պայմանագիր, երբ այդ հանրապետությունն այլևս գոյություն չուներ: Մեր կարծիքով, պայմանագրի ստորագրման հարցում մեղքի ու պատասխանատվության ավելի մեծ բաժին ուներ անձամբ իրեն ռուսասեր համարող Դրոն, քան փաստաթուղթը ստորագրած Ալ. Խատիսյանը: Հավելենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացման փուլում ՀՅԴ շարքերում ստեղծվել էր, այսպես կոչված, «Ձախ դաշնակցականների» խումբ, որը բացահայտ կանգնած էր Հայաստանի խորհրդայնացման պլատֆորմի վրա: Այդ խումբը ևս ուժ էր տալիս դրոյական թեկն:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրման և, ընդհանրապես, Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացման հարցերում կարելի է հատուկ ընդգծել Դրաստամատ Կանայանի խաղացած դերը: Բանն այն է, որ ժողովրդի ու, հատկապես, զինվորականության վրա մեծ է եղել բանակի հրամանատար, դեպքերի բերումով նաև ժամանակավորապես դիկտատոր կարգված, Դրոյի ազդեցությունը: Նա գտնում էր, որ փրկությունը միայն Ռուսաստանի մեջ է, և որ հայկական զորքը չի կռվի ռուսների դեմ: Միաժամանակ, Դրոն հավատացած էր, որ ինքը, ռուսական կարմիր զորքի գլուխն անցած, թուրքին պիտի քշի մինչև 1914 թ. սահմանը²: Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ Դրոյի այդ հաշվարկը սխալ դուրս եկավ: Հավելենք, որ, ցավոք, թուրք-հայկական պատերազմում հայկական զորքը ինչպես հարկն է չկռվեց նաև թուրքական զորքի դեմ:

Ըստ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի հուշերի՝ Թուրքիայի հետ Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագրի ստորագրման լիազորությունը Ա. Խատիսյանին էր տրվել դեկտեմբերի 1-ին, իսկ

---

¹ *Նի նահանգապետ Սյր. Ղորղանեանի յուշերը*, էջ 492–493:

² *Դժակ*, 1930, թիվ 10, էջ 239:

պայմանագրի ստորագրման նախօրյակին կառավարությանը ժամանակավորապես՝ մի քանի օրով, մինչև Հայիեղկոմի ժամանելը, փոխարինած դիկտատոր Դրոն և զինվորական կոմիսար Սիլինը տեղյակ են եղել, որ պայմանագիր է ստորագրվելու և չեն արգելել այն¹։ Պատմաբանները վիճում են այն հարցի շուրջ, թե Խատիսյանը պետք է ստորագրե՞ր պայմանագիրը, թե՞ թողներ Հայաստան մտնող բուլճիկներին²։ Մեր կարծիքով, պայմանագրի ստորագրումը բուլճիկներին թողնելով, նրա բովանդակությունը էապես չէր փոխվի, քանզի խորհրդա-թուրքական նախնական համաձայնությամբ արդեն գծված էր հայ-թուրքական սահմանը, իսկ դա այն էր, որ Բ. Կարաբեքիրը թելադրել էր Ալ. Խատիսյանին Ալեքսանդրապոլում։ Այս համատեքստում պատահական չպետք է համարել բանակցությունների ժամանակ Կարաբեքիրի կողմից Խատիսյանին «մատուցած» անակնկալը, որ «մենք նախապես համաձայնած ենք Մոսկվայի հետ՝ ստանալու Կարսի նահանգը, ավելին մեզ չեն տար»³։

Իրականում թուրքերը գերակատարեցին իրենց ստանալիք բաժինը՝ լրացուցիչ ձեռք բերեցին նաև Սուրմալուի գավառը, որը երբևէ չէր եղել Օսմանյան կայսրության կազմում։ Ամենայն հավանականությամբ, այդ էր պատճառը, որ խորհրդային կողմից Բ. Լեգրանը, Դրոն կամ մեկ ուրիշը արգելք չհարուցեցին պայմանագրի ստորագրմանը։ Ալեքսանդրապոլի խայտառակություն համարվածը հավանաբար թույլատրվեց նաև այն նպատակով, որ խորհրդային կառավարությունը ամբողջ պատասխանատվությունը, տարածքային կորուստները գցի կործանվող իշխանության վրա, և դրանով էլ

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., *Հայաստանի Հանրապետություն*, էջ 506։

² Տե՛ս Զոհրաբյան Է.Ա., *Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920–1922 թթ.*, էջ 151։

³ «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 24 փետրվարի 1921 թ.։

ավելի վարկաբեկի նրան ժողովրդի աչքում¹:

Այն, որ խորհրդային կողմը Հայաստանի օգտին տարածքային-սահմանային փոփոխություն չէր մտցնի, ապացուցվեց մի քանի ամիս անց՝ 1921 թ. մարտի 16-ի (իրականում՝ 18-ի) Մոսկվայի, ապա, ըստ էության, դրա կրկնությունը հանդիսացող հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերով²: Հետևությունները թողնում ենք ընթերցողին:

Արձանագրենք, որ Ալեքսանդրապոլի հայ-թուրքական և Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրերը, տարածքային-սահմանային հարցերում, գրեթե ամբողջապես համընկնում են (նույնական են), ինչը վկայում է այն մասին, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան նախապես որոշել էին հայ-թուրքական պետական սահմանագիծը, իսկ դա Ախուրյան և Արաքս գետերի հնահունն էր: Դեռ այն ժամանակներում, ռազմա-քաղաքական զարգացող իրադարձությունների համադրմամբ, հուշագիր Վ. Արծրունին հանգել էր այն համոզման, որ «Եթե թուրքերը, վերջիվերջոյ, եկան մինչեւ Ալեքսոլ եւ հօն կանգ առին, եւ եթէ նոյն ատենները Ռուսաստանի ներկայացուցիչները եկան, Գարաբէքիի հետ բաժանելու Հայաստանը, ատոնք անակնկալ նորութիւններ չէին»³:

Նախաբանից և **18 հոդվածներից** բաղկացած Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը թվով երկրորդն էր հայ-թուրքական միջպետական հարաբերություններում⁴: Ֆրանսերեն և արաբատառ թուրքերեն բնագրով, առանց հայերեն բնագրի կազմված ամբողջ պայմանագիրը և նրա 1-ին հոդվածն արձանագրում էր շուրջ երկամսյա

---

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.)*, էջ 331:

² Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Հակոբյան Ա., *խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում*, Եր., 2010:

³ Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 106:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 93–95, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 15–17, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 438–439 և շրջ. *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, (քաղաքական պայմանություն), Եր., 2000:

պատերազմի ավարտի մասին փաստը:

Պայմանագրի 2-րդ հոդվածը վերաբերում էր Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանագծման հարցերին: Հայաստանի պարտությունը պատերազմում ինքնին նշանակում էր տարածքային կորուստ: Քանի որ պայմանագրի ստորագրման պահից Հայաստանը արդեն խորհրդայնացել էր, և վարչակարգն էլ՝ փոխվել, ուստի, ինքնաբերաբար, ՀՀ այդ սահմանը պետք է կոչվեր ՀՍԽՀ-Թուրքիայի սահման¹: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով նախատեսված սահմանը մեծ ընդհանրություն ունի 1921 թ. կնքված Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ու դրանց հավելվածներով գծված հայ-թուրքական սահմանագծին: Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ, թերևս միակ փոքր հաջողությունն այն եղավ, որ հայկական պատվիրակությանը հաջողվեց Հայաստանի սահմանի մեջ ներառել Ախուրյան (Արփաչայ) գետի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Ադբաբայի (Ամասիայի) գավառակից 600 քառ. կմ **եռանկյունի** մի տարածք՝ մոտ 20 գյուղերով: Նախկինում այդ հողակտորը գտնվել է Կարսի (Վանանդի) մարզի վարչատարածքում: 1920 թ. մայիսի 25-ի ՀՀ նոր վարչատարածքային բաժանումով, ռազմավարչական տեսակետից, նպատակահարմար գտնվեց Կարսչայ և Արփաչայ (Ախուրյան) գետերի միախառնման վայրից՝ մի կողմից մինչև Ախալքալաքի սահմանը ձգվող, իսկ մյուսով՝ Չըլդըր լճի հարավային ափը՝ կազմելով եռանկյունաձև տարածք, մտցնել Շիրակի նահանգի մեջ²: Ի վերջո, թուրքական կողմը համաձայնվում է այդ մասնակի փոփոխությանը: Սակայն մի քանի ժամիս անց, 1921 թ. փետրվար-մարտին գումարված Մոսկվայի ռուս-թուրքական խորհրդաժողովում, որտեղ առանց հայկական կողմի մասնակցության վճռվում էր հայ-թուրքա-

---

¹ Հայ-թուրքական պետական սահմանագիծը համապատասխան քարտեզով՝ (տե՛ս **Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում**, էջ 80-94):

² Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)*, էջ 313:

կան սահմանի հարցը, խորհրդային կողմի անփութության և անհետևողականության հետևանքով, վերը բերված 600 քառ. կմ տարածքից շուրջ 250 քառ. կմ-ը կրկին զիջվում է Թուրքիային՝ Հայաստանին թողնելով ընդամենը 350 քառ. կմ, որը կազմում է ներկայիս Ամասիայի ենթաշրջանը¹:

Պայմանագրի 2-րդ հոդվածի 2-րդ կետը վերաբերում էր Արաքսի ձախ ափին գտնվող Նախիջևանի (Նախիջևան, Շարուր և Շախթախթի շրջաններ) երկրամասի հետագա ճակատագրին: Այդ հոդվածով ամրագրվում էր, որ թուրքերի կողմից ռազմակալված այդ երկրամասը ժամանակավորապես մնալու էր Թուրքիայի հովանավորության (խնամակալության) տակ, մինչև որ հետագայում հանրաքվեի միջոցով կհաստատվեր հատուկ վարչություն, իսկ Հայաստանը պարտավորվում էր չմիջամտել այդ վարչակարգին ինչպիսին էլ լիներ նրա ձևը²: Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի հանրահայտ 3-րդ հոդվածով Նախիջևանի մարզի հովանավորությունը Թուրքիան, ինքնավարության կարգավիճակով, հանձնում է իր կրտսեր եղբոր՝ Ադրբեջանի խնամակալությանը, պայմանով, որ վերջինս այն չի զիջելու երրորդ պետության, անշուշտ, նկատի էր առնվում Հայաստանը³:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 3-րդ հոդվածը վերաբերում էր Հայաստանի Հանրապետությունից Թուրքիային անցնող վիճելի համարվող Կարսի մարզի և Սուրմալուի գավառի տարածքներում հանրաքվե անցկացնելու և դրանց ճակատագիրը վերջնականորեն վճռելու խնդրին: Հոդվածում ասվում էր. «Թուրքիայի ԱՄԺ կառավարությունը 2-րդ հոդվածում մատնանշված նախկին և ներկա սահմանների միջև ընկած շրջաններում, որոնք ներկա պայմանագրով

---

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Էջ 190:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 93:

³ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում,

գիջվում են Թուրքիային և վերջինիս հետ ունեն պատմական, էթնիկական և իրավական անվիճելի կապեր, Թուրքիայի կառավարությունը պարտավորվում էր անցկացնելու ազատ հանրաքվե (плевисцит), եթե Հայաստանի Հանրապետությունը կցանկանա այդպիսին անել սույն պայմանագրի վավերացումից հետո երեք տարվա ընթացքում: Հանրաքվեի ձևը պիտի որոշեր հայ-թուրքական խառը հանձնաժողովը¹: Ինչպես նկատում ենք, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրում, անկախ պատերազմից հետո ստեղծված ժողովրդագրական պատկերին, իրավական առումով այդ տարածքները՝ Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը կողմերի միջև համարվել են **վիճելի**, այդ պատճառով Թուրքիային հանձնվելիք Կարսի մարզի և Սուրմալուի գավառի խնդրի վերջնական ճակատագրի վճռման համար, այնուամենայնիվ, սույն պայմանագրի վավերացումից հետո մինչև **երեք տարվա** ընթացքում հանրաքվե (պլեբիսցիտ) անցկացնելու հնարավորություն է տրվել, մի ձևակերպում, որ մենք չենք հանդիպում հետագայում՝ 1921 թ. կնքված ո՛չ Մոսկվայի և ո՛չ էլ Կարսի պայմանագրերում: Բայց ընդունենք, որ հանրաքվե ասածը ձևական մի բան էր, որովհետև 1920 թ. աշնան թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում թուրքերի կողմից այդ շրջանների գրավումից հետո տեղացի հայ և մյուս քրիստոնյա ազգաբնակչության կողոպուտի, ջարդերի, բռնությունների, տեղահանության ու արտագաղթի հետևանքով այնտեղ, ըստ էության, հայ չէր մնացել, իսկ նրանց վերադարձի ու վերաբնակեցման Իարցը՝ անորոշ և, այդ տեսակետից, անիմաստ էր դառնում հանրաքվեի անցկացման և ինչ-որ դրական արդյունք արձանագրելու մասին խոսելը:

Այնուամենայնիվ, եթե իրավական ու բովանդակային առումով, խորհրդային պատմագրության մեջ չարչրկված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որն այդպես էլ երկու կողմից չի վավերացվել և օրի-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 93, նաև՝ ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 66, Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 380:

նական ուժի մեջ չի մտել, համեմատում ենք 1921 թ. Մոսկվայի ռուս-թուրքական և, փաստորեն, դրա կրկնօրինակ Կարսի թուրք-անդրկովկասյան վավերացված պայմանագրի հետ, ապա տեսնում ենք, որ վերջիններս հայ-թուրքականի հետ համեմատ, Հայաստանին 250 քառ. կմ տարածքային կորուստ են պատճառել և, բացի այդ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, գոնե, Թուրքիայի կողմից օկուպացված Կարսի մարզում և Սուրմալուի գավառում, իբրև վիճելի տարածքներ, միջազգայնորեն ընդունված հանրաքվե անցկացնելու հնարավորություն էր տրվում, և սա այն դեպքում, երբ Մոսկվայի և դրա նմանակ Կարսի պայմանագրերում այդ երկրամասերը անվերապահ հանձնվեցին Թուրքիային:

Պետաիրավական ու բարոյական առումներով առանձնապես նվաստացուցիչ էր Ալեքսանդրապոլի անվավեր պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որտեղ խոսվում էր Հայաստանի, ըստ էության, զինաթափման մասին, այն է՝ երկրի կարգն ու սահմանների անվտանգությունը պաշտպանելու համար ունենալ ընդամենը 1500 սվինավոր մի զորամաս, դրան համապատասխան քանակով սպաներ, 8 լեռնային կամ դաշտային հրանոթ, 20 գնդացիր՝ պաշտպանելու համար երկրի սահմանները: Ընդ որում, Հայաստանում զինվորական ծառայությունը պարտադիր չէր լինելու և այլն¹: Եվ սա այն դեպքում, երբ թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին ՀՀ բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 40 հազարի, իսկ միայն Կարսի ամրոցի հրանոթները 300-ից ավելի էին:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 10-րդ հոդվածը վերաբերում էր թուրքերի համար առանցքային նշանակություն ունեցող Սևրի պայմանագրի չեղյալ համարելուն: Թուրքերը, բավարար չհամարելով Հայաստանի կառավարության պաշտոնական հայտարարությունը Սևրի պայմանագրից հրաժարվելու վերաբերյալ, անհրաժեշտ գտան այդ պահանջը ամրագրել նաև պայմանագրում: Ավելին,

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 93, նաև՝ ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 15բ:

Թուրքիան պարտավորեցնում էր Հայաստանի կառավարությանը Եվրոպայից և Ամերիկայից հետ կանչել իր պատվիրակություններին, որպեսզի դրանք «այլևս չդառնան գործիք Անտանտի երկրների ձեռքում»¹:

Պայմանագրի առանձին հոդվածներում խոսվում էր արտաքին ու ներքին վտանգների պարագայում Տաճկաստանի կողմից Հայաստանին զինված օգնություն ցույց տալու պարտավորության մասին, երբ վերջինս դիմի նման խնդրանքով և այլն: Խոսվում էր նաև փախստականների՝ իրենց նախկին բնակության վայրերը վերադարձի մասին: Պայմանագրում արձանագրված էր, որ Տաճկաստանը հրաժարվում էր որևէ ռազմատուգանքից և վնասների հատուցումից²: Վերջին հոդվածին որպես պարզաբանում նշենք, որ շուրջ երկամսյա պատերազմի ընթացքում թուրքական զորքը և դրան ուղեկից «խուժանը» Սարիղամիշից մինչև Ալեքսանդրապոլ ու Արագածի փեշերը ընկած տարածքները այնպես էին կողոպտել և «մերկացրել», որ այլևս ավելորդ էր ռազմատուգանքի ու վնասների հատուցման մասին խոսելը:

Հայաստանին, որպես պարտված կողմի պարտադրված ոչ իրավաչափ ու կողոպտիչ Ալեքսանդրապոլի 18-հոդվածանոց պայմանագիրը պետք է վավերացվեր մեկ ամսվա ընթացքում, և դրա օրինակները պիտի փոխանակվեին Անգորայի հետ: Բայց դեպքերի ու իրադարձությունների հետագա կտրուկ փոփոխման հետևանքով այն չվավերացվեց ո՛չ մեկ ամսվա ընթացքում և ո՛չ էլ հետագա ամիսներին:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի պատմաիրավական ու քաղաքական գնահատականի հարցում պետք է արձանագրել, որ այն հարկավոր է դիտել որպես փաստացի (de facto) կատարված իրողություն, պատմական փաստաթուղթ, բայց որը, մի քանի առումով,

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 56, թ. 98, նաև՝ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 392–393:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 67:

չունի իրավաբանական ուժ՝ ա) Հայաստանի պատվիրակությունը, պետական խաղաղ հեղաշրջման ու իշխանափոխության հետևանքով, այլևս չի ունեցել այն ստորագրելու իրավասություն, բ) պայմանագիրը չի վավերացվել արդեն գոյություն չունեցող Հայաստանի խորհրդարանի կողմից և գ) պայմանագիրը ստորագրվել է **ուժի սպառնալիքի** տակ, անգամ պայմանագրի ստորագրման օրը պատուհանից կախված են եղել մի քանի հայ գերիների մարմիններ, և Բ. Կարաբեքիրը պարզ հասկացնել է տվել, որ «իր հիւրերը չեն կրնար հեռանալ՝ առանց իր պահանջած ստորագրությունն իրեն տալու»,¹ մինչև իսկ սպառնացել Ալեքսանդրապոլի ամրոցում հաշվեհարդար տեսնել հայ պատվիրակների հետ²:

Ինչ վերաբերում է թուրքական կողմին, ապա ա) Բ. Կարաբեքիր փաշայի ներկայացրած կառավարությունը միջազգայնորեն ճանաչված չի եղել, դիտվել է որպես ապօրինի, իսկ այն գլխավորող Մ. Քեմալ փաշան Օսմանյան օրինական կառավարության կողմից ճանաչվել է որպես հանցագործ և, դատարանի վճռով, մահվան դատապարտված, բ) Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չի վավերացվել ԹԱՄԺ (մեջլիսի) կողմից և գ/ Անգորայի կառավարության կողմից բռնի ուժով ու սպառնալիքով պարտադրված պայմանագիրը միջազգային իրավունքի տեսակետից չունի իրավական ուժ, հետևաբար, նաև միջազգային ճանաչում: Բերված փաստարկներին հավելենք, որ Կարսի անկումից հետո Հայաստանի կառավարությունը, նախազգալով Հայաստանի մոտալուտ պարտությունը, նախապես՝ նոյեմբերի 2-ին, գրավոր հրահանգ էր տվել Ա. Ահարոնյանին, որ ստեղծված հանգամանքների թելադրանքով կառավարությունը կարող է ստիպված լինել ծանր հանձնառումներ ստորագրելու: Ուստի, մնում է դաշնակիցներին իրազեկել, որ նրանք չճանաչեն այդ պայ-

---

¹Վս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 320:

²Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 22 փետրվարի 1922 թ.:

մանագիրը՝ իբրև բռնության տակ ստորագրված փաստաթուղթ¹:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի միջազգային-իրավական ուժ չունեցող փաստաթուղթ լինելու մասին ժամանակին փաստել է ՌՄԴԽՀ արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինը: Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադին (Ջեբեսոյին) 1921 թ. ապրիլի 8-ին հղած նոտայում նա, մասնավորապես, հիշեցնում էր, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքվել է դաշնակցական կառավարության կողմից այն պահին, երբ արդեն հռչակված էր Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, և որ այն չի վավերացվել, թեպետ, ըստ պայմանագրի տեքստի, այն գործողության մեջ դնելու պայմանը հանդիսանում է մինչև մեկ ամսում երկու կողմի օրենսդիր մարմինների կողմից դրա հաստատումը, որը այդպես էլ չի արվել²:

Այդուհանդերձ, Թուրքիան կործանվող Հայաստանի հանրապետությանը պարտադրեց Ալեքսանդրապոլի ապօրինի պայմանագիրը, որպեսզի մի քանի ամիս անց այն օրինականացնել արդեն 1921 թ. Մոսկվայի և նմանօրինակ Կարսի պայմանագրերով:

Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտության և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կապակցությամբ Ավ. Ահարոնյանի 1925 թ. գարնանը (մայիսին) Փարիզից ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին հասցեագրած նամակում (վերջինս, հավանաբար, Շիրակի ջրանցքի գործարկման կապակցությամբ գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում) անթաքույց մեղադրական խոսք է ուղղել խորհրդային կողմին. «Միայն ձեր դաւերը հարկադրեցին հայ ազգին Ալեքսանդրապոլ գնալ: Աշխարհը չի մոռանայ երբեք, որ թիրքերից յետոյ միմիայն դուք էք անմիջական պատասխանատուն հայ ժողովրդի կործանումին: Դուք էք որ ի դերեւ հանեցիք հերոսական եւ արինոտ ճիգերը հայ ժողովրդի: Պատմութեան դատաստանի առաջ դուք միշտ կը մնաք դաշնակից էնվերների, թալէաթների, քե-

---

¹ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 111-112:

² Տե՛ս Սահակյան Տ., *Յավայի պայմանագրեր*, Եր., 2007, էջ 350:

մալների, որոնց հետ միաբան դուք կատարեցիք այս անորակելի գործը-սպանությունը հայ ժողովրդի»¹:

Խորհրդային և նույնիսկ ներկայիս հայ պատմագրության մեջ, երբ խոսվում է Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի ծանր հետևանքների մասին, միաժամանակ պնդում է արվում, թե ինչու չի նշվում նաև Ալեքսանդրապոլինը: Կրկին հիշեցնենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Հայաստանին է պարտադրվել ռազմական բիրտ ուժով, որը մերժում է միջազգային պայմանագրային իրավունքը և, բացի այդ, պայմանագիրը իրավական որևէ ուժ չունի, չի վավերացվել ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ Թուրքիայի օրենսդիր մարմինների կողմից: Այնպես որ, տեղին չէ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի շարքին դասելը: Բայց և անժխտելի է այն իրողությունը, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի շատ կետեր իրենց արտացոլումը գտան Մոսկվայի, հետևաբար, դրա կրկնությունը հանդիսացող Կարսի պայմանագրերում:

Հայաստանի տարածքների կորստի մասին խորհրդային պատմագրության ժամանակներից ի վեր, միշտ ու սովորաբար, նույն կերպ ակնարկվում է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, անտեսելով, որ այն: հնարավոր դարձավ նաև իր դաշնակից քեմալական Թուրքիային Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական, նյութական ու բարոյական օգնության հետևանքով, որի արդյունքում Հայաստանը պարտվեց և հարկադրաբար գնաց նման կողոպտիչ պայմանագրի՝ կորցնելով իր տարածքների զգալի մասը և անկախությունը: Հիշեցնենք նաև, որ Խորհրդային Ռուսաստանը 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությամբ արդեն մեկ անգամ խոշոր զոհաբերություն արել էր Թուրքիային՝ զիջելով հայկական տարածքները՝ ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի խոշոր բնիկ տարածքներ՝ Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն:

---

¹ Տե՛ս «Յեղափոխական ալպում», Պեյրուֆ, 1965, Ե հատոր, թիվ 7, 8, 9 (55, 55, 57), բացառիկ թիվ, էջ 234:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ: ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱԼԵՔՊՈԼԻ ՀԵՂԿՈՄԻ ՊԱՀՎԱԾՔԸ

Ռուս-թուրքական կողմերը, կարծես համաձայնեցված, միշտ այն օրերին, երբ փաստորեն հոգեվարքի մեջ հայտնված Հայաստանը պատրաստվում էր ստորագրել Ալեքսանդրապոլի նվաստացուցիչ և պետականակործան պայմանագիրը, Ադրբեջանի սահմաններից Հայաստանի հանդեպ իր վճռական գործողությունները սկսեց Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակը:

1920 թ. նոյեմբերի 22-ին Անդրկովկասի փաստական ղեկավար Գ. (Ս.) Օրջոնիկիձեն հեռագրում է Ի. Ստալինին, որ դաշնակցական բանակը քայքայված է: «Դաշնակները,- հայտնում էր նա,- ընդունում են, որ իրենց քարոզչությունը բուլշևիկա-քեմալական դաշինքի մասին առաջ է բերել Քեմալի դեմ չկովելու տրամադրություն, քանզի նա բուլշևիկների դաշնակիցն է»¹: Այդպիսով Գ. Օրջոնիկիձեն բարձրացնում էր Հայաստանի տարածք Խորհրդային զորք մտցնելու հարցը:

Մինչ այդ, նոյեմբերի սկզբներին, ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի Կովբյուրոյի, Հայկոմկուսի ԿԿ-ի անդամների, Օրջոնիկիձեի և Ստալինի մասնակցությամբ Բաքվում ստեղծվեց Հայիեդկոմ՝ Ս. Կասյան (նախագահ), Ա. Մոսվյան, Ի. Դովլաթյան, Ավիս, Ս. Տեր-Գաբրիելյան և Ա. Բեկզատյան (անդամներ) կազմով²: Հայաստանի հեղկոմն ու Կոմկուսի ԿԿ-ը գնացքով փոխադրվեցին Ղազախ:

Այն օրերին, երբ ընթանում էին Ալեքսանդրապոլի հայ-թուրքական բանակցությունները, Ղազախում կուտակված Կարմիր բանակը սպասում էր Հայիեդկոմի հետ Հայաստան մուտք գործելու

¹ *Большевистское руководство. переписка (1912-1927), сборник документов*, М., 1996, с. 166.

² Տե՛ս *Амирханян Ш.М., Из истории борьбы за советскую власть в Армении*, Е., 1967, с. 42.

հրամանին: Նոյեմբերի 29-ի վաղ առավոտյան Կարմիր բանակի մոտ 1500 հոգանոց առաջավոր զորամասը՝ Հայկական հատուկ գնդի հետ միասին, անցավ սահմանը և մտավ Քարվանսարա (Իջևան), իսկ նոյեմբերի 30-ին՝ Դիլիջան: Այդ կապակցությամբ վարչապետ Ս. Վրացյանը բողոքեց Բ. Լեգրանին: Վերջինս, ամեն ինչին քաջատեղյակ լինելով, հաջորդ օրը պատասխանեց, թե դա իբր թյուրիմացություն է: Ինչևէ: Իջևանը գրավելուց հետո խորհրդային բանակը չէր շտապում Երևան հասնել: Կարելի է ենթադրել, որ ռուսական զորքի հրամանատարությունը և Երևանում գտնվող Լեգրանը համատեղ, քայլ առ քայլ հետևում էին հայ-թուրքական բանակցությունների ընթացքին ու սպասում վերջնարդյունքին, որպեսզի ըստ այդմ որոշեին իրենց հետագա անելիքները: Այն օրը՝ նոյեմբերի 30-ին, երբ Բ. Կարաբեքիրը վերջնագիր ներկայացրեց Հայաստանի պատվիրակությանը պայմանագիրը ստորագրելու վերաբերյալ, այդ նույն օրը, կարծես իրար համախորհուրդ, Լեգրանը Վրացյանի կառավարությանը պաշտոնապես վերջնագիր տվեց Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու վերաբերյալ:

Նախ, նոյեմբերի 30-ի լույս 1-ի գիշերը արտգործնախարարության առանձնասենյակում նիստ հրավիրվեց ՀՅԴ Բյուրոյի, ՀՅԴ Հայաստանի ԿԿ-ի, խորհրդարանական խմբակցության ու կառավարության անդամների և մի շարք պատասխանատու անձանց մասնակցությամբ: Գրեթե մինչև լուսաբաց տևած բուռն քննարկումների արդյունքում, ծայների մեծամասնությամբ, չգտնելով այլ ելք, հավանություն տրվեց Բ. Լեգրանի առաջադրած վերջնագրային պայմանին՝: Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը, այս անգամ արդեն խորհրդարանի նախագահության սենյակում մոմի լույսի տակ (էլեկտրականության մատակարարումը խափանված էր), տեղի ունեցավ ՀՅԴ խորհրդարանական խմբակցության, ՀՅԴ Բյուրո-

---

Վրացեան Ս., *Հուշեր մօտիկ անցեալից* (տե՛ս «Հայրենիք», 1923, թիվ 1 (նոյեմբեր), էջ 70-71:

յի և կառավարության վերջին պատմական նիստը (խորհրդաժողով), որտեղ, դարձյալ նույն օրակարգով, պետք է վերջնական պատասխան տրվեր Կարաբեքիրի և Լեգրանի վերջնագրերին: Այդ դռնբաց նիստում ոչ երկար քննարկում-ելույթներից հետո ծայների մեծամասնությամբ դարձյալ ընտրվեց չարյաց փոքրագույնը՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը, այսինքն, անկախության կորուստը: 21 կողմ, 7 դեմ և 2 ձեռնպահ ծայներով որոշվեց առանց կռվի, խաղաղ ճանապարհով իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին և երկիրը խորհրդայնացնել¹: Հանձնարարվեց Դրոյին և Հ. Տերտերյանին բանակցել Լեգրանի հետ խորհրդայնացման պայմանների շուրջ: Խորհրդաժողովը պատվիրակության առջև դրեց հետևյալ նախապայմանները՝ 1. Հայաստանի անկախության ճանաչում, 2. հայ ժողովրդին հատկացնել նյութական օժանդակություն, 3. կազմել խաղը կառավարություն՝ կազմված կոմունիստներից և դաշնակցականներից 4. կուսակցական ու զինվորական անձանց պատասխանատվության չենթարկել՝ անցյալի գործունեության համար²: Եվ դեկտեմբերի 2-ին՝ հինգշաբթի օրը ժամը 12-ին մոտ, ստորագրվեց Դրո-Լեգրան հայտնի 8-կետանոց համաձայնագիրը: Թեև նրանում առկա էին վերոնշյալ 4 պայմանները, բայց դրանցից ոչ մեկը, դեռ ավելին՝ մնացած 4-ը ևս, ըստ էության, չգործադրվեցին, բացառությամբ, թերևս, վերջին կետի, ըստ որի ՀՀ կառավարությունը հեռանում էր իշխանությունից, բովանդակ իշխանությունը հանձնվում էր Հայիեդկոմին, և Հայաստանը խորհրդայնացվում էր³: Չիրագործվեց նաև համաձայնագրի 7-րդ կետը՝ «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը անհապաղ միջոցներ կձեռնարկի՝ կենտրոնացնելու զինված ուժեր, պաշտպանելու համար ՀՍԽՀ անկախությունը»⁴: Այդ

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., *Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.)*, էջ 328–329:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 334:

³ Տե՛ս *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.*, էջ 383–384:

⁴ Նույն տեղում, էջ 384:

ակտի ստորագրումով իրավապես իրենց ուժը կորցնում էին ինչպես ՀՀ բարձրագույն գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, այնպես էլ բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը: Այլ խոսքով, պատմության անողորմ պայմանների ճնշման տակ ՀՀ դադարում էր գոյություն ունենալուց: Բովանդակ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև Հայիեդկոմի մայրաքաղաք հասնելը հանձնվելու էր զինվորական հրամանատարությանը ձեռքը, որի գլուխ, որպես ժամանակավոր դիկտատոր, կանգնելու էր Դրոն:

Դեկտեմբերի 2-ին Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում է Լենինին և Ստալինին. «Հենց նոր Էրիվանից ստացա հաղորդագրություն խորհրդային իշխանության հռչակման մասին: Հեղկոմը ներկայումս Դիլիջանում է, վաղը կմեկնի Էրիվան: Հեղկոմը շնորհավորական հեռագիր է ստացել թուրքական ճակատի հրամանատար Կարաբեքիրից և Թուրքիայի ներկայացուցիչ Կիլիբեյից: Հեղկոմը Էրիվանի ճանապարհի վրա է: Այսօր Ալեքսանդրապոլից ժամանած ընկերը հայտնում է, որ քեմալական զորքերի շրջանում տրամադրությունը ծայր աստիճան բարեկամական է մեր հանդեպ, զորքը կրում է կարմիր չրճանշաններ և իրեն համարում է կարմիրբանակային: Ադրբեջանը երեկ (նոյեմբերի 30-ին՝ Ա.Հ.) հայտարարեց Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանին միացնելու մասին»¹:

Կարմիր բանակի կողմից Իջևանը գրավելուն պես Սեպուհը Դիլիջանից հանձնարարեց գնդապետ Մանիկին մի 600-ի չափի հետևակ-հեծելագործ վերագրավել այն: Սակայն, Չարխեչի (այժմ՝ Հաղարծինի) մոտ Մանիկի գլխավորած զինուժը, հանդիպելով դեպի Դիլիջան առաջացող կարմիրներին, գրեթե ամբողջովին անցավ կարմիր բանակի կողմը, իսկ գնդապետ Մանիկն ու նրա սպաները՝ գերի վերցվեցին: Գեներալ Խանկալմովի զորքը ևս հիմնական մասով անցել էր բուլճարիկների կողմը: Սեպուհը մտադրություն ուներ իր

---

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 33, թ. 24:

բրիգադայով հարձակվել և Դիլիջանի շրջանը մաքրել կարմիր զորքից, որի թույլտվություն ստանալու համար դիմեց Երևանին: Սակայն, վարչապետ Ս. Վրացյանը չխրախուսեց այդ քայլը և հանձնարարեց հետ քաշվել ու պաշտպանել Սեմյոնովկայի կիրճը: Սեպուհը, 3000-անոց բրիգադայի ընդհանուր հուսալքության պայմաններում նահանջեց, դիրքեր գրավեց ու փակեց մոլրկանաբանակ այդ գյուղի ռազմավարական բոլոր կարևոր կետերը:

Դեկտեմբերի 3-ին, գիտակցելով բոլշևիկյան վտանգը հենց թեկուզ իր անձի հանդեպ, հատկապես, Մայիսյան ապստամբությունը ճնշելու գործում, Սեպուհն, իր մի քանի մտերիմներով, հեռացավ Հայաստանից: Նա դուրս եկավ իր նստավայր համարվող Չիբուխլու գյուղից (այժմ՝ Ծովագյուղ) և Վրաստանով անցավ արտասահման, իսկ իր մարտական ընկեր հին ֆիդայապետ Համազասպը և մյուսները, ինչպես արդեն ասվել է, միամտություն ունենալով, մնացին Հայաստանում և 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության նախօրյակին դաժանորեն կացնահարվեցին չեկիստների վարձու թուրք մարդասպան մսագործի կողմից¹:

Այդպիսով, Ս. Վրացյանի ընդամենը տասնօրյա կառավարությունը հայտնվեց հոգեվարքի մեջ, քանի որ թուրքերը Արագածի փեշերից, Կարմիր բանակը Ղազախից, իսկ Լեգրանը՝ Երևանից, սպառնում էին ոչ միայն Հայաստանի նոր կառավարության, այլև, ըստ էության, Հայոց պետականության գոյությանը:

Հայաստանի խորհրդայնացում նշանակում էր երկրի անկախության կորուստ, տարածքների զգալի մասի բռնազավթում, նմանապես՝ դավանած գաղափարախոսության, պետաիրավական, վարչատնտեսական ու սոցիալական համակարգերի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքական կուրսի արմատական փոփոխություն և այլն:

---

¹ Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձությանց, Եր., 2016, էջ 835–841:

ՀՀ վերջալույսին քաղաքական պատկերը ամբողջացնելու համար համառոտ անդրադառնանք առավել հատկանշական Ալեքսանդրապոլի հայ բուլճախիկների դրսևորած վարքագծին և թուրքերի բռնություններին ու թալանին: Ինչպես արդեն ակնարկվել է, ՀՀ գաղտնի ու բացահայտ գործող կոմունիստական կազմակերպություններից առանձնապես ծայրահեղական դիրք էր գրավել ճակատամերձ Ալեքսանդրապոլի բուլճախիկյան կոմիտեն (Հեղկոմը), որն ավելի ակտիվացավ թուրքերի Ալեքսանդրապոլ ներխուժումից հետո: Մենք գիտենք, որ նա մեկ անգամ արդեն «անուն» էր հանել Մայիսյան ձախողված ապստամբության կապակցությամբ: Այն բանից հետո, երբ նոյեմբերի 7-ին թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, տեղում իշխանությունը գործնականում անցավ մենշևիկ-էսեռների խմբակցության ձեռքը, ինչպես արդեն ասվել է, քաղաքագլխի պաշտոնը ստանձնեց Անկախ սոցիալիստ (ս.դ. մենշևիկների ղեկավար) Լևոն Սարգսյանը¹: Նա փորձառու էր, թուրքական առաջին 1918 թ. ռազմակալման (օկուպացիայի) ժամանակ դարձյալ ղեկավարել էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդն ու վարչությունը²:

Թուրքական երկրորդ ռազմակալման շրջանում քաղաքում և շրջակայքում մեծ չափով ակտիվացել էին բուլճախիկները, որոնք փորձեցին կապեր հաստատել թուրքերի հետ: Հայտնի է, որ նոյեմբերի 13-ին, ՌԿ(Բ)Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի նախաձեռնությամբ, քաղաքում անցկացվեց բազմահազարանոց հանրահավաք, որին մասնակցեցին նաև թուրքական կոմկուսի ներկայացուցիչները³: Միտին-

գում ընդունվել էին Հայաստանի և Թուրքիայի աշխատավորների բարեկամության ու համերաշխության մասին բանաձևեր և Լոզեր, որոնց տակ դրված էր միտինգի նախագահ Մաթևոս Տեր-Գրիգորյանի (Արծվիկ), քարտուղար Մ. Խաչիյանի, նաև Ներսիկի (Ստեփանյան) և Նուշիկի (Զավարյան) ստորագրությունները¹։ ՌԿ(Բ)Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի **նոյեմբերի 13-ի** միտինգում ընդունված բանաձևում մասնավորապես կարդում ենք. «Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատը և չքավոր գյուղացիությունը ազատագրվելով հայկական դարավոր լծից հղում է իր եղբայրական սրտագին ողջույնը թուրքական կոմունիստական կուսակցությանը՝ Թուրքիայի ճշմարիտ մասսաների միակ պաշտպանին։ Հայաստանի հարստահարված և բազմատանջ զանգվածները վստահ են, որ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի երկու հարևան ժողովուրդների պրոլետարիատի միավորումը և ձեռք-ձեռքի տված համատեղ աշխատանքը կերաշխավորի մեծ հաղթանակի լիակատար հաջողությունը և վերջնական տապալումը ազաի համաշխարհային իմպերիալիզմի»։ Այնուհետև, «Եեցցե՝ Թուրքիայի կոմկուսը», «Կեցցե՝ Արևելքի կարմիր հեղափոխական բանակը» և այլն²։ Այդ նույն հանրահավաքում հրապարակված կոչում արձանագրված է հետևյալը. «Զինվորներ՝, գյուղացիներ՝ և գաղթականներ՝։ Խմբապետներից կազմված խայտառակ դաշնակցականների կառավարության զորքը նահանջում է Քեմալի ահեղ ճնշման առաջ։ Բավական չէ, որ նրանք թալանի ճարակ դարձրին ժողովրդի հարստությունը, բավական չէ, որ նրանք դժբախտ դարձրին հայ աշխատավոր զանգվածներին, այժմ էլ նրանք խաբում են ձեզ, գյուղացիներ և զինվորներ, ասելով, թե թուրքերը գալիս են թալանելու և մորթելու ձեզ։ Մենք կոչ ենք անում ձեզ չհավատալ դաշնակներին, քանի որ գալիս են ոչ թե կողոպտիչներ, այլ հայ գյուղացիների, զինվորների և բանվորների ընկերները։ Նրանք գալիս

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 189, թ. 1:

² Նույն տեղում:

են ոչ թե մորթելու ձեզ, այլ ազատելու դաշնակ թալանչիների ձեռքից»¹ Բերված արխիվային վավերագրերի բովանդակությունից ընթերցողի մոտ ինքնին հարց կարող է ծագել, թե պատերազմի մեջ գտնվող երկրում դասալքիչ քարոզչական նման տրամադրվածության մթնոլորտում (պայմաններում), բոլշևիկների կողմից բարեկամի ու ազատարարի դերում ներկայացվող այդ նույն թուրք զինվորի դեմ ինչպես պետք է կռվեր հայ զինվորն ու ժողովուրդը: Եվ սա թող անթաքույց հնչի հայ-թուրքական ներկա հարաբերությունների համայնապատկերի վրա:

Ընթերցողին իրազեկենք, որ թուրք-բոլշևիկյան ալեքսանդրապոլյան համատեղ հավաքից մի քանի օր անց՝ **նոյեմբերի 17-ին, Ք. Կարաբեքիր փաշայի գլխությամբ ու համաձայնությամբ, Ալեքսանդրապոլի գավառում հիմնվում է ռազմահեղափոխական կոմիտե (ԴՀԿ), և տեղում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն**²: Անգամ այստեղի հեղկոմը կոչվել է ոչ թե Ալեքսանդրապոլի, այլ Հայաստանի³: Ստացվում է, որ ՀՀ տարածքում, անկախ իր բնույթից, խորհրդային կարգեր առաջինը հաստատվել է նոյեմբերի կեսին Ալեքսանդրապոլում և նրա նահանգում թուրքերի հովանավորությամբ: Ալեքպոլի հեղկոմը թուրքերի ձեռքով հիմնվելու մասին է ակնարկում Բ. Լեգրանը 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին Օրջոնիկիձեի հետ ունեցած հեռախոսազրույցի ժամանակ⁴:

Թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում ստեղծված գավառային հեղկոմի նախագահը բոլշևիկ Մաթևոս Տեր-Կրիգորյանն (Արծվիկ) էր (1897–1937 թթ.): Ալեքպոլի հեղկոմը դառնում է գործիք թուրքերի ձեռքում: Սխալվում է պատմաբան Կ. Ալեքսանյանը՝ նշելով, որ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը, չցանկանալով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 189, թ. 2:

² Хейфец Ал., նշվ. աշխ., էջ 91–92:

³ Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների (գլխական ժողովածու), Եր., 2015, թիվ 123, էջ 181:

⁴ Տե՛ս *Геноцид армян*, т. 2, ч. 1, с. 282.

գործիք դառնալ թուրքերի ձեռքին, 1921թ. հունվարի 25-ին հրաժարվում է իշխանությունից¹: Այնինչ, իրականում Հայկոմկուսի ԿԿ-ի պահանջով է Ալեքսյովի հեղկոմը լուծարվել ու հեռացվել իշխանությունից՝ իրեն և կուսակցության անունը խայտառակելու պատճառով: Նույն կերպ, ապազգային ու թուրքամետ վարքագիծ են ցուցաբերել Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի ղեկավար անդամներ Գ. Հովակիմյանը (Գողթունի), Ն. Ստեփանյանը, Ս. Մատինյանը, Ս. անուցյանը և ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է թուրքական վեցամսյա ռազմակալման ընթացքում երկրամասին պատճառած վնասներին, ապա բավական է ներկայացնել մի քանի բնութագրական սարսափազդու փաստական տվյալներ: Այսպես, Կարսի նահանգում թուրքական ռազմակալումից փախած և Ալեքսանդրապոլի նահանգում հայտնված կոմունիստական բջջի անդամ Գ. Գևորգյանը 1921 թ. հունվարի 27 թվակիր հուշերում տեղեկացնում է հետևյալ ամփոփիչ տվյալները «Ալեքսյովի գավառում թուրքական ռազմակալման շրջանում ոչնչացվել է 140 հայկական գյուղ և գլխովին բնաջնջվել են 18–45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ»²: Առավել հայտնի գյուղերից են եղել՝ Մեծ և Փոքր Քափանակ, Նալբանդ, Ղալթախչի, Աղբուլաղ, Պարնի, Լ.դին, Մեծ Ղարաքիլիսա, Արթիկ, Հոռոմ, Ղյի Ղարաքիլիսա և այլն:

1920 թ. նոյեմբերի 14-ին, ռազմական գործողությունների վերջափուլում, թուրքերը մտնում են Ղալթախչի: Զարմանալի թող չթվա՝ գյուղի բնակիչները նրանց դիմավորել են աղուհացով: Այնուհետև պատմվում է թուրքերը իրականացրած վայրենի սպանդի մասին³:

Ալեքսյովի 4-րդ գավառամասի հեղկոմի տեղեկատվությամբ՝ գավառամասը թուրքերի գրավումից հետո, համիդիեներից կազմված բռնարարքներով ու սպանություններով հայտնի մի զորամաս,

---

¹ Տե՛ս Ալեքսանյան Կ., *Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914–1922 թթ.* (փաստաթղթերի ժողովածու), Եր., 2012, էջ 36:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2c, գ. 33, թ. 73:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ծայն», 20 նոյեմբերի 1920 թ., թիվ 182:

քուրդ Քեոս Հուսեին փաշայի ղեկավարությամբ, մուտք է գործել գավառամաս և իրականացրել գյուղերի կողոպուտ, ավեր ու սպանություններ խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Տեղեկացվում է, որ «Նրանք գավառամասի 35 գյուղերից տարել են մոտ 1 մլն փուֆ հացահատիկ և 50 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն: Անպատիժ շարունակվում է կանանց բռնաբարությունը թե՛ ասկյարների և թե՛ տաճիկ սպանների կողմից: Տարված են գեղեցիկ կանայք և աղջիկները, որոնցից 10-12-ը սպանված են: Տարված է անասնակերը, քանդում են տները: Հուսեին փաշան տեղի հեղկոմին բանատեղ չի դնում»¹:

ՀՍԽՀ արտգործ կոմիսար Ալ. Բեկզադյանը 1921 թ. հունվարի 18-ին հեռագիր է հղել Թուրքիայի արտգործ կոմիսարին, Մոսկվա՝ Չիչերինին, Բաքու՝ Ա. Հուսեինովին, որտեղ նկարագրել է այն աղետալի վիճակը, որ տիրում է թուրքերի կողմից ռազմակալած հայկական շրջաններում՝ բացի խաղաղ բնակչության հանդեպ ամենուր գործադրվող քստմենյի բռնություն-թալան-սպանությունները՝ «Թուրքիա է ուղարկվում Հայաստանի պետ. ունեցվածքը, անասունը, պարենի պաշարները, գյուղատնտեսական մեքենաները, շոգեքարշերը, հեռագրական ու հեռախոսային ապարատները, ավտոմեքենաները, մասնավոր գույքը, ընտանիքների կահկարասիքը և այլն: Գավառը մերկանում է, ամբողջ անասունը թշվել է: Նախանդ կայարանում կուտակվում և Թուրքիա է տեղափոխվում ցորենի վիթխարի պաշարներ: Գավառի 18-ից-50 տարեկան ամբողջ աշխատունակ բնակչությունը ուժով տեղահանել են իրենց հայրենի վայրերից: Նրանցից խլելով պիտանի հագուստը և հագցնելով պարկեր՝ ձմեռվա ցրտին թշել են հարկադիր աշխատանքի դեպի Սարիղամիշ և Էրզրում»²: Հայաստանի արտգործ ժողկոմատի տեղեկատու բաժնի 1921 թ. փետրվարի 21-ի տեղեկանքում հաղորդվում է, որ Էրզրում է թշվել 15 հազար տղամարդ, իսկ Ալեքսանդրապոլի մեջ անհայտ կորել և ս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, թ. 7:

² Նույն տեղում, գ. 28, թ. 79:

այանվել է 5000 մարդ: Գավառից քշել-տարել են 300 հազար խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ¹: Թալանի մտադրությամբ թուրքերը փորձել են մտնել նաև «Չեզոք գոտի», որը հնարավոր է: եղել կանխել²:

1922 թ. ապրիլի 22-ին, Ալեքսանդրապոլից ու գավառից թուրքերի հեռանալուց հետո, թուրքերի պատճառած վնասները հաշվարկելու նպատակով Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից ստեղծված հանձնաժողովի (Գ. Խոյեցյան) համահավաք տվյալներով գավառում թուրքական բանակը սպանել է 30 հազար և գերելարել 26 հազար մարդ, այլ հեղինակների տեղեկացմամբ, այդ ընթացքում սովից մահացել է 32 հազար մարդ: Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքերը քշել տարել էին 240 հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն և այլն³: Այս կապակցությամբ, դարձյալ հենվելով կառավարական հանձնաժողովի կազմած պաշտոնական տվյալներին Բաքվում Հայաստանի դիվ. ներկայացուցիչ Ի. Դովլաթյանին, արտգործ ժողկոմ Ա. Մոավյանը 1921 թ. մայիսի 29-ին հասցեագրված հեռագրում Ալեքսանդրապոլի գավառի թուրքերի վեցամսյա ռազմակալմանը տրվում է հետևյալ լրացուցիչ ավելի ծանր պատկերը: Ի մասնավորի, Աղբուլաղի և Ջաջուռի շրջաններում հաշվվում է 12050 դիակ, որի 80 տոկոսը 5-12 տարեկան երեխաների: Ալեքապոլի հանձնաժողովի հավաքած տեղեկություններով՝ թուրքերը մորթել են 60 հազար մարդ, որից 30 հազարը՝ տղամարդ, 15 հազարը՝ կին, 5 հազարը՝ երեխա, 10 հազարը՝ աղջիկ, վիրավորվել է տարբեր տարիքի 38 հազար մարդ, գերի է տարվել 18 հազար, բռնաբարվել է 30 հազար կին, 20 հազար աղջիկ և այլն⁴: Ինչպես գրում է ֆրանսիացի մեծ գրող Վ. Հյուգոն՝ «այստեղով թուրքն է անցել»:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 225, թ. 11-12, ց. 2c, գ. 33, թ. 33 և 35:

² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2c, գ. 33, թ. 21:

³ Տե՛ս *Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, հողվածների ժողովածու, պատմության դասերը*, Գյումրի, 2020, էջ 231-232:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4010 (Ա. Մոավյանի ֆոնդ), ց. 1, գ. 29, թ. 1:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

(Հետևություններ, նկատառումներ, եզրահանգումներ)

Այսպիսով՝ քննելով, վերլուծելով ու հանրագումարի բերելով Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակության՝ 1920 թ. ռազմաքաղաքական դրության ամբողջական պատկերը, կարելի է հանգել հետևյալ բազմատարր ու բազմաշերտ հետևությունների, եզրահանգումների ու գնահատականների: .

- Ամենից առաջ՝ Հայաստանի ռազմաքաղաքական հոլովույթի առանցքը հանդիսացավ 1920 թ. աշնանը Թուրքիայի կողմից սանձազերծած 52-օրյա պատերազմը, որի հետևանքով Հայաստանը ծանր պարտություն կրեց՝ կորցրեց անկախությունը, տարածքների մի զգալի մասը և, չունենալով այլընտրանք, հարկադրված խորհրդայնացվեց:

- Հայաստանի շուրջ 40-հազարանոց բանակի պարտության գլխավոր պատճառներից էր այն, որ իր հավաքական ամբողջության մեջ բանակը չկարողացավ ցուցաբերել բավարար մարտունակություն ու կարողականություն՝ դիմակայելու ու պաշտպանելու իր հայրենիքի ու պետության սահմանները և ծանր պարտություն կրեց: Մինչդեռ, մարտական հարուստ դպրոց անցած ու փորձառու ունեցող թուրքական (օսմանյան) բանակը գտնվեց ավելի ուժեղ, կազմակերպված ու մարտունակ, որի արդյունքում մոտ երկամսյա կռիվներում դյուրին հաղթանակ տարավ:

- Հայաստանի պարտության գործում բանակի, ընդհանուր առմամբ, անմարտունակությունը, բարոյահոգեբանական անկայունությունն ու ամենակազմաքանդող դրսևորումներից գլխավորը՝ ահազնացող դասալքությունն էր, մեր նորագույն գրականության

հիմնադիր Ե. Չարենցի բնորոշմամբ՝ «Նաիրյան խայտառակությունը»: Դասալքությունն, արհասարակ, տարածված երևույթ էր Հանրապետությունում: Պաշտոնական տվյալներով, դեռևս 1919 թ. մարտ-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում իրենց զորամասերը լքած զինվորների թվաքանակը կազմել էր 5728 մարդ¹: Այդ նույն ժամանակամիջոցում բռնվել և զորակոչային հավաքակայաններին է հանձնվել զորակոչից խուսափած 17655 երիտասարդ²:

– Բանակի ամրացման ու հզորացման գործում, ինչ խոսք, մեծ դեր ունի հասարակությունը: Առաջին հերթին նա պետք է պայքարի **դասալքության** դեմ: Ռազմական և բարոյական առումով ձախողման է դատապարտված ցանկացած բանակ, որը չունի իր ժողովրդի աջակցությունը, եթե բացակայում է անմիջական կապը հասարակության հետ: Ամուր և մարտունակ է այն բանակը, որն արժանանում է պետության և քաղաքացիների մշտական ու ամենօրյա համակրանքին ու գուրգուրանքին: Կենսունակ է այն բանակը, որին հասարակությունը սիրում և փայփայում է նրան: Մի բան պետք է քաջ գիտակցել, որ **եթե պարտվում է տվյալ բանակը, ապա դա ոչ միայն բանակի զինվորականության ու իշխանությունների, այլև ամբողջ ազգի պարտությունն է:**

– 1920 թ. Կարսի անկումը և Հայաստանի պարտությունը ոչ միայն Հայաստանի կառավարության ու նրա բանակի, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի պարտությունն էր: «Կարսի ամոթը Հ. Հանրապետական կառավարությանը չէ միսյն, այլ՝ ողջ հայ ժողովրդի,- ընդգծում էր Գ. Նժդեհը և շարունակում,- Չափվում են, բախվում են բանակները, բայց հաղթում կամ պարտվում ազգերը, ցեղերը: Կարսի պատերի տակ պարտվողը հայ զինվորն ու զորավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայությունը, հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջության մեջ ան-

---

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 89, թ. 350:

² Կարապետյան Մ., *Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920 թթ.)*, էջ 61, նաև՝ *Հարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ.*, Եր., 2002, էջ 74:

մարտունակ, անարի, անմշակ հոգին»¹: Ջիննախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի կարծիքով՝ Հայաստանի պարտության հիմնական պատճառն այն էր, որ «Մեր նորաստեղծ բանակը չգտնվեց այնքան տուկուն, որքան մեր թշնամու՝ դարերի փորձով կազմակերպված բանակը, և նա, դժբախտաբար, տեղի տվեց ավելի ուժեղ և կազմակերպված հակառակորդի առաջ»²:

- Ռազմա-քաղաքական հաջողության ամենագորեղ կովաններից է ժողովրդի ու բանակի **հոգեբանական-բարոյակամային** պատրաստվածությունը, որը ենթադրում է ամուր կարգապահություն և դասալքության բացառում: Ըստ Գ. Նժդեհի խոսույթի «Հոգեբանական գերադասությունը բարոյական ուժ է»³: Եթե հաշվի չառնեք պաշտոնական լրագրային և բանակի բարձր հրամանատարության զուտ քարոզչական բնույթի հայտարարությունները հայկական բանակի՝ կազմ ու պատրաստ հայրենիքը պաշտպանելու հավաստիացումների մասին, ապա փաստերը վկայում են, որ մինչև պատերազմի սկսվելը զորքի մարտական-բարոյական ոգին առանձնապես բարձր չի եղել: Հայ գինուժը, ըստ էության, չկարողացավ հնազանդեցնել 1919 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին Շարուր-Նախիջևանում բռնկված թաթարական ապստամբությունը (թուրք սպաների ղեկավարությամբ) և, զգալի կորուստներ տալով, նահանջեց: Փորձը ցույց է տալիս, որ բանակում տարվող քարոզչական աշխատանքներում չպետք է գերազնահատել սեփական ուժերը: Ըստ Իրազեկի (Հ. Տեր-Հակոբյանի), ՀՅԴ, որպես կառավարող կուսակցություն, կույր հավատ էր տածում բանակի մարտական պատրաստվածության, զորքի բարոյական կայունության և կարգապահության նկատմամբ, սակայն կարճատև պատերազմը ցույց տվեց, որ բանակի բարոյական-կարգապահական ամրության հանդեպ տածած հավատը հիմնավոր չէր:

---

¹Պեհ Գ., *Հայրենիք*, Եր., 2006, էջ 35:

²«Իկ», 29 նոյեմբերի 1920 թ., (թիվ 29):

³Էջեր իմ օրագրեն, Գահիրե, «Յուսաբեր», 1924, էջ 14:

– Պատմությունից դասեր առնելու առումով, մեր ժամանակներում նույնպես վնասակար ու վտանգավոր է զուտ զգայական մղումներով բանակի վիճակի, նրա մարտունակության մասին չափից ավելի. (հաճախ չհիմնավորված) լավատեսությամբ համակվելը: Իհարկե, նման քարոզչությունը տալիս է հոգեբանական որոշակի արդյունք, բայց այն կարող է նաև սեփական բանակի ու ժողովրդի վրա գործել հակառակ ազդեցություն՝ առաջ բերելով չհիմնավորված ինքնահանգստացում բանակում և ժողովրդի մեջ, սեփական ուժերի գերազնահատում ու հակառակորդի թերազնահատում և այլն:

– Հայկական բանակի բարոյական ոգու և հետագա մարտունակության վրա բացասաբար անդրադարձավ 1920 թ. բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբությունը, որտեղ ընդվզող հիմնական զանգվածը բանակն էր, որի զգալի մասը ցուցաբերեց Հայոց անկախ պետականությունը պաշտպանելու անվճռականություն: Բանակի մի հատվածը, սպայակազմով և շարքային զինվորներով, պատրաստ էր հրաժարվել անկախությունից և ընդունել խորհրդային կարգեր: Ս.Վրացյանի հավաստմամբ «Բոլշևիկների Մայիսեան ապստամբութիւնը ծանր հետևանք էր ունեցել Հայաստանի պետական կեանքի, մանավանդ երկրի պաշտպանութեան գործի համար: Կառավարական մեքենան խանգարուած էր: Բանակի ռազմունակութիւնը՝ կոտրուած»¹: Մայիսյան ապստամբությամբ բանակի մի զգալի հատվածը անվստահություն հանդես բերեց Հայաստանի իշխանությունների նկատմամբ: Այստեղից հետևում է, որ նա պատրաստ էր առանց լուրջ դիմադրության այդ իշխանությունը, ուստի և երկրի ճակատագիրը հանձնել օտարին՝ ամենից առաջ բոլշևիկյան Ռուսաստանին: Ի դեպ, ապստամբության ճնշումից հետո շատ զինվորներ հոգեպես ընկճվեցին, եղան դասալիքներ, սպաներից ոմանք սպանվեցին,

---

¹ Վրացեան Ս., *Կեանքի ուղիներով*, հ. Բ, էջ 241:

ոմանք էլ հեռացան շարժմանը մասնակից լինելու պատճառով՝

– 1920 թ. ռազմաքաղաքական իրադարձությունների ընթացքը ցույց է տալիս, որ հայկական կանոնավոր բանակը, չհաշված առանձին դրվագներ ու միջադեպեր, հոգեբանորեն պատրաստ չէր կռվելու թուրքական զորքերի դեմ։ Պատերազմին մասնակից և հուշագրող Վ. Արծրունին, վկայաբերելով շտաբի պետ Ալ. Վեքիլյանի միտքը, փաստում է, որ «հայ գինվորականությունը հավատ չուներ թուրքերը հաղթելու»²։ Փաստերն ու ականատես հուշագիրները միաբերան վկայում են, որ ի սկզբանե ձևավորված էր այն մտայնությունը, որ անհնարին է պատերազմը շահել, այլ խոսքով՝ արմատավորվել էր պարտվողական տրամադրություն։

– Հայաստանի պարտությունը 1920թ. պետք է բացատրել նաև զգալի չափով հոգեբանական գործոնով թեկուզ, համեմատելով 1918 թ. թուրք-հայկական առաջին պատերազմի հետ։ Առաջինի դեպքում, երբ հայ ժողովուրդը կազմակերպված գրեթե ոչինչ չուներ, այնուամենայնիվ, հանձին Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերի, իր մեջ բարոյական ուժ գտավ և կամք ձևավորեց դիմակայելու և հակահարված տալու նենգ թշնամուն, իսկ երկրորդ՝ 1920 թ. աշնան պատերազմի ժամանակ, երբ Հայաստանը, կարծես, արդեն կազմակերպված պետություն էր՝ իր բանակով, իրավաքաղաքական, տնտեսական, ուժային այլ կառույցներով, ծանր պարտություն կրեց։

– Ըստ ամենայնի, ժողովրդի և բանակի բարոյահոգեբանական անպատրաստությունը, այլ գործոններից զատ, պետք է բացատրել հանրության և իշխանությունների, բանակի ու իշխանությունների միջև փոխադարձ կապի ու վստահության պակասով։ Այստեղից հետևում է, որ երկրի ռազմական հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե որքանով է ամուր փոխադարձ կապն ու վստահությունը ժողովուրդ-բանակի և իշխանություն-կա-

ռավարության միջև: Ժողովուրդ-բանակ, որովհետև էական տարբերություն չկա ժողովրդի և սոցիալ-հոգեբանորեն նրա ձևավորած բանակի միջև, քանզի բանակը ժողովրդի ծոցից ելած հարազատ զավակն է: Մեր ժամանակների դիտանկյունից կարելի է արձանագրել, որ այդ երևույթը ակներև դրսևորվեց նաև Արցախյան վերջին՝ 2020 թ. ծախողված պատերազմի ընթացքում:

– Առաջին հանրապետության բանակում դասալքության, մարտական ոգու անկման ու կազմալուծման գործում նկատելի դեր է խաղացել բոլշևիկյան հակապետական քարոզչությունը բանակում և ժողովրդի մեջ, որն օբյեկտիվորեն նպաստել է թուրքերի հաղթանակին: Իհարկե, միակողմանի են կուսակցական-պետական գործիչներ Ս. Վրացյանի, Վ. Նավասարդյանի, Կ. Սասունու, Հ. Տեր-Հակոբյանի, Հ. Սահակյանի¹ և ուրիշների մեկնաբանությունները, երբ բանակի անհաջողությունների գլխավոր պատճառը փորձում են տեսնել բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության մեջ: Եթե բոլշևիկները բանակում տանում էին լքայքայիչ աշխատանք, դասալքում ու կազմալուծում էին այն, ապա նախ պետք է մեղադրել հանրապետության ղեկավարությանը, պետա-իրավական մարմիններին և բանակի հրամանատարությանը, այն է՝ պետության ու ժողովրդի անվտանգության երաշխավորներին: Այս առնչությամբ Սեպուհը իրավացիորեն մեղադրում էր բանակի հրամանատարությանը, որն «ավելի աչալուրջ վերաբերմունք չունեցավ և նախօրոք միջոցներ ձեռք չառավ բանակն այդ (բոլշևիկյան՝ Ա.Հ.) ախտից զերծ պահելու համար»²:

– Այս պատերազմը ևս ունեցավ իր «5-րդ շարասյունը»: Այդ դերը ստանձնեցին ոչ միայն անհատ բոլշևիկներն ու նրանց կա-

---

¹ 8-րդ գնդի սպա Հ.Սահակյանն իր հուշերում գրում է, որ բանակի պարտության պատճառները շատ-շատ են, բայց «ամենէն գլխաւորն էր բոլշեւիկութիւնը, բոլշեւիկութիւնը եւ դարձեալ բոլշեւիկութիւնը» (տե՛ս Սահակեան Յովհ., *Երկու տարի հայկական բանակին մէջ*, մաս Ա, Փարիզ 1937, էջ 130):

² «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 8 փետրվարի 1921 թ.:

ռույցները ռազմաճակատներում և թիկունքում, այլև հայկական բանակի հենց թիվ 5-րդ (Ալեքսանդրապոլի) գունդը, որին ականատես հուշագիրներից մեկը որակել է որպես զինվորների դավաճանության օջախ¹: Այս գունդը «աչքի էր ընկել» դեռ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ժամանակ՝ Կարսում հռչակելով խորհրդային իշխանություն²:

– Արդեն հոկտեմբերի վերջին Կարսի մատույցներում՝ Վեգինքեոյի և Եագնիների բարձունքներում, 5-րդ գունդն իր դասալիք վարքագծով՝ հրամանները չկատարելով, զենքը ցած նետելով և առանց կռվի խուճապահար փախչելով, իրավամբ, նախադուռ հանդիսացավ Կարսի անկմանը: Ի դեպ, սա այն գունդն էր, որ հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսի անկման օրը, իր լոջ կազմով գերի հանձնվեց: Կարսի կռիվների արևմտահայ մասնակից, սպա Գ. Սյուրմենյանը հայկական բանակում պարզորոշ տեսնում էր. «Ճիգի, բարոյական կորովի պակաս»³: Հայ հոգևոր գործիչ, մեծ հայրենասեր Գ. արք. Հովսեփյանը նույնպես Հայաստանի սլարտության գլխավոր պատճառը համարում էր բանակի ու ժողովրդի կռվելու կորովի, ոգու պակասը⁴: Նույն՝ անհրաժեշտ կամքի ու վճռականության պակասի մասին էր մատնանշում Ալեքսանդրապոլի նահանգապետ Կ. Սասունին իր հուշերում⁵:

– Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի սլարտությունը ոմանք բացատրում են **զորքի և ժողովրդի** ֆիզիկական ու հոգեբանական հոգնածությամբ: Զարգացվել է այն միտքը, որ 1914–1920 թթ. ընթացքում ժողովուրդն անընդհատ գտնվել է արտաքին ու ներքին արյունահեղ բախումների մեջ, ուստի, նրա ջղերը այլևս թուլա-

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 24 դեկտեմբերի 1920 թ.:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 42:

³ Սյուրմենյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 99:

⁴ Հովսեփյան Գ., Կարսի անկումը 1920 թ. Օրագրություն (տե՛ս «Բանբեր Դանի արխիվների», Եր, 1989, թիվ 3, էջ 105-160):

Դունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, («Հայրենիք» 1926, թիվ 11 էջ 116):

ցել էին¹: Նման կարծիք առաջին անգամ արտահայտել է զիննախարար Քր. Արարատյանը²: Դժվար է համաձայնել այդ տեսակետին՝ և, ահա, թե ինչու: 1914 թվականից պատերազմի մեջ են եղել մի քանի տասնյակ երկրներ ու ժողովուրդներ, իսկ թուրքերը, կարելի է ասել, պատերազմական վիճակի մեջ էին՝ սկսած 1911 թ. թուրք-իտալական պատերազմից: Հարց է ծագում. մի՞թե թուրքերը հոգնած չէին: Սակայն նրանք կարողացան իրենց մեջ ուժ գտնել և խուսափել Թուրքիայի տարածքային անդամահատումից: Ավելին, թուրքերը կռվեցին հայերից ավելի երկար՝ մինչև 1922 թ. աշունը և տասներկուամյա իրենց կռիվները գործնականում ավարտեցին հաղթանակով:

– Պատերազմին հոգեբանորեն պատրաստ և ազգային-քաղաքական իդեալ ունեցող ժողովուրդները արդարացի ու ազգաշահ կռիվներից ոչ թե հոգնում, այլ դրանից դուրս են գալիս հաղթանակած և հաճախ ավելի ուժեղացած: Երբ ազգը և նրա զինվորը խորապես գիտակցում են, թե հանուն ինչի են մարտնչում, թիկունքում գտնվող ժողովուրդը պատրաստ է ամեն զոհողության (ինչպես 1990-ականների սկզբներին Արցախյան առաջին պատերազմում), իսկ ռազմադաշտում գտնվող զինվորը պատրաստ է անձնազոհության: Ահա, այստեղ է դրսևորվում ազգի կենսունակությունը, ազատ, անկախ ապրելու և հարատևելու նվիրումը:

– 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի անհաջողության գործում, անտարակույս, մեղքի իր մեծ բաժինն ուներ Հայաստանի բանակի գլխավոր (բարձր) հրամանատարությունը: Մոտավոր հաշվարկներով, շուրջ **40-հազարանոց** (կանոնավոր և կամավոր) հայկական բանակում ծառայում էր **33 գեներալ** (զորավար), ավելի քան 2000 սպա, որից շուրջ 60-ը՝ գնդապետ: Ընդ որում, զորավարներ Մ. Սիլիկյանը, Հ. Հախվերդյանը, Քր. Արարատյանը ունեին գեներալ-լեյտենանտի, իսկ Հայոց բանակի սպարապետ Թ. Նազարբեկ-

---

¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 24 դեկտեմբերի 1920 թ., 24 մայիսի 1921 թ., Արժրուհի Վ., նշվ. աշխ., էջ 36 և այլն:

² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 89, 1-ին մաս, թ. 71:

յանը՝ գեներալ-գնդապետի զինվորական կոչում: Հրամկազմի մեջ պետք է ներառել նաև զինվորական կանոնավոր կրթություն չստացած նախկին հայդուկապետներ Դրոյին, Սեպուհին, Կուռոյին, Սմբատին, Մուշեղին, Յապոնին, Համազասպին, Սասունցի Մանուկին, Գառնեցի Մարտիրոսին, Խնկոյին և շատ ուրիշների, ովքեր Հայաստանի ազատության ու անկախության համար պայքարում եղել են ավելի նվիրված, քան զինվորական բարձր կրթություն ստացած շատ զորահրամանատարներ:

– Հայկական բանակը հիմնականում **ապակուսակցականացված** էր: Շատ թույլ է եղել կառավարող կուսակցության ազդեցությունը կանոնավոր բանակի վրա: Գեներալներից և ոչ մեկը չի եղել Հ Յ Դաշնակցություն կուսակցության անդամ, բացառությամբ, թերևս, Դրոյի, որն ավելի շատ նախկին հայդուկ էր, քան ռազմական կրթություն ստացած գեներալ: Նույն կերպ, մատների վրա կարելի է հաշվել ՀՅԴ անդամ գնդապետների: Բանակային ստորաբաժանումներում չեն եղել կուսակցական կառույցներ՝ խմբեր ու կազմակերպություններ: 1920 թ. ամռանը Բյուրո-կառավարությունը, բանակը (ԶՈՒ) բարեփոխելու նպատակով, քայլեր ձեռնարկեց այն լիովին ապակուսակցականացնելու և խմբապետներին փոխարինելու ուսյալ, արհեստավարժ սպայակազմով, ԶՈՒ-երը սպառազինելու, զորքը վարժեցնելու, կարգապահությունը ամրապնդելու, դասալքության դեմն առնելու և այլն: Սակայն, Հայաստանի կառավարության ձեռնարկած **բանակաշինության** աշխատանքները հնարավոր չեղավ ավարտին հասցնել:

– Փաստենք, որ պատերազմի ընթացքում բանակի բարձրագույն հրամանատարությունը, առանձին բացառություններով, ընդհանուր առմամբ, չգտնվեց իր կոչման բարձրության վրա: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բանակի հրամանատարությունն ու, մասնավորապես, գլխավոր սպայակույտը (գեներալիտետը) չեն ունեցել հատուկ մշակված ո՛չ հարձակողական, ո՛չ պաշտպանողական մարտական ծրագիր (ռազմավարություն): Լուրջ վրիպում

պետք է համարել այն, որ Կարսի ռազմաճակատի բանակային շտաբը սկզբից ևեթ գտնվելիս է եղել Ալեքսանդրապոլում, այսինքն, Կարսից 70 կմ հեռու, որն այն ժամանակվա պայմաններում ռազմական գործառնականության տեսակետից դժվարություններ էր առաջացնում: Ինքնին հասկանալի է, թե ինչ է նշանակում կապի սղության ու թուլության պայմաններում ղեկավարել ռազմական գործողությունները 70-100 կմ հեռավորությունից: Իսկ սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը իր ԳՇ-ով գտնվում էր Երևանում: Տվյալներ կան, որ շուրջ երկամսյա պատերազմի ընթացքում սպարապետ Նազարբեկյանը և ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Սիլիկյանը ընդամենը մեկ-երկու անգամ են եղել Կարսում¹: Մինչդեռ, ք. Կարաբեքիր փաշան անձամբ էր գլխավորում մարտական գործողությունները: Գեներալ Նազարբեկյանը շտաբային պրոֆեսիոնալ էր և, որպես կանոն, կենդանի շփում չէր հաստատում ռազմաճակատի սպայության ու զինվորականության հետ: Կարսի և հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ օրերին նա այդպես էլ նստած մնաց Երևանում: Սպարապետ Նազարբեկյանին ավելի բնորոշ է եղել ռազմարվեստի դոգմատիկ, քարացած (ոչ ստեղծագործ) ակադեմիականությունը: Ինչպես 1918 թ., այնպես էլ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմների ընթացքում նրա ամփոփագրերում և զեկուցագրերում շարունակ խոսք է գնում միայն բանակի նահանջների մասին: Պատերազմի փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թույլ են եղել կապը և փոխհամաձայնեցված գործողությունները տարբեր ռազմաճակատների և, նույնիսկ, միևնույն ռազմաճակատի տարբեր տեղամասերի, գնդերի և այլ ստորաբաժանումների միջև:

– ՀՀ բանակի բարձր հրամանատարությունը, փաստորեն, անկարող է եղել ղեկավարել մասշտաբային (մի քանի ռազմաճակատով) պատերազմական գործողություններ: «Մի բան է,– իրավացիորեն նկատել է «Յառաջ»-ի նախկին խմբագիր Արսեն Միքայելյանը,–

---

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, թիվ 5 (մարտ), էջ 82:

փոքր գործողություն, խմբակային կոիվներ մղելը, մեկ այլ բան՝ մասշտաբային գործողություններ վարելը»¹: Այս պատերազմում մարեց նաև Կարսի ճակատի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկյանի աստղը: 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտի օրերին, երբ կար Արամի ոգին, Մ. Սիլիկյանը, Դ. Բեկ-Փիրումյանը, հիրավի, հերոսներ դարձան, իսկ երբ արդեն չկար Արամը, նրանց աստղը խամրեց: Եվ պատահական չէր, որ այս պատերազմի ավարտական փուլում Կարսի ճակատում Սիլիկյանին փոխարինեց Սուրմալուի ճակատում իրեն լավ կողմերով դրսևորած հրամանատար Դրոն:

– Քննադատության ու կշտամբանքի առավել արժանի են Կարսի ռազմաճակատի Կենտրոն զորախմբի հրամանատար, զորավար Հարություն (Արտեմ) Հովսեփյանը (Օսիպով) և Կարսի ամրոցի զորքերի (կայազորի) հրամանատար, զորավար Դանիել Բեկ-Փիրումյանը (Փիրումով), որոնք ճակատի ծախ թևի նորանշանակ հրամանատար, Սյունիքից գործուղված, զորավար Հովհաննես (Իվան) Ղազարյանի (Կազարով) հետ միասին անմիջականորեն պատասխանատու էին «Հայաստանի պատվարի»՝ Կարսի աղետալի անկման համար: Ի դեպ, նրանց անունների և ազգանունների օտարամուտ վերջավորությունները կարելի է ինչ-որ չափով համարել ցուցիչներ՝ իրենց ազգին ու հայրենիքին ոչ բավարար նվիրվածության մասին: Վ. Արծրունու դիտարկմամբ, զորավարներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը և Ա. Հովսեփյանը «իրենց գործի մարդիկը չէին, բայց մինչեւ վերջ անոնք մնացին իրենց ռազմական ընդունակություններուն անհամապատասխան պաշտօնին գլուխը»²: Գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանի մասին բարձր կարծիքի չի եղել նաև ՀՀ առաջին զիննախարար, գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը: Նա իր հուշերում գրում է. «Գեներալ Փիրումովը ո՛չ իր ռազմական գիտելիքների, ո՛չ ընդհանուր զարգացվածության և ո՛չ էլ խելքի առումով ամենեվին չէր համապա-

---

¹ «Լեւոնտամարտ», Կ. Պոլիս, 1 հունվարի 1921 թ.:

² Կի Վ., նշվ. աշխ., էջ 37:

տասխանում ամրոցի պարետի պաշտոնին»¹:

– Ռազմական գործի ձախողումներից՝ վերջինները աչքի չեն ընկել նաև բարոյական կայունությամբ և անկաշառ, անձնական համեստ կյանքով: Նրանք, նույնիսկ, պատերազմի թեժ շրջանում իրենց անձնական շահը վեր դասելով հայրենիքի պաշտպանությունից և անվտանգությունից, ավելի շատ մտահոգված էին ոչ այնքան Կարսի դիրքերը պահելու, որքան իրենց թալանած նախիրներն ու կահկարասիքը անվնաս թփկունք փոխադրելու²: Կարսի փոխնահանգապետ, էսէռ Գր. Չալխուշյանն իր հուշերում պատմում է, որ զորավար Ա. Հովսեփյանը, փոխանակ զորքին ինքնաշարժերով փամփուշտներ հասցնելու, դրանցով իր կահկարասիքը և կաթնառնտեսության գործիքները ապահով փոխադրում էր Ալեքսանդրապոլ³: Բնականաբար, հրամանատարի ընչաքաղց ու շահասեր վարքագիծն անդրադառնում էր բանակի հոգեվիճակի ու մարտունակության վրա: Պատմության փորձն ու դասերը ուսուցանում են, որ իսկական հրամանատարը, և ոչ միայն նա, ոչ թե խոսքով, այլ իր անձով, վարքագծով ու կենցաղով պետք է օրինակ հանդիսանա իր ենթակային, տվյալ դեպքում՝ զինվորին:

– Հայկական բանակի բարձրագույն հրամկազմում բարոյահոգեբանական կայունության, հայրենիքին ու պետականությանը նվիրվածության և ռազմական գործի տաղանդի տեսակետից կարելի է առանձնացնել առավել տիպական ու իրար հակապատկեր հանդիսացող երկու խումբ. մի կողմում՝ Դրոն (Դ. Կանայանը) և Սեպուհը (Ա. Ներսիսյանը)՝ որպես հայրենիքին նվիրվածության, կամային և հրամանատարական բարձր հատկանիշներով օժտված զորապետներ, մյուս կողմում՝ զինվորական կանոնավոր կրթություն

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 12. նաև՝ *Карапетян М.Л., Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян*, Ер., 2003, с. 31.

² Տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, թիվ 6 (ապրիլ), էջ 87-88, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 25 մայիսի 1921 թ.:

³ Տե՛ս «Արձագանք Փարիզի», Կրասնոդար, 1923, թիվ 13, էջ 4:

ստացած, սակայն մարտական գործը ավելի հաճախ ձախողած, բարոյականային ցածր որակներ դրսևորած ու շահամոլ զորավարներ՝ Ա. (Հ.) Հովսեփյանը և Դ. Բեկ-Փիրումյանը:

-- Ռազմարվեստի դասն ուսուցանում է, որ մարտական հաջողությունների հասնելու համար պահանջվում է բանակի հրամկազմի բոլոր օղակների համաձայնեցված ու ներդաշնակ գործողություն, վերևից ներքև հրամանների անվերապահ կատարում: Մինչդեռ, ճակատագրական այս պատերազմում մենք տեսնում ենք, որ անթաքույց հակասություն ու վեճ է եղել Կարսի ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Սիլիկյանի և նույն ճակատի աջ թևի 4-րդ բրիգադի հրամանատար Սեպուհի միջև: Վերջինս դժգոհում էր վերադաս հրամանատարությունից՝ դիտավորյալ նյութատեխնիկական վատ մատակարարումների և 7-րդ և 8-րդ գնդերը իրեն չտրամադրելու համար:

-- Անսքող տարածայնություն է եղել, իր հերթին, Կարսի ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատար Մ. Սիլիկյանի և ենթաճակատների հրամանատարներ՝ Դ. Բեկ-Փիրումյանի ու Ա. Հովսեփյանի միջև: Հակասություն ու տարածայնություններ են եղել նաև Կարսի ճակատի հրամանատարության և Կարսի քաղաքացիական իշխանությունների՝ նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի միջև: Ինքնին հասկանալի է, որ նման վեճերն ու տարածայնությունները պիտի բացասական ազդեցություն թողնեին թե՛ զորքի ընդհանուր հոգեվիճակի, թե՛ մարտական գործողությունների և թե՛ պատերազմի վերջնարդյունքի վրա:

-- 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո Սեպուհի վարկանիշը մեծ չափով բարձրացել էր: Այնուհետև, ամռանը նա կարողացել էր հաջողությամբ փակել Ղազախ-Իջևանի ճակատը թուրք-բոլշևիկյան ներխուժումից: Բանակի ընտրախավը (Նազարբեկյան, Սիլիկյան, Հովսեփյան, Բեկ-Փիրումյան), մի տեսակ, նախանձով էին լցվել Սեպուհի նկատմամբ և, Կ. Սասունու վկայությամբ,

յամբ, նրանք նույնիսկ մտադիր էին Սեպուիին հեռացնել բանակից¹: Սակայն, թուրքական հարձակման մահացու վտանգը ստիպեց բարձր հրամանատարությանը Սեպուիին տեղափոխել Կարսի ռազմաճակատ և հոկտեմբերի կեսերին, փոխարինելով գնդապետ Ն. Ղորղանյանին, նա նշանակվեց աջ թևի՝ մահմեդաբնակ Արդահան-Չըլդրի ենթաճակատի հրամանատար:

– Դարձյալ ընդգծենք, որ բանակի կադրային հրամանատարության վերնախավը խեթ աչքով էր նայում Սեպուիին և, մասամբ, Դրոյին՝ որպես կադրային բարձրագույն սպայական կրթություն չստացած հրամանատարների: Դրան հակառակ, բանակի միջին սպայությունը և, առհասարակ, զինվորականությունը մեծ հավատ ու համակրանք ունեին Դրոյի և Սեպուիի հանդեպ: «Յաճախ Սեպուի մը եւ կամ Դրօ մը,– փաստում է Վ. Սրժրունին,– շատ ատելի մեծ արժէք կը ներկայացնէր թէ՛ ռազմադաշտին վրայ եւ թէ՛ թիկունքում, քան թէ համալսարանաւարտ, բարձրաստիճան եւ հոչակ հանած յայտնի զինուորական մը»²: Պատահական չէ, որ 52-օրյա պատերազմի ամբողջ ընթացքում, եթե քիչ թե շատ հաջողություն և դիմադրական ոգի է դրսևորվել, ապա դա նկատվել է Դրոյի գլխավորած Սուրմալուի ճակատում և Սեպուիի առաջնորդած արևմտահայ կամավորական զինուժի մոտ: Ըստ ռամկավար գործիչ Ա. Դարբինյանի, թուրքահայ զինվորականությունը, որ նախկին ֆիդայիներ ու կամավորներ էին, կռվելու մեծ եռանդ «ցոյց կուտային»³:

– Յուրաքանչյուր բանակի ամրության գլխավոր հենասյուներից մեկն, անշուշտ, սպայակազմն է: Ճիշտ է ասված, որ բանակի ոգին սպայությունն է: Ակնհայտ է, որ եթե զինվորը բանակում, ժամանակային առումով, հարափոփոխ երևոյթ է, ապա սպայակազմը կայուն համակազմ է, որով կարելի է որոշել տվյալ զինուժի դեմքը: Ավե-

---

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, թիվ 5, էջ 82:

² Արժրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 32:

³ Տե՛ս Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, հուշեր 1890–1940 թթ., Փարիզ, 1947, էջ 434:

լին, բանակի կարգապահության, զինվորների մարտական ու քաղաքական պատրաստվածության, բարոյականային ամրության աստիճանը մեծապես կախված է սպայակազմի բանիմաց, արհեստավարժ և նվիրված աշխատանքից: Սպայի կարևոր հատկանիշներից մեկը մարտի վճռական պահերին անձնական օրինակով զինվորներին ոգևորելու կարողությունն է: Զորամասերում զենք-զինամթերքից, հանդերձավորում-պարենավորումից ոչ պակաս կարևոր է անհրաժեշտ որակյալ սպայակազմով համալրվածությունը, նրանց փորձառությունը և տոկոսնությունը: Յավոք, մեկ-երկու տարում հնարավոր չեղավ ձևավորել հայկական սպայական դպրոց: Նշենք, որ մինչև թուրք-հայկական պատերազմը, հայրենասեր, տոկուն և փորձառու հայ սպաների մի մասը նահատակվել էր Ղարաբաղ-Զանգեզուրի, Բեռլոք-Վեդիի, Զանգիբասարի, Նախիջևանի, Կողբի, Ղազախի, Օլթիի և այլ կռիվներում, իսկ նրանց տեղը զբաղեցրել էին նոր, անփորձ սպաներ:

– Փաստերը ցույց են տալիս, որ բարոյահոգեբանական գործոններից զատ՝ անբավարար է եղել նաև զորքի մարտական-տակտիկական պատրաստվածության վիճակը: Զինվորականության շրջանում հայրենասիրական գոտեպնդիչ քարոզչություն իրականացնող Գ. արք. Հովսեփյանցն իր հուշերում պատմում է. «Ականատես եղանք, թե ինչպես մեր խոսելու ժամանակ մի քանի զինվորների ձեռքից հրացանը վայր ընկավ, ակնհայտնի ապացույցը նրանց անպատրաստվածության»¹: Իսկ Ալ. Խատիսյանը նկարագրում է Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ Կարաբեքիր փաշայի պատմած այն դրվագը, թե ինչպես ռազմական գործողությունների ժամանակ հայերը չէին օգտվում բնական պաշտպանության դիրքային հարմարություններից., «խմբերով կանգնում էին բարձրությունների վրա և դրանով մատնում իրենց զորամասերի դիրքերը»²: Եթե

---

¹ Հովսեփյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 22:

² Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 301:

գինվորը չի կարողանում ճիշտ դիրք գրավել ռազմադաշտում, ապա դրանում մեղավորը դարձյալ սպայությունն է:

– Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի խոցելի կողմերից մեկն կարելի է համարել այն էր, որ բարձր հրամկազմի և սպայության զգալի մասը **ռուսախոս** էր ու հաճախ բոլորովին չէր տիրապետում մայրենի լեզվին: Բարձր հրամանատարներից **ռուսախոս** էին Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, Ալ. Վեքիլյանը, Հ. Հախվերդյանը, Հ. Հովսեփյանը, Ն. Ղորղանյանը, մասամբ, Դ. Բեկ-Փիրումյանը և շատ ուրիշներ: Օրինակ, հայերեն ոչ մի բառ չիմացող գնդապետ. Նիկ. Ղորղանյանի հրամանատարության ներքո կռվում էին **ռուսաց** լեզվին միանգամայն անտեղյակ խմբապետ Սմբատն ու նրա արևմտահայ կամավորական ջոկատը: Ստացվում էր այնպես, որ լեզվական արգելքի պատճառով Սմբատն ու Ղորղանյանը չէին կարողանում իրար հետ ուղղակի հաղորդակցվել:

– Մայրենի լեզվին չտիրապետելը, բացի զուտ հրամանատարական-կազմակերպչական անհարմարություններից ու խոչընդոտներից, առաջ էր բերում ազգային ոգուն անհարիր հոգևոր-բարոյական օտարացում: Հայկական բանակի բարձր հրամանատարության ու սպայության մի զգալի մասը սերտորեն կապված չէր հայ ժողովրդի քաղաքական իդեալներին և հայոց անկախ պետականության գաղափարին: Ըստ գիննախարար Ռուբենի, «Հայոց բանակը երբեմն իրեն համարում էր Դենիկինի կամավորական բանակի մի մասը»¹: Հայոց բանակում անկախ պետականության, ազատության ու անկախության գաղափարի թուլացման պատճառ կարելի է համարել այն, որ հրամկազմում մեծապես իշխում էր **ռուսաց** լեզուն, հետևաբար նաև **ռուսական** ոգին: Այս ամենը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Առաջին հանրապետության բանակն իր ոգով, հոգեբանությամբ, քաղաքական իդեալներով դեռևս չէր ձևավորվել որպես **ազգային, կարգապահ, մարտունակ բանակ**, ուստի, նման

---

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. Է, էջ 214:

բանակից անհնար էր շոշափելի ռազմական հաջողություններ ակնկալել: Այս առնչությամբ Մեծն Գ. Նժդեհը գրում էր. « Մենք ազգային զորք չունենք, այլ զորքի նման մի բան, ահա թե ինչու՝ հայ ժողովուրդն ունեցավ իր տխուր Մայիսը (նկատի ունի 1920 թ. բոլշևիկների մայիսյան ապստամբությունը՝ Ա.Հ.) և թե ինչու՝ տաճիկ զորքերն այնքան ազատորեն ու հոխորտանքով մտան մեր երկիրը»¹:

-- Անցյալից ժառանգված հայ ազգային հոգեկերտվածքը դիտարկելիս կարելի է արձանագրել բացասական մի երևույթ, որը տեղ էր գտել նաև հայկական բանակում: Խոսքը՝ վերաբերում է **կարգապահությանը**, որը համարվում է բանակի ամրության հիմքերից մեկը: Հայտնի է, որ այն անբավարար էր կամավորական հայդուկային-ֆիդայական խմբերում, որն, ինքնին, հասկանալի է: Ցավոք, այն առկա է եղել նաև Հայաստանի կանոնավոր բանակում, զինվորականի երդում տված զինվորի և, նույնիսկ, սպայության շրջանում: Այդ է հաստատում թուրք-հայկական պատերազմի առանձին դրվագների տխուր փորձը: Այս կապակցությամբ, տեղին է մեջքերել Կարաբեքիր փաշայի արտահայտած կարծիքը հայկական բանակի մասին, որ նա տվել է Կարսի գրավումից անմիջապես հետո ամերիկացի ներկայացած հուշագիր Վ. Արծրունու հետ ունեցած զրույցի ժամանակ: «Իմ կարծիքը,- ասել է թուրք փաշան,- շատ պարզ է: Հայկական բանակը, բացի նորելուկ ըլլալէ, ունի խախուտ հիմք: Լինելով յեղափոխական կուսակցութեան մը (նկատի ուներ ՀՅԴ կուսակցությանը՝ Ա.Հ.) զինական ոյժը՝ ան չունի զինուորական անհրաժեշտ **կարգապահուիւնը** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.)»²: Իզուր չի ասված, որ անգամ երդվյալ թշնամուց էլ կարելի է ուսանելի դասեր առնել: Չի բացառվում, որ նման խնդիրներ կարող է ունենալ նաև ՀՀ ներկայիս բանակը, որին հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել:

---

¹ Նժդեհ Գ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 104:

² Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 244:

- Առաջին հանրապետության բանակի և նրա մղած պատերազմի փորձը հուշում է, որ ներկայումս ուժեղ ազգային բանակ ունենալու համար, այլևայլ խնդիրների լուծումից զատ, խիստ կարևոր է ձևավորել **ազգային սպայական դպրոց**՝ օգտագործելով բանակային շինարարության գործում հարուստ և առաջավոր ավանդներ ունեցող երկրների, ինչպես նաև սեփական կուտակած փորձը: Այսպիսով, յուրաքանչյուր պատերազմում հաջողության գրավականը ոչ այնքան զորքի թվաքանակն է, որքան անհրաժեշտ քանակությամբ փորձված, բանիմաց, ժամանակակից մարտարվեստին գիտակ և տոկուն սպայակազմի առկայությունը, մի բան, որ այն ժամանակ պակասում էր հայկական բանակին:

- Առաջին հանրապետության բանակի վերաբերյալ մտքերն ու դատողությունները մեզ հուշում են, որ անհրաժեշտ անելիքներ կան նաև մեր ժամանակներում Հայաստանի բանակի ոչ միայն արդի պահանջներով ռազմա-տեխնիկական հագեցվածության, այլև զինվորական ու սպայական ողջ համակազմի մարտական, հոգևոր-բարոյական շարունակական ամրակայման, ժողովրդին, հայրենիքին ու անկախ պետականությանը նվիրվածություն սերմանելու ուղղությամբ:

*

*   *   *

- Պատերազմում Հայաստանի պարտության գործում էական պատճառների թվին կարելի է դասել ՀՀ ռազմաքաղաքական մեկուսացվածությունը: Այդ ամբողջ ընթացքում Հայաստանը չունեցավ վստահելի դաշնակից, որը գործնական (զինական) օգնություն ցույց կտար և կհեշտացներ Հայաստանի վիճակը պատերազմի ընթացքում: Անգամ Վրաստանը, որին սպառնում էր թուրքական և ռուսական համանման վտանգ, այնուամենայնիվ, թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում հանդես բերեց չեզոքություն: Հայաստանը միայնակ մնաց օրհասական կոմի մեջ: Իհարկե, մեծ են նաև Հա-

յաստանի իշխանությունների թույլ տված բացերն ու ձախողումները արտաքին ռազմադիվանագիտական ասպարեզում:

– Այդուհանդերձ, թե՛ պատերազմից առաջ և թե՛ ընթացքում, Հայաստանի գլխին կախված աղետի կապակցությամբ, կառավարությունը դիվանագիտական խողովակներով քանիցս դիմեց Արևմուտքի դաշնակից երկրներին, Ազգերի Լիգայի Խորհրդին ու Նրա Նախագահ Պ. Հիմանսին և ուրիշների՝ միջամտելու հայ-թուրքական առճակատմանը՝ օգնության ակնկալիքով: Նույն ակնկալիքով, պատերազմի վերջին փուլում՝ նոյեմբերի 11-ին, Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը դիմեց Անդրկովկասում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Չ. Մոզերին¹: Հայաստանին ու հայ ժողովրդին սպառնացող ռազմաքաղաքական աղետի մտահոգությամբ, նոյեմբերի 12-ին ԱՄՆ Նախագահ Վ. Վիլսոնին է հեռագրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե (Վշտալի) Թիֆլիսեցին²: Բայց այդ դիմում-խնդրանքները, ըստ էության, մնացին անարձագանք:

– Իբրև արտաքին գործոն, այս կամ այն երկրի ռազմական հաջողության գործում, շատ էական է դրսի աջակցությունը: Եթե թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանը չունեւր դաշնակից և գործում էր մեկուսի, ապա քեմալական Թուրքիան, փոխադարձ շահերի համընկնմամբ, կարողացավ գործակցային ու, նույնիսկ, դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, նրանից ստանալ զենք-զինամթերք, ֆինանսական, քաղաքական ու դիվանագիտական աջակցություն և պատերազմն ավարտել իր օգտին: Սա թուրքերի հերթական հաղթանակն էր նաև դիվանագիտության ասպարեզում: Այս կապակցությամբ տեղին է հիշեցնել Հայ ռամկավարների կուսակցության ղեկավար գործիչներից Արտակ Դարբինյանի խոսքը. «Եթե Առաջին աշխարհամարտի ժա-

¹ Տե՛ս *Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг.*, էջ 419:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 421:

մանակ Թուրքիան իր կոնակին ուներ Գերմանիային, ապա թուրք-հայկական այս պատերազմում՝ Խորհրդային Ռուսաստանին»¹:

– Հայաստանը չունեցավ վստահելի դաշնակից, Թուրքիան, ըստ էության, վայելում էր Խորհրդային Ռուսաստանի համակրանքն ու աջակցությունը, ակնկալելով, որ թուրքերի հաղթանակի պարագայում կստանա իր հասանելիքը, այսինքն, անարյուն կխորհրդայնացնի իրեն հասանելիք Հայաստանի մասը, իսկ հեռանկարում, կոմունիստական կարգախոսներով, միգուցե, Արևելքը:

– Հայաստանի պարտությունը և անկախության անկումը պետք է բացատրել ոչ միայն արտաքին ոչ նպաստաբեր գործոններով՝ Ռուսաստանի ու Արևմուտքի երկրների ցուցաբերած չեզոքությամբ ու անտարբերությամբ, այլև այն հանգամանքով, որ հայկական բանակում ու, ընդհանրապես, հայ հանրության մեջ դեռևս լիովին չէր ձևավորվել ու կաղապարվել սեփական հայրենիքի ազատությունն ու անկախ պետականությունը պաշտպանելու բավարար **հավաքական գիտակցություն, մտածողություն և կամք**: Հայության այդ հույսերը այն ժամանակ չարդարացան: Յավայի է, որ նման խնդիրների լուծման հույսը միամտաբար կապվում էր ոչ թե **սեփական** կարողության ու նվիրումի, այլ առավելապես **արտաքին** ուժի, ամենից առաջ **Հյուսիսի**, տվյալ դեպքում ռուսի ու Ռուսաստանի օգնության հետ: Կարելի է արձանագրել, որ նման մոլորյալ մտայնություն, ցավոք, տակավին պահպանվում է նաև մեր ժամանակներում՝ հայ հանրության շատ ստվար հատվածներում:

– Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատության ու անվտանգության խնդիրը տարածության և ժամանակի մեջ դիտարկելիս հարկ է ընդգծել, որ Հայոց 2-3-հազարամյա պատմության ընթացքում հաճախ «**հովանավոր փնտրելու**» դառը փորձը, իբրև ուսանելի դաս, հանգեցնում է այն համոզման, որ հայրենի հողի, երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության ու անվտանգության ապահովման հույսը եր-

---

¹ «Հայաստանի ծայն», Եր., 26 հոկտեմբերի 1920 թ., թիվ 165:

բեք չի կարելի միօրինակ ու անվերապահ կապել հեռու և մոտիկ օտար պետություններից ակնկալվող օգնության հետ՝ լինի հյուսիսից թե՛ հարավից, արևելքից թե՛ արևմուտքից: Պետականագուրկ դարերի ընթացքում ներքին ոչ բավարար միասնության ու, երբեմն, հավաքական կամքի պակասի հետևանքով, երբ փորձել ենք օտար տերությունների օգնությամբ մեր հայրենիքը ազատագրված տեսնել, ապա որպես կանոն, այն մշտապես վերածվել է քաղաքական առևտրի մանրադրամի: Ժամանակ առ ժամանակ Հայաստանը վերածվել է պատերազմական թատերաբեմի, անկախ մեր կամքից այն բաժանվել է ու ծվատվել, իսկ հայությունն էլ զանգվածաբար դիմել է արտագաղթի ու պանդխտության: Եվ այդ ընթացքում, ըստ էության, արմատական ոչ մի խնդիր դրականապես չի լուծվել, ընդհակառակը, այն երբեմն ուղեկցվել է հայ ազգաբնակչության զանգվածային արտագաղթերով և մեծ ու փոքր կոտորածներով: Դրա ամենացայտուն օրինակը սրանից դարուկես առաջ միջազգային ասպարեզ նետված Հայկական հարցն էր, որը շահարկվեց մեծ տերությունների կողմից, իսկ դրա աղետալի հետևանքներից մեկը եղավ երիտթուրքերի իրականացրած Հայոց մեծ եղեռնը, որին Արևմուտքն ու համաշխարհային հանրությունն արձագանքեցին, լավագույն դեպքում, ընդամենը ցավակցական խոսքերով:

Այսօր ևս արդիական է հնչում Հայոց Հայրիկի հնչեցրած «երկաթե», թե՛ «թղթե» շերեփի տեսլականը: Եթե 19-րդ դարավերջի հայ ազատագրական պայքարի «երկաթե» շերեփի գաղափարը կրողները ֆիդայական-հայդուկային խմբերն էին, նրանց օրնիբուն ազատագրական կռիվները, ապա մեր ժամանակներում **«Երկաթե շերեփը» ՀՀ բանակն է**, որը հանդիսանում է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անվտանգության ու ապահով կյանքի միակ հուսալի երաշխիքը: «Ինքն իրեն հարգող ժողովուրդը,- խորհում է իմաստասեր Լ. հայրենի հողի համար կռիվներում թրծված Մեծն Նժդեհը,- իր ինքնապաշտպանության հույսը դնում է նախ իր բազուկի, իր զենքի վրա: Իր ուժերից զատ՝ ամեն ինչի ապավինող ժողովուրդն արժանի

չէ անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ ապրելու»¹:

Պատմական անցյալի ու ներկայի ուսանելի փորձն ու դառը դասերը հաշվի առնելով, մեր և շատերի պատկերացմամբ, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անվտանգության երաշխավոր չեն կարող լինել ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ ԱՊՀ-ն և ո՛չ ռազմական կառույց ՀԱՊԿ-ը: Նույն կերպ, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անվտանգության երաշխավոր, առավել ևս, չի կարող լինել Արևմուտքը՝ Եվրոմիությունը, ԱՄՆ-ը, կամ նրանց ռազմական կառույց ՆԱՏՕ-ն: Արցախյան վերջին պատերազմում Հայաստան-Արցախի անօգնական վիճակում հայտնվելը այդ երկրների ու կառույցների կողմից, ասվածի վառ ապացույցն է: Հայոց բազմադարյան պատմության փորձը ուսուցանում է, որ նման մտայնությունը ընդամենը պատրանք է ու մոլորություն:

*

*   *

– Կրկին անդրադառնալով Հայաստանի պարտության պատճառներին, հարկ է ընդգծել նրա մեկուսացված, ըստ էության, և որս կողմից նրա օղակված լինելը, վառելիքահումքային մեծ պակասը, Վրաստանի հարուցած խոչընդոտները, սպառազինությունների պակասը, թուրքերի կողմից գրավյալ շրջանների հայ ազգաբնակչության կուտակումները երկրի կենտրոնում և բազում այլ պատճառներ:

– Արտաքին ռազմաքաղաքական առումով, հայկական բանակի կրած անհաջողությունների թվին պետք է դասել այն, որ թեև Թուրքիան 1920 թ. աշնանը կանգնած էր երկու ճակատով՝ արևելքից՝ Հայաստանի, իսկ արևմուտքից՝ Հունաստանի դեմ պատերազմ մղելու վտանգի առջև, սակայն հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ թուրք-հունական ճակատում առանձնապես լուրջ ռազմական գործողություններ չընթացան, և դրանք վերսկսվեցին միայն

այն ժամանակ, երբ Հայաստանն արդեն պարտված էր: Դրանով իսկ մեր բնական դաշնակից Հունաստանը չկարողացավ գործնական օգնություն ցույց տալ Հայաստանին՝ թուրքական ճակատում ռազմական գործողություններ զարգացնելով, թուլացնելու համար հայկական բանակի ռազմական ծանրաբեռնվածությունը:

– Ռազմաճակատի գծերում ու, մասնավորապես, Կարսի ամրոցի սլաշտպանության ընթացքում, ըստ էության, բացակայել է հեռախոսային կապը ճակատային հատվածների ու Ամրոցի ֆորտերի (բերդամասերի) միջև, այն բավարար չափով չէր իրականացվում նաև հեծյալ սուրհանդակների միջոցով: Շատ ավելի թույլ ու անմխիթար է եղել կապը դաշտային հրանոթների համազարկերը կառավարելու տեսակետից և այլն: Տեղեկություն կա; որ դրան հակառակ, այդ նույն ժամանակ, թուրքական զորքում կիրառվել է կապի օպտիկական եղանակը՝ ազդանշանային փոքր կարմիր դրոշների միջոցով¹:

– Պատերազմում Հայաստանի ու հայկական բանակի պարտության պատճառների շարքին պետք է դասել խորքային բարոյական, մարտական, սոցիալ-հոգեբանական տոկոսության ու նվիրումի սլակասը բանակում և ժողովրդի մեջ, մի երևույթ, որին մեր իշխանությունների կողմից պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել: Ինչպես իրական փաստերն ու հուշագիրները վկայում են, Հայաստանի բանակը լավ հագնված էր Անգլիայից նոր ստացված հագուստով, բավականաչափ սպառազինված, ինչպես և պարենավորված: Սակայն, բանակում ծառայած հուշագրի վկայությամբ, զարմանալիորեն նվիրումով չկովեց ու դասալքեց: Գ. Սյուրմենյանը հայկական բանակում տեսնում էր ճիգի, բարոյական կորուսի պակաս²: Նշվում է հային բնորոշ սոցիալ-հոգեբանական այն պահի ու վիճակի մասին, երբ մեր զորքի մի փոքր անհաջողությունից հետո ժողովրդի

¹ Տե՛ս *Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրոպոլ ուղղությամբ*, էջ 64:

² Տե՛ս *Սյուրմենյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 92:

տրամադրությունն իսկույն ընկնում է, ինչը, մեր կարծիքով, կարող է տեղի ունենալ ցանկացած ազգի մոտ: Այնուհետև, ըստ հուշագրի, զորքի անհաջողությունը ժողովրդի ու զորքի մեջ առաջ է բերում խուճապ ու դասալքություն: Խոսվում է հային բնորոշ ծայրահեղականության մասին՝ մի փոքր հաղթանակը ուժացնել, սնապարծության աստիճանի հասցնել, իսկ մի աննշան ձախողում-պարտությունից արագ հուսալքվել ու զանգվածային խուճապի մատնվել: Հուշագիրը սրանք վերագրում է հայ ժողովրդի բնույթին, որպես նրան բնորոշ ազգային սոցիալ-հոգեբանական և այլ հատկանիշներ¹: Իհարկե, կարելի է վիճարկել, չհամաձայնել նրա դիտարկումներին, սակայն, մյուս կողմից, ճիշտ չի լինի դրանք լիովին ժխտելը: Անժխտելի պատմական իրողություն է, որ ՀՀ և նրա բանակը պարտություն կրեցին պատերազմում այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը սոցիալապես և հոգեբանորեն միակամ և պատրաստ չէր իր դարավոր թշնամուն կռվով դիմակայելու, իրեն, հայրենիքն ու անկախ պետականությունը արյան գնով պաշտպանելու: Պակասում էր ժողովրդի **հավաքական գիտակցությունը** հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը պաշտպանելու գործում: Հայ բուլժեիկները և սոցիալական որոշ խմբեր սպասարկում էին օտար քաղաքական ուժերի շահեր: Նշանակում է, որ օտարի դեմ պայքարում պակասում էր համազգային միասնությունը, ինչն էլ, բնականաբար, իր բացասական հետևանքը թողեց պատերազմի արդյունքի վրա:

– Կարսի աղետի ու դրա անմիջական հետևանք հանդիսացող Հայոց անկախ պետականության անկման պատճառների շարքին պետք է դասել հայ հանրության, ժողովրդի միակողմանի քաղաքական ռուսամետությունը: Խորհրդային կարմիր զորքը, երբ ամիսներ շարունակ կանգնած էր Հայաստանի սահմանագլխին և, իր հերթին, վտանգում էր Հայաստանի անկախությունը, հայկական զորքը, իր իշխանություններով հանդերձ, սոցիալ-հոգեբանորեն պատրաստ

---

¹ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 98:

չեղավ կռվելու նրա դեմ: Հայկական բանակը, ցավոք, ինչպես հարկն է չկռվեց նաև մյուս ճակատում՝ հայ ժողովրդի ու հայկական պետականության գլխավոր թշնամու՝ Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակի դեմ:

– Պատերազմում Հայաստանի պարտության սոցիալ-հոգեբանական բազմաշերտ գործոններից մեկը պետք է համարել այն, որ մեր անկախության ու սահմանների պաշտպանության հույսը մենք մեծապես կապում էինք Ռուսաստանի հետ: Այն ժամանակվա հայ հանրույթը մտածում ու կարծում էր, որ Ռուսաստանն ու ռուս բանակը կապահովի և՛ Հայաստանի անվտանգությունը, և՛ կտա հաց ու հանգստություն: Ըստ ամենայնի, դա է պատճառներից մեկը, որ հայ բանակն ու հանրույթը ինչպես հարկն է չկռվեց՝ պաշտպանելու իր հայրենիքը, ազատությունն ու անկախությունը: Այս առնչությամբ, կարելի է դիտարկել այն, որ ռուս-թուրքական մեկ տասնյակից ավելի (13) պատերազմների փորձով հայը սովորել էր, որ դարձյալ ռուսի զորքը կգա և թուրքին պարտության մատնելով՝ հետ կքշի ինչքան որ պետք է և ապահով կյանք կապահովի իր համար: Բայց Առաջին աշխարհամարտից հետո Հայաստանում ու տարածաշրջանում ծավալված աշխարհաքաղաքական հետագա զարգացումներն ու իրադարձությունները Հայաստանի ու հայության համար քաղաքական մի շարք հարցերի վերագնահատումների տեղիք պետք է տային:

Առավել ևս, 1920 թ. Հայաստանի անկախության անկումից ու Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո անցած մեկ դարում հայ հանրույթը քաղաքականապես ավելի է հասունացել, այդ ընթացքում շատ ջրեր են հոսել, հայ ժողովուրդն, իր հավաքական մեծամասնությամբ, շատ բան է տեսել ու հասկացել, և այժմ կարելի է վստահ արձանագրել, որ նա պատրաստ է հիմնականում սեփական ուժերով պաշտպանելու իր հայրենիքն ու անկախությունը, և դրա ապացույցներից մեկը եղավ 20-րդ դարավերջին Արցախյան հաղթական ազատամարտը:

– Թուրք-հայկական պատերազմում հայկական բանակի չկռվե-

լու և ազգաբնակչության ոչ նվիրական վարքագիծը մեծ չափով կապ ուներ հայ-ռուսական հարաբերությունների, ռուսական, թեկուզ կարմիր բանակի (խոսքը քեմալականների կարծեցյալ դաշնակցի մասին է) նկատմամբ հայության գիտակցության մեջ մտած առանձնահատուկ դրական վերաբերմունքի ու նախապաշարմունքի մասին է: Մեղմ ասած, չցուցաբերվեց պատշաճ տրամադրվածություն ու մարտունակություն թուրքի դեմ կռվելու և հայրենիքը պաշտպանելու գործում, թեև հայն, անցյալի պատմությունից, ճանաչում էր թուրքին: Նա այս անգամ միամտաբար հույսը կապեց այն հանգամանքի հետ, թե հայի դարավոր բարեկամ և թուրքի ռիսերիմ թշնամի օրինյալ ռուսը կգա և կվռնդի թուրքին, Հայաստանի հողերը կազատագրվեն, խաղաղություն կհաստատվի, կյանքը կմտնի բնականոն հունի մեջ, թեկուզ և Հայաստանի անկախության կորստյան գնով: Կարծում ենք, որ հիմնականում այսպես էին մտածում 1920 թ. ռուս-բոլշևիկյան փրկարար հովերով տարված շարքային հայ քաղաքացին ու նրա զինվորը: Եվ նրանց մարտունակության կորստի ու դասալքության պատճառներից մեկը պետք է բացատրել այդ հանգամանքով:

– Սոցիալ-հոգեբանական վերոնշյալ գործոնի հետ աղերս ունի բոլշևիկ-քեմալական գործակցության ու դաշինքի հարցը, որը հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածներին **մոլորության** մեջ գցեց, և նրանք անպատրաստ գտնվեցին դիմակայելու հայի դարավոր թշնամի, սակայն կեղծ կարգախոսներով իրեն հեղափոխական, սոցիալիստ ու կոմունիստ հայտարարած քեմալական թուրքերին՝ միամտորեն կարծելով, թե դրանք ուրիշ, այլ որակի, հային բարեկամ թուրքեր են, ինչն օրնիքուն քարոզում էին հայ ազգադավ բոլշևիկները՝ կոչ անելով չլռվել Ռուսաստանի բարեկամ թուրքի դեմ, այլ զենքն ուղղել ընդդեմ դաշնակցական կառավարության, որպեսզի ճանապարհ հարթվի խաղաղության, աշխատավոր ժողովուրդների, այդ թվում թուրքերի, սոցիալիզմի ու կոմունիզմի հաղթանակի համար:

– Լենին–Քեմալ բարեկամության ու դաշինքի մասին է գեղարվեստորեն դրոշմել մեծանուն Ե. Չարենցը հանձին՝ Վ. Լենինի մահը սգացող տրապիզոնցի թուրք նավաստի Ալիի: «Լենինն ու Ալին» պոեմում հասկանալ կարելի է չարենցյան ինքնատիպ միտքը, որ արխադաշ Լենինի մահ-կորուստը, ինչպես տեղին ու դիպուկ նկատել է ճանաչված գրականագետ Դ. Գասպարյանը, պետք է սգային բուլնիկյան Ռուսաստանի կողմից համակողմանի օգնություն ստացած Թուրքիան ու նրա զավակ Ալին և ոչ թե այդ դաշինքի զոհ Հայաստանն ու նրա որդի Ալեքը կամ Ալիկը¹: Իր հերթին, Լենին–Քեմալ դաշինքից անձնապես պետք է վշտանար բանաստեղծ Չարենցը, քանզի մեծապես դրա արդյունքում կորսվեց նրա հայրենի ծննդավայր Կարսը, իսկ ավելի խորը՝ «Նայիրապետությունը»²:

– Կրկին շեշտենք, որ Հայաստանի պարտության և Կարսի անկման գործում առկա է եղել հոգեբանական գործոնը, որ հայ հանրության իր հավաքականությամբ պատրաստ չեղավ պաշտպանել իր հողն ու անկախ հայրենիքը: Շատերի համար ցանկալի է եղել, պարզապես, Հայաստանի անկախությունից հրաժարումը և Ռուսաստանին միանալը: Այս կապակցությամբ, տեղին է մեջբերել Հակոբ Սառիկյանի հիշողություններում տեղ գտած Խաչատուր Աբովյանի «Վերք»-ը հիշեցնող Ղազախցի (Իջևանցի) գեղջուկ ոմն Բեգիանց Խաչատուրի հետևյալ խոսքերը. «Թող մնել (մեկ եյ) ռուսի գա, նրա վոտին մատաղ, թող թակի. սպանի, տուն գցի, ուշունց տա, հեր ու մեր քաշի, միայն թե էս զուլումից մեզ ազատի...»³: Իսկ մեկ այլ դրվագում Հ. Սառիկյանը պատմում է, որ ինքը Չարխեչի ձորում ականատես է եղել, թե ինչպես «Ուզունթալայաից դեպի Երևան ռազմանյութեր փոխադրող հայ սպան գաղտնի փամփուշտ էր վաճառում դեպի Դիլիջանի սարերը գնացող թուրքերին»⁴: Մեկնաբա-

¹Տե՛ս Գասպարյան Դ., նշվ. աշխ., գ. 6, էջ 307:

²Մուրադյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 23:

³Տե՛ս Հ., *Հիշողություններ 1878–1924*, Եր., 2015, էջ 389–390:

⁴Վ. էջ 390:

նություններն ավելորդ են:

– Ենթ ամենևին այն կարծիքին չենք, թե հայկական բանակի ջախջախիչ պարտությունը պետք է բացատրել զուտ վերը նշված ռուս-թուրքական մերձեցման ու հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման հանգամանքներով, կամ էլ, խորհրդային գրականության մեջ զուտ քարոզչական, գաղափարական-քաղաքական հիմքերով ներարկված՝ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության նկատմամբ ժողովրդի դժգոհությամբ ու հակակրանքով: Բանն այն է, որ երբ խոսքը վերաբերում է ազգ-ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը, լինել-չլինելուն (հայն իր բազմադարյա փորձով տեսել, ճանաչել, իր մաշկի վրա զգացել էր թուրքի ինչ լինելը), ապա այդ դեպքում երկրորդական է դառնում, թե տվյալ դեպքում Հայաստանում ո՞ր քաղաքական ուժն է իշխում՝ դաշնակցական, բոլշևիկյան, ռամկավար, թե մեկ այլ:

– Պարտության պատճառների շարքին կրկին պետք է դասել բանակի բարձրագույն հրամանատարության, այդ թվում, զինվորական նախարարության թույլ տված սխալներն ու ձախողումները: Այդ տեսակետից պարտության գործում մեղքի իր բաժինն ունեւ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի բնորոշմամբ՝ «հայկական բանակի այդ բեմուրազ և անբախտ» սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը¹: Նա գործնականում կտրված է եղել բանակային կյանքից և տիրող իրավիճակից, շատերի կարծիքով՝ նա ավելի շատ գրասենյակային հրամանատար էր, քան գործնական-մարտադաշտի:

– Բանակի ձախողումների համար մեղքի մեծ բաժին ունեւ ՀՀ կառավարությունը, զինվորական նախարար Ռուբենը, նաև կառավարող ՀՅԴ կուսակցությունը: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը Հայաստանի պարտության առնչությամբ որոշակի քննադատական խոսք է ուղղել ՀՅԴ կուսակցության հասցեին: Նրա դիտարկմամբ՝ «Կուսակցական գերագույն մարմինը չը կարողացաւ

---

¹ Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի յուշերը, էջ 469:

պետական դաստիարակութիւն մտցնել իր մեծ կուսակցութեան շարքերը, նա չը կարողացաւ խիստ և անվճարեկ դիսցիպլին ստեղծել»¹:

– Հայկական բանակի ռազմական պարտության հարցում կարելի է վիճարկել ՀՅԴ Բյուրո-կառավարության ու, նրա գործուղումներով, ռազմաճակատ ու մոտակա թիկունք մեկնած կուսակցական գործիչների ու պատգամավորների ռազմական գործերին երբեմն անհարկի միջամտության հանգամանքը: Անշուշտ, պատմական փորձի ու դասերի առումով, անթույլատրելի պետք է համարել քաղաքական-կուսակցական գործչի կամ քաղաքացիական պաշտոնյայի անհարկի ու ոչ մասնագիտական միջամտությունը զուտ ռազմական բնույթի գործերին: Օրինակ, հուշագիր Վ. Արծրունին ակնարկում է այն մասին, որ ոմանք գտնում են, թե 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի հերոս Մ. Սիլիկյանի տաղանդն այս պատերազմում խամրելու հանգամանքը. դա փորձ է արվում բացատրել ռազմական գործերին Դաշնակցության միջամտությամբ², ինչը, մեր կարծիքով, հիմնավոր ու համոզիչ չէ. որովհետև պատերազմի ամբողջ ընթացքում և՛ գեներալ Մ. Սիլիկյանը, և՛ քաղաքացիական իշխանությունների հետ մշտական բախման մեջ գտնվող Բեկ-Փիրումյանն ու Հովսեփյանը, անսահմանափակ լիազորություններով, մինչև վերջ գտնվել են զինվորական շատ բարձր պաշտոններում:

– Իրենց գործառույթները պատշաճ չեն կատարել ՀՀ ազգային-պետական հատուկ ծառայությունները, անվտանգության մարմինները, առաջին հերթին, զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբին կից հետախուզության և հսկահետախուզության բաժանմունքները: Հայաստանի պարտության պատճառների շարքին պետք է դասել հայկական հետախուզության անգիտությունն ու անտեղյակությունը հարևան թշնամական երկրների ներքին կյանքի ու

---

¹ Տե՛ս Կարսի նահանգապետ Սյր. Ղորղանեան յուշերը, էջ 469–470:

² Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 262:

բանակի վիճակի մասին: Այս կապակցությամբ, հրապարակի վրա են եղել Հայաստանի համար լավատեսական, ինքնահանգստացնող չստուգված, զուտ քարոզչական բնույթի մի շարք տեղեկություններ, թե իբր Թուրքիան քայքայված է ու բանակը՝ կազմալուծված, այնինչ իրականում հակառակն էր: Իսկ Մ. Քեմալ-Ք. Կարաբեքիր հարաբերությունների մասին տեղեկացվում էր, որ նրանք իբր մշտապես հակամարտության մեջ են իրար հետ: Նման տեղեկություններ տպագրվել են անգամ Ջորական նախարարության «Ռազմիկ» պաշտոնաթերթում¹:

– Առաջին հանրապետության և նրա բանակի փորձը ցույց է տալիս, որ երկրի անվտանգության ու պաշտպանվածության առաջնային նպատակը զորեղ, լավ կազմակերպված և **մարտունակ ազգային բանակ** ունենալն է: Կնշանակի, որքան էլ լրացուցիչ, սակայն նպատակային ծախսումներ կատարվեն բանակի համար, բոլորովին ավելորդ չեն կարող համարվել: Յավոք, այն ժամանակ չհաջողվեց ստեղծել **Ազգային բանակ**, որը պատրաստ լիներ նվիրումով պաշտպանելու իր հայրենիքը, պետականությունը, ժողովրդին, նրա ազատությունը ու անկախությունը: Արցախյան աղետաբեր վերջին ծախողված պատերազմը ցույց տվեց, որ այդ ուղղությամբ մենք մեծ անելիք ունենք նաև մեր ժամանակներում:

– Հայաստանի պարտության հարցում հարկ է կրկին ընդգծել հայկական նորաստեղծ բանակում զինվորական անհրաժեշտ կարգապահության պակասը: Չի կարելի անտեսանել, այսպես կոչված, «**մաուզերիզմ**»-ի երևույթը, ինչն իր հերթին քայքայիչ ներգործություն ուներ թե՛ բանակի կարգապահության և թե՛ երկրի ներսում կարգուկանոնի ապահովման վրա: Նախկինից ժառանգված հայ ազատագրական պայքարի ազնիվ ու նվիրյալ գաղափարական հայդուկներից զատ՝ ասպարեզ էին իջել ալան-թալանի հակումներ ունեցող բախտախնդիր կեղծ մաուզերիստեր, որոնք իրենց անիշխանա-

---

¹ Տե՛ս «Ռազմիկ», 6 և 13 սեպտեմբերի 1920 թ.:

կան գործողություններով, վարքութաբարձով վարկաբեկում էին այդ հասկացության իրական իմաստն ու բովանդակությունը:

– Հայազգի մի շարք գեներալների ու սպաների հանցավոր անտարբերությունից ու անփութությունից զատ, տեղին է նշել, հայկական բանակում Հայաստանի անկախ պետականությունը ճանաչել չցանկացող և այդ հիման վրա էլ պատշաճ կերպով իրենց զինվորական պարտականությունը նվիրումով չկատարող մի քանի հարյուրի հասնող ռուս սպաների մասին:

– Հասկանալի է, որ իր հերթին Հայաստանի պարտությանը ուղղակի ու անուղղակի կերպով նպաստել են մի քանի հարյուր հազարի հասնող տեղաբնակ թուրքերը, քրդերը, մուկանները, մասամբ նաև հույները, որոնք դավում էին Հայաստանի անկախությանն ու պետականությանը: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հետ քաղաքականապես կապված են եղել միայն եզդի-քրդերը: Դա եղել է պատմական անցյալում, է պահպանվում է նաև ներկայումս:

– Պարտության պատճառների շարքին կարելի է դասել վառելիքի՝ նավթի և մագուրի (քարյուղի) պակասը: Տվյալներ կան, որ պատերազմի ընթացքում, դրանց բացակայության պատճառով, հաղորդակցությունը փաստորեն կանգ էր առել: Հաղորդակցության նախարար Ա. Զամալյանի անհեռատեսության ու անփութության հետևանքով նեղ օրվա համար վառելիք չի պահեստավորվել: Ժամանակի օրագրողներից մեկը գտնում էր, որ դրա համար նախարար Ա. Զամալյանը արժանի էր ռազմադաշտային դատարանի դատաստանին¹:

– Չի կարելի միանշանակ ընդունել պատմահուշագրական գրականության մեջ տեղ գտած ու տարածում ստացած այն մոտեցումը, թե հայերը պատերազմում բնավ չկռվեցին: Դա այդպես չէ. նորասփռված, տակավին անփորձ հայկական բանակը, իհարկե, կռվեց, ղեկավար առմամբ, իր հնարավորություններից ցածր:

---

1. Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 88:

– Ընդհանուր հաշվով, թվարկված պատճառներով ու հանգամանքներով էր պայմանավորված Հայաստանի պարտությունը պատերազմում և «Հայաստանի պատվար» Կարսի ամրոցի՝ առանց լուրջ պաշտպանության հանձնումը թշնամուն։ Մեր դիտարկմամբ, **Հայոց վերջին հարյուրամյակի պատմության ամենասև էջը կարելի է համարել Կարսի ամրոցի աղետը**։ Կարսի անկման ու, դրա արդյունքում, Հայաստանի ծանր պարտության հարցում իր անմարտունակությամբ ու դասալքումներով հանդերձ, մենք լայն ու խոր իմաստով բացառում ենք **դավաճանության** գործոնը բանակում կամ պետական, հասարակական-քաղաքական որևէ օղակում։ Հայաստանի պարտությունն արգասիքն էր վերը թվարկված մի քանի տասնյակի հասնող մեծ ու փոքր պատճառների ու աննպաստ հանգամանքների, որոնք դաս են մեր ներկայի և ապագայի համար։

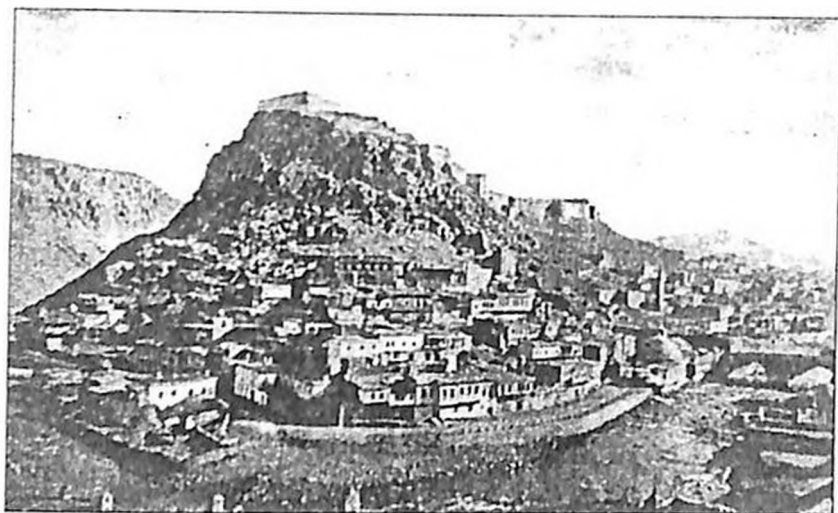
– Այսպիսով, կարելի է թվարկել այս պատերազմում Հայաստանի պարտության մի քանի տասնյակի հասնող պատճառներ՝ թշնամու զինական պատրաստվածությունն ու մարտունակությունը, Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմա-ֆինանսական օգնությունը Թուրքիային, Հայաստանի ռազմադիվանագիտական մեկուսացումը, հայկական զորքի անկազմակերպվածությունը, դասալքությունը, հրամանատարության ապիկարությունը, թուրք-թաթարական ներքին խռովությունները, Հայաստանի նյութական-տնտեսական ծանր պայմանները, թույլ հետախուզությունը, միջկուսակցական պայքարը, բուլշևիկների քայքայիչ գործունեությունը, մաուզերիզմը, թալանը, անգլիական զենքի վատ գործածությունը և այլն, և այլն։ Սակայն գլխավորը, թերևս, բանակի և ժողովրդի հոգեբանական անպատրաստվածությունն էր, մարտական ոգու պակասը։ Սրանք ուսանելի դասեր են, որոնք կիրառելի են նաև մեր ժամանակներում։ Եվ մեկ-դարյա վաղեմության այս փորձը, իբրև անթաքույց իրողություն, ակներև ի հայտ եկավ ու շատ կողմերով գործնականում կրկնվեց Արցախյան վերջին պատերազմի ժամանակ։ Բանն այն է, որ ինչպես հարկն է հաշվի չառվեց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի և

նրա ամենաողբերգական էջի՝ **Կարսի** անկման դառնաղետ փորձը, իսկ դրանից ուղիղ մեկ դար անց, հանձին Արցախյան 44-օրյա պատերազմի, հետևեց ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիան, որի ողբերգական արձանագրումներից մեկը հանդիսացավ վեհաշուք **Շուշիի** հանձնումը, ինչը դարձյալ կարելի է բացատրել Արցախյան պատերազմում հայկական զինուժի ու հայաստանյան իշխանությունների թույլ տված ռազմադիվանագիտական ծախսողումներով:

– Ստեղծված կացությունից դուրս գալու, կուտակված ազգային-քաղաքական խնդիրների կարգավորման գործը կռվան կարող է դառնալ հայաստանյան ու համայն հայության միասնականությունն ու համախմբվածությունը Հայոց անկախ պետականության գաղափարի, կորուսյալ հայրենի տարածքների վերադարձի նպատակների շուրջ, ժամանակակից ռազմատեխնոլոգիական չափանիշներով բանակաշինության ու, ընդհանրապես, արհեստավարժ ՁՈՒ ձևավորման ու կատարելագործման, Հայրենիքը պաշտպանող զինվորականության բարոյահոգեբանական պատրաստավածության բարձրացման, ՁՈՒ-ն սնող տնտեսության վերընթաց զարգացման և ռազմավարական բազում այլ խնդիրների լուծումը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Կարսի ամրոց

Համո Օհանջանյան

Սիմոն Վրացյան

Ռուբեն Տեր-Մինասյան

Գեն. Թ. Նազարբեկյան

Գեն. Մ. Սիլկյան

Գեորգի Չիչերին

Լևոն Շանթ

Դանիել Բեկ Փիրումյան

Գնդ. Հ. Մազմանյան

Դ. Կանաչյան (Դրո)

Ս. Բորոյան և Անդրանիկ

Մեպուի

Գ. Նժդեհ

Գնդ. Ն. Ղորղանյան

Քյազըմ Կարաբեքիր

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

100 տարիների հեռավորությունից հանրագումարի բերելով Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների ու, հատկապես, դրանց առանցքը՝ հանդիսացող թուրք-հայկական պատերազմի, մասնավորապես, հնամենի Կարս քաղաք-ամրոցի աղետալի կորստի հետևանքները՝ կարելի է արձանագրել, որ մինչ օրս այն կենսարթուն է հայ ժողովրդի հիշողության մեջ: Այն մշտարթուն է ոչ միայն որպես պատմական հիշողություն, այլ պետք է հանդիսանա ուսանելի փորձ ու դաս մերօրյա և ապագա սերունդներին, ժամանակի ու հանգամանքների նպաստավոր բերումով օրնիքուն ջանալ, պատրաստ լինել բռնագավթված հայրենի հողը հետ բերելու, ամբողջացնելու Հայրենիքը և դրանով վերականգնել պատմական արդարությունը:

1920 թ., որոշակի համընկնող շափերի հրամայականով ստեղծված խորհրդա-թուրքական (բուլնիկ-քեմալ) մերձեցումն ու դաշինքը կործանարար եղավ ոչ միայն Սևրի պայմանագրով ամրագրված Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարի իրագործման, այլև բուն իսկ Հայաստանի Հանրապետության ազատության ու անկախության գոյության համար: «Լոսկուա եւ Անգորա ծրագրեցին,- եզրահանգում է Վ. Արծրունին,- վերջինը՝ սկսեց, եւ առաջինը՝ վերջացուց հայկական անկախութեան գերեզմանը»¹: Նույն կերպ, անկարելի է համամիտ չլինել ՀՀ երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հետևյալ խոսքին, որ թուրքերը և նրանց գլխավոր զինակից բուլնիկները՝ «իրար օգնել է ետքը իրար մէջ բաժանեցին Հայաստանը»²:

Պատերազմում Հայաստանի պարտությունն ու Կարսի անկում

---

¹ Արծրունի Վ., *Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայութիւնը, Շապուխ, Եր., 2002, էջ 339:*

² Խատիսեան Ալ., *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 293:*

նշանակում էր Հայաստանին պարտադրված խորհրդայնացում, երկրի անկախության կորուստ, նրա կենսական զգալի տարածքների բռնագավթում, նմանապես՝ դավանած գաղափարախոսության, պետաիրավական համակարգի, վարչական ու սոցիալական կարգերի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքական կուրսի կտրուկ փոփոխություն և այլն:

ՀՀ ռազմաքաղաքական պարտությունն ու անկումը հուսալքություն և սոցիալ-հոգեբանական ճգնաժամ առաջ բերեց հայ հանրության նոր-նոր ձևավորվող ազատ և անկախ ապրելու, սեփական ուժերով հայրենիքը պաշտպանելու, արարելու, ազգային անկախ պետականություն կերտելու գիտակցության մեջ: Հայաստանի պարտությունը, Կարսի կորուստը և Կարմիր բանակի մուտքը ու, փաստորեն, կրկին ուրիշի հովանու տակ անցնելը, կամա թե ակամա պետք է որ առաջ բերեր սեփական ուժերի հանդեպ, մի տեսակ, թերարժեքության զգացում:

ՀՀ անկման գործում, անշուշտ, կար նաև ազգային սոցիալ-հոգեբանական գործոն: Դարավոր պետականագրկությունը, աշխարհաքաղաքական տարբեր արևելումները (կողմնորոշում) իրենց հետքն էին թողել հայ հանրության մտածելակերպում ու գործելակերպում: Հայ ժողովրդի մեջ տակավին արմատացած էր անկախության գիտակցությունը: Ավելին, ոչ միայն շարքային քաղաքացիները, այլև առանձին քաղաքական կուսակցություններ գործում էին անկախության գաղափարին հակառակ, ինչպիսիք, օրինակ, հայ բոլշևիկները, մասամբ էսեռները, ս. դ. մենշևիկները և այլն: Կարելի է ասել, որ նրանք ոչ միայն պատրաստ չէին, այլև ցանկություն չունեին հանուն անկախ Հայաստանի, հայրենի հողի պաշտպանության պատերազմել թուրքի, առավել ևս, ռուսի դեմ: Հայ քաղաքական-կուսակցական որոշ շրջանակների նպատակը, պարզապես, Ռուսաստանին միանալն էր:

Տեղին է վերհիշել գորավար Սեպուհի մտավախությունն այն մասին, որ «Մեր ռուսասիրության պատճառով ես վախենում եմ մեր

ազատությունը ձեռքից թողնենք, հետո զղջանք, երբ ուշ կլինի արդեն»¹։ Այս մտայնությունը շատ առարկայական դարձավ Կարսի անկումից ու Հայաստանի պարտությունից հետո, երբ Կարմիր բանակը առանց դիմադրության մուտք գործեց Հայաստան, որի հետևանքով կորցրինք մեր անկախությունը և հայրենի տարածքների զգալի մասը։ Հոգեբանական այս բարդույթը չի հաղթահարվել անգամ մերօրյա Երրորդ Հանրապետության փամանակներում։ Մեզանում որոշ ապագային ու ապապետական տարրեր ու հատվածներ պատրաստ են զոհաբերել Հայաստանի անկախությունը և որևէ կարգավիճակով միանալու Ռուսաստանին։

Մեր հայրենիքի ու անկախության գործերին միջամտեցին հեռու և մոտիկ, բիրտ և երեսպաշտ արտաքին ծավալապաշտ ուժեր, որոնք ծվատեցին և իրար միջև բաժանեցին մեր պատմական տարածքները, իսկ արտերկրում հայտնված հայության մի ծանրալիռ հատված ձևավորեց Սփյուռքը, որն առ այսօր մտածում և գործում է Հայոց Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման, պահանջատիրության ու ամբողջացած Հայրենիքի տեսլականով։

Անկախության կորստից հետո՝ 70 տարի, խորհրդային երկրի հայությունը հարմարվեց, ապրեց ու արարեց քաղաքական-գաղափարական, սոցիալ-տնտեսական մի համակարգում, որն իրենը չէր, բայց պարտադրված այն պատվով կրեց։

Կեղծ ու ստահող է երկար տասնամյակներ բոլշևիկների ու նրանց պատմագիր հեղինակների, ինչպես նաև նրանց ծայնակից այլ շրջանակների քարոզչական այն պնդումը, թե դաշնակցականները Հայաստանը հասցրին ողբերգական վիճակի, և միայն բոլշևիկները եկան և փրկեցին Հայաստանը թուրքերից։ **Բոլշևիկները** ոչ թե փրկեցին Հայաստանը, այլ **քեմալականների հետ**, պայմանավորված ու ծրագրած, **Հայաստանը բաժանեցին իրար միջև**։ Իրավացի է ակադեմիկոս Լ. Խորշուդյանը, երբ 1920 թ. ծավալվող

---

¹ Ներսիսյան Ա., *Ձորավար Սեպուհ*, էջ 299–300։

իրադարձությունների կապակցությամբ գրում է. «Թուրքիան և Ռուսաստանը փոխհամաձայնեցված գործողություններով իրականացնում էին Հայաստանի բաժանման նախապես մշակված համատեղ ծրագիրը»¹: Այնուհետև շարունակում է. «Թուրքերը հարձակվում էին, հայկական բանակը պարտություն պարտության հետևից էր կրում, իսկ Ռուսաստանը չէր միջամտում: Այդ գործընթացը պետք է շարունակվեր այնքան ժամանակ, մինչև որ Հայաստանի կառավարությունը դիմեր Ռուսաստանի օգնությանը՝ համաձայնվել անկախության կորստի և երկրի խորհրդայնացման մտքի հետ»²: Սրանք 20 տարի առաջ արված պատմագիտական, քաղաքական դիտարկումներ են, որոնք ունեն արդիական հնչեղություն և, կարծես, իրենց բովանդակային կրկնությունը ստացան Արցախյան 44-օրյա պատերազմում: Սա է պատմական իրողությունը և դառը ճշմարտությունը մեր անցյալի և ներկայի վերաբերյալ:

Պետք է նաև նկատի առնել, որ պատմական հիշողությունը այս կամ այն ժողովրդի գոյապահպանության կարևոր գործոններից է, քանզի «Առանց պատմական հիշողության ժողովուրդ չկա»³: Վերջին մեկդարյա մեր երեք հանրապետությունների պատմաքաղաքական փորձն ու դասերը հուշում են, որ, չմոռանալով հանդերձ Մեծ Հայք-Հայաստանի պատմական հիշողությունը, նրա քաղցր ու դառը էջերը, արդեն նոր ժամանակներում նոր չափանիշներով ու արժեհամարակգով հասնել քաղաքական-գաղափարական ավելի բարձր՝ պետականության, ազատության և անկախության գիտակցության նյութականացման ու ամրակայման ինստիտուցիոնալ կայացմանը, ընթանալ քաղաքակիրթ ազգերի նրբին համընթաց:

---

¹ Խուրշուդյան Լ., *Հայաստանի բաժանումը՝ 1920 թվականին*, էջ 215:

² Նույն տեղում, էջ 218:

³ Նույնի՝ *Հայոց ազգային գաղափարախոսություն*, Եր., 1999, էջ 22:

THE MILITARY-POLITICAL SITUATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1920

Summary

Summing up the consequences of the military-political events of fatal importance for Armenia and the Armenian people from a distance of 100 years, and especially the Turkish-Armenian war which was its axis, in particular the catastrophic loss of the ancient city-fortress of Kars, it can be stated that up to day it is alive in the memory of the Armenian people. It is permanently alive not only as a historical memory, but should serve as an instructive experience and lesson for present and future generations, in case of favorable time and circumstances to strive every day and night, be ready to bring back the occupied native land, complete the Homeland and thus restore historical justice.

In 1920, the Soviet-Turkish (Bolshevik-Kemal) rapprochement and alliance created by the imperative of certain overlapping interests was destructive not only for the realization of the idea of United and Independent Armenia fixed by the Treaty of Sevres, but also for the existence of the freedom and independence of the Republic of Armenia itself. "Moscow and Ankara planned," V. Artsruni concludes, "the latter started and the first one finished the grave of Armenian independence"¹. In the same way, it is impossible to disagree with the second Prime Minister of RA Al. Khatisyan's words that the Turks and their main allies, the Bolsheviks, "divided Armenia between themselves after helping each other"².

---

¹ Artsruni V., The Armenian-Tajik war, the Armenian officer, Shatak, Yerevan, 2002, p. 339.

² Khadisian Al., The Origin and Development of the Republic of Armenia, Beirut, 1968, p. 293.

The defeat of Armenia in the war and the fall of Kars meant the forced sovietization of Armenia, the loss of the country's independence, the occupation of its vital territories, similarly a sharp change in the professed ideology, state legal system, administrative and social order, as well as the foreign policy course, etc.

The military-political defeat and fall of the Republic of Armenia caused despair and a social-psychological crisis in the consciousness of the newly formed free and independent living of the Armenian society, to defend the homeland on its own, to create, to build a national-independent state. The defeat of Armenia, the loss of Kars and the entry of the Red Army and, in fact, the re-entry under someone else's auspices, must have inevitably led to a kind of feeling of inferiority towards one's own forces.

Of course, there was also a national social-psychological factor in the fall of Armenia. Centuries of statelessness, different geopolitical orientations had left their mark on the mentality and practice of the Armenian society. The consciousness of independence was not yet rooted in the Armenian people. Moreover, not only ordinary citizens, but also individual political parties acted against the idea of independence, such as, for instance, the Armenian Bolsheviks, partly the Socialist Revolutionaries, Social-Democratic Mensheviks, etc. It can be said that not only they were not ready, but they did not want to fight against the Turks, especially the Russians, for the sake of an independent Armenia and the defense of their homeland. The goal of some Armenian political-party circles was simply to join Russia.

It is appropriate to recall the fear of military leader Sepuh that "Because of our love for Russia, I am afraid that we will let freedom go from our hands, and then we will regret it when it is already late"¹. This mindset became very objective after the fall of Kars and the defeat of

Armenia, when the Red Army entered Armenia without resistance, as a result of which we lost our independence and a significant part of our native territories. This psychological complex has not been overcome even in the times of today's Third Republic. Some anti-national and anti-state elements and segments among us are ready to sacrifice Armenia's independence and join Russia with any status.

The affairs of our homeland and independence were interfered with by far and near, brutal and hypocritical foreign expansionist forces, which extorted and divided our historical territories among themselves, and a significant part of the Armenians who appeared abroad formed the Diaspora, which to this day thinks and acts for the international recognition of the Armenian Genocide and pursuit of Armenian Cause with the vision of completing the Homeland.

After the loss of independence, 70 years, the Armenians of the Soviet country adapted, lived and worked in a political-ideological, socio-economic system, which was not theirs, but being imposed, they bore it with honor.

The claim of the Bolsheviks and their historiographers, as well as other close groups to them, that the ARF Dashnaksutsyun brought Armenia to a tragic state, and only the Bolsheviks came and saved Armenia from the Turks, is false and untrue. The Bolsheviks did not save Armenia, but along with the Kemalists by agreement and planning they divided Armenia between themselves. Academician L. Khurshudyan rightly writes about the events unfolding in 1920: "Turkey and Russia were carrying out the previously developed joint plan for the partition of Armenia with mutually agreed actions"¹. Then he continues: "The Turks were attacking, the Armenian army suffered defeat after defeat, and Russia did not intervene. That process should have continued until the Armenian government turned to Russia for help, agreed with the idea

---

¹ Khurshudyan L., *The Division of Armenia in 1920*, Yerevan, 2002, p. 215.

of loss of independence and Sovietization of the country”¹. These are historiographical and political observations made 20 years ago, which have a modern sound and, it seems, they received their meaningful repetition in the 44-day Artsakh war. This is the historical reality and the bitter truth about our past and present.

It should also be taken into account that historical memory is one of the important factors of survival of this or that nation, since “There is no nation without historical memory”². The historical and political experience and lessons of our three republics over the last century suggest that, while not forgetting the historical memory of the Great Armenia-Armenia, its sweet and bitter pages, already in new times, with new standards and values, we should reach a political-ideological level – the materialization of the consciousness of statehood, freedom and independence and to the institutional establishment of strengthening, to go along with the march of civilized nations.

---

¹ Ibid, p. 218.

² Khurshudyan L., *Armenian National Ideology*, Yerevan, 1999, p. 22.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՑԱՆԿ

1. Արխիվային սկզբնաղբյուրներ

Ա. Հայաստանի ազգային արխիվ

- 1.1. Ֆ. 45, ց. 1, գ. 32:
- 1.2. Ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, 56:
- 1.3. Ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, 28, 62, 63, 225, ց. 2, գ. 63, ց. 2c, գ. 33:
- 1.4. Ֆ. 198, ց. 1, գ. 2, 57, 58, 74, 75:
- 1.5. Ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 89, 89, 1-ին մաս, 110, 118, 118 մաս 2, 133, 184, 186, 190, 243, 244, 245, 247, 251, 257:
- 1.6. Ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, 50, 126, 210, 271, 291, 355, 422, 427 մաս 1-ին, մաս 2-րդ, 486, 486 մաս 2-րդ, 498, 511, 529, 560, 576, 581, 602, 604, 607:
- 1.7. Ֆ. 275, ց. 2, գ. 1:
- 1.8. Ֆ. 276, ց. 1, գ. 119, 184:
- 1.9. Ֆ. 280, ց. 2, գ. 9, 22, 30, 32, 35-39, 48, 53, 55:
- 1.10. Ֆ. 403, ց. 1, գ. 20:
- 1.11. Ֆ. 404, ց. 1, գ. 62:
- 1.12. Ֆ. 430, ց. 1, գ. 20:
- 1.13. Ֆ. 450, ց. 3, գ. 42:
- 1.14. Ֆ. 477, ց. 1, գ. 12-17:
- 1.15. Ֆ. 602, ց. 1, գ. 602:
- 1.16. Ֆ. 1022, ց. 2, գ. 189, ց. 3, գ. 275:
- 1.17. Ֆ. 1457, ց. 1, գ. 180:
- 1.18. Ֆ. 4010 (Ա. Մռավյանի ֆոնդ), ց. 1, գ. 29:
- 1.19. Ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1136, 1129, ց. 3, գ. 5, 52, 57:

Բ. Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

1.20. Հ. Քաջազնունու ֆոնդ, գ. 61, 64, 150, 164:

Գ. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մարենադարան

1.21. Աշոտ Հովհաննիսյան արխիվ, թղթ, 244/14

1.22. Լազարյանների արխիվ, թղթ. 131

Դ. ՌԴ նախագահի արխիվից, ԽՄԿԿ ԿԿ-ի ընդհանուր բաժին, 6-րդ սեկտոր, միկրոժապավենների հավաքածուներ

1.23. Կուսարխիվ, ֆ. 64, ց. 2-3, գ. 169:

1.24. Միկրոժապավենների հավաքածու, թիվ 1, գ. 2:

Ե. Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կենտրոնական կուսակցական արխիվ (նախկին ՄԼԻ ԿԿԱ)

1.25. Ֆ. 64, ց. 2, գ. 11:

1.26. Ֆ. 85, ց. 14, գ. 17, 33:

Զ. Վաշինգտոնի ազգային արխիվի նյութեր (միկրոֆիլմեր), հավաքածու

1.27. Ֆ. 1, ց. 1, գ. 761-767:

Է. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)

1.28. Փ. 5, օպ. 1, ձ. 2158.

1.29. Փ. 85, օպ. 14, ձ. 19, օպ. 14, ձ. 17, օպ. 14Ե, ձ. 24.

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

Ա. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

հայերեն

- 2.1. Ալեքսանյան Կ., *Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914–1922 թթ.* (փաստաթղթերի ժողովածու), Եր., 2012:
- 2.2. «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում» (Մայիսյան ապստամբությունը, նյութեր և փաստաթղթեր), կազմողներ՝ Կ. Ղազարյան, Մ. Ներսիսյան, Եր., 1932:
- 2.3. Արամ Մանուկյան, *Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու*, գլխ. խմբ. Վիրաբյան Ա., Եր., 2009.
- 2.4. Կարսի մարզը Հայաստանի Առաջին հանրապետության կազմում (ապրիլ 1919 թ. – հոկտեմբեր 1920 թ.), նյութեր և փաստաթղթեր, հ. Գ, աշխատ.՝ Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2016:
- 2.5. «Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը» (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող Ղազախեցյան Վ.Ն., Եր., 1999:
- 2.6. Հայ բոլշևիկների հակապետական գործունեությունը 1919–1920 թթ., (փաստաթղթերի ժողովածու), հ. Բ, աշխատ. Վլ. Հարությունյանի, Եր., 2014:
- 2.7. Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի 1917–1920 թթ. փաստաթղթերում», կազմող՝ Մախմուրյան Գ., Եր., 2012:
- 2.8. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), կազմողներ՝ Զ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Եր., 1972:
- 2.9. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), կազմող՝ Ս. Միրզոյան և ուրիշներ, Եր., 1998:

- 2.10. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատ. խմբագիրներ՝ Գալոյան Գ., Ղազախեցյան Վ., Եր., 2000:
- 2.11. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., (քաղաքական պատմություն), Եր., 2000:
- 2.12. Ճիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, հոդվածների ժողովածու, պատմության դասերը, Գյումրի, 2020:
- 2.13. «Ոգուն չապավինելու արդյունքը» (Գ. արք. Հովսեփյանցի հուշագրություն և փաստաթղթեր), Եր., 2002:
- 2.14. Քաղվածներ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Եր., 1920:
- 2.15. «Օրենք Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց», ա. տ. և թ.:

ռուսերեն

- 2.16. *Большевистское руководство. переписка (1912–1927), сборник документов*, М., 1996.
- 2.17. «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении» (сборник документов), под ред. А.Н. Мнацаканяна и др., Ер., 1957.
- 2.18. *Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (документы и комментарий)*, составитель профессор Ю.Г. Барсегов, т. 1, М., 2002, т. 2, ч. 1, М., 2003, т. 2, ч. 2, М., 2005.
- 2.19. «Документы внешней политики СССР», т. 2, М., 1958., т. 3, М., 1959, т. 4, М., 1960.
- 2.20. *Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.* (сборник док. и мат.), отв. ред. В.А. Микаелян, Ер., 1992.

Բ. Հուշեր

- 2.1. Ա-Պո, Հայության երկունքը, Եր., 2019:
- 2.2. Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը (Անհայտ գրողի օրագիր), կազմող՝ Հարությունյան Ս., Եր., 1993:
- 2.3. Ալեքսանդրյան Արտ., Կարս. 1920–21, Եր., 1986:
- 2.4. Ամուրեան Ա., Գնդապետ Ալեքսանդր Շնէտորի յուշերը, Ֆրեզնո, 1967:
- 2.5. Արծրնի Վահէ, Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայութիւնը, Շատախ, Եր., 2002:
- 2.6. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968:
- 2.7. Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմում (1919 ապրիլ – 1920 հոկտեմբեր), Սյր. Ղորղանեանի յուշերը, աշխատասիրութեամբ՝ Վլ. Յարութիւնեանի, Եր., 2018:
- 2.8. Հանգոյց Ն. (Նիկոլ Աղբալյան), Մտածումներ Հ.Յ. Դաշնակցութեան մասին, Փարիզ, 1930:
- 2.9. Հովսէփեան Գ., Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպեն, Անթիլիաս, 1982:
- 2.10. Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ (1920 թ. հունիս-նոյեմբեր), Հայկական բանակի սպայի հուշերում, աշխատասիրությամբ Վլ. Հարությունի, Եր., 2019:
- 2.11. Նժդեհ Գ., Էջեր իմ օրագրեն, Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1924:
- 2.12. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Է, Լոս Անճելէս, 1952:
- 2.13. Սառիկյան Հ., Հիշողություններ 1878–1924, Եր., 2015:
- 2.14. Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին), Պէյրութ, 1969:
- 2.15. Սեպուհ, Էջեր իմ հուշերէն, Պոսթըն, 1929:

- 2.16. Սեւան Ա. (Դեւեջյան), *Բանտարկեալի մը հուշերը*, Բուենոս Այրես, 1970:
- 2.17. Սիրմենեան Գ., *Տաճկահայ գինուոր եւ գինուորականութիւնը նախ տաճկական, ապա հայկական բանակներուն մէջ*, Պէյրութ, 1967:
- 2.18. Վրացեան Ս., *Կեանքի ուղիներով*, հ. Բ, Պէյրութ, 1960, հ. Գ, Պէյրութ, 1963, հ. Դ, Պէյրութ, 1965:
- 2.19. Տէր-Յակոբեան Յ. (Հ.), *Հայաստանի վերջին աղէպը*, Կ. Պոլս, 1921:

3. Ուսումնասիրություններ

Ա. Մենագրություններ

հայերեն

- 3.1. Ահարոնեան Ա., *Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան, քաղաքական օրագիր*, Պոսթըն, 1943:
- 3.2. Ամիրխանեան Ա., *Ռուս եւ թուրք գինադադարը 1917-1918*, Ֆրեզնո, 1921:
- 3.3. Արզումանյան Մ., *Արհավիրքից վերածնունդ*, Եր., 1973:
- 3.4. Արզումանյան Մ., *Դարավոր գոյամարտ*, Եր., 1989:
- 3.5. Արզումանյան Մ.Վ., *Արհավիրքից վերածնունդ*, Եր., 1973:
- 3.6. Բաբալեան Ա., *Էջեր Հայաստանի անկախութեան պայքարի*, Գահիրէ, 1959:
- 3.7. Գաբրիելյան Գ., *ՀՀ և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխհարաբերությունները 1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր*, (ատենախոսության սեղմագիր), Եր., 2012:
- 3.8. Գալոյան Գ., *Հայաստանը և Մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.*, Եր., 1999:
- 3.9. Գանգրունի Հ., *Հայաստան 1920-21 եւ միջազգային դիւանագիտութիւնը*, Պէյրութ, 1986:
- 3.10. Գասպարյան Դ., *Հայ գրականություն*, գիրք 6, Եր., 2017:

- 3.11. Գևորգյան Հ., *Դրո*, Եր., 1991:
- 3.12. Գևորգյան Հ., *Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան)*, Եր., 2013:
- 3.13. Դարբինեան Ա., *Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, հունիս 1890–1940 թթ.*, Փարիզ, 1947:
- 3.14. Եազըճեան Գ., *Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները*, Եր., 2007:
- 3.15. Զոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997:
- 3.16. Զոհրաբյան Է.Ա., *Նախիջևանի հիմնահարցը (1920–1921 թթ.)*, Եր., 2010:
- 3.17. Զոհրաբյան Է.Ա., *Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920–1922 թթ.*, Եր., 1979:
- 3.18. Էլչիբեկյան Հ., *Մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակը Հայաստանում*, Եր., 1957:
- 3.19. Իզմիրլեան Կ., *Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսութիւն)*, Պէյրութ, 1964:
- 3.20. Իրազեկ Յ. (Տէր-Յակոբեան Յ.), *Մօտիկ անցեալից (պատմական դէպքեր և ապրումներ 1917–1922)*, Պէյրութ, 1956:
- 3.21. Լազեան Գ., *Հայաստան եւ Հայ Դարը (հայնոռոս յարաբերություններու լույսին տակ)*, Եր., 1991:
- 3.22. Լաստիվերցի Ա., *Պատմություն*, Եր., 1971:
- 3.23. Լենին Վ.Ի., ԵԼԺ, հ. 41:
- 3.24. Լեօ, *Անցեալից*, Թիֆլիս, 1925:
- 3.25. Խաչատրյան Կ., *Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ.*, Եր., 2007:
- 3.26. Խորենացի Մ., *Հայոց պատմություն*, Եր., 1961:
- 3.27. Խորենացի Մովսէս, *Պատմութիւն Հայոց*, Եր., 1991:
- 3.28. Խուրշուդյան Լ., *Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին*, Եր., 2002:
- 3.29. Խուրշուդյան Լ., *Հայոց ազգային գաղափարախոսություն*, Եր., 1999:

- 3.30. Կարապետյան Մ., Հայազգի զինվորականները ռուսական բանակում (19-րդ դարի վերջ – 20-րդ դարի սկիզբ), Եր., 2008:
- 3.31. Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920 թթ.), Եր., 1996:
- 3.32. Կարապետյան Ա.Խ., 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Եր., 1965:
- 3.33. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը), գիրք 2-րդ, Եր., 1983:
- 3.34. Կրպե, Կարս քաղաք, Մ., 1893:
- 3.35. Հախվերդյան Լ., Թումանյանը և իր ժամանակը, Եր., 1995:
- 3.36. Հակոբյան Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը, Եր., 2004:
- 3.37. Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010:
- 3.38. Հակոբյան Ա., Կարսի մարզ 1878–1917 թթ., Եր., 2000:
- 3.39. Հակոբյան Ա., Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, Եր., 1994:
- 3.40. Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918–1920 թթ., Եր., 2005:
- 3.41. Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Եր., 2014:
- 3.42. Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., Եր., 2018:
- 3.43. Հակոբյան Ա., Հայոց պատմություն, Եր., 2018:
- 3.44. Հակոբյան Ա., Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը Հայոց պատմության հոլովույթում, Եր., 2020:
- 3.45. Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, հ. 7, Եր., 1967:
  5. Հայաստանի ազգային արվեստ, հ. Բ, պատ. խմբ. Բ. Հարությունյան, Եր., 2008:
    1. Կրպե, Կարս քաղաք, Մ., 1893:

- 3.48. «Հայկական հարց» հանրագիտարան, պատ. խմբ. Կ. Խուրավերդյան, Եր., 1996:
- 3.49. «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 6, Եր., 1980:
- 3.50. Հայոց պարմություն, դասագիրք միջ. դպրոցի 7-8-րդ դասարանների համար, խմբ. Վլ. Բարխուդարյան, Եր., 1994:
- 3.51. Հայոց պարմություն, խմբ. Հր.Ռ. Սիմոնյան, Եր., 2012:
- 3.52. Հայոց պարմություն, հատ IV, գիրք 1-ին, նորագույն շրջան, Եր., 2010:
- 3.53. Հարությունյան Ա.Հ., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կոիվերը, Եր., 1984:
- 3.54. Հարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թթ., Եր., 2002:
- 3.55. Հարությունյան Շ.Ռ., Պարմագիրության զարգացումը Սովետական Հայաստանում 1920-1963, Եր., 1967:
- 3.56. Հարությունյան Վլ., Առաջին Հանրապետություն. Կարսի վերջնախաղը, Եր., 2018:
- 3.57. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղյուցիան և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Եր., 1960:
- 3.58. Հովհաննիսյան Ա., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Եր., 1923:
- 3.59. Հովհաննիսյան Ռ.Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 3, Եր., 2015, հ. 4, Եր., 2016:
- 3.60. Հովսեփյան Մ., ՀՅԴ Կ. Պոլսի պարբերական մամուլը (1909-1924 թթ.), Եր., 2009:
- 3.61. Ղազախեցյան Վլ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Եր., 2006:
- 3.62. Ղազիյան Ա., Հայ ժողովրդական ռազմի և զինվորի երգեր, Եր., 1989:
- 3.63. Ճիզմենճեան Մ.Գ., Պարմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930:
- 3.64. Մաթևոսյան Հ., Տերը, «Սովետական գրող», Եր., 1983:

- 3.65 Մելիքյան Հ.Ա., Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բանակը, Եր., 1970:
- 3.66 Մյասնիկյան Ա.Ֆ. (Մարտունի), Ընտիր երկեր, Եր., 1957:
- 3.67. Յափուճեան Ա., Եւ վերածնալ հայ ժողովուրդը հուրեն ու սուրեն, Գահիւն, 1971:
- 3.68. Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Եր., 2001:
- 3.69. Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915–1923, Պէյրութ, 1994:
- 3.70. Նավասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան անելիքը (մտքեր եւ յուշեր), Գահիրե, 1924:
- 3.71. Նավասարդեան Վ., Հայաստանի անկախութիւնը, Ժընեւ, 1924:
- 3.72. Ներսիսյան Ա., Ջորավար Սեպուհ, Եր., 2005:
- 3.73. Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, Եր., 2004:
- 3.74. Ներսիսյան Մ., Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում, Եր., 1935:
- 3.75. Նժդեհ Գ., Երկեր, հ. 1, Եր., 2002, հ. 2, Եր., 2002:
- 3.76. Նժդեհ Գ., Հալընտիր, Եր., 2006:
- 3.77. Չալխուշյան Գ., Ի՞նչ էր և ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Վիեննա, 1923:
- 3.78. Չարենց Ե., Երկերի ժողովածու, Եր., 1954:
- 3.79. Չարենց Ե., Երկիր Նաիրի, Եր., 1977:
- 3.80. Չարենց Ե., Երկիր Նաիրի, Եր., 2012:
- 3.81. Չարենց Ե., Ընտիր երկեր, Եր., 1954:
- 3.82 Չարենց Ե., Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Եր., 1984:
- 3.83. Զիլինգարյան-Նոհրադյան Ն., Ո՞վ է Մազութի Համոն, Եր., 2016:
- 3.84. Պահլաունի Եղիշէ, Յուշամատեն, Եր., 2006:
- 3.85. Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները, Եր., 2007:

- 3.86. Պապրմութիւն ՍԴ Հնչակեան կուսակցութեան 1887–1962, խմբ., Ա. Կիտուր, հ. Ա, Պէյրութ, 1962:
- 3.87. Պարսամյան Վ.Ա., Հարությունյան Շ.Ռ., Հայ ժողովրդի պապրմություն (1801–1978 թթ.), Եր., 1979:
- 3.88. Պետրոսյան Դ., Կարսի 1920 թ. ինքնասպանները, Եր., 2019:
- 3.89. Պետրոսյան Վ., Հայկական հարց (համառոտ պատմական ակնարկ), հ. 2, Եր., 2016:
- 3.90. Պողոսյան Ա.Մ., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կարսի մարզում 1978–1920, Եր., 1961:
- 3.91. Սահակեան Յով., Երկու տարի հայկական բանակին մէջ, մաս Ա, Փարիզ, 1937:
- 3.92. Սահակյան Ռ.Գ., Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պապրմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պապրմագրության մէջ, Եր., 1963:
- 3.93. Սահակյան Տ., Յավալի պայմանագրեր, Եր., 2007:
- 3.94. Սասունի Կ., Մալխեան խողովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (1920-ին), Պէյրութ, 1968:
- 3.95. Սարգսյան Ե.Ղ., Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եր., 1994:
- 3.96. Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պապրմության նենգափոխումը թուրք պապրմագրության մէջ, Եր., 1963:
- 3.97. Մարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918–1921 թթ., Եր., 2002:
- 3.98. Սարինյան Ս., Հայ գաղափարաբանություն, Եր., 1998:
- 3.99. Սաֆրաստյան Ռ., Մուստաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919–1921 թթ.), Եր., 2019:
- 3.100. ՍՄԿԿ պապրմություն, Եր., 1981:
- 3.101. Ստալին Ի., Երկեր, հ. 4, Եր., 1948:
- 3.102. Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձությանց, Եր., 2016:
- 3.103. Վարանդեան Մ., Հայրենիքի գաղափարը, Պէյրութ, 1985:

- 3.104. Վիրաբյան Վ., Պողոսյան Ս., Արմինե Էփ., Հայկական գի- նութը (1914–1920 թթ.), Եր., 2020:
- 3.105. Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս խորհրդայնացաւ Հայաս- րան, Թէհրան, 1982:
- 3.106. Վրացեան Ս., Խարխափումներ, Պոսթըն, 1924:
- 3.107. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Եր., 1993:
- 3.108. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրութ, 1958:
- 3.109. Վրացեան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Պէյ- րութ, 1962:
- 3.110. Քաջազնունի Յովհ., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Կազ- մող՝ Վլ. Ղազախեցյան, Եր., 1993:

ռուսերն

- 3.111. *Азербайджанская Демократическая Республика*, под ред. Н. Агамалиева и др., Баку, 1998.
- 3.112. Амбарян А.С., *Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860–1920)*, Ер., 1959.
- 3.113. Амирханян Ш.М., *Из истории борьбы за советскую власть в Армении*, Е., 1967.
- 3.114. Аралов С.И., *Воспоминание советского дипломата*, М., 1960.
- 3.115. *Армения в документах государственного департамента США 1917–1920 гг.*, сост., Г. Махмурян, Ер., 2011.
- 3.116. Багиров Ю.А., *Из истории советско-турецких отношений в 1920–1922 гг.*, Баку, 1965.
- 3.117. Борьян Б.А., *Армения, международная дипломатия и СССР*, часть 2, М.-Л., 1929.
- Вартанян С., *Победа советской власти в Армении*, Ер., 1959.

դրա էնցիկլոպեդիա, СПБ., 1913, т. 12.

- 3.120. *Всемирная история*, отв. ред. И.И. Минц, т. 8, М., 1961.
- 3.121. Галоян Г., *Борьба за Советскую власть в Армении*, М., 1957.
- 3.122. Джордж Л.Д., *Правда о мирных договорах*, т. 2, М., 1957.
- 3.123. Енукидзе Д., *Крах империалистической интервенции в Закавказье*, Тб., 1954.
- 3.124. Завриев Г.С., *К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции*, Тбилиси, 1947.
- 3.125. Иванов Л., *Мировая политика после Версаля*, М., 1927.
- 3.126. *История СССР*, вторая серия, т. 7, М., 1967.
- 3.127. Кавказский календарь на 1915 г., отд. стат.
- 3.128. Кадишев А., *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, М., 1960.
- 3.129. Карапетян М.Л., *Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян*, Ер., 2003.
- 3.130. Кемаль Ататюрк, *Избранные речи и выступления*, М., 1966.
- 3.131. Кемаль М., *Путь новой Турции*, т. 2, М., 1932.
- 3.132. Кемаль Мустафа, *Путь новой Турции*, т. 3, М., 1934.
- 3.133. Ключевский В.О., *Курс Русской истории*, т. 1, М., 1987.
- 3.134. Конопка С.Р., *Кавказ*, Тифлис, 1914.
- 3.135. Маркс К. и Энгельс Ф., *Сочинения*, т. 11, М., 1958.
- 3.136. Махмурян Г., *Армения в политике США 1917–1923*, Ер., 2018.
- 3.137. Муханов Б.М., *Грузинская Демократическая Республика*, М., 2018.
- 3.138. Муханов Вадим, *По следам Азербайджанской Демократической Республики*, М., 2007.
- 3.139. Ованнисян Р.Г., *Международные отношения Республики Армения 1918–1920 гг.*, Ер., 2007.
- 3.140. Орлов А.С., Георгиев В.А. и др., *История России*, М., 2002.

- 3.141. *Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения 1914-1920 гг.*, Историко-биографический словарь, сост.: **Вирабян А., Мирзоян С.**, Ер., 2022.
- 3.142. **Потто В.**, *Генерал-Адъютант Иван Давидович Лазарев*, Тифлис, 1900.
- 3.143. **Потто В.**, *Карсская торжества в 1910 г. и четыре штурма Карса*, Тифлис, 1911.
- 3.144. Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961.
- 3.145. **Сургуладзе А.Н.**, *Закавказье в борьбе за победу социалистической революции*, Тб., 1971.
- 3.146. **Токарежский Е.А.**, *Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане*, Баку, 1957.
- 3.147. **Туманян Мик.**, *Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг.*, Ер., 2012.
- 3.148. **Тунян В.Д.**, *Фальсификация истории восстановления Армянской государственности в Азербайджанской историографии*, Ер., 2018.
- 3.149. **Хачапуридзе Г.**, *Большевики Грузии в боях за победу советской власти*, М., 1951.
- 3.150. **Хейфец Ал.**, *Советская дипломатия и народы Востока 1921-1927*, М., 1968.
- 3.151. **Шеремет В.И.**, *Босфор. Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны. По материалам русской военной разведки*, М., 1995.
- 3.152. **Шпилькова В.И.**, *Империалистическая политика США в отношении Турции (1914-1920 гг.)*, М., 1960.

օլորալեզու

- 3.153. *Atatürk'un tamim, telgraf ve beyannameleri*, Ankara, 1991, cilt IV.

Բ. հոդվածներ

հայերեն

- 3.154. Ահարոնեան Վարդգէս, *Դատարանը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 12 (հոկտեմբեր):
- 3.155. Ամատունի Հ. (Յ.), Մեր յարաբերութիւնները դաշնակիցների հետ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941 (մայիս), թիւ 7 (223):
- 3.156. Անանուն Դ., *Կարսի անկումը*, «Հայաստանի կոոպերացիա», Եր., 1920, նոյեմբեր, թիվ 21-22:
- 3.157. Ավօ, Ջօր. Սեպուի (Արշակ Ներսիսյան), «Յեղափխական Ալպոմ», Բէյրութ, 1971, հ. 8, թիւ 7:
- 3.158. Բաբալեան Արտ., *Կարսի անկումը*, «Հայրենիք», Ա տարի, Պոսթըն, 1923, թիվ 12:
- 3.159. Բաբալեան Արտ., *Մի տարի գերութեան մէջ*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, թիւ 6:
- 3.160. Բաբայան Արտ., *Կարսի անկումը*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, թիւ 12, հոկտեմբեր:
- 3.161. Բայբուրդյան Վ., *Քեմալական շարժումը և քրդական հարցը (1919-1922 թթ.)*, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, խմբ. խորհրդ. նախ. Սաֆրաստյան Ռ., հ. 32, պրակ Ա, Եր., 2019:
- 3.162. Զավէն, *Հայ զինուորը*, «Յեղափոխական ալպոմ», Պէյրութ, 1962, շարք Գ. թիվ 3 (39):
- 3.163. Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը, պատրաստեց Ռ.Օ. Սահակյան, «ՎԷՄ», Եր., 2019, թիվ 3 հուլիս-սեպտեմբեր:
- 3.164. Խաչատրյան Կ., *Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920 թ.*, «Լրաբեր» հաս. գիտ., Եր., 1997, թիվ 3:

- 3.165. Խաչատրյան Կ., ՀՍԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում, «Լրաբեր», 1997, թիվ 3:
- 3.166. Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդայնացման հարցի շուրջ (1920 թ.), «Դրօշակ», Եր., 2001, թիվ 2:
- 3.167. Հարությունյան Վ., Կարսի հանձնումը. Ձինվորական դավադրության վարկածը, «ՎԷՄ», Եր., 2018, թիվ 4 (հոկտեմբեր-դեկտեմբեր):
- 3.168. Հովհաննիսյան Ռ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության դերը Հայաստանի Հանրապետության մէջ, «Ասպարեզ», 28/29 մայիսի 1992 թ.:
- 3.169. Հովսեփյան Գ., Կարսի անկումը 1920 թ, Օրագրություն, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1989, թիվ 3:
- 3.170. Ղազարյան Կ., Խորհրային իշխանության հաստատումը Հայաստանում, «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ ՄԼԻ, Եր., 1935, թիվ 1 (5):
- 3.171. Մինախորեան Վ., Ռուս-թուրքական հարաբերությունները, «Հայրենիք», Պոսթըն, թիվ 4 (փետրվար), 5 (մարտ), 6 (ապրիլ), 1939:
- 3.172. Մինախորյան Վ., Հայ-թրքական հարաբերությունները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 6 (ապրիլ):
- 3.173. Մուրադյան Ս., Եղիշե Չարենց-120, «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 2017, թիվ 2 (205):
- 3.174. Յակոբեան Ար., Բոլշեիկների օգնությունը քեմալականներին 1920 թ., «Դրօշակ», Եր., 2000 (դեկտեմբեր), թիւ 1 (1569)):
- 3.175. «Յեղափոխական Ալպոմ», Հալեպ, Պէյրութ, 1960, Գ. շարք, թիւ 2 (26):
«Յուշամատեն Մեծ եղեռնի», հրատ. «Զարթօնք» օրաթեր-
Պէյրութ, 1965:

- 3.177. Նավասարդեան Վ., *Աշխարհի քաղաքական երկունքը*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1939, թիվ 11 (սեպտեմբեր):
- 3.178. Սասունի Կ., *Հայ-թուրքական պատերազմը*, «Հայրենիք» 1926, թիվ 11 (սեպտեմբեր):
- 3.179. Սասունի Կ., *Ռուբէն եւ Գալէ*, «Յեղափոխական ալպոմ», Պէյրուֆ (Հալեպ), 1962, Դ. շարք, թիվ 1 (37):
- 3.180. Սաֆրաստյան Ռ., *Հայոց ցեղասպանության քեմալական Թուրքիայի ծրագիրը (1920 թ.)*, «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն», հոդվածների ժողովածու, պատմության դասերը, Գյումրի 2020:
- 3.181. Սիմոնյան Ա., Ներսիսյան Ա., *Հայաստանի առաջին հանրապետության պարմագրության գնահատման հայեցակարգային հիմքերը*, «Հայագիտության հարցեր», ԵՊՀ, Եր., 2014, թիվ 3:
- 3.182. Վրացեան Ս., *Հուշեր մօտիկ անցեալից*, «Հայրենիք», 1923, թիվ 1 (նոյեմբեր):
- 3.183. Տերտերյան Հ., *Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները*, «Հայրենիք», 1954, թիվ 2, փետրվար:
- 3.184. Տերտերեան Հ., *Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները՝ Լ. Շանթի պարզիրակութիւնը*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954, թիւ 1, 2, 5:
- 3.185. Տերտերեան Համբ., *Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները*, Լ. Շանթի պարզիրակությունը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954 թիվ 1 (հունվար) – թիվ 5 (մայիս):

ռուսերեն

- 3.186. «Воспоминания И. Туманова о падении Карса», «Պատմա-
բանասիրական հանդես», Եր., 2016, թիվ 2 (202):
- 3.187. Казанджян Рем, *История и так искажена*, «Голос Арме-
нии», Ер., 9 февраля 1991 г., N 28.

4. Պարբերական մամուլ

հայերեն

- 4.1. «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Պեյրուֆ, 1973, թիվ 38:
- 4.2. «Առավոտ», Երևան, 2001 թ.:
- 4.3. «Արձագանք Փարիզի», Կրասնոդար, 1923, թիվ 13:
- 4.4. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1967, թիվ 3, 2015,
թիվ 123:
- 4.5. «Դիրքերում», Կարս, 1920, թիվ 1, 1930, թիվ 10:
- 4.6. «Դրօշակ», Եր., 2000, թիվ 1:
- 4.7. «Երեկոյան Երևան», 1990 թ.:
- 4.8. «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 1920 թ., 1965 թ.:
- 4.9. «Ժողովուրդ», Եր., 1920 թ.:
- 4.10. «Ժողովրդի ծայն», Կ. Պոլիս, 1921 թ.:
- 4.11. «Լրաբեր» հաս. գիտ., Եր., 1997, թիվ 3:
- 4.12. «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993 թ.:
- 4.13. «Հայաստանի ծայն», Եր., 1920, թիվ 7, 70, 165, 170, 176, 178,
180, 182:
- 4.14. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Դ տարի, թիվ 10, 1926, թիվ 5, 6:
- 4.15. «Ճակատամար», Կ. Պոլիս, 1920–1921 թթ.:
- 4.16. «Մշակ», Թիֆլիս, 1918 թ., 1920 թ.:
- 4.17. «Յառաջ», Եր., 1920 թ.:
- 4.18. «Յեղափոխական ալպոմ», Պեյրուֆ, 1965, Ե հատոր, թիվ 7,
8, 9 (55, 56, 57), բացառիկ:

- 4.19. «Շիրակի աշխատավոր», Ալեքսանդրապոլ, 1919 թ.:
- 4.20. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 2011 թ., թիվ 3, 2017 թ., թիվ 2:
- 4.21. «Ռազմիկ», Եր., 1920 թ.:
- 4.22. «Սոցիալիստ յեղափոխական», Եր., 1919 թ.:
- 4.23. «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921 թ., 1922 թ.:
- 4.24. «Փետրվար 18», Փրակա, 1927 թ.:

ռուսերեն

- 4.25. «Большевик Закавказья», Тифлис, 1929 г., № 9–10.
- 4.26. «Борьба», Тб., 1920 г., № 135.
- 4.27. «Международная жизнь», М., 1963 г., N 11.

5. կայքեր

- 5.1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ататюрк.-Мустафа-Кемаль>,

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1	
ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱ- ԿԱՆ ՓՈՒԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԻՐՈՒՄ (1920 թ. հունվար- սեպտեմբեր)	
1. Քեմալական ազգայնական շարժման և խորհրդա-թուր- քական մերձեցման ու դաշինքի հարցեր	44
2. Հայ-ռուսական ամառային բանակցային գործընթացնե- րը (Լ. Շանթ-Գ. Չիչերին)	57
3. Մայիսյան ապստամբության անդրադարձը բանակի և հանրային տրամադրությունների վրա: Բոլշևիկների քայ- քայիչ գործունեությունը: Դասալքության երևույթի ուժեղա- ցումը	76
4. Թուրք-թաթար-քրդական խռովությունների հնազանդե- ցումը	83
5. Բանակի քայքայման և դասալքության երևույթի հիմ- քերն ու նախադրյալները	93
6. Հայաստանի բանակը (ԶՈՒ)՝ (Կառուցվածքը, թվակազ- մը, սպառազինությունը, հանդերձանքը և այլն)	101
7. Արեվելյան ճակատում թուրքական զինուժի մոտավոր պատկերը	130
8. Թուրք-հայկական ամառային բանակցային փորձերը	138
9. Օլթիի գրավումը: Սահմանային բախումների հաճախա- ցումը	142
10. Պատերազմի նախօրեին թուրք-հայկական և հայ-ռու- սական հնարավոր չորս ճակատների առկայության փաս- տը	150
11. Հայոց բանակի բարոյահոգեբանական և քաղաքական պատրաստվածությունը	159
12. Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմա-ֆինանսական օգ- նությունը և քաղաքական աջակցությունը Թուրքիային: Քե- մալա-բոլշևիկյան «դաշինքը»	166

13. Հայ բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության ակտիվացումը: Դասալքության սաստկացումը	176

ԳԼՈՒԽ 2

ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶՔԸ ԵՎ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. Պատերազմի սկսման օրվա հարցը: Հայաստանի կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները պատերազմում ..	186
2. 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմի սանձազերծման հարցի շուրջ	212
3. Ռազմական գործողությունների ընթացքը	230
4. Պետական, կուսակցական և հասարակական կազմակերպությունների ձեռնարկած քայլերը կարսի պաշտպանության ուղղությամբ	239
5. Հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակման փորձը և ձախողումը: Ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը	250
6. Սուրմալուի ճակատը	274
7. Հայ-ռուսական աշնանային բանակցությունները	283

ԳԼՈՒԽ 3

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

1. Պատմական ակնարկ կարսի երկրամասի և նրա ամրոցի մասին: Կարսի ամրոցի նկարագիրը և անվտանգության վիճակը	292
2. Հոկտեմբերի 28-ի ռազմական գործողությունները	299
3. Կարսի անկումը	311
4. Իրավիճակը ամրոցի գրավումից հետո: Պարտվող ժողովրդի հոգեվիճակը	336
5. Բանակի հրամկազմի ընդհանուր բնութագրեր ու գնահատականներ (ներքին անհամերաշխություն, մարտական ձախողումներ, կոռուպցիոն երևույթներ և այլն)	346
6. Ռազմական հետախուզության և հակահետախուզության վիճակը	373
7. Կառավարության թույլ տված մի քանի սխալների շուրջ (կառավարություն-ազգ-բանակ միասնության հարցը)	376

ԳԼՈՒԽ 4

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՓՈԽԼԸ: ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱ- ՊՈԼԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Մարտական գործողությունների հետագա ընթացքը	383
2. Հայ-թուրքական զինադադարը և բանակցային գործըն- թացը	392
3. Ալեքսանդրապոլի բանակցությունները և հաշտության պայմանագիրը	412
4. Հայաստանի խորհրդայնացումը: Թուրքական նոր բռնությունները և Ալեքապոլի հեղկոմի պահվածքը	434
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵ- ՎԱՆՔՆԵՐԸ (Հետևություններ, նկատառումներ, եզրա- հանգումներ)	445
Հավելված	478
Ամփոփում	480
Summary	484
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	488

**ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1920 Թ.**

ARARAT HAKOBYAN

**THE MILITARY-POLITICAL SITUATION OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA IN 1920**

Սրբագրիչ՝ Դ. Սարգսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ օրինակ 100

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0672236

A^{II}
L10105